

844к7
С 34

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

ЛОКИ ЖИВУ

OFFICE OF THE
SECRETARY OF THE
NAVY
WASHINGTON, D. C.

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

Доки
живу

Оповідання,
есе,
етюди

Київ
«Радянський письменник»
1989

Рішенням редколегії журналу «Вітчизна», затвердженим президією праєління Спільки письменників України, літературну премію імені Юрія Яновського 1987 року в жанрі новелістики присуджено Сизоненку Олександровичу за цикл новел «А земля перебуває вівіки...» («Вітчизна», 1987, № 3) та новелістичні публікації останніх років.

Саме ці твори і склали основу збірки «Доки й живу», до якої включено також найхарактерніші для автора і найдовершеніші оповідання, відзначені щорічними преміями журналів «Дружба народів», «Україна», «Пяргале», спубліковані в «Огоньке», «Пшиязні» та інших виданнях.

Редактор *А. К. Григоренко*

С 4702640201-154 БЗ.2.25.89
М223(04)-89

© Видавництво «Радянський письменник», 1989

ISBN 5-333-00606-7

ОПОВІДАННЯ

КРИК

— А ти-и-их навіщо було? — кричить Яким на покинутому базарі, і крик той лунає над сонним містом тривожно й моторошно.

Потім довго розхитується на неслухняних ногах, похиливши голову. Прислухається. Чи жде відгуку. Чи дримає.

Між трухлявими прилавками нишпорить вітер, скрадливо шарудить в темряві білим шматтям старих газет, і в тому шарудінні вчувається приреченість: ніхто на покинутий базар більш не ходить, бо в місті давно вже з'явився новий, критий склом та алюмінієм. Тільки Яким навідується сюди отакими глухими ночами за звичкою...

— Ніко-ого-о не-е тре-е-ба бу-у-ло-о! — стає дибки Яким і, вхопившись за груди, підводить обличчя до покошланих хмар, що з шерхотом пролітають над довгими оглоблями його тачки, поставленої на попа.— Ні-і-і-за-а-що! — розпачливо виє Яким, і бродячі пси схарапуджено розскакуються від нього, підібгавши хвости, по-шакалячому злісно і підступно озираються з темряви.

Тільки один, рудий і кудлатий, запекло стоїть біля Якіма і час від часу чхає, стріпуючи вухами.

— Підслухуєш?! — обертається до нього Яким, заточуючись.— Ану геть, стерво! — замахується на пса кулачищем.

— Хар-р-рн! — кидається Рудий на Якіма, і в темряві зблискують його мокрі білі ікла.— Хар-рн-г-н-г,— клекоче у пса в горлянци, доки він вмощується біля Якимових поруділих черевиків.

— Ну-ну,— скаже примирливо Яким, всідаючись у затишний ящик своєї тачки, з якого підвівся, щоб викричатись.— Підслухуй, підслухуй. Все одно нічого не визнаєш...

Яким береться за другу пляшку, здирає бляшану пробку і п'є нахильці. Не допивши, переводить дух і кидає Рудому:

— От якби тебе, слюш, розстріляли, я б так поховав — жоден собака не знайшов би і не нанюхав. Га?

— Гр-р-рн,— відповідає Рудий примирливо, очікуючи, коли Яким почне закушувати та і йому щось підкине, як завжди.

Пса нудить від горілчаного духу, а Якимові хоч би що: одламає чималий шмат від великого кружала «Любительської» ковбаси, а другий кине Рудому — на й тобі. Та звиняй, бр'яте, закуски сьогодні мало. Бо що ж ти заробиш оцією тачкою, га? Перевезу кілька мішків картоплі чи пару бідонів молока з вокзалу, та й по всьому...

Яким знову підводиться — його мучить спрага. Кран поруч. Він стоїть ще відтоді, як на базар їздили кіньми: тут їх напували. Залізобетонний цоколь, що взимку набивається гноєм для утеплення, вже обвалився, і в проломах видніється іржава арматура. І кран теж доїдає іржа. Але Яким припадає до нього і п'є так довго, що Рудий встигає обнюхати цупке, давно не мите й не чесане Якимове волосся, а то й лизне колюче забородатіле обличчя, а той все п'є та п'є. Напившись, п'яніс ще дужче, знову замахується на пса:

— Ану не підслухуй!

І, заточившись, задкує від нього та ніяк не може спинитись.

— Не маю права! — б'є себе в груди Яким. — Ніко-о-ому! Нічо-ого! Ні про що-о-о! — виє він, і п'яні слюзи течуть по зарослих його щоках.

Рудий, по-вовчому опустивши хвоста і пригнувши голову, трюхикає геть від нього: тепер від Якіма вже нічого не діждешся.

Такий і з людьми, як із собаками: слова з нього не витягнеш. Мовчуном був замолоду, таким лишився й до старості. Хоч, правду кажучи, старість на ньому досі знаку не поставила: обличчя доситьсь й червоніє по-молодечому, статура кремезна, туга й м'язиста, ніби Яким щодня тренується, вергаючи гирі. Широкі плечі, вишнуті груди, живіт підібраний, втягнутий, ноги рівні та міцні, а рухи — енергійні й легкі. Важко навіть визначити, скільки йому років.

Ніяка випивка на Якіма не діє, аж доки в пивного кухля не вилле півлітру горілки та не витягне її повільно крізь зуби. Аж тоді, не крякнувши й не скривившись, шваркне обома руками згори вниз по цупкій брезентовій робі, наче наждаком пройдегься: долоні в нього

шкарубкі, мозолясті. Шваркне ото ними і попросить закурити в того, хто поближче. А закуривши, подякує, мовчки знявши й надівши картуза. Повернеться та й піде собі. Гукай — не гукай. «Ніколи!» — скаже, та й пішов. Йому й справді ніколи було: все життя вдень конюхував у міліції, а вночі...

Отак собі конюхував та й конюхував, а зрідка пропадав почами. Так що й жінка не знала, де він бував. Про що б його не питала, Яким мовчав.

А то вже й по кілька ночей підряд не навідувався додому, а ранком приходив стомлений і голодний, наїдався гарячого борщу і падав на цілий день у жінчину перину. До коней в такі дні не ходив, бо хтось там, видно, підміняв його — зарплата йшла справно.

Пізніше дружина не бачила Якіма вже цілими тижнями.

Зарплату він приносив у торбині, в якій з дому брав харчі, а сам аж з лиця змінився і з тіла спав, як перетомлений чи загнаний кінь.

— Роботи, Марино, тепер отако...— ребром долоні перетинав собі горло.— Напитай путній будиночок,— падаючи в перину, казав він,— щоб із садом був,— мимрив уже уві сні, одвертаючись до стіни.— Та гляди, щоб дах не протікав.

Десь під осінь вони й купили цегляний дімок з верандою і трьома кімнатами, з садом і ягідником. Яким втоптував у податливу землю жовте листя, що встигло вже облетіти з черешень, походжав, слухаючи, як шумить вітер у верхечках високих тополь, що стерегли його сад задарма, і мимоволі прикидав, що отам у кутку, під високим парканом, де розрісся агрус, добре було б викопати яму і когось поховати. За милу душу!

— Ге,— міркував Яким,— землю можна було б викидати отуди під паркан, між двома кущами, щоб не заважала і не зсовувалась. Чернозем окремо — він завжди має бути зверху. А жовту глину окремо: нею закидати яму, утрамбувати, чорноземом засипати, і по всьому.

Він сидів на лавці, розкошував у власному саду, в тиші і в спокої — людина, що добре попрацювала вночі. Руки і попереk у нього приємно нили, а в голові роїлися думки про майбутню могилу. Це була творчість, за яку його шанувало начальство. Це була професія, якою він таємно пишався й шкодував, що нікому про це не розкажеш, бо йому щораз нагадували, щоб жод-

на стороння душа не довідалась, де лежать оті... А ховав їх Яким так уміло, що й сам уже позабував ті місця і нізащо б їх не знайшов, так вони замасковані його власними руками.

Ями доводилося копати з вечора до світання. Це робили Якимові помічники. Але тут як не є його власний сад. Він не візьме ніяких помічників, яму викопав сам. Своїми ж руками й замаскує могилу. Для кого? Яким не думав про це.

Він думав про інше. Донедавна привезуть, бувало, два-три трупи в оцинкованім кузові, скинуть у яму, яку він встигав викопати, і поїдуть собі геть.

А це вже почали при ньому й розстрілювати.

Яким не міг вкладати в могилу розстріляних, особливо переносити їх, взявши за руки: голова тоді відкидається назад, моторошно біліє в темряві звернене до тебе обличчя з широко розплющеними очима — здається, вбитий намагається побачити й запам'ятати навіки, хто його розстріляв, хто копав яму і хто оце хоронить його. Щоб комусь все ж таки розповісти.

«Ну, так,— казав він собі тут, у саду, погладжуючи коліна,— треба йти відпочивати, бо ночі такі, що й верблюда звалять». Але не міг зрушити з місця: невідривно дивився у той куток саду, де б викопав яму і поховав би когось за милу душу. Так, що й жінка б не знала. Але кого? У Якіма не було ворогів, наміру закопати когось конкретного він не мав і тому шкодував, що найвищої своєї професії не може застосувати у власному саду.

А сад — просто краса-яса. І не чий-небудь сад, а його, Якимів!

«Ну, так»,— сказав він ще раз, підвівся і почвалав стежкою до хати, дивлячись в землю. Деревя стежили за Якимом, звалили до нового свого хазяїна, чи що? Тільки він того не помічав. Дивився в землю, а уявляв, як все буде рівненько засипано. Але чогось там все-таки не вистачало.

Яким оглянувся. Ага, він згадав, він тепер заспокоївся зовсім і, зайшовши в хату, гукнув дружині:

— Гей, Марино! Слухай-но, жінко, чи не купила б ти на базарі кущів зо три агрусу?

— Та нащо, Якиме? Його й так у нас до біса, прости господи. Може, малини підсадити трохи. Від простуди помагає.

— Сади, що хочеш, а мені купи три куці агрусу. Непремінно! — Яким гепався у перину і, одвернувшись до стіни, одразу ж засинав.

...Коли почалися морози, ями копати стало ще важче. Земля промерзала все глибше та глибше, і хоч які довгі ночі настали, яму можна було викопати тільки під ранок, а розстрілювали на світанку, і приречені бачили своїх убивць, а ті пізнавали обличчя своїх жертв. Яким бачив і тих, і тих, одного разу йому стало так страшно, що він того дня вишив кілька кухлів горілки, а сн'ягати не міг — додому прийшов тверезий. І в сад не навідався, і жінці нічого не сказав, ні слова не промовив, і їсти не схотів, і довго не міг заснути. З того дня й пити почав по-справжньому.

— Я відмовляюсь, — сказав він своєму начальству, прийшовши на службу під вечір.

— Що-що? — звузив очі майор. — Що ти сказав? Я не второпаю. Повтори! — наказав він погрозливо.

Та Яким почувався при цьому незалежно: як-не-як, а робили одну справу, і цьому майорові без Якіма як без рук.

— Я не хочу, — сказав Яким. — Набридло. Та й стомився...

— А я, думаєш, не стомився? — піби пожалівся Якимові майор. — Гадаєш, з цими ворогами пароду легко розмовляти? Ти ж їх тільки ховаєш, а мені... Що ж ти думаш, тралі-валі я тут справляю?

— Як собі хочете, — підвівся Яким і почвалав до дверей, — а я більше не можу. Досить уже з мене...

— Ну й розумний же ти, Якиме, як я на тебе подивлюся! Отак собі встав та й пішов, наче нічого й не було? Ловко вигадано! Тільки одного ти не врахував: де ти працюєш. — Майор швидко й розмахисто написав щось на невеликому аркушикові й подав Якимові. — Зараз же йди по наряд до Степанова! І щоб я більше не чув таких розмов!

А тут впали сніги і — просто біда! — підсвітили низу повітря. І затремтів серед ночі мерехтливий півморок, у якому обличчя вирізнялися ще чіткіше, і Яким здивувався, які вони були різні, ці люди, що ставали на край ями, викопаної ним та його помічниками. Він вдивлявся в ці обличчя жадібно. Не міг відірватись. І після залпу, коли вони падали в яму, все ще бачив їх якусь мить перед собою, аж доки не стане над ямою інша шеренга. Тоді він починав вдивлятись і в цих,

доки їх не зметуть одним залпом. Вони всі вміщалися в його загрубілому серці, він ніс їх додому, і цілий день потім бачився з ними у сні.

Особливо запам'ятовся Якимові один високий, простоволосий, крутолобий, що стояв у шерезі першим на правому фланзі. Він дивився поверх голів тих, що вишикувалися з гвинтівками проти нього. Вже сіріло, і видно було дерева в парку, можна було розгледіти окремі гілля та зморшки на корі. Вже писнула десь поблизу посмітюха, зовсім по-мирному, по-домашньому, а той високий чубатий ясночоллий все дивився й дивився кудись за паркан, і Яким теж мимоволі оглянувся туди, але не побачив там нічого, бо стояв унизу: «Треба сходити подивитись,— вирішив Яким.— Інтересно, що він там бачить?»

В морознім повітрі вирок звучав сухо, і кожне слово клацало, мов затвор гвинтівки. А високий все дивився й дивився через голови шеренги і темний паркан, і те, що він бачив, було, мабуть, дуже дороге йому.

«До вищої міри»,— чувся голос майора, і шелестів папір, який він згортав негнучкими на морозі пальцями. А високий все ще дивився за паркан. Потім ударив залп, і ті двоє, що стояли поряд з ним, упали, а високий тільки здригнувся, ледь-ледь підломилась під ним права нога, але він випростав її у коліні і все дивився й дивився туди, за паркан, і Яким впізнав його: він багато разів бачив портрет цього відомого державного діяча в газетах.

— А його ж за що?! — крикнув він майорові, але саме в ту мить по високому вдарили вдруге, і, не згинаючись, рівно й плавно впав він навznak, зачепив чубатою головою протилежний край ями.

Яким одвернувся і пішов туди, куди дивився високий, щойно живий чоловік. Він обійшов паркан і побачив...

— Ну, що там? — примирливо запитав майор Якіма, коли той повернувся.

— Нащо ви розстріляли його? — запитав Яким.

— Тебе забули спитати,— сказав майор і одвернувся, щоб прикурити. Він випнув спину, і шинеля розійшлася в складці від хлястика до коміра. Майор прикурював довго: з парку тягнув лінивий морозний вітерець, і сірники гасли один за одним.

— Убивця,— у вузьку шпарину шинелі на випнутій спині майора сказав Яким, відчуючи, як гнів закипає у ньому і туманить мозок.— Зараза чортова.

Він пішов до ями, а майор все ще прикурював і ніяк не міг прикурити. Потім повільно підійшов до Якіма, торкнув за плече:

— Що він там бачив? — запитав майор, пахаючи синім димом.

«Видать, лайки мосі не почув», — подумав Яким.

— Вам це так не минеться...

— Куди він дивився? Ну?

— Не нукай, не застріг, — сказав Яким, а сам подумав: «Якби ж не застріг, а то й поганяти не треба. Сам тягну за десятьох».

— Чим він так милувався перед смертю? — допитувався майор.

— Лоша там бавилося по першому снігу, — сказав Яким. — От він і любувався...

— Хе-хе, — дихнув майор Якимові в обличчя синім димом. — Там, Якіме, видать, дівчата проходили. Ти не помітив? Чи вони вже пройшли?

— Він лошам любувався, — повторив Яким, — вперше в житті сніг побачило — боїться, танцює й стрибає. От він і надивлявся... Перед смертю.

— Е-е, Якіме! Покійник був закоренілим ловеласом і ворогом народу: бабам державні таємниці вибазікував. А ти про лоша... Плювати йому й на лоша, і на нас усіх...

— Брешете ви, — сказав Яким, наливаючись гнівом і ненавистю. — Він не такий, я знаю!

— Знаєш те, що їдять, та тобі не дають.

— Вам це все одно так не пройде, — сказав Яким.

— Кінчай балачки. Швиденько зарівнюйте та вшивайтеся, а то ще люди нас тут застануть, — сказав майор і пішов до машини.

Яким цілий день вагався: йти чи не йти на нічну. І вирішив понести заяву про звільнення з роботи. Але в кабінеті майора сидів незнайомий чоловік у цивільному, з блискучим волоссям, сірими очима і міцно стиснутими губами.

— Ви Яким Сахно? — зирнув у список, що лежав перед ним, і пильно глянув на Якіма.

— Так, — сказав Яким. — Хотів бачити майора.

— Не побачите, — спокійно сказав сіроокий. — Аж тепер виявилось, хто справжній ворог народу. Ваш майор...

— Як? — здивувався Яким. — Ми ж з ним ще сьогодні вдосвіта... — він зупинився й не доказав.

— Розстрілювали, ви хочете сказати? — підказав йому сіроокий. — Так от... Розстріли визнані незаконними і з сьогоднішнього дня одмінюються. Ознайомтеся, — підсунув до нього якийсь документ.

Яким почав читати. Читав він довго і важко, а сіроокий щось писав собі і вже навіть забув про нього, як раптом лунко впала на папір Якімова сльоза.

— Ви що, Сахно? — Сіроокий відкинувся на спинку стільця, з подивом глянув на нього. — Радіти треба! Адже викрито справжніх ворогів народу, норми соціалістичної законності відновлено! А ви плачете. Що ви хоронили розстріляних, ми не маємо жодних претензій... Розпишіться тільки, що будете зберігати в таємниці все, що тут бачили, чули і робили самі.

Яким повільно підвівся і рушив до порога, так нічого й не сказавши. Його давив плач.

— Оце так ревність, — задумливо сказав сіроокий, ніби шкодуючи за чимсь, і гукнув Якімові вслід: — Можете не приходити. Роботи для вас тут більш не буде!..

Яким чекав, що його покличуть хоронити майора.

Не покликали...

У саду під парканом Яким викопав глибоку яму, розділив землю, як і збирався, надвоє.

— Покладеш мене, — сказав дружині, — головою в куток. — У цій самій сорочці. І в цих самих штанах і ботинках. Засипеш глиною і добре втрамбуєш, щоб яма не просіла. Я вже й трамбівку зробив — готова стоїть у сараї. Прикриєш потім штихів на два-три чорноземом, щоб і на могилі було все, так як у саду й на городі. Загребеш грабелями, розрівняєш. А решту чорнозему розкидай по саду — він не завадить. Три куці агрусу, що перед порогом в рівчаку приготовлені, посадиш наді мною — ніхто ніколи й не здогадається... Чую: смерть моя на порозі.

— Господь з тобою, — жахаючись, шепотіла розповніла дружина й хрестилася та невзамітку хрестила Якіма, коли той одвертався.

Січень, 1966

ДОКИ Й ЖИВУ

Біда гнала нас на південь. Знову на південь, хоч ми й зарікалися туди їздити, бо дружина тяжко переносила снеку.

Як усі біди на світі, ця теж впала несподівано й погнала нас і всіх, хто мав змогу вивезти дітей з Києва, в усі кінці України і всього Радянського Союзу. Водночас дітей вивозили організовано школами й дитсадками, і вся автострада Київ — Одеса була забита машинами й автобусами з київськими номерами та київськими дітьми.

Але як же все перемилося у світі! Під знаком біди помаршліла й узвичаїлася улюблена наша автострада, якою ми завжди милувалися, щоразу виїздили на неї, наче входили в свято. Все було на місці: і асфальт, рівенький та широкий на проїжджій частині, і трава буйно зеленіла на узбіччях, і дерева височіли за кюветами, веселюсті, по-весінньому свіжі та юні, високі й прекрасні дерева, що зросли на наших очах: горіхи та черешні, канадські клени, сріблясті й пірамідальні тонолі, білі акації. Всі наче не такі, як скрізь, а особливі, розкішні, привітні та свіжі о цій ранній весінній порі.

Та вони якось почужішали і відсторонились од наших душ, наповнених тривогою, навіть острахом перед далекою дорогою: з нами ж їхала Ланочка-першокласничка, яку в машині млоїть від тривалої їзди, а на руках у дружини сидів дволітній наш онук Сашко із соскою в роті. Він дивовижно легко розлучився цього разу з батьками, хоч завжди плакав за ними, коли вони залишали його у нас, ідучи на роботу. Уважно й серйозно дивився він у вікно на поле, що велично розгорталося за узбіччям, на дерева, що миготіли, пролітаючи повз машину. І так майже цілу дорогу просидів цей малий чоловічок, кілька разів тут же й посяявши в горщик, проїхав уперше в житті з Києва до Новоолександрівки понад шістсот кілометрів, ні разу не писнувши й не сплакнувши.

А тепер в яслах плаче цілими днями. Після роботи придуть за ним батько чи мати і ще в коридорі чують його плач. Заходять в кімнату — всі діти полуднують, а він у куточку на стільчику сидить і плаче, та ще й примовляє-приказує: «Таточку Вітічко, мамочко Ніночко...» Цілісінький день плаче — умерти можна з туги і розпунки. А що ж це там робиться в отому малому серденьку?!

Та це вже тепер, а тоді ми в'їхали в Новоолександрів-

ку десь уже під вечір, і сестра моя Віра тільки руками сплеснула, побачивши такого білоголового й малого хлопчика в машині. Та й Ланочку, здається, вона бачила вперше. І, весела, добра, усміхнена, заходилася їх обох обціловувати, примовляючи такі ласкаві слова, що я їх не годен повторити. Чорнобиль був тепер за сімсот-вісімсот кілометрів, і тут ним та його бідою не так переймалися, як у Києві.

Щоправда, й до інших житейських лих та незгод, як я не раз переконався, селяни ставляться набагато стриманіше від городян: якийсь філософський спокій, якийсь мудрий погляд на речі й події, розуміння невідворотності й неминучості всього, що є, що сталося. Очевидно, близькість до природи, до її примх і благ робить їх безпосередніми учасниками всього, що відбувається в світі, в країні, в селі, у дворі і в хаті. Вони й погоду сприймають як належне, без нарікань — і посуху, й бездоріжжя, й вітри, що в степах дмуть без угаву.

Я дивився на повноводий став і розкішний город над самісінькою водою, як колись у дитинстві, на вишні й черешні, що тільки-тільки почали визирати з листя, на яблуні та груші, ще всі у цвіту, і помічав, що мало серед них лишилося посаджених батьком, тому дерева здавалися незнайомими, і до них чомусь хотілося привітатись чемно й смиренно, як вітаються із зайшлими людьми.

Особливо чарували горіхи, що величаво здіймалися над садом, над виноградником, який ми садили колись з Миколою прутами: вженеш прут у землю, потім витягнеш, і в ту дірочку встромиш саджанець з корінцем — оце й усе садіння. Тепер виноградник стоїть суцільними шпалерами, що на початку травня ще не встигли вкритися справжнім листом, а тільки листочками. Невеликі й клейкі листочки були й на горіхах. Набагато менші, ніж на інших деревах, а мамина яблуня білий налив стояла вся в білім цвіту, і пад нею вилися бджоли з потужним, високим та густим гудінням — цією відрадною музикою весни, тепла і принадного меду.

Дивився я на все це, дивувався й жалкував: як давно я тут не був! Як рідко навідуюся до батьківської оселі, наймилішої та найріднішої в світі! А вже ж і молодна моя сестра, моя веселоока, по-дівчачому ставна й кирпата Віра посивіла, а Микола постарів та чомусь дуже раптово втратив зуби.

— Як-не-як, а на три роки старший за тебе, — відповів він на моє здивування. — Ану, потрясись і ти змалку до самої старості на тракторі! То не тільки зуби — душу витрясе! Та ще на отих довоєнних ХТЗ!

Все це він говорив без жодних сердитих чи драматичних ноток у голосі. А в кінці ще й засміявся. Проте сміявся він за ті три місяці, коли ми в них отаборилися на ціле літо, мало. Чомусь Миколі було не до сміху. Вийшовши на пенсію, він не працював у колгоспі жодного дня — стосунки з головою колгоспу, непосидючим, клятим і вимогливим Ковальчуком, м'яко кажучи, у нього не склалися, а це позначається, що не кажіть, на кожному кроці.

Майже щоранку Микола вирушав у степ на своєму моторолері-тачці «Муравей» косити траву по лісосмугах і під обід повертався добре-таки навантажений. Розстилав траву у дворі, щоб сушилася, а дітям це був справжній рай: яких тільки квіточок не вибирала з того різнотрав'я Ланочка, як качався по траві малий Сашко!

Відколи повмирали наші батьки, ми ніколи так довго не жили в рідному селі. На наших очах вирости й одцвіли картоплі, одцвіли й поспіли яблука і груші, не кажучи вже про абрикоси, вишні й черешні, одцвілися й пожухли трави на толоці й обабіч широкої нашої вулиці, де припинали й випасали своїх бичків, телиць і корів наші сусіди й Микола з Вірою, а дощів не було й не було, і спека стояла єгипетська. Вітерець, бувало, за цілий день ні разу й не дмухне. Хмари, щоправда, з'являлися, але далекі, аж над обрієм, і білі-білі, мов сніги після заметілі. Їх у нас називають «дідами». Та дощу вони не приносили, хоча й обіцяли: батько саме по таких хмарах було угадував дощ задалегідь. Але все вже давно перемінилося у світі, і нічого вже не можна передбачити в ньому, як і отієї далекої від Новоолександрівки чорнобильської біди, що вибила нас із звичного життя, одірвала від роботи, а малих наших онуків від батьків і пригнала аж сюди, в рідне село, в батьківську хату, яка дивувала й радувала нас усіх незвичайною прохолодою у найпотужнішу і нестерпну спеку.

Глиняні, валькові стіни завтовшки метрів з півтора, та ще й обкладені цеглою, були справжніми теплоізоляторами. Й стеля під сволоком і слижами, поверх яких настелено товстим шаром очерет, засипаний попелом,

теж не пропускала спеки, і я ще раз з гордістю і вдячністю згадав моїх батьків і дідів, моїх далеких предків, що зуміли, неграмотні, створити таке принаadne й стійке житло: взимку тепле у найбільші морози й сніговії у відкритому всім вітрам степу, а влітку прохолодне і в найбільшу спеку.

Я погано спав — просто страждав безсонням уже другий рік, і короткі літні ночі здавалися мені довгими: ніяк не міг діждатися, коли заспівають півні. А співають вони, як я переконався цього разу, вперше — о другій, вдруге — о третій, втретє — о четвертій годині ранку. Так було влітку. Коли півні співають взимку, я не знаю, але з третіми півнями вмикалися на фермах доільні агрегати й починало вже сіроти — у веранді, де я спав, напустивши в одчинені двері нічну прохолоду з саду, світанок з'являвся найперше, і можна було полегшено зітхнути: ніч минала.

Доярки ж вставали ще до третіх півнів. Іноді я чув їхнє перемовляння чи собачий гавкіт, що супроводжував їх по всіх вулицях і провулках аж до самої ферми, особливо як вони йшли групами. Так було день у день. Як нелегко ще живеться сільським жінкам! Як непросто щоночі вставати о такій порі в будь-яку погоду, а подоївши корів, повертатись додому й порати не лише дітей, сім'ю, а й власних корів, бичків та телиць. Але вони цілісільський день товклися на своїх обійстях, веселі, завзяті, меткі. А треба ж було бігти на обіднє і на вечірнє доїння, бо агрегати гули там заклично й вимогливо, вже коли й місяць стане над нашим двором, а потім перетне вулицю й зупиниться в супроводі яскравої вечірньої зорі над високим сусідським яселом через дорогу.

На своїй рідній вулиці я майже нікого не впізнавав: давні наші сусіди повмирали, хати їхні порозвалювалися, пусті дворища позаростали лободою, кураєм і щирцею — стемнілими на вітрах і негоді за кілька років, і поміж ними чомусь навіть трава не росла. Але таких дворощ було мало, бо замість старих хат, вигорнутих бульдозером на вулицю, побудували нові, для переселенців з Тернопільщини, які й працюють тепер в основному па фермах доярками, скотарями й механізаторами. На всю вулицю, крім нашої хати, залишилася кам'яниця Павла Карповича Онуфрієва — беззмінного завгоспа у нашому колгоспі і завзятого мисливця, що того літа саме переніс аж дві операції і повернувся з

госпітально інвалідів Вітчизняної війни одночасно з нашим приїздом.

Він давно перебудував глиняну хату на кам'яну і вкрив білою черепицею того ж року, як я відремонтував батьківську хату, настеливши підлоги, замінивши вікна й двері та перекривши солом'яну стріху шифером. Це було десь у 1957 році, тоді ще колгоспи не будували житла для переселенців, і ці дві хати, що стояли майже поруч городами до ставка, впадали в око. Так що батьків кум і шкільний товариш Іван Бобрик, а по-вуличному Халило, сказав якимось, закусивши нижню губу і прискаливши око проти сонця:

— У твоїй, Микитовичу, хаті буде клуб, а в Онуфрієвій — церква. Отакі хати побудували — хоч розкуркулюй!

Тепер такими хатами забудоване майже ціле село — оновилося, помолоділо й почужішало. В селі бачиш, як багато людей постаріло й повмирало за цей час, відколи ти тут не був. Стоїть порожня хата дядькова Іванова, про якого я колись оповідання написав «Ластівки із його криниць». Помер він, померла вслід за ним і його добра та лагідна дружина. А на розгородженому й спорожнілому подвір'ї, зарослому низенькою й густою травою, доживає віку сірий кудлатий пес, і майже щоп'ятниці вечірнім автобусом приїздить з міста їхня дочка Лора: посадила на батьковій садибі город, пообвальковувала задню стіну й передній причілок, що пообвальювались від негоди. Довго обвальковувала, а потім білила хату і весь час плакала за батьками. Плакала, працюючи самотою, плакала, й від'їжджаючи обіднім автобусом у неділю та йдучи до нього повз наш двір.

Я набачився сліз на своїм віку, а все одно шепотів їй услід: «Лорочко, Лоро...» — знаючи, що ніхто й ніщо на цьому світі не повертається, якщо вже відійшло та лягло в могилу, і в цьому була велика печаль, була тривога, бо й до нас же воно наближається невідворотно. Он з моїх ровесників тільки й лишився в селі Петро Солоний, геть посивілий, аж світяться в темряві його буйні і в сивині кучері, що колись були чорні, як вороняче крило.

— Наступної суботи приїдеш? — питаю Лору вголос. — Якимось аж веселішає, як ти тут. Добре робиш, що батьківську хату не забуваєш.

— Спасибі,— відповідає вона, уклонившись на ходу, бо, мабуть, спізнивалась або могла спізнитися на той ненадійний обідній автобус, і даленіла на тім боці ставка, перейшовши його по хисткому містку, змонтованому на високих сівалочних колесах. Мені чомусь ставало ще самотніше й незатишніше на рідному батьківському подвір'ї.

Повз їхню замкнену хату, повз забур'янений двір і самотнього собаку під кущем смородини біля порога я проходив по кілька разів на день, прямуючи до Полі Різниченкової, в якій лишився після чоловіка-бригадира телефон, один на цілий куток, дзвонити в районну лікарню, куди «швидка допомога» щеодавно забрала мою знепритомілу дружину. І кожного разу серце моє стискалося, і сум огортав мене, еднаючись з тугою і тривогою.

Полин чоловік, Іван Різниченко, мій ровесник, помер на роботі минулого року, і я кожного разу, заходячи в бокову комірчину, де стояв телефон, дивився на широку, гарно заслану постіль і думав: а чи не лежав він, мертвий, на цьому ліжку? І хоч Полю так і не спитав, моторошно мені було дзвонити та й заходити, але ж мусив.

Коли вже йшов від Полі, поговоривши з дружиною і дізнавшись, що їй полегшало, що запаморочення минулося і тиск нормалізувався, сум і туга потроху розвіювалися, але тут же обступали мене знову, як тільки гляну через провулок і в густих сутінках побачу розвалену хату Маші Фочихи із невеличким залишком солон'яної покрівлі якраз посередині. Фока й Маша прожили гарне й довге життя і теж померли майже водночас, як і мої батьки, і зараз їхній город і навіть подвір'я було засіяне суданкою. Суданку сів Павло Онуфріїв, їхній небіж, і вона вигналась вівроку, в людський зріст, і ще дужче підкреслювала покинутість розваленної хати, в якій хлопчачки, хоч ти їм чорта дай, давно вже повибивали вікна. На такій хаті зручно сичам подавати свої потойбічні голоси глухими ночами та котам справляти свої весілля з моторошними утробними криками і завиваннями.

Такі видіння й уявлення робили з моєю пам'яттю і душею дивні речі: я ніби й не помічав чужих опряджених садиб, бо нікого ж там не знав, а ці залишки мого дитинства волали про скороминущість нашу та нетривалість людського віку й життя. Отак ціле літо

сплигло в безперервному сумі за тими людьми, яких я знав і любив колись, а тепер про них нагадували покинуті напівзруйновані оселі, в які вони вже ніколи не повернуться.

Може, якби нові сусіди запросили на свої пороги і я познайомився з ними, то щось би й відкрив у них неповторно людське і привітне. Але запрошувати гостей їм було ніколи за роботою, та й не заведено так, мабуть, було в їхнім далекому краю, звідки вони приїхали до нас. Тому вони так і лишилися маловідомими для мене, трохи відчуженими, і через те так вражали мою душу і завдавали болю залишки хат і садиб наших колишніх сусідів, серед яких я ріс, у яких учився, як жити на світі, а тепер їх немає, і попелом та пилом забуття вкриваються їхні обличчя, долі і вдачі. Наче їх і не було...

Місяць знову висів над нашим двором, чистий та ясний, і все хилився на вершечок сусідського ясена, а печалі мої не вгомнялися й на ніч, і думки мої були все про те ж саме.

Кожен день починався, крім вимогливого й одномаїтно-гнітючого гудіння доїльних апаратів, тріскотнявою тракторних пускачів на тому й на нашому боці — різка й пронизлива, ця тріскотнява лунала над воропуватим дзеркалом тихого ставу майже оглушливо і переходила щораз у м'яке бурмотіння тракторів «Беларусь» — ними возили зелену масу на ферми, розвозили її скотарям, дояркам та механізаторам поїд двори, а пенсіонери тільки дивились та чекали: чи не покличуть сусіди набрати хоч з півмішка зайвини. Іноді й справді кликали. Але рідко. І пенсіонери видавалися обділеними. Про цю кричущу несправедливість, на свіже око просто неприпустиму, я завів мову з Ковальчуком при першій же зустрічі.

— Як же так, Михайле Федотовичу? — питав я його в кабінеті новозбудованого вікнастого правління. — Розвозите корми тим, хто щойно приїхав у село, і минаєте людей, які ціле життя віддали колгоспному лану, знесли всі біди, лиха й нестатки, що випадали на їхню долю всієї країни: посухи, неврожаї. У війну орали й сіяли коровами, а то й самі впрягались разом з ними в борону чи в плуга. А ви тепер ставитеся до них, мов до чужих, як до неповноцінних, бо вони вже неспро-

можні працювати на щоденній роботі. Хіба ж це справедливо?

— Хай самі собі косять і возять.

— Де ж їм косити?

— А по лісосмугах та попід дорогами.

— А возити ж чим?

— Велосипедами, тачками. Я не можу всіх забезпечити зеленою масою — колгоспній худобі не встигаємо завозити.

— Встигаєте,— сказав я, не впізнаючи Ковальчука: він сидів за великим своїм столом із селектором, у піджаці і в галстуку, а спека ж була, матінко моя, як у мартені. Сидів відчужено, набурмосено, напіводвернувшись. Мабуть, оповідання моє про нього, надруковане в «Правде», забув, а виступ по Всесоюзному радіо, в якому я покритикував його за вирубаний плодоносний і молодий сад і за те, що викорчував виноградник гарних французьких сортів і поставив на ньому, за сто кроків від кладовища, свинарник, запам'ятав. І запам'ятав міцно. «Хай,— казав моїм односельцям,— сам приїздить із сім'єю та й доглядає сад і виноградник, а в мене людей і на головних роботах не вистачає».— Треба б усвідомити, що пенсіонери не відщепенці, а золотий фонд колгоспного будівництва. Треба тільки захотіти та добитися, щоб трактори не простоювали з порожніми і повними зеленої маси причепами біля кожного двору трактористів,— вони ж обідати й відпочивати на дві-три години приїзять додому тракторами щодня. І навіть двигунів не глушать. От і встигли б і на ферму, і тваринникам та механізаторам відвезти, і пенсіонерів би не обділяли.

— Що ви мене агітуєте,— іронічно всміхнувся самими кутіками вуст Ковальчук.— Хіба це з мене почалося? Так вирішили в Агропромі: зелену масу возити тільки тваринникам і механізаторам.

— В Баштанці вирішили?

— В Миколаєві,— спокійно сказав Ковальчук.

— І по всій області отак обділяють пенсіонерів?

— Не перевіряв, не знаю,— подивився мені в очі Ковальчук.— А в нас і правління так постановило.

— Ну-ну,— зітхнув я, пригадавши всі пусті дворища, розвалені хати, умерлих своїх односельців.— Пенсіонери ж до складу правління не входять.

— Не входять,— незворушно погодився Ковальчук,— їм там нічого робити.

Розмова вичерпалась, і мені стало прикро і боляче: проти постанови правління п'які розмови нічого не важили. Але ж Ковальчук? Чого він так перемінився? Жорстока дійсність чи жорстокий характер так перемінили його? Чи я чогось не тямлю в сучасній обстановці? Прогавив щось істотне в тому, що відбулося й сталося за цей час?

Ковальчук мовчав і незмигливо, навіть прискіпливо дивився на мене. Довго дивився. І довго мовчав: мабуть, своїх вольових рішень міняти не звик. Я підвівся і вийшов. Від тієї зустрічі лишилася така прикрість, що не покидає мене й досі. І тут, у Києві. За сімсот кілометрів від рідного села та рідного колгоспу, в якому я колись працював під час літніх канікул: змалечку мене будили й водили в степ мої батьки. І я відчував провину перед обділеними пенсіонерами, що не зумів відстояти їхні невеличкі права. Але, мабуть, прав, як і правд, малих і великих не буває. Печуть мене згадки про те, як поглядають на підвезену сусідам зелену масу з-поза парканів та з-за хат старі й похилені люди, вироблені і постарілі на колгоспних роботах. Поглядають, немов винуватці, наче ображені діти, яким нікому поскаржитись. Ще дужче мучить думка про те, скільки ж їх залишилося. Зовсім мало...

У нашому дворі день починався ластів'ячим щебетом біля гнізда над верандою, переливами іволги-вивільги в найгустішій та найзатишнішій частині батькового саду, де володарюють, вирвавшись з-поміж виноградника, яблунь та черешень, розкішні крислаті горіхи.

Потім до цих не земних, а райських звуків вривалося гуркотіння ребристих коліщат, на сонці з'являвся спочатку мій білоголовий і тендітний онук у червоному пальтечку, а за ним спалахувала така ж яскраво-червона машина, яку він вивозив з хати, тягнув на мотузці через двір і одразу ж виходив з нею на вулицю, за ворота, де буйно цвіли ромашки, шорсткий деревій, врунилася мітлиця, зблискуючи своїми вустюкуватими султанами, заклично й здивовано визирали з різнотрав'я білі грамофончики берізки-повитухи біля стовпа, по якому до хати проведено електрику.

Іноді вихід малого з двору збігався з проїздом трактора — це була найбільша втіха для нього, і недалекий наш сусіда Роман слав Сашкові з високої заскаленої кабіни привітну усмішку, а той махав йому обома руками.

За Сашком одразу ж вибігала причепурена, умита й зачесана Ланочка, і вони заходжувалися рвати квіточки берізки, конюшини, судвіття деревію, не минаючи й вустюкуватої мітлиці,— і все це клали в машину та привозили бабусі як дарунок нового ранку, пового дня. Галя виходила з хати вже одягнута, вмита, з великою емальованою мискою, над якою вони всі вмивалися, сторожко й стривожено зиркала на мене:

— Доброго ранку. Як ти спав?

— А ти? — перепитував я її, бо набридло скаржитись на безсоння, а сам думав: «Господи, пронеси біду хоч цього літа, не дай упасти моїй дружині непритомній, як минулого року!» Бо вже буяв надворі червень, і з самого ранку сонце смажило немилосердно, а став стояв тихий-тихий, мов дзеркало, і все це обіцяло ще більшу спеку в полудень і особливо надвечір — спеку й задуху. І так було день у день цілих три місяці. Здається, такої спеки в нашому селі ще й не було, як цього року, а може, ми одвикли від неї і зносили її тяжче, ніж у дитинстві чи в молодості.

Вслід за Галею вставав і я з свого дуже зручного ліжка на веранді і невиспаний виходив на сонце. Під його промінням мерехтів мені сад, дерева мовби розпливались, і їх більшало, став за городом не лежав, а ніби піднімався вгору, так що його дзеркало гінко видно було від нашого до тогобіцького берега. Де-не-де з його плеса пнулися очерети, рогіз, по березі вже починали зеленіти увіткнуті Миколою й сусідами вербові кілки, що незабаром стануть вербами. Сюди ближче, на самому городі, поміж деревами цвіли маки й кручені паничі, пахло травами, водою пахло, літом і спекою, але все мені видавалося далеким, мовби вже й не для мене й не про мене, бо крутилася голова від безсоння, і моторшно та нудно стискалося серце від першої ж думки про біду.

Я знав, що ці тривоги вляжуться, цей настрій минеться, але тепер вони одвідували мене досить часто і затримувалися в моїй душі дедалі довше — ці тривоги, цей страх за найближчих та найрідніших і за далеких та невідомих людей, що лишилися у Чорнобилі, у тій тридцятикілометровій зоні, про яку вряди-годи нагадували наші газети, радіо й телебачення.

А діти бавилися, діти гралися в травах, і ніхто вже не міг поручитися, що й тут, у травах, безпечно їм і нешкідливо. Це теж бентежило.

Великий світе! Що ж робиться в тобі, такому буйному й прекрасному, о цій літній порі? Що ми зробили в тобі з нашою метушнею, з нашою хімією, з нашою ядерною фізикою, без яких ми вже не можемо ні прохарчуватися, ні обігритися на нашій затишній планеті?

Були загадки в цьому світі й раніше. Були й тайни раніше. А тепер, коли розщеплено атомне ядро, коли освоюється космос і так швидко розвинулася в своєму поступі наука, тайн не поменшало, а загадок побільшало. Як і проблем.

Он ходить з машиною на поворозці найменший з нашого роду: білесенький, тендітний, кучеряки пнуться з-під лігнної шапочки-панамки, закручуються баранцями, такі білі, аж прозорі, а очі серйозні, навіть засмучені — сірі, чисті дитячі очі, в яких мали б бути тільки подив і захоплення. А Ланочка-першокласниця в'ється навколо нього, бавить і розважає, як уміє, водить його не тільки на вулицю, а й за село, в поле, куди і я бігав малим. Тільки тоді там була толока, вигін для худоби, а тепер аж до самих хат і городів підступило жито в півтора людського зросту. Зелене-зелене, аж темне. Дітям воно здається загадковим, мов ліс. Що жде їх усіх — і дітей, і жито, й землю з степами, ставками і ріками та морями, з селами та містами? Весь час в'ється біля серця тривожна до млості думка про це, і навіть зозулі, яких налетіло в наше село того літа чи не вперше так багато, кують і кують по садах і під час лету вже наче й не про довгі літа людського віку, а теж про тривогу. І ніби накували-таки: моя дружина невдовзі знепритомніла і впала — остеохондроз таки настиг її серед дня, і ми всі опинилися у великій скруті й печалі. До районної лікарні звідси було тридцять кілометрів бездоріжжя, і я поїхав на пошту викликати «швидко допомогу».

Це були найтяжчі дні мого перебування в рідному селі, бо навіть у батьківській хаті я почувався дуже самотнім і стривоженим, як ніколи. Зі мною лишилася тільки Ланочка, бо Сашка встигли забрати й одвезти в Одесу його батьки. Щоб вона не нудилась без бабусі, без Саші й без подруг, я взяв та й одвіз її в піонертабір «Комунарівець» у невеличкому лісі над Інгулом поблизу Мар'ївки. Табір був хоч куди: серед степового белебня ліс просто чарував, а в молодому лісі перед гарним металевим парканом яскравіли транспаранти, гасла і панно, далі, за ворітьми, виднілися стежки й алеї, по-

сипані світлим та свіжим річковим піском, здіймалися ажурні, легкі корпуси, призначені тільки для літа. Звучала музика з динаміка, лунали дзвінки дитячі голоси, здалеку долинав закличний звук піонерського горна. Ми обоє були зачаровані такою незвичайною красою, затишком і впорядкованістю, дитячим вселюддям у червоних галстуках. Тут були діти з Києва, із п'ятдесят сьомої школи.

Нас зустріли привітно. Начальник піонертабору, молодий, чорнобривий Вячеслав Іванович Вознюк, викликав по селектору:

— Голову п'ятого загону до мене!

Увійшла струнка, ставна дівчина в піонерському галстусі і відрекомендувалась:

— Світлана Миколаївна Борисова.— І подала мені міцну, гарячу руку. Очі в неї палахкотіли, і на обличчі грала привітна усмішка.

— Бери в свій загін,— кивнув на Ланочку-Роксолану Вячеслав Іванович, і на цьому всі формальності закінчились.

Я їхав додому спокійний хоч за Роксолану, бо й кімнату оглянув, де вона житиме разом з п'ятьма дівчатками та вихователем, і Світлана Миколаївна запевнила мене, що тут моїй внучці буде гарно й безпечно. І як же я здивувався, коли за тиждень, протягом якого йшли дощі, день у день налітали грози з шквалістими вітрами, дороги розвезло, так що я не міг виїхати з двору, як же я здивувався, коли отримав першого в житті листа від внучки. «Драстуй, дідусю,— писала вона своїм неусталеним дитячим почерком.— Мені тут добре. Тільки дуже сумно. Часто плачу. Так що прошу забрати мене звідси. На другий день. Краще зранку. До побачення. Лана».

Все це було написано на аркушику із шкільного зошита і вмістилося густо на перших шістьох рядках. І я помчав за мою безпорадну внучкою, що вперше в житті лишилася там без мами і тата, без діда й баби. Поміж рядками листа звучало мені щось тривожне й образливе: мабуть, її там не прийняли до гурту учні чужої школи, і навіть Світлана Миколаївна не змогла нічого вдіяти.

Так воно потім і виявилось насправді: дівчатка в тій кімнаті, куди вселили Лану, і в тому п'ятому загоні, куди її прийняли, виявилися набагато старшими за неї, попереходили в четвертий і п'ятий класи, а отже, пер-

шокласниці ніяк не могли сприйняти всерйоз, хоч на зріст вона була така, як вони. Та не зріст, а вік визначають у дитинстві все, і дівчатка враз не злюбили її: по-перше, чужа, з іншої школи, по-друге, надто дитинна, а по-третє, погано заправляла своє ліжко, і за ту її невправність кімнати першого ж ранку знизили оцінку за охайність на один бал.

Цього терпіти й прощати дівчатка не схотіли. Вони самовільно виселили Лану в порожню кімнату, а на її місце взяли іншу дівчинку із своєї школи. Так моя внучка опинилася в самотині на цілу ніч. Їй було страшно, образливо й дико, а ліс до того ж лякав похмурістю і нічними звуками. Світлана Миколаївна чомусь не зреагувала на цю метаморфозу. Мені дуже хотілося спитати — чому? Та коли я приїхав, її не було — подалася на три дні в Миколаїв.

Я й справді приїхав зранку, десь о восьмій годині, і побачив свою внучку в невеличкому гурті, очевидно, ланці піонерського загону. Вони саме збиралися шикуватися на ранкову гімнастику, і тут вона побачила мене. А побачивши, спрожого кинулась до мене, розридалась, обняла схудлими, тонесенькими й довгими руками:

— Забери мене, дідусю, забери в Новоолександрівку, я не хочу тут більш залишатися.

— Заберу, — твердо пообіцяв я, відчувши, що й сам ось-ось заплачу. — А що ж сталося? Тут так гарно, так багато дітей, а там знову будеш без бабусі Галі, без подруг...

— Нічого, я буду з тобою. Ти тільки не залишай мене тут, а то я помру... Забери, бо зі мною не хочуть гратися. «Мы с этой дурочкой не хотим играть!» — сказали вони Світлані Миколаївні, а на мене кричать: «Не мешай!» — коли я підходжу до піаніно. І я все сама та сама. Сиджу й плачу...

— А Фета їм не читала?

— Вони й слухати не хочуть. Ні Фета, ні Пушкіна, ні Лермонтова, ні Шевченка. Віршів не люблять.

Я все це уявив собі і хотів поговорити з Вячеславом Івановичем, але його кабінет був зачинений, мабуть, ради суботи. І я зрозумів, що не мені тут міняти установлені порядки. Але раз уже мою внучку ніхто не захистив і не помітив її страждань, то й інших дітей не помічають. Треба було б поговорити з кимось, але говорити не було з ким. До того ж я поспішав у лікарню до дружини, бо теж не відвідував її цілий цей дощовий

тиждень. Сказавши піонервожатій, молоденькій, худій і невиспаній, що забираю Лану, я зібрав її речі і повіз з того табору назавжди...

Коли їдеш у Баштанку степовою дорогою, то мимоволі дивуєшся, як багато зроблено за останні роки в сільському господарстві. В наших посушливих степах проведено канали, на них стоять водозабірні та водорозподільні підстанції, а вздовж каналів прокладено асфальтовані дороги — очевидно, для обслуговування та контролю. Підстанції побудовано за єдиним проектом; однакові під Херсоном, Черкасами, під Каховкою і тут, під Новоолександрівкою. Стрункі, архітектурно викінчені, біліють вони поміж зеленню дерев, посаджених ще під час будівництва, поміж веселковими барвами квітників, кущами агрусу, порічок, а де-не-де визирають з плетива виноградної лози, увішаної гронами. Однак вода з каналів майже вся стікає в став прозорими та стрункими водоспадами і, пройшовши всю довжину села, витікає через греблю та губиться в суцільних очеретах міленького лоцкинського ставка. Відвідних каналів у наших степах обмаль, хоч «фрегати» й інші дощувальні установки працюють на поливі, але їх мало і всі вони групуються чомусь тільки на тім боці ставка, аж під топилом.

— Канали є, підстанції є, вода є в необмеженій кількості, а людей немає. Нікому працювати на поливі, — скаржився мені Ковальчук. — Про кваліфіковані кадри поливальників і говорити й згадувати нічого. Марно тече дніпровська вода по наших степах, марно й пропадає, бо ми її не в змозі використати. Аж душа болить.

— Та ви ж наче й хат для переселенців будуєте чимало — цілі вулиці нових будинків наставили, й економіка колгоспу зростає з року в рік. Чому ж людей не вистачає?

— Ви знаєте, приїдуть, оселяться в нових будинках, аванс одержать, а попрацюють тиждень-другий, покуштують нелегкого хліба на фермі чи в полі, дивисься, а їх і слід заправ. Я б таких... — Ковальчук не договорив, тільки зиркнув на мене сталевими щілинками очей, ніби лезами двох ножів. — Мені вже скоро на пенсію, а я так і не зрозумів: що людям треба? Хати готові, з господарськими будівлями, обійстями — все одразу надаємо. Заробітки добрі — до двохсот п'ятдесяти карбо-

ванців на місяць виходить. Ні, не влаштовує й це. І де ці люди беруться? Хто їх виховав таких? Може, ви, літератори? — він усміхнувся самими кутками уст, даючи зрозуміти, що жартує.— От що найскладніше та найважче в нашій роботі по перебудові та прискоренню — викоренити байдужість, бо до чого ж ми дійдемо? Воду в посушливі степи за сотні кілометрів держава провела, а вона протікає крізь пальці — не можемо використати на повну силу таке багатство, якого віками не вистачало тут, у степу. Це мене просто вбиває, — сказав він з не властивою йому відвертістю.

Я згадував нашу розмову з Ковальчуком, їдучи в Баштанку після дощового тижня, який припав саме на початок жнив. Не було дощів, не було, як хліб кущився, як цвів і красувався, особливо ж як наливався, а як визрів, як тільки комбайни в загінку зайшли, тут і налетіла гроза, з дикими висвистами вітру, з перекотами грому, з блискавками, що розтинали пічну пільму над степом і над селом, вертикально вриваючись у землю, ніби ось-ось мали пронизати її, влучити в саме серце. На веранду, де я спав, линули потоки води, і блискавки били в її засклені з трьох боків вітражі синюватими сліпучими спалахами. Це було блаженство після спеки й задухи, якщо не думати про хліб у валках, про комбайни в загінках і зерно на току.

Сад шумів і маяв вітами і кронами під вітром так, що дивно було, як дерева витримують такий натиск і не ламаються, і плюскіт води та шум спадаючих потоків заколисували навіть мене, безсонного, і в розчинені навстіж двері веранди, що опинилися з підвітряного боку, все було видно і все було чути особливо виразно і навіть загрозливо: зразу одним лицем постала вода на грядках, спраглих і пересушених сонцем за літо, на ставу здибались, збурунулися хвилі, і коли блискавка ще й ще перекреслювала небо й освітлювала найдальші тогобічанські кутки села, кожну хату й кожне дерево вирізняючи, видно було білі гребені на чорних хвилях, і став здавався набагато ширшим і грізнішим, ніж був насправді.

На світанку дощ ущух, а гроза відкотилась за далекі обрії, але й звідти буркїтливо загрожувала комусь, може, й нам, грішним, чи жалкувала, що не пустила кульову блискавку у відчинену навстіж веранду, — здавалося мені, що найбільше було в тих погрозах саме жалю з приводу цього упуцнення. Але й удень зайшла

свіжа й нова гроза, з новою силою, з обложною зливою, під якою гнулися перевантажені плодами яблуні, черешні, вишні і сливи, тільки груші стояли й тепер, як під нічним вітром, непорушно, високі й стрункі, як тополі.

Багнука вчинилася неймовірна, так що за ворота страшно й глянути: там, на вулиці, побатованій тракторними коліями ще з весіннього бездоріжжя, хоч бери та човном плавай. Здавалося, нас відрізало од світу на цілий місяць, але за тиждень все вивітрилося, воду навіть із колій випило сонце, і я вже міг їхати спочатку по Ляну, а потім уже й до Галі в Баштанку. Притому їхати не вкритою жорствою дорогою на баштанський зернорадгосп, станцію Лоцкине та Добру Криницю, бо, як мені сказали місцеві водії, на жорстві вода й багнука тримаються найдовше, а навпростець, через жито, в якому, немов продовження вулиці, прокладено з весни путівець, що встиг протряхнути. Він вивів мене до самого каналу, повів по смузі відчуження до першого переходу через нього по широких та потужних плитах, а там уже й асфальтована дорога через усі наші й радгоспні поля, аж до добренської лісосмуги: лягай і котись!

Нашим батькам таке диво й не снилось. От якби встали та побачили воду й асфальт у своїх вічно спраглих полях, у степу, що донедавна був диким полем. Жаль тільки, що вода не використовується на повну силу, а марно тече кудись далі та ховається в очеретах і осоці сусіднього Жовтневого району, завдаючи прикrostі й вічного болю невгамовному Ковальчукові.

Вже й зараз, перебуваючи в Києві, не можу забути прозору дніпровську воду, проведену через палючі степи аж до мого рідного села, як вона тече широким каналом з-поза імлистого обрію й пропадає невикористана, хоча й украй потрібна. Тече, як наші роки, і вже ніколи не повернеться.

Баштанка постала на степовій рівнині здалеку першими дев'ятиповерховими будинками, що зводилися над селищем білими вітрилами, і районної лікарні не впізнати: розбудувалася, розпросторилася над ставом новими багатоповерховими корпусами, обсадженими квітниками й молодими деревами. Багатівіконні нові будови поглинули одноповерховий будиночок колишньої земської лікарні, і я не міг знайти інфекційне

відділення, де лежав востаннє і вмирав від хвороби Боткіна мій батько. Як не намагався, так і не знайшов. А розпитувати не хотілось, та й ніколи було.

Галя лежала у просторій чистій палаті — вже посвіжіла, порожевішало її змарніле обличчя. Як завжди, охайна і зібрана, вона бадьорилася, але її очі говорили мені про те, що хвороба ще не відступилася, ще не зняла з неї своєї безжальної руки, і серце моє стискалося тривогою за неї і невимовним жалем: адже вона ніколи не думала про себе, все клопоталася про всіх нас, де б ми не були. Сусідка по палаті, місцева, баштанська, була привітна й весела — з такими легше долати хворобу, болі й недуги.

— Люди тут привітні і добрі, — сказала мені дружина, — що лікарі, що сестри, що нянечки. От ти знаєш: баштанці якісь особливі! Ні в Києві, ні в Миколаєві таких людей я не зустрічала. До того ж добрі й привітні, аж на душі світлішає. Перебування в лікарні не мед, звичайно, але й лікарняної туги тут не відчуваєш. Я вже не кажу про чуйність і привітність Любові Григорівни. Хоч вона й начмед, і обов'язків у неї, як кажуть, по зав'язку, але жодного дня не піде додому, щоб не провідати нас. І це крім щоденних обходів. А сестра-господарка Зоя Федорівна не тільки тут нас ублажає: ти подивися, які простирадла, які подушки, які сорочки на нас білосніжні! Так вона ще й з дому то смаженої рибки принесе, то ікри із синіх баклажанів. Ну наче родичка! Так що ти за мене не турбуйся: тут і доглянуть, івилікують, і не дадуть сумувати.

І знову напівчуже рідне село, пусте мені без Галі, плач іволги в саду, і місяць над сусідським ясном, і холодне, як ніж, відчуття нетривалості, неусталеності людського буття на цьому світі, в якому трапляються біди Чорнобиля, а можуть трапитися й катастрофи.

По обіді, в найбільшу спеку, зупинилася й посигнала перед ворітьми біла «Волга» із знайомим номером. Коли я вийшов з хати, у двір повагом заходив високий, молодий і ставний чоловік у гарному сірому костюмі, в білосніжній сорочці, високочолоий і усміхнений. Я стояв і дивився на нього, намагаючись упізнати, і не впізнавав.

— Хамчич, — подав він міцну засмаглу руку. — Невже не впізнаєте? У Миколаївському аеропорту зустрічалися, як летіли в Київ з Адамовим на затвердження.

Його з Баштанки переводили першим секретарем у Вознесенськ, а мене затверджували першим тут, у Баштанці. І ви ж тоді разом з нами летіли. Невже не пригадуєте?

— Пригадую,— сказав я, все ще не впізнаючи його.

Тоді він був огрядний, повнолиций, брунатний, бо хліб голови колгоспу, який він тоді їв, чимсь істотним відрізняється від хліба першого секретаря райкому партії. Так що навіть зовні людина помітно змінюється. От і Хамчич став елегантнішим, інтелігентнішим. Якась душевна грація випромінювалася в погляді, усмішці, виразі обличчя. Тому я й не впізнав його одразу.

— Ходімте в холодильник,— запросив я його, бо сонце пряжило немилосердно, аж у голові дзвеніло.

Під крислатою маминою яблунею стояв стіл з двома лавами по боках. Тут ми й посідали і якийсь час помовчали, слухаючи, як кують зозулі, як переливчасто й волого виспіває іволга в пелехатих горіхах. Вітерець прошумів над вершечками дерев і відлетів знову надовго, а з його подувом промайнули згадки про Домбровського, який колись обіймав пост першого секретаря Баштанського райкому партії і якого вже ось шостий рік як не стало на цьому світі, мого сердечного друга й побратима, і ніхто вже його не замінить і не заступить до самої моєї смерті. Тільки номери на машині й лишилися.

— А я оце їду на пленум обкому, де мені виступати,— порушив нашу недовгу мовчанку Хамчич,— та й вирішив заскочити в Новоолександрівку, щоб ще раз зважити свою пропозицію створити отут, на вашому боці села, ще один колгосп.

— О, це було б здорово! — аж скинувся я.

— Підтримуєте? — тихо всміхнувся задоволений Хамчич.

— Ще б пак! Все життя перемістилося на той бік: пошта, амбулаторія, магазини, Будинок культури, не кажучи вже про правління. А тут одна ферма залишилася. І тракторна бригада, та й то в степу.

— Ну, пошта й амбулаторія там і будуть, не станемо їх переносити чи дублювати. А магазин вже будеється на верхній вулиці. Правління теж побудуємо невеличке або займемо під нього найкращу хату. У нас вже є прецедент: другий відділок зернорадгоспу «Баштанський» відділили й утворили новий радгосп «40-річчя Перемоги»...

— Минулого року?

— Авжеж, сама назва свідчить про дату створення. І що ж ви думаєте? Вже за цей один рік врожайність там підвищилася на п'ять-шість центнерів. І надії збільшилися на фуражну корову майже на сто літрів. Цим я збираюся козирнути. Меншим господарством легше керувати. Радгосп «Баштанський» вічно був нерентабельний. Тепер же обидва радгоспи дають прибуток. І це вже видно й зараз, коли ще не зібрано врожай. Аргументи, по-моєму, неспростовні. От і у вашому селі проведемо такий експеримент. Перебудову розпочинати треба кожному з себе, а загалом підвищувати відповідальність, ініціативу, активність усіх членів колективу. А це краще зробити в менших господарствах, де кожен на виду, де немає можливості заховатись за чужу спину, за чужий успіх, де важче залишитися неконтрольованим.

— Колись у нашому селі, ще до війни, було сім колгоспів...

— Знаю,— перебив мене Хамчич і поглянув на годинник.— Я ж тут працював колись агрономом.

— Мирилися з Ковальчуком? — спитав я.

— Трохи мирилися, а трохи й ні, бо він намагався всіх підім'яти під себе або ж повернути в свою віру. Я не завжди піддавався, але спільну мову знаходили. Тільки що ж виходить? Всі соціальні блага перекочували на той бік села, а тут, на вашій стороні, глухо: ні асфальту на вулицях, ні під'їзду до ферми, ні клубу, ні, як ми вже сказали, магазину, ні контори. От і захиріла ваша сторона без нагляду. Створимо новий колгосп, все це само собою налагодиться.

А тут із саду виходить Микола, запросто ручкається з Хамчичем, трохи зніяковіло всміхається.

— Ви що, знайомі?

— Аякже,— підхоплює Микола голосно.— Вони як були тут агрономом, впроваджували штангові культиватори в нашій тракторній бригаді. Карапишеві, як найстаршому, найдосвідченішому, й причепили перший культиватор.

— Ага,— всміхається Хамчич.— Запустили його в загінку, ждемо-ждемо, а його нема й нема. Там балочка за могилою, знаєте?

— Ну, як ото їхати до дмитрівської лісосмуги,— підказує Микола.— Пам'ятаєш?

— Та знаю, там баштан сіяли, ще як колгосп імені Будьонного був. Все, було, на одному місці баштан: всупереч агрономії.

— Ну, пішли ми в ту балку,— продовжував Хамчич,— дивимось, а Карапиш з трактора зліз і рачкує позад культиватора: перевіряє, чи й справді штангою зрізує осот. А осоту в тій балці було до біса. «Ну, що, Григоровичу, пересвідчилися?» — питаю його. А він картуза то зніме, то надіне: «Аж не віриться, щоб отакою тупою чотиригранною штукаю бур'яни зрізало. Та ще осот!» Прискіпливий і роботящий був чоловік, от тільки підозріливо ставився до нововведень.

— А ви, Миколайовичу, добре діло затіваєте,— звернувся Микола до Хамчича.— Зразу наша сторона оживе. Та ще як середню вулицю заасфальтуємо, та контора тут буде...

— ...та від Ковальчука відділитесь,— підхопив Хамчич, підморгнувши мені.

— Не в Ковальчукові діло,— сказав Микола ображено, бо всі знали, що з Ковальчуком вони не ладили, відколи Микола покинув трактора.— Скільки було так, що наш урожай приписували тогобічанам...

— Ну, приписували не приписували, а зрівнялівка була, спостерігається й зараз,— погодився Хамчич.— Може, бачили отам, за каналом, як їхати на Баштанку, «напівкарликова-одеська» пшениця стоїть, непоказна така, низенька. А сьогодні заїхали косити прямим комбайнуванням — шістдесят два центнери з гектара дала. І взагалі, за моїми спостереженнями, на цій стороні врожайність постійно вища. Тут би людей підтримати, заохотити, а при знеосібці як ти заохотиш? Хай звідси не вийде новина про мій намір, доки я не повернуся з обкому.— Він підвівся.— Пора їхати, а то ще першому на пленумі слово дадуть, доведеться, висолопивши язика, на трибуну лізти.

— Все одно ж буде ще доповідь,— нагадав я.

— Нашому братові запізнюватись не можна.— Хамчич спохмурнів, уже, мабуть, думав про майбутній свій виступ.— Я й голову маю вже на прикметі.

— Кого? — спитав Микола напружено й зацікавлено.

— Заступник Ковальчука. І освіта, і досвід.

— Побачимо,— сказав той і глянув на мене.— Головне, що колгосп буде самостійний. Все тоді стане на свої місця, а то ми тут як од гілляки одірвані.

Ми розпрощались, і Хамчич поїхав.

Вже слалась нам зворотна дорога до Києва. А тут, як на гріх, зранку знову уперіщив дощ, знову одрізав дорогу у світ із села, і мені довелося самому збирати поквалливо всі наші пожитки та вирушати, доки не пізно, доки ще можна було їхати хоч по траві, якщо не по розгаслій дорозі.

Прощай, хато! Прощавай, дворе! Прощайте, Віро й Миколо, далекі й близькі родичі та сусіди! Я не знаю, коли повернуся і чи повернуся коли-небудь. Тільки в серці лишається щем і сум, лишається й надія, що в моєму селі житиметься людям краще, ніж досі, хоч роботи не поменшав і клопотів теж, і так само вимогливо й потужно гудітимуть вдень і вночі доїльні невгамовні агрегати, гудітимуть трактори, і місяць, коли йому випадє за небесним календарем, так само висітиме над нашим двором і над сусідським ясенем уже без мене, таки без мене. В теплі й тихі, а потім і в морозяні ночі. І всі, кого я любив, за ким тужив і сумував, знову будуть далеко від мене, але всі вмістяться в моєму серці, разом з Вірою й Миколою, який він не є. Збираючись у дорогу, я весь час думав про це, вже прощаючись з рідним краєм, рідним селом і обійстям.

Що ж залишається? Залишається вірити в життя, в нашу перебудову, в те, що весна повернеться, й літо повернеться, й іволга знову волого й ніжно озиватиметься в батьковім саду, а з нею там озиватиметься і моя душа, бо де б я не був, моя душа завжди там, у рідному селі, в рідних степах, з рідними людьми, і цьому не буде кінця, доки й живу.

Прощайте! Я знов повертаюсь до Києва — він найкращий у світі, я не можу вже жити без нього, і тут мало важить навіть чорнобильське лихо, далеке воно чи близьке, однаково. Переживімо, перетриваймо! На те ми й люди, щоб усе зносити й ділити з людьми, нікому не дорікаючи й ні на кого не перекладаючи наші біди й наші страждання. Тільки перед старістю й небуттям ми безсилі. Бо ж рід відходить і рід приходить, а земля перебуває вовіки...

І життя ні на кому з нас не кінчається.

СТРАХ

Серед літа, в жнива, часто-густо випадають дощі — обов'язково з градом і поривчастими вітрами. Стоїть собі серед неба сонце, ніде ані хмариночки, повітря й не здригнеться, не сколихнеться — спека й задуха така, що знепритомніти можна! І раптом ні з того ні з сього налетить вітер, тугий і пронизливий, сипоне зерном в обличчя віяльницям та вагарям на токах. А за тим вихором уже й хмара спішить-поспішає з Таврії, далекої і загадкової, а то й суцільна ковдра із хмар, летючих та неспокійних, і важкі, мовби олив'яні, краплі зненацька вдарять по всіх молотарниках, по конях і людях — ховайся хто куди!

Найчастіше ховалися в скирту, в підвітряну її частину. Заривалися в шумовиння соломи й так перечікували грозу й дощ як з відра, аж калюжі на токах та дорогах ураз постануть, і схоплюються по них бульби і бульбашки на ще більший дощ...

Щасливі хвилини перепочинку у молотьбу — з жартами, сміхом, з несподіваною близькістю до тих, на кого тільки оком накидалося в юності чи й в зрілі роки, і тут вже не було нічого безчесного у випадковому поцілунку, в обіймах, що мали порятувати чи захистити від несподіваної негоди, а таїли в собі давні бажання, про які не признавалися навіть самим собі. Цнотливими були наші батьки, матері, брати й сестри, це тепер усе діється легко, просто, безборонно, ніби мимохідь.

Ну, а ми, хлопчачки, все спостерігали ненароком, ніяковіли й вискакували під дощ із веселими вигуками: «Іди, іди, дощику, зварим тобі борщичку в полив'янім горщичку...» На цьому найчастіше наші танці й співи обривалися, бо одразу ж відчувався холод під дощем та вітром, де й поділася набридлива спека з гедзями й мухами.

У топилі це було. Таки в топилі, омріяному, мов ранній сон. Нам воно обіцялося з дитинства — далеке, загадкове, ніколи не оране, поросле то запашним буркуном, то лободою, з якої вічно стріпувався зелений пилок та обсіпав нам ноги. А ще топило заростало суцільними й непролазними будяками і полином. Там, у топилі, де найдовше стоять весняні води, де після дощу збирається щось на зразок міленького ставочка від краю до краю, — там, а не в ораній ниві, заздалегідь готують гарман або тік на найвищому місці, щоб не

заливалися вони водою від першого-ліпшого дощу, хай і літнього, короткого, безсилового проти могутнього сонця.

Топило наше існує й нині, тільки на ньому не ставлять молотарок, бо їх давно нема. У топилі тепер ставлять тільки скирти соломи чи січки по краях, загорожі для молодняка, який тут випасається з весни до осені на підсіяних люцернах, конюшині й горосі.

А молотьба ж була — свято! Ціле село йшло на тік, до молотарки.

В те давнє літо дощів не було місяців зо два і сонце пряжило немилосердно. Вже й надії на дощ згасали, тільки діди, не скидаючи брилів і в холодку, пророкували:

— На дощ смалить. Та на грозу...

Але їм вірили мало. А може, й не вірили зовсім: тоді починався час не вірити старим людям. Тільки починався...

А передбачали вони грозу і зливу з самого ранку, ще коли в небі не було й хмаринки. Просто тієї ночі не впала роса навіть на залізо. Ні на трактор, ні на молотарку, ні на віялку. Дідам на пророкування й прогнози вистачало й цього.

— Вивозь, Тимохо, швидше зерно,— сказав дід Мусій під час сніданку бригадирові.— Та гарби далеко не посилай: хай підбирають копи отут, під самим топилем.

— А це ж чому? — усміхнувся завжди добрий та врівноважений Тимоха Москаленко, тільки ямочки на щоках поглибилися та в очах бісики заграли.

— Сьогодні, Тимохо, жди грози. Наведи лад на току, щоб потім парка не парити та й уропу не мати.

— Гаразд,— посміхався й далі Тимоха, але діда послухав і гарби послав до найближчих копиць, які залишали на потім, і зерно вивіз не тільки балагурами, а й машинами — двома ГАЗ-АА, які мав колгосп.

Гроза налетіла після обіду. Куховарки саме миски перемили, а молотарники зібралися подрімати, доки їздові повні гарби підвезуть. Снопів, щоправда, було на площадці молотарки заготовлено чимало. Але то резерв, недоторканий і постійний. В обід заведено було подрімати якусь хвилинку: давалося взнаки постійне недосипання від зорі до зорі.

Літня гроза в степу грізною буває. Буває страшною. З пожежами від блискавок, з цілими ожередами пере-

кинутої, а то й розвіяної по степу соломи. Та що солома! Пшеницю, складену в копиці, а як у снопах, то в копи, порозшмаговує й порозкидає по всіх усюдах, потім не тільки не збереш, а й не второпавш, де чия: в селі було аж сім колгоспів!

Тому сам вигляд темної, опасистої, важкої, мов дредноут, хмари вселяє страх, тривогу, почуття біди. Маліє тоді людина перед природою, і тільки в такі хвилини, може, й приходить до нас справжнє розуміння величчя й невіддільності того, що ми похапцем збираємося підкорити. Та й підкорили вже на свою біду чи нещастя. Перетворили...

Мені ж запам'ятався страх від кривди людської. А може, й не людської, бо йшла вона від нелюда.

Страх був чорний, неймовірно головатий і заціпенений. Уявіть собі величезну кіньську голову — голову жеребця, що, прищуливши вуха, вишкіривши зуби, роздувши ніздрі, женеться за вами з єдиним наміром: загризти, затоптати, знищити! Гнався за мною того дня після дощу жеребець — чорний, лютий Гернега, якого ми боялися навіть на відстані. Був він переобтяжений дикою силою, що здіймалася десь із сліпих надр його непородистості й дикості. Страшні в нього були й копица — пудові, розтоптані, порепані, вічно невідковані: завеликі навіть для його вузлуватих, товстих і мовби понадламуваних у колінах, у бабках, в усіх суглобах ніг.

Тепер він вимахував пими в мене за сииною зовсім близько, за два-три кроки, і мені доводилося, рятуючись, як зайцеві, стрибати з одного міжряддя соняшників у друге, а потім і в третє, й назад. Гернега гнався за мною не сам, не з власного бажання наздогнати й знищити мене — його підганяв, сидячи верхи на ньому, гарячив і періщив батогом горбатий Приходько — об'їждчик ще з тридцять третього року, коли він шмагав до неприємності за кілька зірваних колосків моїх ровесників.

Вже давно забулося те, чого й забути, здається, не можна, а Приходько так само сидів на Гернезі, наче ніколи й не злазив із нього, та все щось стеріг, когось лякав, карав самосудно. Іноді здається, що вони вічні, що вони й досі десь там, у топилі, невидимі й страшні до сих пір: Гернега й Приходько. Хоч і не згадуй їх проти ночі. Всуціль чорний жеребець, без жодної світлої цяточки на величезному тілі, на лобі чи під шиєю,

і горбун із дитячим тулубом та непомірно довгими руками й ногами, мов крабовими клешнями. Як не дивно, але в степу Приходько постійно був у білій полотняній сорочці, ніби дав комусь зарік ніколи її не міняти, піти у ній у вічність. Зуби в нього були сталеві, їх було так багато, що вони не вмщались у роті, і тому завжди стирчала верхня щелепа з металевим блиском над скошеним підборіддям, над білою сорочкою та чорним жеребцем.

Цей моторошний симбіоз, цей дикий кентавр мчав за мною тому, що пішов у дальній куток топила і виламав соняшник — власне, зірвав кошик, великий, як сито, туго набитий солодким насінням.

Земля на соняшниках, сапаних-пересапаних і культивованих трактором «Універсал», була після дощу м'яка, як пух, Гернега грузнув у ній по самі бабки за кожним кроком, а я летів по міжряддях, як білоголовий птах, ледь торкаючись землі і лишаючи на ній легкі сліди босих ніг. Жереб'ячий віддих сягав моєї шиї, потилиці й голови, але кожного разу, зробивши заячу «скидку», я оцинявся в сусідньому міжрядді, шугнувши поміж стеблами дорідних соняшників, крізь які Гернезі доводилося проламуватись, обдирати об жорсткі голови соняшників груди й живіт.

Вже не пам'ятаю, як мені вдалося втекти й сховатися від тієї дикої та жорстокої гонитви, але я їх таки перехитрив і сховався в копиці. А може, вискочивши на відкрите топило перед молотарниками, Приходько опам'ятався і не став при людях топтати конем хлопчика?

Я сидів у копиці, зарившись у її пахучі вологі надра, ні живий ні мертвий, але таки порятований своїми прудкими ногами від страшної розправи, яка мала статися, але якимсь дивним чином не сталася, і мені вже не хотілося солодкавого насіння першого сьогорічного соняшника: я почувався великим злодієм перед усім світом, бо, крім тієї головки, яку я зірвав, скільки соняшників було поламано, понівечено, вирвано з корінням Гернегою! Так я й заснув у тій теплій, вже добре прогрійтій сонцем копиці невиправданим грішником. А коли прокинувся, страх огорнув мене ще більший: доки я спав, Приходько напевне розповів про мій злочин батькові, а там і в сільраду заявить. Отож хлопчаче життя моє безтурботне скінчилось і має початися якесь інше — нещасне.

Коли ж я, скрадаючись, повернувся під вечір до молотарки, яка того дня так і не запускалася, мати кинулася до мене зраділа й стурбована, обняла й пригорнула та все допитувалася, де це я забарився — он і затірка, яку вона мені лишила на вечерю, прихолонула. Я сказав, що заснув у копиці й не міг прокинутися. Мати сміялася, гладила мене по голові, нахилилася до мого обличчя й казала:

— Ну, хоч виспався за всі недоспані ночі. А тільки чого це ти наче у воду опущений? Мабуть, після сну? — допитувалася вона, відчувши материнським серцем, що не все гаразд.

Приходька на току не було, чомусь він не приїхав шукати мене чи моїх батьків. Може, зрозумів, що він сам накоїв тією гонитвою? Хто його зна.

А потім мені довелося побачити загибель Гернеги. Це було вже іншого, але такого ж спекотливого літа. Ставок тоді висох, з криниць повичерпували навіть мул, і тільки знамениті колодязі, викопані першими поселенцями по обох боках ставка, поїли людей і худобу. Колодязі були куди твоє діло — по тридцять шість сажнів завглибшки, сягали підземних вод, бо село наше якраз на вододілі між Інгульцем та Інгулом, а точніше — між басейном Дніпра та басейном Південного Бугу. Колодязі були викладені пиляним каменем вапняком, обладнані спеціальними дерев'яними барабанами з металевим тросом і величезними баддями. Трос намотувався на барабан і тягнувся до маховиків, насаджених на міцних стовпах. Крутила цей механізм коняка, піднімаючи з надр дерев'яні бадді з водою — зразу по сорок-п'ятдесят літрів: одна баддя, повна, піднімається з колодязя, а друга, порожня, опускається. Коневі давали спочити, як на оранці, бо крутив він барабан з вигнутою спиною, а копитами впирався в дерев'яний настил.

На нашій стороні колодязь стояв навпроти коваля Фанасія Кіони — темнолицього, вилицюватого, мовчазного. Вдень він кував, а вночі читав. Особливо довго світилося його вікно довгими зимовими ночами. Здається, він усе знав, далеке й близьке. Не було в нас жодної хати і жодного подвір'я, де б він щось не зробив, а на зємній кулі не існувало материка, океана чи гірського хребта, про які б він не знав щось особливе, таємниче, казкове. Розповідав він зимовими вечорами

про зоряне небо, про далекі планети і ще дальші галактики.

Коли Гернега впав у колодязь разом з водовозкою (вже не було тут ні зрубу, ні барабана), Фанасія Івановича Кіони вдома не було, і вже залягла ніч. Та не залягла — впала, як падає завжди у нас в жнива, коли зоря зорю доганяє і все село переміщується у степ. То тільки кажуть: «Зоря зорю доганяє». Насправді ж у серпні піч настає враз, ніби чорне укривало падає з неба. От коли випало Гернезі загинути — саме в молотьбу, коли все, щойно видиме в обрисах і кольорах, тануло в такій чорноті, що й за крок нічого не було видно.

Я саме біг понад ставком, минаючи очерети щедрого на кпини, східного діда Гриня Гордієнка, коли раптом неясний шум, немов видих якогось велетня, сягнув мого слуху, і я зупинився як укопаний. Потім почувся тріск, удар, і вже можна було зрозуміти, що падає щось велетенське кудись углиб, в надра землі.

Я кинувся на звук і зупинився над знаменитим Кійківським колодязем, де в глибині, десь ніби в центрі землі, чулося важке сапання й плюскіт: там, віддихуючись, плавав Гернега. Плавав по колу, попід самими стінками колодязя, а водовозка тягнула його вниз. Може, йому вдалося випорснути з просторої шлеї, а може, посторонки обірвалися — про все це можна було тільки здогадуватися. Як Гернега впав у колодязь? Заводили його ближче, щоб зручніше було наповнити водовозку, чи оступився сам та й шубовснув? А водовоз ганебно втік, брехатиме, що людей побіг скликати. Це був, безперечно, Приходько, що з Гернегою не розлучався.

Село лежало в темряві німе й, здається, покинуте навіки. Мені стало моторошно. Я ліг долілиць, звисівся якомога нижче і побачив довге тіло Гернеги, величезну його голову, що й на глибині не поменшала й нагадувала моторошну потвору. Він був сильний, цей жеребець, цей нахаба й біда всіх, хто їздив на ньому чи тільки прив'язував його: багатьох у селі Гернега покусав, і укуси довго не загоювалися. Тепер він плавав на глибині, плавав могутньо, вірячи, що впливе. Але вгору, ясна річ, при всій своїй силі він вплисти не міг, і я зрозумів, що оце й настала його страшна, ганебна загибель.

Переповнившись несподіваним жалем, я кинувся на подвір'я до Фанасія Івановича. Пусто! Кіониха разом

з пашою тіткою Ялисаветою варила борщі на бригаді, а сам Фанасій Іванович був там, де машини, де щось треба поладнати, підремонтувати. Але ж Гернега ще плаває, його ж врятувати треба! «Люди!» — хотілося крикнути мені. Люди все можуть зробити, всіх порятувати. Так принаймні здавалося мені змалку, і коли вмирав батько, вірилося, що варто скликати людей — і вони його відволодають.

Я побіг до Гриня, знаючи наперед, що це марна справа. Та в нього світилося — в одного на ціле село, і я таки побіг, не чуючи зіг під собою. Гринь Гордієнко вічно був за прилавками кооперації, споживчих товариств і просто лавок ще при непі. Я біг і згадував, який цей Григорій Іванович ехидний і як він любить кенкувати. Коли селяни питали, чи не завезли в кооперацію товарів на «пшеничні рублі», тобто за здану державі пшеницю, він скалив око й перепитував:

— А хіба ще є й житні рублі?

Коли ж хтось зважувався позичити гроші і, ніяковіючи, питав, чи є вони в нього — селяни в таких випадках дуже делікатні, — Гордій виймав старе шкіряне портмоне, шелестів під носом у прохача новими асигнаціями.

— Є, аякже. Кожна порядна людина повинна мати гроші, а у вас хіба нема? — І ховав на очах ошелешеного односельця портмоне у внутрішню кишеню піджака, кладучи край дальшим запитанням, проханням і клятвам віддати найближчим часом.

Отакий був Гордій, до якого я прибіг і, не перевівши віддиху, крикнув з порога мов на пожежу:

— Гернега упав у Кіонин колодязь! Треба рятувати! — Я стояв освітлений газовою лампою, але Гордієнко, якого всі звали Гордієм, мене ніби й не побачив.

— Ну то й що? — спитав він мене, прискаливши від столу, де доїдав варену курку, своє допитливе й іронічне око. — Не я ж його туди загнав.

— Але треба допомогти!

— Чого ти кричиш? — спокійно сказав Гордій. — Отому телепню, що загнав жеребця в колодязь, — показав Гринь виделкою у невеличке віконечко, — отому телепню піди й скажи. Можеш і крикнути, щоб рятував. Бачив ти його?

— Ні, не бачив. Коли пробіг, там нікого не було, тільки Гернега плаває у колодязі, пирхає й стогне.

— Втік, значить, підлий горбань. Злякався. А Гернега що ж... І пирхатиме й стогнатиме, доки не втоне.

— А може, Приходько побіг людей скликати? То й ми допоможемо.

— Людей у селі нема. Всі на степу. А які є, то давно сплять, а не вештаються, як оце ти, полуночнику.

— Так і плаватиме аж до ранку?

— До ранку не витримає.

— То треба якось рятувати!

— Як? Чим? Де ти знайдеш канатів на сімдесят шість сажнів, щоб удвоє завести під нього? І як заведеш? Га? Іди, хлопче, додому. Що сталося, те сталося, і Гернезі вже нічим не допоможеш. Він на совісті Приходька, а не на твоїй чи моїй. А ти йди спати. Малий ще бідкатися за тим, що дорослі накоїли...

Я йшов і плакав, і люди здавалися мені всі як один малими й безсилим. Страх, помножений на людську байдужість, був набагато страшніший, ніж той, що я відчував, тікаючи з-під копит Гернеги у соняшниках.

Могутнє пирхання Гернеги чулося з колодязя, до якого я підходив, тільки натужніше й частіше прохонлювалося поміж ним зітхання чи стогін, і далекий місяць поволі почав виповзати з-поза могили за далеким Явкинським шляхом, яким колись їздили в Крим чумаки. Ще трохи — і місяць відіб'ється у темно-фіолетовому нажаханому жереб'ячому оці. В оці мого ворога.

І враз освітився мій мозок простим здогадом: не Гернега винен був у тій гонитві-розправі. Його гнав за мною, намагаючись затоптати кінськими копитами, Павло Приходько — цей боягуз, цей виродок, горбун, схожий на краба. І він житиме, а Гернеги не стане. Залишиться жити той, хто довгі літа тримав у страхі все наше село, бо кого хочеш міг оббрехати, звинуватити й ославити. І йому вірили. Аякже — був «при сполненні».

Я кинувся знову до колодязя, припав до самого краю і побачив Гернегу при місяці, набагато виразніше. Виднілася тільки важка й велика його голова на довгій шиї. Він заіржав коротко, сердито і благально водночас. Так і лишилося в моїй пам'яті те коротке іржання.

На ранок, коли люди прийшли до колодязя, Гернега лежав на поверхні води немов чорна лискуча гора, і в мертвому його оці, ніби скалка, застряв місяць, що світив цілу ніч, тільки ніхто тим світлом не скористався.

AVE, MARE...

Передній Вікторівський маяк червоно світиться в причілковому вікні за кілька кроків, і коли прокидаєшся — здається, лежиш головою під ним. А в протилежне вікно спокійно і біло ллється далеке світло заднього Вікторівського маяка із-за Бейкушського й Березанського лиманів, що тут зливаються, утворюючи велику водну гладінь, відокремлену од відкритого моря вузькою Табірною косою.

Там, у відкритому морі, поміж двома Вікторівськими маяками, темніє острів Березань, на якому блимає на мить і згасає надовго блакитний вогонь навігаційного маяка-моргалки. Такий самотній і тужливий, хоч криком кричи. Блимне й погасне. Ніби під тим самотнім блакитним маяком повільно й печально б'ється серце розстріляного на Березані лейтенанта Шмідта, розбите нелюдами в казенних палатах, прострелене кулями з холодних гвинтівок, що тієї штормової березневої ночі 1906 року були до того ж мокрі й холодні, слизькі, мов гадуки, що водяться тут і понині.

Прокинувшись серед ночі в самотині й абсолютній тиші, немов десь на краю світу, під червоним, блакитним та білим маяками, відчуваєш себе дуже близько до них — до тих, кого знав і любив, з ким ділив фронтową долю, одну на всіх, кого тільки стрічав і замилювано читав, а тепер якось мимоволі, за буднями й клопотами, вже й забувати почав, як усі. Стає моторошно й страшно, бо знаєш, що й тебе жде те ж саме, що воно вже близько і ближчає з кожним твоїм подихом, і проти нього ні засобів, ні ліків.

Тому про загиблих думається тут частіше, ніж про вигаданих, що блукають сторінками наших книжок; аніж про нині сущих, з котрими зустрінемося не сьогодні-завтра. А ті вже не прилинуть до віку — ні усмішки, ні погляду, ні слова, ні руки...

Вони не зрадять, не ошукають, не продадуть. Не обмовлять та ославлять. Не наговорять і не надумають на тебе такого, що тобі й не снилося й не гадалося.

Відійшовши, вони забрали з собою щось дуже важливе й від тебе самого. Окрадений, прокидаєшся ночами і думаєш про них невідступно. Їх більше в кожного на схилі життя — вони заповнюють собою майже всю твою душу, якщо ти любив їх по-справжньому, і вона вже належить більше їм, аніж тим, хто поруч:

з цими ж нічого поки що не сталося?! Дай бог, щоб не ставалось подовше.

«Забудь умерлих!» — закликають священні писання.

«Забудь тих, кого забрала земля...» — твердить Талмуд.

Якби ж то!

Не забуваються...

Ні батько, ні мати. Ні загиблі на далеких та близьких фронтах дядьки, односельці та родичі. Ні твої командири. Ні друзі, що гинули на очах, оті бойові побратими, котрих довелося хоронити за чужими ріками чи лишати на полі бою під час атаки: оглянешся, а він упав та й лежить, розметавши руки із затиснутою зброєю... Тобі ж уперед разом з іншими, бо вогонь не припиняється, а бігти ще до ворожих траншей далеко-далеко, як у сні чи маренні: Зееловські узгір'я, піщані й круті, чи зелений у квітні Темпельгоф. А чи й сам Берлін, задимлений та розбитий, що обіймає обрій і заступає півсвіту.

А хіба ж забудуться Головка, Сосюра, Рильський чи Яновський, Стельмах і Малишко? Чи зітруться з пам'яті Григійр Тютюнник, Близнець чи Земляк? А Шолохов, Довженко і Твардовський?!

Воли й за життя були значними й ні на кого не схожими, хоча й не всім це вдавалося помітити. Умерши, вони побільшали, неначе всі, як один, освітилися страшним і безжальним словом «були», після якого немає вороття поки світа й сонця.

Про всіх них треба було б написати. Про багатьох вже написано. До речі, ви помітили: краще, ніж про живих. Та все одно про жодного з них не написано так гарно, як треба було б написати. І в цьому наше безсилля — живих перед вмерлими. Тих, що в, перед тими, що були. Бо їх ми знали у якійсь певній іпостасі й жахнулись непоправності втрати, коли їх не стало. Тільки пам'ять єднає їх з нами — велика свята наша розкіш і мука, яку ми безжально й постійно давимо й нищимо в собі не знати, за що, не відаючи, чому...

А тут, у Далекому Бейкуші, за очаківськими лиманами, де в трьох вікнах світається три маяки, пам'ять розправляє крила в дзвінкій темній тиші, і чути, як сухо потріскує й шелестить на вітрах часу їхнє цупке махове пір'я...

З лютого помер Михайло Митрофанович Фандєєв — найулюбленіший мій вчитель, директор нашої Новоолександрівської семирічки. В пам'яті лишилась назавжди елегантність зовнішності й одягу, глибина і ясність мислення, суворість обличчя і крик на покинутому аеродромі:

— Як ти смієш рівняти Рилєєва з Пушкіним! — І гнівний тупіт по м'якій, порослій пирієм зльотній смузі. — О господи, кого я виховував цілісіньких сім років! — Обурений, він кинувся геть від мене, і в його оці я помітив сльозу, а на обличчі — страждання.

Мій Фандєєв. Наш Фандєєв. Про все, за що я любив його, тепер уже й не розкажеш...

Помер він в Добрій, а не в Новоолександровці, бо звідти його вижили «добрі» люди. І там, як і в моєму селі, немає доріг, до того ж Добра лежить у видолинку — багнюка там знаменита навіть узимку, ноги не витягнеш, як із горя, що падає із смертю дорогої людини на душу і пригнічує надовго, а може й назавжди. Тому, мабуть, я дізнався про смерть Фандєєва від онуки Михайла Митрофановича аж навесні. І не проводжав його в останню путь.

27 лютого помер Іван Іванович Домбровський, про якого написалася документальна повість «Дорогий мій товаришу секретар». А не перевидавалася...

— Його вже нема, — сказали мені, — то як же буде пипішньому секретареві читати не про себе, а про нього.

Бачу його і влітку у темнім костюмі і в білосніжній сорочці з галстуком у найбільшу спеку — йде на роботу в райком через площу Леніна, повз пам'ятник Леніну. Йде такий зосереджений, навіть урочистий. Не знаю, хто так ходив на роботу й коли. Може, Іван Франко у свій «Науково-літературний вісник»? А може, Ленін так ходив замолоду в жепевську чи лондонську бібліотеку? Не знаю. Але так, як він, ніхто в моїй пам'яті не ходив на роботу.

Вся площа Леніна була при ньому засаджена трояндами найвизначніших сортів — він сам їх привіз з Новокубанки Краснодарського краю, з якою Баштанка тоді змагалася.

Бачу й зараз його суворий погляд із-за секретарського столу, де він не належав нікому, навіть самому собі. А тільки партії. Бачу скупі його усмішку за іншим — хлібосольним баштанським святковим столом і чую хрипкуватий, але такий глибокий сміх, яким він усіх чарував і який можна було б назвати милим, якби він і в сміхові не лишався суворим. Карі, з блиском, розумні й допитливі очі, міцні й темні губи впертого рота — ось вони зараз звернуться до мене з одвічним запитанням, яке мовби застигло на його засмаглому до чавуної чорноти обличчі:

— Ну, як там, у Києві, є дощі чи немає?

За сімнадцять літ його секретарювання в Новоодеському, Казанківському та Баштанському районах вічно не було дощів.

Його ховали першого березня. Я прилетів того ранку першим рейсом і простояв біля труни у великому вестибюлі обласної філармонії, де ми нещодавно відсвяткували моє п'ятдесятиріччя, до другої години дня, доки в Будинку політосвіти закінчилася нарада обласного партійно-господарського активу, з якої прийшли на похорон члени бюро обкому, керівники підприємств, установ, районів і колгоспів. У важкій, гнітючій тиші, що саме настала в перерві між двома траурними мелодіями, почувся голос Васляєва: «Покличте його». Коли я підійшов, він обняв мене, поцілував не для годиться, а по-солдатськи — в губи, міцно і щиро, суворо глянув у вічі:

— Нема Івана, — сказав твердо, з жалем і образою невідомо на кого і одразу ж пішов у почесну варту, покликавши за собою інших членів бюро — йому й тут бракувало часу...

* * *

Домбровського несли на руках до Садової.

Васляєва нестимуть того ж року на самісіньке кладовище.

Івана Івановича проводжала вся область.

Васляєва проводжатиме весь південь України і представники столиці.

Домбровському останню путь освітлювало березневе сонце в пору «весни світла».

Васляєву zalиватиме потужний осінній дощ, справжня злива, з сучільними потоками води біля «Дор-

машини», на Громадянській, Інженерній та Садовій. Але це буде пізніше, пізніше...

Бодай би його й досі не було!

Ото тільки й того, що обом їм однаково, яка погода. А нам було й буде однаково тяжко.

А небо над могилою Домбровського й над кладовищем було синє-синє, високе, воно обіцяло разом із сонцем уже недалеко весну. Її обіцяли й квіти, якими всинані були вулиці до самого кладовища. Квіти ми, щоправда, помітили, повертаючись із похорону. А коли несли труну, їх ніби й не було: у скорботі, та ще під домовиною товариша, бачиш тільки бруківку і свої черевики і весь час думаєш: «Ну, куди ж я оце несу його?»

Голубіло небо й сяяло сонце і тоді, як поминали Івана. І над Миколаєвом, над стрілкою, де впадає Інгул до Бугу, ясно було й тривожно, безвітряно й сухо...

А другого дня над аеродромом летіли низькі покошлані хмаря, літак довго не випускали, садовили нас і висаджували з нього, і Васляєв, проводжаючи сина з невісткою, стояв у затишку під недобудованою коробкою аеровокзалу в світло-сірому англійському демісезоні та велюровому капелюсі, що пасували б більше до вчорашньої погоди, суворо глянув на мене, ступив крок назустріч.

Ми обнялись на прощання, і я тільки тепер помітив, як він схуд і почорнів.

Мов бритвою різнуло по очах: як він схожий на мертвого Домбровського! А душа похолола від згадки, що й він хворий на ту ж непоправну хворобу з найкоротшою назвою та найдовшими муками, яка оце й забрала від нас милого Фандєєва і здоровенного як світ Івана Івановича. Неабияким зусиллям волі я одігнав це моторошне передчуття, одвів од Васляєва погляд.

Хіба мало ми відводимо очі від печалей та прикросців? Намагаємося не думати про горе, яке можна відсунути хоч на час...

Літак нарешті злетів, я виглянув у ілюмінатор і побачив під недолугою будовою майбутнього аеропорту високу й струнку постать Васляєва. Стояв непорушно й дивився услід, не підвівши руки.

Про що він думав?

* * *

Володимир Олександрович Васляєв помер 4 жовтня того ж року...

Востаннє я бачився з ним дванадцятого червня у Теофанії під Києвом, де його лікували. Червнева діброва вилискувала під ранковим сонцем і кидала на білосніжну сорочку Володимира Олександровича зелені відблиски. Ретельно поголений і рожевий після ванни, моложавий у своїй смаглявості, він справляв враження трохи стомленого дієтою пацієнта, що взявся якнайшвидше схуднути.

Був іронічний, трохи лукавий, намагався навіть кепкувати з приводу свого раннього дзвінка:

— Ніколи не турбував людей в таку пору, — говорив, стоячи під крилатим каштаном в тіні, — але першу подачу прочитав ще вчора — дай, думаю, попрошу, щоб привезли продовження, бо, як випишусь звідси, часу на читання не лишиться...

Знав чи не знав, що йому взагалі часу вже ні на що не залишалося, крім страждань?

Мабуть, знав. Тільки робив вигляд, що все гаразд, — не хотів засмучувати інших. А може, намагався відігнати думку про свою приреченість, тримався мужньо. Навіть зухвало: весь час намагався розвеселити мене, кепкував із себе і сміявся з усякого приводу — володів собою по-справжньому.

Розповідав про матір і батька, що їй того дня чекали його в Миколаєві, про братів по зброї з танкового корпусу генерала Пушкіна, де він воював механіком-водієм, про сестру, про сина загиблого друга, якого всиновив і вивів у люди. Особливо яскраво, з гумором розказав, як на початку війни їздив у Ленінград вступати у Вище військово-морське інженерне училище імені Дзержинського, у те ж саме, в яке подавав документи і я, але не застав його там, як відмовився вступити в інтендантське, яке йому натомість запропонували, а потім повернувся в Донбас із Ленінграда, маючи в кишені три копійки. Він просився на фронт спочатку вдома, потім у Ростові, а пізніше на Волзі, але йому відмовляли, бо двадцять четвертий рік народження ще не підлягав мобілізації. Задушевно, з легким смутком пригадував, як сторожував на баштанах за Волгою і бачив ночами тамтешніх вовків біля куреня. Я запам'ятав його розповіді на все життя і гадаю, що розповідав він усе це марно: хотів, щоб хтось це знав, крім нього самого, щоб колись це переповіли вже без нього...

Ми ніколи не визнаємо, що думають люди перед смертю. Особливо ті, що йдуть від нас назавжди і знають про це заздалегідь. Але страшно й моторошно уявляти собі їхній стан і самотність перед лицем смерті. І ніхто з усіх, хто їх любить, не зможе ні полегшити страждань, ні врятувати...

* * *

В сонмищі обов'язків і завдань, що стоять перед нами, обступають щодня все тісніше і мають тенденцію множитись, подумаймо про тих, кому випала доля гинути замолоду на війні, а особливо ж — під мирними небесами при світлі дня чи темної ночі, при ясному сонці чи холодному місяці, прийняти на себе мовби атомний удар, хоч Хіросіми і Нагасакі лишилися від них так далеко!

Подумаймо, що вони відчують, коли нас біля них немає, коли ота невблаганна потвора, яку хтось назвав так коротко й страшно, поїдає живцем, ссе кров і плоть, мучить вдень і вночі, і немає від неї рятунку.

Подумаймо... Не лише тому, що хвороба ця має здатність влучити в кожного мов снаряд на війні і падає з кожним залпом все ближче та ближче. А й тому, що «снаряди» напруги й диктату лягають все густіше й густіше по всій планеті, по нашій з вами Землі.

Подумаймо про них серед клопотів наших і обов'язків — вони були людьми у ділах своїх і мужньо знесли все, що випало на їхню долю, достойно зустріли свої болі і свої страждання, лишивши нам приклад духовної стійкості і великої людської порядності: кожен з них гинув на наших очах, немов на полі бою, а ми залишилися.

Вони гинули на своїх постах, не покинувши їх до останнього подиху: Фандєєв — цей вічний учитель і наставник — вмирав у Добрій серед своїх учнів, старших і молодших, що налічували чимало поколінь; Домбровський, хоч і був начальником обласного управління, вмирав першим секретарем Баштанського району, і прощалися з ним саме так (варто згадати: на його похороні найбільше було баштанців, вони збилися в гурт, немов осиротілі перед вирієм журавлі); Васляєв умирав на посту першого секретаря Миколаївського обкому партії, і палац суднобудівників не міг вмістити усіх, хто прийшов з ним попрощатися. Під страшенною осінньою зливою люди йшли через усе місто за його домовиною,

вмокли до питки, і не хотіли розходитися з кладовища вже й після похорону.

Такого похорону Миколаїв не бачив за двісті років свого існування. Дай боже, щоб більше і не побачив.

Злива не припинялася ні на хвилину — не вщухала, коли виносили, коли несли через усе місто і коли опускали Володимира Олександровича в могилу. Ніби надолужувала всі посухи, через які він настраждався за свого секретарювання. Кажуть, коли зранку починається, то швидко вгмониться й перестане йти дощ. Того жовтневого дня прикмета ця не здійснилась. Кажуть: що розпочалося під дощем, щасливо й завершиться. Не знаю, коли хтось шукав щастя у смерті?

Подумаймо про людей, що в своїх ділах мужньо знесли все, що випало на їхню долю, й візьмемо з них приклад духовної стійкості і великої людської порядності. Приклад з тих, що несли, і тих, що несуть і зараз на своїх плечах тягар відповідальності за все і за всіх нас, ведуть далі, не лише до нових рубежів, але й до нових моральних висот і якостей, щоб людину підняти і вдосконалити перед лицем світу.

Вони упали, не зломившись, на такій височині, що й журавлі туди не долітають — хіба тільки лебеді.

Живим думати про живе — це правда. Але правда й те, що, які б завдання не стояли перед нами, пам'ять про достойних наших сучасників, які загинули в стражданнях, залишившись на своєму посту до кінця, зробіть нас мудрішими і відданішими.

Ave Mare! Morituri te salutant...

«Прощай, море, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе», — відчувається й відлунює в моїй душі ночами під Вікторівським та Березанським маяками, коли пам'ять у темряві й тиші розправляє свої крила, і чути, як шарудить і потріскує на вітрах часу їхнє шорстке й пружне махове пір'я.

МУСІЙ ПАСІЧКА

Над маленькою, врослою в землю Мусієвою хатою, з якої почалося наше село в дикому полі, завжди високо і яскраво стояла вечірня зоря, під світлом якої ката вже здавалася й не хатою, а куренем. За хатою, на спустілому городі, білили вулики-колодки, старі й вибілені сонцем та дощами. Може, навіть старіші за самого Му-

сія. А сам Мусій був найстарішим жителем нашого села — могутній, трохи похилений, з гривастим волоссям до пліч і довгою та густою бородою, яка закривала йому не тільки обличчя й груди, а навіть очі обсотала так, що вони ледве мріли звідти. І волосся й борода від старості аж позеленіли, але Мусія ніколи ніхто в селі не називав дідом. Мабуть, через те, що жив він самотником, ніяких родичів не мав, не було в нього й онуків — то хто ж його й звав би дідом? Звали його всі, від мала й до велика, Мусієм Пасічкою. Через оту пасіку на городі, якій він віддавав увесь свій час і всю свою любов, він позбувся й прізвища — його давно вже забули й не згадували.

Влітку він пропадав із своєю пасікою десь на баштані, неподалік від соняшників, стверджуючи своє право одразу на дві професії: пасічника і баштанного сторожа. В обох цих іпостасях Мусій був частіше добрим і гостинним, ніж суворим, як йому б належало, всіх частував і кавунами та динями, й медом. Тому його любили, тому й називали лагідно: Пасічкою.

Після колективізації та розкуркулювання Пасічку поставили завідувати колгоспною пасікою. Тепер пасіка стала великою.

— Всі розкуркулені бджоли під моїм наглядом літають, — усміхався Мусій. — Я чоловік добрий: я їх не вислав на Соловки, а до колгоспу прийняв. Працюють! Восени, викачавши мед із вуликів, він заставляв ними всю кривківську клуню й ставав вільним до самої весни. Хіба що іноді провітрював клуню та перевіряв на вибір кілька вуликів, дізнаючись, як там живуть сім'ї, чи досить харчу для них. Але робилося це нечасто, і Мусій мав право натопити свою маленьку хату з одним віконцем, вилізти на піч і грітися там аж до весни.

У тридцять третьому році, точніше, пізньої осені тридцять другого, коли буксирні бригади забрали все до зернини, не лишивши навіть посівного матеріалу, Мусій Пасічка на піч не поліз: він власноручно перевіяв чималу скирту соломи, призначену для годівлі коней на тому ж таки кривківському обійсті, навів кілька центнерів зерна, котре пішло на приварок і підгодівлю школярів усього села, і тільки після цього подався в будинок для пристарілих, бо прочув, що там людей годують, а дідові стало особливо сутужно в самотині, при необроблюваному городі.

Він пішов у той будинок за порадою голови колгоспу й сусідів і тепер спав на казенних простирадлах, їв казенні супи із засмажкою та казенний хліб і сумував за селом і за своєю пасікою та покинутою хатою.

Будинок для пристарілих відкрився в Краснопольському, за двадцять кілометрів від Новоолександрівки. А взимку, коли впали великі сніги, рідко хто їздив аж так далеко з села — того голодного року люди взагалі мало куди й потикалися.

Та одного разу таки провідали Мусія Пасічку односельці, може, з надією щось випросити й собі, і розповіли, що в селі зовсім не стало чого їсти. Після цього засумував Мусій ще дужче. Шматок не йшов йому до рота. Він сьорбав суп, а хліб відкладав. Темні свої невеличкі пайки сушив десь на кухні й складав у торбинку, бо думав ночами про село і своїх сусідів, а найбільше — про дітей. Уявляв, як це дітям жити голодним, без хліба, і все намірявся піти в село. Його не пускали.

А коли настала відлига, таки пустили, щоб він там щось підремонтував у своїй хаті та пустив у неї яких-небудь квартирантів, бо треба ж було наглядати за старим його гніздом. Принаймні так Мусій казав своєму начальству в тому незвичному та несподіваному для нього притулкові.

Вийшовши вдосвіта, добрався до села лиш під вечір. Хтось трохи й підвіз від Краснопольського до Бармашової, а там уже сім кілометрів Мусій Пасічка якось подолав із своєю палицею та мішком за плечима. Ходив потім у вечірніх сутінках від хати до хати з тим мішком-торбою, але — може, вперше за всю історію села — старий не жебрав, не просив милостині, а, навпаки, розносив по хатах та роздавав дітям сухарі. Тих зекономлених Мусієвих сухарів вистачило для всіх дітей нашої околиці.

Тобі теж тоді перепало: Мусій Пасічка поклав у твою руку не камінь, а добрий окрасець чорного казенного хліба, і потім, мабуть, ніколи за все твоє життя не було події, якій би ти так зрадив, і нічого не було такого необхідного, як той сухар від Мусія Пасічки.

Мама одразу ж розломилася сухар на кілька частин і видавала тобі по одній, щоб надовше вистачило. Щоб і ріденького кулешу ти посьорбав із хлібом. Та щоб і попив із ним хоч трохи молока, котре приносила вам бабуся Гапка, — півлітра на всю родину.

— Що ж воно буде, Сашко? — сумовито запитував Мусій Пасічка твого батька, набиваючи люльку.

Старий сидів навпочіпки біля порога, дивлячись по червонілими від морозу й вітру очима кудись у землю перед собою. Очі сльозилися. Видно було, відповіді він не чекав. Питав, аби тільки запитати. Може, не так твого батька, як самого себе.

— Не знаю,— зітхнув батько і ще міцніше вхопився за товстий край лави, ніби вона могла або мусила винести його і всіх нас у якісь інші краї, де не було голодних дітей і було що їсти дорослим. Мусій Пасічка мовчки викурив свою люльку, вибив її об поріг і, попрощавшись, пішов у свою хату через дорогу, де вже твоя мати встигла протопити піч, аби було старому як переночувати.

Що він думав тієї ночі, лежачи на печі, ніхто ніколи не знав. А вранці, тільки-тільки на світ благословилося, скригнули двері, і в хату зайшов хлопчик. Потім другий. Потім зайшла дівчинка. Вони, як заведено в селі, заходили без стуку, не питаючи дозволу, і сідали в ряд, як ластівки тепер сідають на дротах.

Одні прибігали в самих сорочечках та якихось опорках — зразу видно було, що з'явилися в Мусієвій хаті з власної охоти. Інші були закушкані в теплі пальта дорослих, запнуті грубими хустками по самі очі — цих відрядили до Пасічки матері з надією, що в нього ще щось залишилось і він їх чимось нагодує.

Вони йшли та йшли, ці мовчазні дідові відвідувачі, ці непрохані малі Мусієві гості, і всаджувалися на лаві тісно та мирно від порога до покуття. А тим, кому місця на лаві не вистачало, доводилося ставати попід стінами і вздовж столу. Вони ставали в порожній Пасіччиній хаті й мовчки дивилися на старого однаково блискучими та благальними очима.

Хліба в Мусія Пасічки не було, і він страждав. Він дуже страждав того ранку, старий і могутній Мусій Пасічка, який всього набачився за довге своє життя і до всього звик, навіть до того, до чого, здається, й звикнути не можна й не дано людині звикати.

Сидів Мусій Пасічка на печі, дивився на сусідських дітей, смоктав пригаслу люльку і почував себе таким винним, що хоч на шибеницю йди.

— А, будь воно прокляте,— сказав Мусій Пасічка, виймаючи люльку з зубів і уважно розглядаючи її.— Добра б тобі не було! — знову сказав він, ніби

адресуючи прокляття власній люльці, а не тій нещасній хвилині, в яку нічим було нагодувати дітей.

І як опустив старий очі, так уже й не міг поглянути на дітей: соромно було.

Він зліз із печі, взув чоботи, одяг кожух, підперезався. Діти мовчки дивились на нього. Очікували. Коли Мусій Пасічка рушив до дверей, діти все ще сиділи на лаві й стояли попід стінами. Ждали чогось. Пасічка постояв у порозі, дивлячись собі під ноги, думав. Потім узявся за клямку.

— Зачекайте мене тут,— сказав він малим односельцям.

І вийшов, прихопивши порожній мішок.

Надворі було хмарно, із стріхи капало, і ворони пролітали низько над селом, вертіли міцнодзьобими головами, ніби шукали чогось. Старий зрозумів, що буде сніг і, можливо, хурделиця.

Він подумав про це механічно, за давньою звичкою передчувати зміни в природі, хоч зараз це не могло турбувати. Він просто зібрався одвідати пасіку.

Мусій був щедрий і бджолам завжди залишав меду на зиму трохи більше, ніж їм було треба. Не вірив, що з'їдять, і знав, що той, хто сам трудиться й добуває харчі, не буде переводити їх марно. Тепер він мав право взяти у бджіл залишки. І взяв по стільнику з кожного вулика і склав у свій мішок.

Доки ніс, хоч і близько було, мішок знизу потемнів і запах серед зими квітами й літом.

— Ану,— сказав Мусій, зайшовши в хату, де на нього чекали нерухомі в своїй терпеливості діти,— посуньтеся та пустіть мене до вікна.

Він оглядав кожен стільник дуже ретельно, кінчиком ножа сколуцував із них посунулих бджіл, а стільник різав на рівні частини, перелічивши дітей, щоб на всіх поділити порівну.

Той, хто одержував шматок стільника, йшов до дверей поспішливо й нетерпеливо. Бах! — стукали за щасливцем перекошені хатні двері. Гах! — глухо озивалися сінешні, і під вікнами рипіли кроки малих дітей, нагороджених Мусієвими гостинцями.

Пасічка кришив стільники і відрізані шматки клав у простягнуті руки, не дивлячись. Бах! — били за тим хатні двері. Гах! — озивалося в сінях, і сніг рипів під дитячими ногами, і тінь на мить закривала віконце.

Ти підійшов до Мусія Пасічки останнім, сподіваючись, що він не роздасть усіх стільників і тобі дістанеться трохи більше — і для сестрички, що чекала на тебе вдома. Але стільники Мусій поділив точно, порівну.

— Все! — сказав він, подавши тобі останній шматок, сів на лаву й заплакав.

А ти стояв, дивився на його забородатіле обличчя, хотів сказати, що вдома у тебе є менша сестра, що їй теж потрібен шматок стільника. Але ти чомусь не сказав, тихо вийшов, не попрощавшись і не подякувавши Мусієві Пасічці, як і всі твої невдячні ровесники...

А коли наступного ранку знову прибіг до Мусія Пасічки по мед, вже не застав його. На дверях висів замок, і вікна було забито дошками навхрест. На обледелілому порозі, з якого вітер злизав сніг, валялися викинуті з стільників замерзлі бджоли.

Більше Мусія Пасічки ти ніколи не бачив.

НЕ СТАЛО...

1

За розчиненим вікном кипить і нуртує травневий сквер. Виметені зранку й політі доріжки поміж зеленими суцільними газонами вже протряхли, але ще зберігають запах свіжості, і крилате гілля квітучих каштанів зазирає в кімнату, пелюстково й листато вітається.

Сонце, піднявшись над деревами, відбивається на зашкелених книжкових полицях, зблискує на полірованому столі й натертому паркеті, весело виграє на автомобілях, яскравіє на легкому й пістрявому вбранні жінок та дівчат, що кудись квапляться, не забуваючи про свою красу і вроду, щедро даруючи її всьому світу, насиченому пахощами каштанового й липового цвіту, свіжої трави, политого асфальту і ясного неба. Здається, і сонце з його ласкавим і теплим промінням теж пахне якось особливо приємно й радісно. І через те за зеленим цим містом вгадуються ще зеленіші безмежні простори раннього літа, ріки й автостради на рівнинах, темні ліси по узгір'ях та по байраках, білі й тихі села по долинах — і все це належить тобі, якби тільки сісти за кермо автомобіля та й...

Але на перекидному календарі впадає в око первово-квапливий запис, залишений дружиною зранку: «Помер Іван Семенович Каленик. Прощання у військовому училищі опівдні». Серце ніби спіткнулось на цьому записові і зачатило, аж дух перехоплює, і весняний світ примерх, і радість вмить одлетіла: ще одного з нас не стало, а лишилося вже й зовсім небагато опалених війною, виболених ранами і втратами, про які навіть не знають найближчі, й ми самі про них забуваємо аж до нових втрат, бо так, мабуть, влаштована людина.

Вже пів на десяту — швиденько одягаю чорний костюм і чорний галстук, що давно вийшов із моди. Я чомусь кваплюсь, наче ще можна запобігти біді чи її відвернути, але ж туди, куди я оце зібрався, вже не спізнюються і нічого не можуть ні поправити, ні змінити, хоча б і прийшли якнайраніше.

Сонце вдарило у вічі й засліпило, вже не затінене парком, тільки липи на тротуарі прийняли у свій затінок, як тільки ступив із під'їзду, і я почув, як вони привітно шелестять, ніби збираються потішити і навіть погладити по голові молоденьким листячком та білястим суцвіт'ям, хоч ти вже й не пам'ятаєш, коли й хто гладив тебе по голові: після матері, вихователів та вчителів, яких давно вже немає. «Ви знаєте, як липа шелестить?», «Чи чули ви, як липа шелестить?..»

Іван Семенович Каленик... Для мене — просто Ваня, що вчився в одному класі з мою старшою сестрою і жив через дорогу в нашій селі. Веселоокий, завжди усміхнений, ніяк не можу уявити його мертвого. Тим більше, що пройшовши всю війну, тричі горівши в танку — під Сталінградом, на Курській дузі і за Одером в останньому наступі на Берлін під Зееловськими висотами, таки ж не згорів і не загинув. Та його життєрадісна усмішка на понівеченому опіками обличчі, стемнілому й тому мовби вже вічному, дуже пасувала йому, виражаючи його життєрадісну й життєствердну сутність. Саме такі люди й здаються нам безсмертними — принаймні неспроможними померти раніше за нас або піти з цього світу, не попрощавшись. Так завжди здається, коли знаєш їх добре, по-справжньому любивши ще з дитинства чи з ранньої юності.

«Чи чули ви, як липа шелестить?..» А потім за кожним кроком: «Ваня Каленик, Ваня Каленик», — повторюється й повторюється, бо сідати в тролейбус не хочеться: на похорон завжди треба йти пішки. Хіба що

доведеться летіти аж на Далекий Схід чи на самий південь України, аж до Чорного моря. Я повторював його ім'я, як повторював імена найдорожчих та найрідніших мені людей, коли біг в атаку, а суму не відчував, може, тому, що сумувати, згадуючи праведне й чисте життя Івана Семеновича Каленика, не було ніякого приводу: його всі любили, його завжди ставили в приклад нам, молодшим. Він легко і зручно почувався серед товаришів і перед начальством, бо жив за всіх обставин чесно й правдиво, ніколи не вступав у компроміси з своїми совістю, принципами й переконаннями.

Його, радгоспного комсорга, призвали в армію в тридцять дев'ятім, і коли Ваня пішов «із кружкою й ложкою», виявилось, що керував він не лише комсомольською організацією, а й спортом, і соцзмаганням, і політичним павчанням, ще й Тсоавіахімом — усім без нього стало тяжко й незручно: і директорові радгоспу, й секретареві парторганізації, й голові профкому. Отодіто не раз і не два мені, дев'ятикласникові, й ставили його за приклад і зять, і сестра: «От якби ти був такий, як Ваня Каленик, — ціни б тобі не було!» «А Ваня Каленик ніколи б цього не зробив! Він би ніколи цього собі не дозволив!» і т. д. і т. ін. І мені було приємно чути такі схвальні відгуки про Ваню, бо, як і всі, я любив його й поважав змалечку і сам прагнув бути схожим на нього.

2

У військовому училищі Іван Семенович прослужив майже двадцять років начальником політвідділу, заступником начальника училища. На цьому посту я зустрів його, переїхавши сюди 1962 року, коли він з'явився, мов сніг на голову, на кіностудії, де я працював тоді в сценарному відділі. Ми не бачилися з тридцять дев'ятого, майже зовсім забули один одного, як це часто-густо трапляється навіть серед близьких друзів, розкиданих війною та повоєнною розрухою. А ми з Ванею близькими друзями ніколи не були, бо різниця навіть на п'ять років замолоду багато важить.

Тоді він нагадав мені полковника, якому ніхто не пише, з відомого роману Маркеса. Щось непоправно цивільне, а не стройове, вже вчувалося в ньому, і полковницькі високі відзнаки були не лише звичними для нього, ще зовсім молодого, а ніби тяжіли над ним.

— Ось привіз тобі найрідкісніші книги, які тільки можу дістати. Та й то ненадовго,— він поклав на краєчок стола чималі два фоліанти: «Утраченые победы» Еріха фон Манштейна і «Записки одного солдата» Гейнца Гудеріана.— Всі ганяються за мемуарною літературою,— додав, сідаючи в крісло,— що в нас, в училищі, що в штабі округу. Думаю, й тобі, колишньому солдатові, цікаво буде прочитати свідчення ворожих фельдмаршалів, як вони з своїх завойовницьких позицій бачили нашу війну,— він глянув на мене сизо-карими, теж ніби спеченими очима, гостро й суворо, хоч усмішка й не сходила з його обпалених та пошрамованих вуст.

— Гудеріана можеш залишити й надовше, а Манштейна я заберу через тиждень — начальник бажає ознайомитись.

— Ну, а як же тобі живеться? Як служиться? Де воював? — розпитував я, бо нічого не знав про нього.

— Про це ми поговоримо іншим разом,— кинув він заклопотаний погляд на ручний годинник, і коли повіки опустилися, я й на них помітив білясті шрами опіків чи пластичних операцій.— А зараз дайте мені оператора з камерою — ми маємо домовленість з вашим начальством. А ти допоможи написати сценарій до сорокаліття училища. Ось тобі проспект і деякі інші відомості. Оператора я заберу зараз, бо ми вже обговорили й намітили, що саме знімати, а сценарій буде потрібний для монтажу і дикторського тексту, який я попередньо накидав. Ти тільки переглянь професіонально натренованим оком, щоб не був він убогим і солдафонським,— полковник підвівся, взяв свій кашкет з підвіконня.— Ходімо, доки директор твій не втік на обід. Йому вже дзвонили з Політуправління округу.

...Тоді теж було раннє літо, Довженків сад цвів пізніми яблунами — було сонячно, зелено, тепло, як зараз. Іван Семенович невимушено й дотепно розмовляв з директором студії — видно, пройшов добру школу, навчився легко й просто вирішувати й не такі питання, бо дали йому й оператора з асистентом, і добру кінокамеру з штативом та освітлювальною апаратурою, так що в полковниковому ГАЗ-69 стало тісно і людно одразу, і він поїхав зі студії, наче його й не було.

Потім у мене довго й тяжко вмирала мати, за нею — батько. Обоє з'їв рак у невимовних та немилосердних муках, тривалих і страшних. І Ваня Каленик забувся знову на кілька літ, я його мало й згадував, віддаючи

данину столичній метушні й відчуженості, що виникають поза нашою волею й бажанням. А зустрілися ми знову років через десять, коли я вже не працював на кіностудії.

3

Він прийшов до нас з дружиною-вірменкою, на якій одружився одразу ж після війни, перебуваючи у військах Закавказького військового округу. У його дружини був високий, різкий голос, гартований на гірських вітрах. В її голосі вирізнялися всі нюанси настроїв і переживань, у ньому ніби вкарбувалася трагічна доля вірмен з турецьким одвічним геноцидом, коли сонце, встаючи після нічної різанини, освітлювало закривавлені трупи мільйонів вірменських жінок, дівчат, дітей і стариків. Крики розпачу й мудрої печалі вчувалися в глибинах її голосу, що, спокійно лунаючи в життєвській бесіді, щомиті готовий зірватися в зойк, крик і голосіння, немов над умерлими: мені й зараз здається, що вирізані турками вірмени в більшості лишилися неоплаканими, оскільки вирізалися цілі сім'ї, роди й племена.

Темні очі, як ніч, в'юнкі коси, як ніч, і смага на чолі і щоках, різко окреслений рот і тонкі, ніби лезо ножа, риси немолодого вже обличчя — все це нагадувало тьмаве карбування на міді, тамувало далеке східне походження з давньою православністю і ще давнішою писемністю й культурою четвертого століття нашої ери.

Я тоді щойно повернувся з Вірменії, яку вперше відкрив для себе, і Ваніна дружина здалася мені дуже схожою на свою прекрасну і багатостраждальну батьківщину. На жаль, вона не могла розділити з нами радість наших спогадів, спільних і для мене, й для Вані, й для моєї дружини, бо ми ж були з одного села, училися в одній школі, мали спільних учителів і в спогадах своїх линули туди ж таки, в степову Україну, в нашу милу Новоолександрівку, в якій, виявляється, Іван Семенович так і не бував відтоді, як пішов до війська. А тепер її, омріяної й найріднішої на світі, якою ми пам'ятаємо, давно вже й не стало, бо все там перебудувалося, давні хати розвалилися, а на їхньому місці з'явилися нові, люди загинули на фронтах, в таборах військовополонених і в фашистській неволі, повмирили від старості, від хвороб і воєнного та повоєнного лихоліття. І радості в наших спогадах виявилось не так і багато. Хіба ото й

раділи, згадуючи школу, учителів незабутніх, своїх ровесників і дитинство, бо воно ж у всіх найкраще в світі. А як дійшло до самого села, то, виявляється, Ваня все позабував.

— Ну, як же? — дивувався я.— Невже не пам'ятаєш свою бабу Платониху? Вона жила поперед нашої баби Гапки у хаті під цинком...

— Бабу Платониху? Бабу Платониху наче й пам'ятаю. А от хату... Під цинком, кажеш? — усміхався він привітно і водночас ніяково-натягнуто, бо на усмішку понеченої шкіри на обличчі не вистачало.— Ні, хати не пам'ятаю. Та де там пам'ятати! — вигукував він, поглядаючи на притихлу дружину.— Скільки тих хат і будинків, міст і сіл перебачив я за війну до Сталінграда й від Сталінграда! А людей, а доль, а облич! Не прорветься моя пам'ять через цю повінь аж до тих далеких дитячих літ. Не прорветься...

— Та й без пам'яті ж скільки пробув після поранень та опіків,— нагадала дружина, і голос її зірвався.— Особливо після опіків, як горів у танках. Хіба ж раз? — зойкнула вона і заплакала.

— Ха-ха! — сміявся Ваня, тамуючи схвильованість, і шкіра на його обличчі цього разу витяглася найдужче, аж заблищала й побіліла.— Що горів, то горів! Кажуть, у сорочці народився. Та яка ж сорочка може порятувати, коли горить не лише соляра, а й фарба, навіть броня. Особливо страшно горів під Сталінградом. Відступали з боями до нафтобази — її далеко видно було з рівного випаленого немилосердним сонцем степу: так і сріблились, так і вилискували під його сліпучим блиском білі величезні цистерни на підмурках. І ми їх бачимо, і фашисти бачать. Хто їх захопить, у того й буде чим заправлятися, чим воювати. Німці від тилів відірвались, а танків, бронетранспортерів, автомашин у них до чорта! І наша танкова бригада лишилася без пального. А ще й танковий корпус мав підійти вночі з межиріччя Волги і Дону. От нам і наказали: вмерти, а нафтобазу втримати до підходу основних сил. Забезпечити свої танки паливом і не дати пального ворогові. Поставили навколо нафтобази артилерійські батареї, які залишилися, всі танки, сигнали піхоту: ловили по ярах і вибалках всіх, хто відступав, тікаючи від фашистських танків, і па цей рубіж ставили. А він як підійшов із степу, як почав гатити! Все горіло: танки, цистерни й земля. Але ми протримались до ночі, діждалися танкового корпусу —

всіх позаправляли, решту вивезли бензовозами, та нафтобаза виявилася майже невичерпною: там багато цистерн було ще й у землю закопано. Довелося тримати її й другого дня. Ну, а на третій... Підійшли танкові колони Клейста, як рубонули нас з ходу — все, здається, спалили й змели, та нафтобазу ми їм не віддали... Тримали вже й без мене. Бо під вечір третього дня наш танк — прямим поп-пад-данням... Терміт-т-тним. Вискакувати довелося з пекла в пекло: і танк горить, і цистерни горять, і земля горить... Як мене в Сталінград доправили, як за Волгу перевезли, не пам'ятаю. Опритомнів уже, як осінні дощі йшли. Нудні такі, довгі... День і ніч шуміли й шуміли,— всміхався Ваня, і мені теж хотілось всміхатися або плакати.

Але тоді я ще не плакав...

4

Небрукована вуличка, скоріше провулок, вузенька й тиха. Ні машин, ні людей. Коли звернеш на неї з проспекту наче втрапляєш у якесь інше місто. І не місто — містечко! Присадкуваті одноповерхові будинки під тополями, звичайний, як у селі, штахет навколо палісадника, кущі бузку й смородини попід вікнами. Тільки велика заасфальтована прогалина на місці знесеного будиночка круто пнеться вгору, впирається в металеві зелені ворота з червоними зорями і в металевий наскрізний паркан, викутий з товстої арматури.

Біля воріт — прохідна. На посту підтягнутий юний курсант в новенькій, з голочки, уніформі, з пласким багнетом у твердих піхвах на поясі. Дивиться запитливо, доки я підходжу. За ворітьми зеленіє трава на газонах поміж деревами, вилискує під сліпучим сонцем асфальтовий виметений плац, що переходить в територію училища, густо затінену такими самими крислатими й квітучими каштанами, як поблизу нашого будинку. Чистота скрізь, і в прохідній теж, просто вражає.

— Звідси виноситимуть полковника Каленика? — питаю чергового.

Він насуплює білі брови, кліпає довгими, як у дівчини, віями, суворо поправляє ламким баском:

— Не полковника, а генерала. А ви родич чи друг?

— Генерала? — дивуюсь я і відчуваю, як бринить у моєму голосі неприхована і зовсім недоречна тут

радість.—Невже таки дали йому генерала? Це хоч і запізнiла, а все ж справедливiсть.

Курсант мовчки вiдчиняє передi мною хвiртку-вертушку, чiтко вiдступає на крок, даючи дорогу. Вiдчуваю раптове й несподiване бажання обняти цього бiлявого вродливого курсанта, але вiн такий суворий, неприступний i насуплений, нiби вартує бiля Мавзолея. Поспiшаю вниз i лiворуч до цегляної червоної будiвлi, схожiї на казарму: там над розчиненими навстiж дверима висне прапор з довгими линвами крену, i я розумiю, що похорон вiдбудеться саме тут. Але нi людей, нi труни не знаходжу й зупиняюся, вражений порожнечою.

— Ще не привезли! — гукає менi згори вiд ворiт неприступний постовий курсант.— Ви першi з'явилися. Доведеться зачекати.

Заходжу в невеличкий тiсний коридорчик, а з нього — в довгу порожню залу з стiльцями попiд стiнами. По праву руку суцiльна фарбована охрою стiна, а лiворуч довгий ряд розчинених вiкон у двiр. Посеред кiмнати стоять якiсь височенькi довгi ношi, схожi на паралельнi бруси для спортивної гiмнастики. Пусто. Пустка i смерть — вони завжди поруч. I страшно стає не самої смертi, а отакої пустки, сновненої тихого й нави́дворотного очiкування. Чого? Безгласностi, безрухостi й небуття.

Швидко, наче мене хтось пiдганяє, виходжу з цього холодного, порожнього й неприкаяного примiщення i аж слiпну вiд яскравого сонця, що саме пiдбилося в зенiт, i пече немилосердно, i слiпить, але найбільш радує, що ти його ще бачиш i вiдчувавш на собi його невблаганне життєдайне промiння. Воно пече i нiби тисне густим i шпарким жмутом, i я мимоволi вiдступаю у тiнь каштана. Оглядаюсь. Нiде нiкого. Всi наче вимерли чи порозбiгалися вiд цієї бiди, що впала на Ваню, на одного з нас в такий лiтній безхмарний полудень.

5

Пiсля Академiї iменi Фрунзе Каленику, фронтovому командировi танкового полку, присвоїли звання полковника i послали в Закавказький вiйськовий округ. Там вiн прослужив близько десяти рокiв, нажив з дружиною двох дочок i подав заяву до Академiї Генерального штабу за рекомендацiєю Вiйськради округу.

Прийшов виклик, як водиться в армії, не раніше й не пізніше, а саме так, щоб встигнути знятися з партобліку, розрахуватися й здати справи своєму заступникові, виписатися з житлової площі і встигнути вчасно на місце занять. Зробивши все необхідне, полковник забрав дружину й двох малих дочок, спакував у чемодани найнеобхідніше — не звикати ж! — і поїхав у Москву. Там зустрів фронтових друзів серед викладачів та у відділі кадрів, ще більше — серед абітурієнтів, і навіть в Генеральному штабі: тоді ще фронтовиків помирало небагато.

Вони допомогли знайти і найняти квартиру, полковник облаштувався з сім'єю, здав відповідні документи, заповнив анкети і одержав наказ чекати виклику на заняття. Тим часом настало перше вересня — його не викликають. Минуло й друге вересня, а виклику все немає. Третього він сам пішов у відділ кадрів Академії до свого товариша по фронту — кращих і відданіших друзів не буває.

— Чому мене не викликають на заняття? — спитав Ваня, усміхаючись своєю спеченою усмішкою здивовано, привітно і тривожно та стурбовано водночас.

Фронтний друг опустил очі. Зніяковів. Знітився. Навіть одвернувся до вікна. П'ясміхатися перестав.

— Ти наче в бліндаж ховаєшся під час танкової атаки, — пожартував Ваня Каленик, все ще всміхаючись, хоч у серці й ворухнулось щось холодне й слизьке, мов гадюка. — Відповідай прямо: ми ж не баришні.

— Ти розумієш, — промимрив фронтний товариш, дивлячись не на полковника, а у вікно, на запружені натовпом вулиці. — На твоє місце прислали із Закавказького округу зятя нашого начальника Академії. Чи зятя твого командуючого — по прізвищу ж не розбереш, а чутки ходять різні...

— І т-ти п-п-промовчав? І нічого ні їм, ні мені не сказав?

— А що ж я можу сказати? Мені наказали зачислити його замість тебе...

— От звідки все наше зло — від нас самих! Що ти міг сказати? Обуритись за фронтного товариша, якого з сім'єю зірвали з посади, вирвали з квартири, а тепер... Що ж мені робити тепер?

— Просись, куди хочеш! — аж підстрибнув фронтний товариш. — Одразу буде посада, квартира — все обіцяють негайно. Треба тільки вибрати. Це — теж наказ.

А наказ в армії, знаєш, треба виконувати. Тут нікуди не подінешся, — розвів він руками, ховаючи очі.

— Навіть на фронті начальство радилося з нами, перш ніж віддавати накази. Хіба ти забув? Все, було, зважимо, про кожного солдата подбаємо...

— Так то ж на війні, — сказав фронтовий товариш, все ще дивлячись у вікно на легенькі сукні й стрункі ноги дівчат і жінок, що проходили по тротуару перед самими вікнами напівпідвального приміщення із загратованими вікнами. — А тут знаєш, які порядки?..

— Знаю. Всі порядки залежать від людей. — Полковник пройшовся по кімнаті, порипуючи новими хромовими чобітьми. На фронтового товариша йому не хотілося дивитись. — Так що ж мені робити? Скажи хоч ти, навчений і мудрий.

— Тобі залишилось тільки вибрати, — сказав кадровик, перебираючи на столі численні папери.

— Я вибираю Україну, — рішуче відповів полковник, постарівши на кілька років і наблизившись до своєї смерті на стільки ж літ.

— Єсть, — стрепенувся кадровик, що давно вже перестав бути йому фронтовим товаришем, і записав щось квапливо до свого блокнота.

«Може, мені треба було виявити більше наполегливості? — подумав полковник, миттєво зреагувавши на цю неприкриту радість. Але тут же відчув на душі брідливість, якийсь підсвідомий глухий опір. — Та ні, це вже не для мене. Це вже хай молодші рвуться до кар'єри».

Кадровик тим часом кудись швидко і вкрадливо подзвонив, щось сказав коротко, майже закодовано і тут же поклав трубку.

— Зайди в двісті сьому кімнату, візьми бронь на квитки і можеш їхати хоч і сьогодні. Чи ще покажеш дочкам Москву?

— Весело тут у вас, — сказав полковник, не міняючи своєї спаленої усмішки. — Так легко все робиться, аж дивно мені. Чомусь аж не віриться. От тільки чи й тепер з такою ж легкістю не пришлють на моє місце чийогось синка чи зятка, доки доїду туди? По прізвищу ж не вгадаєш, чий він і хто він.

— Можеш не турбуватися — не пришлють. Їдь і нічого не бійся.

— А я ніколи нічого не боявся, — сказав полковник. — Невже ти не знаєш? Чи не пам'ятаєш? Хто тоді залишився прикривати цистерни, коли ви всі відступили?

— Ти сам і лишився із своїм взводом. І ніхто тебе не заставляв.

— Тоді викликали добровольців. А ви не чули чи вдали, що не чуєте. От я й лишився з «тридцятьчотвірками» прикривати ваш відхід. Ти забув уже? Забувати завжди легше, ніж пам'ятати. Особливо коли непереливки чи скрута. Тепер ти теж лишаєшся на своїй посаді без жодних ускладнень, забувши фронтове наше побратимство. «А я еду, а я еду за туманом...» — проспівав раптом полковник, якому гірко стало на душі. — Їду прикривати чийогось зятька. Тільки й того, що не сам, а з сім'єю. Самому воно, знаєш, якось легше й простіше. А цілу сім'ю за собою тягати... Навіть нам, військовим, нелегко. Ой, нелегко! Та й сім'я наша знаєш, що про нас подумає? Подумає, що ми дурні або нічого не важимо в нашій країні. Як же це так: зірвати з роботи, з посади, здати квартиру, приїхати до Москви. За чим? За піснями? Так же неважко й життя зламати, сім'ю зруйнувати. Але що ж тобі про це говорити? Ти ж робот. Бездушний робот, не більше. Мовчиш, коли товариша на твоїх очах продають — ставлять на його законне, армійськими статутами визначене й гарантоване місце іншого, а ти мовчиш. Чуєш, зраднику — фронтовий друже? — Ваня посміхнувся своєю оздобленою опіками усмішкою і, не подавши руки кадровикові, вийшов, тут же вскочив у тролейбус і поїхав на вокзал за квитками.

6

На новому місці генеральської вакансії не знайшлося. Взагалі не було вільного місця в штабі округу, і полковника послали начальником політвідділу в одне з військових училищ. Полковника — на полковницьку посаду. Без перспективи вислуги. Без надії на чергове звання. Проте полковник прийняв справи й почав служити — нічого ж іншого не залишалось. Хоча полковникові не було ще й сорока. І був він не лише молодим, а й перспективним. «Не я перший — не я останній», — подумав полковник. Гірко подумав і згас, як згасали в нас десятки і сотні здібних людей, розбиваючи найміцніші душі об кумівство, протекціонізм, династичність і бюрократизм, що дуже важко піддаються контролю і не збираються здавати позицій ще й сьогодні. «Нема на них Леніна!» — сказав сам собі полковник.

Його завжди вабили учбові плаці, тактичні заняття, кипуче армійське життя лінійних частин і з'єднань, а не кабінетна тиша. Вона ставала необхідною тільки під час підготовки до партійних зборів чи конференцій, для планування політично-масової роботи в військах на певний час. Кажуть, скільки б ти не працював замполітом, якщо починав службу стройовим командиром, на все життя збережеш командирську струнку, бо стрій в армії — це як перше кохання в житті, що ніколи не забувається. Тому й не дивно, що полковник дуже часто з'являвся не лише в класних кімнатах зі своїми лекціями, а й на стройових і тактичних заняттях, на стрільбищах, на вогневій підготовці. Там він бачив своїх комуністів у ділі — і вищих та середніх командирів, і прапорщиків та старшин, і курсантів, які нещодавно стали комуністами і потребували підтримки, поради й дружнього слова. Ніколи нікого не підміняв, не втручався в дії командирів по бойовій, вогневій чи стройовій підготовці.

А от одного разу не витримав, бо вже давно до нього доходили чутки й нарікання на одного курсанта, що своєю поведінкою виводив з себе командирів, подавав поганий приклад іншим, поводився дуже зухвало, навіть команди не виконував. І все йому сходило з рук, ніби його всі боялися чи не хотіли зв'язуватись, остерігаючись неприємностей ще більших. Полковник давно мав намір розібратися у цій справі. А тут саме трапилася нагода.

Сталося це наприкінці його роботи в училищі, років два-три тому. Коли полковник вийшов на плац, улучивши вільну хвилину, стройові заняття проводив молоденький лейтенант з окремим відділенням, яке мало на параді виконувати роль лінійних. Він явно нервував, обличчя його бралось червоними плямами — зовсім юне, ніжне, майже хлоп'яче обличчя. Полковника це занепокоїло і зацікавило водночас: що ж могло так розхвилювати молодого командира? Він зупинився і став спостерігати. Незабаром йому впало в око, що один з курсантів, вгодований і рожевощокий, випещений і зніжений, ніби навмисне збивався з кроку, плутав стрій, іноді просто ігнорував команди лейтенанта, і коли за його командою все відділення розверталося «Кругом!», він, ніби, нічого не чув, йшов собі прямо, натикаючись на товаришів, брязкаючи своєю зброєю об їхню, а то й спотикаючись і падаючи, щоб викликати сміх.

«Що за мара?!» — подумав полковник, відчуваючи, як десь в глибині закипає гнів і паморочить йому голову. Це траплялося рідко, і полковник намагався уникати такого стану: він знав, що після всіх поранень і опіків це його до добра не доведе.

— Струнко! — скомандував лейтенант і рушив до нього, чітко відбиваючи крок. — Товаришу полковник, перший взвод другого курсу проводить підготовку до чергового параду. Доповідає лейтенант Моргун.

Не дивлячись на лейтенанта і тамуючи гнів, образу за нього, за училище, за армійський порядок, полковник підійшов до завмерлого строю, зупинився проти рожево-щогокого курсанта, зміряв його довгим поглядом. Той нахабно дивився йому у вічі, не ніяковіючи й не соромлячись, і навіть легка ехидна усмішка кривила йому губи.

— Прізвище? — запитав полковник стримано, не підвищуючи голосу.

— Лисак, — після паузи, якимось нехотя відповів рожевощогокий і переступив з ноги на ногу.

— Вас що, не навчили й досі відповідати на запитання старших по званню? І потім... Як ви стоїте в строю, товаришу курсант?

— Стою, як і всі, по стойці «струнко», — так само нахабно дивлячись у вічі полковникові, відповів той.

— А як ви виконували щойно команду на розвод лінійних? Як заправлені, нарешті? Вийти зі строю! — майже крикнув полковник, таки не стримавшись, бо все в ньому кипіло від обурення.

Неквапливо, підкреслено незалежно Лисак вийшов із строю, повільно розвернувся і, гойднувшись з боку на бік, став перед товаришами. На обличчі в нього залягла пудьга і неприхована зверхність.

Полковник швидко підійшов до нього, різко крутнув пряжку поясного ремня раз і вдруге. Потім втретє, вже натужно.

— Оце ви так заправляєтеся на другому курсі?

— Не люблю затягуватися ременем...

— Хто вам дав право ставати в стрій розсунопеним, як... — полковник не договорив, відчуваючи, як злість зводить йому щелепи. — Як ви смієте на другому курсі плутати виконання команд?

— Я їх не запам'ятовую, — дивлячись у вічі полковникові, брехав Лисак.

— Своєю поведінкою в строю ви принижуйте командира! — Владний голос полковника підвищився, так що всі затамували подих. — Ганьбите не тільки свій курс, а все училище. За злісне порушення дисципліни і зрив стройових занять десять діб арешту! — Полковник помовчав, спокійно й твердо закінчив: — Даною мені владою я відстороняю вас від участі в параді і ставитиму питання про доцільність вашого перебування в училищі. Будете відправлені в лінійні війська.

— Це не в вашій компетенції, — зухвало відповів нахаба, не кліпнувши оком.

— Мовчати! — гаркнув на нього полковник. — На гауптвахту кроком руш! Лейтенанте, зніміть з нього ремінь і відправте під конвоем! — Він круто розвернувся й пішов. Та ступивши кілька кроків, зупинився і, не обертаючись, кинув через плече: — Одразу ж після занять принесете мені його особову справу. Не відкладаючи!

— Слухаю, — знову козирнув молоденький лейтенант, збентежений і розхвильований всім, що сталося, дужче за курсанта Лисака.

«Чому він так розхвилювався, цей лейтенант? — думав полковник. — Що його так непокоїть?»

Пояснення він одержав раніше, ніж сподівався: ве чекаючи закінчення занять, лейтенант з'явився в кабінеті полковника менш ніж за годину, з тоненькою папкою особової справи курсанта Лисака і, перш ніж передати її, виструнчився перед столом.

— Дозвольте звернутися, товаришу полковник?

— Що там у вас? — полковник зміряв лейтенанта холодним поглядом. — Чому така поспішливість? Я ж просив після занять...

— Справа в тому, що батько Лисака... пробачте, курсанта Лисака займав високий пост...

— Ну то й що? — здивувався полковник. — Це, по вашому, дає право його синові розкладати особовий склад, не виконувати команд і розпоряджень командирів?

— З цим курсантом ніхто не хоче зв'язуватись, щоб не нажити біду...

— Так-таки й біду? — іронічно всміхнувся Іван Семенович.

— Ну, може, й не біду, так неприємності по службі. Кому ж це потрібно? А батечко цього курсанта дружить

з начальником училища, часто приїздить сюди й мати чорною «Волгою» — з баулами, з усякою всячиною.

— Просто на територію училища заїжджають? — здивувався полковник. — Але ж це заборонено.

— Училище розташоване в районі міста, підпорядкованому Лисакові-старшому територіально, а установі, в якій він працює, — адміністративно. І як особа, наділена важливими повноваженнями впливу і контролю...

— Ви мені, лейтенанте, баки не забивайте, — суворо зупинив його полковник. — Ми знаходимося на території Міністерства оборони, і на ній не поширюються ніякі інші підпорядкування. Тільки під впливом і контролем Міністерства оборони ми й перебуваємо.

— Я б осмілюся порадити вам, — зам'явся лейтенант. — Дозвольте, товаришу полковник?

— Ну, що там ще? — опустив очі полковник.

— Я б порадив вам відмінити стягнення, накладене на курсанта Лисака, і не ставити питання про відрахування його з училища в лінійні війська. Буде велика неприємність, — лейтенант помовчав. — Для вас... І для мене... І взагалі...

— Поради залиште при собі, — суворо обірвав його полковник. — Але в кого ж ви тут усі перетворились, коли армійські закони й статuti міняєте на власне благополуччя; аби тільки тихо було, а там хоч вовк траву їж. Покладіть мені на стіл особову справу курсанта Лисака — я сам в усьому розберуся й без вас. Можете йти, вас це ніякою мірою не торкнеться — ви тут ні при чому.

Лейтенант поклав папку на самий краєчок столу. Не підводячи голови, зважився попередити, застерегти полковника:

— Вас ніхто не підтримає. Матимете великі неприємності. Не тільки я, а всі ми цього не хочемо, бо поважаємо вас.

— Спасибі й на цьому, — не глянувши на збентеженого офіцера, що зважився на велику і майже неприпустиму в армії зухвалість, сказав полковник. — Кожен з нас відповідає за свою ділянку роботи.

— Про негідну поведінку курсаната Лисака вже не раз і не два ставилося питання у різних інстанціях. І майже всіх, хто зважувався на це, прибирали з училища, — вперто правив своєї молодий лейтенант, якому й справді небайдуже було майбутнє полковника.

— Можете йти, — сказав полковник.

Лейтенант переступив з ноги на ногу:

— Товаришу полковник...

— Можете йти,— гостро глянув на нього з-за столу Іван Семенович.— Мені й не з такими випадками довелося зустрічатися...

— Це випадок особливий,— наполягав лейтенант, але полковник його вже не слухав: натиснув кнопку дзвінка, сказав черговому по приймальні: — Проведіть лейтенанта і з'єднайте мене з начальником училища.— На лейтенанта полковник більше й не глянув: не хотів бачити його, не хотів миритися з тим, що почув і що владно входило й тут у його службу.

Сталінградські цистерни, за які він бився на смерть і за які довелося вперше горіти, наблизилися до нього з тисячокілометрової далечини й постали перед ним ясно й прозоро. Тут же все було повито незбагненним і нездоланним туманом, який не розсіяти навіть гарматними пострілами. Цей туман огортав полковника холодними хвилями і забивав дихання — вперше він відчув, як закалатало й стислося серце і заболіло-заболіло, як ніколи ще ні разу в житті.

Начальник училища подзвонив сам. Раніше піж черговий по приймальні набрав його номер.

— Що ти там надумав, Іване Семеновичу? — бадьоро й по-товариськи поблажливо поцікавився він.— Навіщо тобі, такій поважній людині, наживати ворогів, накликати неприємності на себе й на мене? На все училище? Плюнь ти на цього Митрофанушку! Що в тебе серйозніших справ немає?

— Якого Митрофанушку ви маєте на увазі, товаришу генерал? — холодно й офіційно запитав полковник.— Митрофанушка Фонвізіна виховувався в поміщицькій садибі своїх батьків, а не в радянському військовому училищі, як цей, з дозволу сказати, курсант Лисак,— заглянув він в особову справу, принесену лейтенантом.— На всьому готовому, армійському і державному. Різниця вельми вражаюча...

— Та годі тобі, вгомонися. На тобі все училище висить, а ти зайнявся цим нехлюєм, наче на нього управи не знайдеться.

— Як і ви, я тут відповідаю персонально і за всіх, і за кожного курсанта зокрема. Перед партією. Перед усією нашою армією, в якій я воював і гинув сам не раз і не два, гинули мої товариші. І я не дозволю ні собі, ні комусь іншому підривати її дисципліну, її моральні й духовні основи...

— Ти будеш у себе? — запитав раптом примирливо й лагідно генерал. — Я зараз зайду.

7

Генерал був бравий, молодий, стрункий та підтягнутий. З тих щасливчиків, що їм усміхається доля мало не з колиски. З тих, що стають генералами ніби автоматично — без зайвих рапортів по вищому начальству потрапляють в академії за рознарядкою, яка ніби їх і чекала, щоб відправити з місця служби до Москви, а звідти призначити на генеральську посаду, де звання присвоюється за календарем, майже автоматично, якщо служиш ретельно, самовіданно, рідко надокучаючи начальству пропозиціями чи викриттям недоліків, виявлених численними перевітками й комісіями в підпорядкованому тобі з'єднанні, частині чи підрозділі. Це й не рознарядка. Це — фортуна. Армійська фортуна від цивільної долі відрізняється більшою строгістю й меншим протекціонізмом. Хоч без нього не обходиться й тут. Один потрапляє в Афганістан, а другий, через впливових родичів, друзів, у Москву на прискорений курс академії, ніби для того ж таки Афганістану. Але через два роки хтось тебе заміщає там і без академічної освіти, а тобі залишається тільки мирно служити.

Начальник училища генерал-майор Круглов був саме з таких обранців військової фортуни: за десять літ служби подолав відстань від командира взводу до посади командира окремого батальйону, від лейтенанта до майора, а там академія, одна частина, друга, генеральське звання і, нарешті, це зразкове училище, яким він командував не перший рік, і командував успішно.

Ніби хизуючись бездоганною виправкою, перетягнутий скрипучим ременем з портупесою по високо піднятих грудях і тонкій талії, генерал пройшовся перед столом свого заступника по політчастині, заклавав руки в кишені бриджів, гойднувся з п'ят на носки, підкреслюючи тим самим неофіційний та невимушений тон розмови, ніби й не було ні паузи, ні обурення полковника на такій високій ноті, що її ні обійти, ні ігнорувати вже не можна. Але генералові здавалося, що все можна перевести на жарт, розміняти на товариське співчуття, а то й на панібратське втішання. Він знав: це діє на підлеглих безвідмовно. Але хоч працювати разом довелося не так вже й багато, полковник на пересічних підлег-

лих скидався малувато: тримався завжди незалежно, з гідністю, а субординацію підтримував так, ніби щоразу підкреслював свою рівність і невіддільність. Інколи це було генералові муляко, часом незручно, зате завжди цікаво: перед кожною зустріччю з своїм вимогливим та незалежним замполітом він сам підтягувався, зосереджувався на головному, впорядковував думки. Кожна така зустріч допомагала підтримувати форму — робочу, фізичну, командну чи яку там. А формі своїй молодий генерал приділяв багато уваги: полюбляв, крім ранкової гімнастики, біг, верхові прогулянки, теніс — все це приносило йому справжню втіху і насагу на цілий день.

— Ну, на якого дідька, — почав він простецьки, удаючи з себе такого собі панібрата-службіста, — здався тобі, полковникові, отой пацан? — Він говорив тоном досвідченого соратника, доброзичливого й мудрого, відвертого й щирого, наділеного до того ж великим життєвим досвідом. І можна було подумати, що в даному разі його найбільше хвилює не спокій у довіреному йому училищі, а доля самого полковника.

Все це Іван Семенович вловлював безпомилково, здогадуючись про справжні наміри і занепокоєння генерала, тому невіддільно й суворо поглядав на нього з-за столу:

— Я вже сказав, що в жодному підрозділі училища нікому не дозволю топтатися по святих традиціях нашої армії. Та ще, як ви кажете, пацанам. Ми ці традиції кров'ю кріпили й освячували, товаришів хоронили чи покидали непохованими на полях битв і відступів сорок першого року! І коли не ми, то хто ж тоді їх берегтиме?

— Іване Семеновичу, — примирливо сказав генерал, сідаючи за приставний столик, неначе прохач або викликаний до замполіта на «проробку» порушник. — Ось ти давай не гарячкуй і не перебільшуй, обличчя це діло лейтенантам — вони все владнають і без нас. Хай трудяться самостійно, хай привчаються, набувають досвіду у вихованні особового складу — у них все життя попереду, а ми з тобою вже за зворотніми скатами буття. Побережи нерви, серце побережи. З цього жевжика зроблять шовкового й без тебе, без твоїх нервувань і недоречного втручання. У тебе ж і свої роботи не перегроби й не переробити.

— Чому ж за два роки не зробили його якщо й не шовковим, як ви кажете, то хоч би елементарно вихова-

ним і навченим? Бо в нього впливовий таточко! І всі бояться застосувати до нього дисциплінарні вимоги, а то й покарати при потребі. Чи не так? А нехлюйство, порушення статутних вимог — це ЧП, за яке я персонально відповідаю. І не тільки я. Ви — теж. — Полковник дивився генералові у вічі палахкотючим поглядом з-під опечених вій, ще дужче темніючи спаленим обличчям кольору старої бронзи, що дедалі більше набирала відтінку синюватої броні з окалиною. — Він знахабнів до такої міри, що на другому курсі не навчився ще й заправлятися, не вмів стояти в строю й виконувати найпростіші команди. Не вмів або не хоче. Скоріш — не хоче виконувати. Знущається з офіцера, принижує його перед курсантами, віруючи у свою безкарність. Він не тільки не хоче вчитися — він глузує з усього святого для нашої армії, займаючи місце достойного майбутнього офіцера. Я наполягаю негайно виключити його із училища і відправити в лінійні війська. Там з ним панькатися не будуть, як у нас. Там з нього знімуть стружку і ще, може, людиною зроблять.

— Йому після двох курсів служити лишилося небагато, — примирливо посміхнувся генерал-майор. — З лінійних військ його просто демобілізують. Але ви ознайомтеся з його особовою справою, а тоді й будемо вирішувати остаточно. Що ми гуртом йому роги не зламаємо?

— Щось я не бачу тут охочих займатися ним посправжньому.

Генерал пропустив це зауваження повз вуха.

— Суворов як учив, — бравим голосом наставляв він полковника. — Ніколи не приймати поквапливих рішень: все зважити, взнати, а тоді — тільки тоді! — приймати рішення.

— Якщо ви маєте на увазі посаду його батька, то вона для мене пустий звук, бо діти керівників нашої партії й держави з перших днів Великої Вітчизняної війни йшли в бій, як усі, гинули чи потрапляли в полон і вмирили там мученицькою голодною смертю й від катувань, як усі. Ви це знаєте не гірше за мене. І я прошу підписати наказ зараз же, як тільки я його підготую, або я вважаю, що ви ставите дружбу з батечком цього горе-курсанта вище всяких принципів і законів нашої армії, і негайно подам рапорт про переведення мене на інше місце служби. — Полковник рішуче підвівся.

Генерал продовжував сидіти, пильно дивився на нього з-за приставного столика, відкинувшись на спинку крісла, і всміхався начальникові політвідділу привітною, молодю, білозубою усмішкою.

— Навіть якщо вас пошлють в Афганістан?

— Це немає ніякого значення,— сказав полковник.— Мені все одно, де служити, аби служити чесно і достойно виконувати свої обов'язки.

— Прошу вас, Іване Семеновичу, все добре зважити, перш ніж готувати наказ про цього курсанта, щоб не нарватись на неприємності. Та й мене не наражайте на них. А про рапорт не може бути й мови. Я полковників на курсантів не міняю! — гнівно вигукнув генерал і, зірвавшись з крісла, швидко вийшов, демонструючи роздратованість. Дверима, щоправда, не грюкнув, а причинив їх тихо.

— Лицедіі! — вдарив спересердя кулаком по столу полковник і сів писати рапорт, відкинувши всі вагання.

8

Із зеленої затіненої алеї вигулькнув моложавий білявий полковник з червоною пов'язкою на рукаві. «Розпорядник» — золотими нитками було вишито на цій оксамитовій палахкотючій пов'язці.

— Ви за похорон? — запитав він, стививши крок. За його широкою спиною зупинилися два молоденькі тонкостанні курсанти, пильно й зацікавлено дивлячись на мене: їм, очевидно, незвично було бачити на території училища цивільну людину.— Хто такий? — допитався полковник з оксамитовою пов'язкою.

— Пред'явити документи? — спитав я з готовністю.

— Не треба. Скажіть, хто ви? Яке маєте відношення до покійного? — Полковник ставив запитання, мов на тактичних заняттях, швидко й нетерпеливо. Видно, вмів дорожити кожною хвилиною.

— Його давній товариш,— сказав я, мимоволі підтягнувшись: давня солдатська струна озвалася в мені й забриніла.

Полковник, мабуть, почув її гучання — подобрішав, скинув кашкета й витер хусточкою спітнілого лоба.

— Давній товариш,— повторив він роздумливо.— Є такий старовинний військовий марш: «Був у мене давній товариш»...— Він зітхнув і глянув на ручний годинник.— З певних причин прощання від-

кладається з полудня до чотирнадцяти нуль-нуль. Ви вдома в Калеників не були? Я маю на увазі сьогодні чи вчора?

— Ні, не заходив.

— Сходіть,— попросив чи, скоріше, порадив він.— Тут недалеко. Заспокойте дружину і передайте, що затримаємось на дві години.

— Там не тільки дружина з дочками. Там і Ванина мати,— сказав я, але полковник мене не почув: мати тут до уваги не бралася. І мені стало прикро і боляче. Я зібрався ще раз нагадати йому про це, але й першого натяку було досить. До того ж, подумав я, мати прийде й без дозволу полковника.

— Курсант,— обернувся він через плече.— Проведіть на квартиру полковника,— кивнув він на мене, виставивши підборіддя, і в супроводі другого курсанта швидко пішов до цегельного приміщення, очевидно, перевіряти готовність до траурної події — до похороону.

— Він сказав «полковника»? — перепитав я курсанта.

— Так точно,— завчено відповів той, кладнувши каблучками.

— А на прохідній мені сказав черговий, що Іван Семенович уже генерал.

— Не можу знати,— відрубав курсант, виструнчившись, і обличчя його залишилось байдужим і відстороненим.— Ходімте, я проведу вас до його дому. Там дізнаєтесь. Бо полковник Каленик у нас давно вже не працює. Не знаю, чому його хоронять звідси.

— Не треба мене проводити,— сказав я, відчувши раптову відразу до цієї відстороненості й байдужості.— Можете бути вільні.

— Але ж я мушу виконати наказ. І доповісти.

— Доповісте, що я дорогу знаю й сам, не раз бував у Калеників.

— Слухаю,— розчаровано сказав курсант, миттєво підбравшись, тільки й того, що не козирнув, і побіг до розчинених навстіж дверей, у які зайшов полковник-розпорядник.

Вони чорніли зовсім не по-літньому. Холод і мороз вгадувалися за тими дверима ще із зими, це відчувалось й на відстані, і мені полегшало на душі від того, що заходити треба в ці двері не зараз, а лише через дві-три години. Навіть у цьому була певна втіха, якої вже не було й не могло бути у Вані Каленика: холод і морок чекали саме на нього. Йому й призначалися. І серце

моє знову стислося й занило, аж під грудьми замлоїло, і дихання перехопило.

9

У квартирі Калеників, де ми не так давно побували на шістдесятиріччі Івана Семеновича, знову товпилося багато людей. Тут, щоправда, не плакали, не голосили — мабуть, встигли вже й наплакатися, й наголоситися, й примиритися з наглою смертю. А вона й справді була нагла: місяць пролежав полковник в Інституті кардіології, повернувся додому і першої ж ночі прокинувся у якійсь нестямі й схвильованості, попросив води. Доки принесли, він уже був мертвий. Миттєва і легка смерть після тяжкого й неспокійного життя. Особливо неспокійним воно стало після інциденту з курсантом Лисаком, якого так і не вдалося відправити в лінійні війська — полковника самого раптово перевели в філіал Інституту історії війни буцімто на генеральську посаду. Установа, ще не вкомплектована кадрами, з невизначеним статусом, розмістилася в тимчасовому приміщенні, де не знайшлося місця навіть для похорону. Та й працював там Іван Семенович мало, тому й узяло похорон на себе училище, де він прослужив більшу половину свого тривалого службового строку.

Перевели ж його в філіал Інституту не за рапортом — підписати рапорт начальник училища навідріз відмовився. Зате викликав полковника куратор училища — батечко горезвісного курсанта.

Спочатку Івана Семеновича потримали в приймальні понад годину, потім нарешті дозволили зайти у високі оббиті дерматином двері, і він побачив за великим масивним столом вишукано одягненого величавого чоловіка, що сидів чомусь боком, майже одвернувшись від нього, очікуючи, доки полковник перейде довгу килимову доріжку і зупиниться перед ним і перед його непохитним столом. Хазяїн кабінету не запросив його сісти, не повернувся до нього обличчям, поглядав з-під лоба вороже й насторожено і довго мовчав.

Нарешті, натішившись своєю мовчазною владою і вирішивши, що полковник добре затямив собі, що це за кабінет і що за начальство перед ним, чоловік, не міняючи пози, зневажливо й з докором спитав:

— Вам що, полковнику, займатися нічим на посаді начальника політвідділу училища, що ви підміняєте ко-

мандирів учбових взводів? Розмінюєтесь на дрібниці, замість того, щоб керувати партійною роботою училища, спрямувати енергію на подолання небажаних явищ і недоліків! Принизилися до переслідування курсанта з особистої неприязні.— Стримуючи можновладне й «благородне» роздратування, він сипав звинуваченнями, немов давав автоматні черги з-за свого масивного адміністративного стола.— Мій син що, як кажуть одеські портові вантажники, ложку вам вибив?

— В одеських вантажниках, як і в биндюжниках, не служив. Мою ж ложку, видану державою ще на війні, навіть ви не спроможетесь вибити, не те що ваш син, який не лише порушує дисципліну, але й розкладає особовий склад, принижує в очах курсантів командирів, сіючи недисциплінованість і непокору. І отже, топтати бойові і строїві статутні вимоги і традиції, священні для всієї нашої армії, я нікому з підлеглих не дозволяю і не дозволю! Вашому синові, який хизується батьковим становищем і своєю безкарністю, не місце в училищі. Це місце має зайняти достойний абітурієнт з тих, кого було відчислено заради місця для вашого сина. Тому я й наполягаю на відправленні його у лінійні війська.

— Я вас більше не затримую,— сказав, так і не повернувшись до нього, хазяїн цього високого й розкішного кабінету, а коли полковник вже взявся за ручку дверей, додав: — Хочу вас попередити: назриває потреба зміцнити керівні кадри політвідділу училища, про що я повідомлятиму вашим органам. За цим я й викликав вас.

— Позаочі, за відсутності комуніста, такі повідомлення є не що інше, як намови,— сказав від дверей полковник і вийшов.

За кілька тижнів Івана Семеновича Каленика було переведено в Інститут історії війни, а курсант Лисак і далі «опановував» висоти військового училища.

Коли я зайшов тепер у квартиру Калеників, тут було в основному жіноцтво: змарніла і ще більш стемніла дружина Івана Семеновича, дві їхні дочки — невеликі, біляві, рум'яні та свіжі, незважаючи на сум і розпач перед лицем батькової смерті, з дітками своїми дрібними й чоловіками — молодесенькими лейтенантами повітряно-десантних військ. Були тут і три сестри Івана Семеновича. Двох молодших я не пам'ятав, а старшу, Раю, з якою вчився в одному класі, впізнав одразу, як і вона мене: тільки зойкнула, забачивши, сплеснула долонями,

заломила руки, зайшлася плачем і кинулась мені на груди, ніби шукаючи захисту.

— Ой, нема ж нашого Ванечки, нема! — голосила вона, здригаючись, повнотіла й туга, як і в дівочтві, кусала вже й так покусані губи і все міцніше притискала до моїх грудей розпатлану голову, запнуту чорною хусткою з прозорого муару чи ще якоїсь траурної тканини. — Ви ж хоч бачилися тут? — підводила на мене великі й карі, як у Вані, заплакані очі. — Хоч дружили ж? Бо в цих великих містах наче ніхто нікого й не знає. Аж страшно, як тут губляться й забуваються люди.

— Дружили, Раю, дружили, — заспокоював я, вивільняючись із її повних, гарячих рук, бо під стіною помітив сухеньку, знічену, наче всіма забуту Каленичку.

Сива, мов зозуля, зморшкувата й охайненька, вона нагадувала чужу, покинуту дитину. У мене знову защеміло серце, ворухнувся під ним волохатий і холодний страх, сум і жаль. Тільки тепер, побачивши Ванину матір, відчув по-справжньому і саму втрату, і її неоправданість. Висловивши співчуття дружині, нашвидку поцілував підставлену мені щоку та гарячі щоки обох їхніх дочок, я підійшов до Ваниної матері й схилився до її натруджених рук, покірно згорнутих на животі. І як тільки торкнувся губами їхньої шершавої виробленості і втоми, руки одразу ж розімкнулись і шугнули за спину з неймовірною та несподіваною проворністю.

— Та що це ти, Шурко, господь з тобою, — сказала тихо й спокійно Ванина мати. — У нас це зроду й звіку не заведено — руки цілувати. Хіба що тільки мертвим. А я ж іще жива. На гріх і на нещастя, пережила свого синочка.

— Саме ж вам і треба цілувати руки за те, що народили і виховали такого сина.

— Хіба я його виховувала? Я його мало й бачила...

— Мамочко, мамо, — сказав я, відчуваючи, як заходить серце од любові до неї, вона так нагадала мені мою матір, була їй подругою в далекій молодості — такій далекій, що вже й не вірилося, чи була вона колись, чи ніколи її й не було. Таке воно, людське життя, нетривке й недовготривале. — То ж за його армійською службою та замполітівськими клопатами тепер ви сина мало й бачили. А як був малий...

— Малий... — підхопила Ванина мати. — Я вже й забула, який він був змалку. — Сльози полилися з її очей, і вона їх не витирала. Звикла, мабуть, вже давно, бо

люди в старості часто плачуть.— Матері ж тільки й потрібні вам, доки ви малі. А там гай-гай — і не вженешся, і не докличешся: все вам ніколи. Все не час. А куди спішити...

— Не кажіть так,— заперечив я, відчуваючи й свою провину перед рідною матір'ю, бо свята правда відкрилась мені в цих вистражданих словах.— Не кажіть... У вас три дочки, а ви все життя без Семена Івановича прожили у Вані. Значить, любив він вас, хоч, може, й не голубив, не показував цього. Виходить, ви йому були потрібні все життя — он як він вас любив!

— Та воно то так. Гріх нарікати. Любив. І жалів,— зітхнула Ваніна мати, нагадавши мені наше село і напівзбутих рідних бабусь, може, своєю темною кохтинкою в дрібний горошок, а може, довгим та охайненьким фартушком. Дивився на неї й не міг надивитись, проймаючись старістю її, самотністю, горем її пекучим та невблаганною долею.

— Іди вже до людей,— сказала вона суворо.— Бо хіба ж я тут главна? Главні ось ще поприходять. І най-головніші.

— Главних багато, а ви одна.

— Таке,— махнула вона рукою майже сердито й зітхнула, стала дивитися у вікно.— Чи ж не пора вже?

— Та ні. Похорон аж на дві години відкладається.

— Ну, то ми ще стіл готуватимемо. Немає коли стояти.— Вона хутенько пройшла повз мене в сусідню кімнату, де серед горя, мовчазне воно чи з плачем, поволі й неухильно наготовляється стіл для поминок, великий і довгий, ніяк не менший за весільний, поставлений по параметру кімнати похід стінами: в селі й для хрестин, і для весіль, і для похоронів ті ж самі борщі варяться, а в містах ті ж самі закуски подаються, і це вражає тільки попервах. А потім до цього звикаєш, і сприймається людське життя й смерть людини як замкнене коло, на початку і в кінці якого стоїть той самий стіл, застелений білою скатертиною. Як звичай. І як невідвротність.

Хіба що вб'ють тебе на війні — там столів немає і ставити їх ніколи. А тим більш ніколи і ніяк накривати їх білими скатертями.

По дорозі я запитав дружину, в якій же формі хоронитимуть Івана Семеновича: в полковницькій чи генеральській?

— Генеральську кравці зшити не встигли. Як звання прийшло, він уже в госпіталі лежав, а потім в кардіологічному інституті. Служив у полковницькій, у ній і лежатиме. Хіба тепер йому не все одно?

Коли ми повернулися в училище і зайшли в довге цегляне приміщення, схоже на казарму, труна вже стояла на тих паралельних гімнастичних брусах, що впали мені в око, як тільки я зайшов сюди вперше, і Ваня лежав у ній, як живий. Навіть смерть не могла вже покласти свою печать на його тричі згоріле в спалених танках обличчя: воно не зблідло, не зжовкло, воно лишилося таким самим сизо-смагливим, як завжди, і тільки опущені повіки білили тепер виразними шрами від опіків чи пластичних операцій.

Всі родичі стали в головах небіжчика. По боках труни мінялися через три-чотири хвилини учасники почесної варті з викладачів училища, в основному старші офіцери. Найбільше було полковників і підполковників — його ровесників і колег.

Курсанти ж, очевидно, повернувшись із занять, а то й перервавши їх з такої несподіваної і урочистої нагоди, проходили попід стіною довгою безконечною вервечкою простоволосі, з пілотками в руках, робили півколо біля труни, віддаючи останню шану полковникові Каленику, і попід протилежною стіною повертались до виходу.

Я стояв і дивився на їхні юні обличчя. Які вони були вражаюче різні! Навіть спільна для всіх подорожності злітала з них, як тільки вони переступили поріг, а при наближенні до труни курсанти на очах перетворювались на людей різних поколінь: одні, увійшовши до зали і вперше в житті побачивши так близько небіжчика в домовині, ставали білими, мов сама смерть, старшали й худішали буквально на очах. Погляди їхні скляніли, в них прострелювався жах.

Обравши офіцерську професію й долю, вони мимоволі не раз і не два задумувалися над життям і над смертю під впливом всезростаючої небезпеки термоядерної катастрофи, що нависла над людством, тривожно замислювалися про своє командирське місце і командирські

обов'язки в навчальних буднях і бойових операціях — про це думається, ясна річ, само собою.

І чим більше й частіше замислювалися над цим курсанти, тим страшнішою й вражаючішою виявлялася для них оця теперішня їхня зустріч хай і з чужою, але реальною смертю. Тому петля курсантської вервечки, закручуючись, все віддалялася й віддалялась від трупи, все раніше й ближче до порога повертали вони назад, нажахані смертю юнаки, щоб пошвидше вийти з цієї зали, мовби затіненої смертю, і вирватися на свіже повітря, в широкий світ, залитий сонцем, сповнений тепла й свіжої зелені.

Траплялися й абсолютно байдужі обличчя людей невразливих, може, й не здатних задумуватися над чужою бідою і навіть чужою смертю. Очі їхні весело й безтурботно перебігали з предмета на предмет, ні на чому не затримуючись. На небіжчиків — теж, хоч вони випростовували круглі хлоп'ячі шиї і з певною цікавістю дивлялися в його обпечене війною обличчя. Але тільки на мить.

Далі вони з не меншою зацікавленістю приглядалися до родичів, що збилися в тісний згорьований гурток, весь у чорних хустках, темних сукнях і кохтах, потім переводили погляд на своїх командирів, котрі стояли в почесній варті, пізнавали їх і навіть переморгувалися й пересміхувалися між собою, нагадуючи школярів-бешкетників.

Але поблажливості, як до школярів-бешкетників, до їхнього пересміхування не було: глуха й гостра неприязнь піднімалася проти них, і думалося, що саме серед оцих незворушних і байдужих був і той курсант Лисак, через якого саме й поламалося життя полковника Каленика, і за його глуху й тупу душу він, можливо, заплатив найвищою ціною — передчасною смертю, яку на фронті перемагав і перебував не раз і не двічі.

Полковникові-розпоряднику не подобалися не лише ці пересміювання перед труною, а й те, як курсанти ухилялися від належного віддання останньої шани славному полковникові-фронтовику. Він виходив назустріч курсантам до самих вхідних дверей, брав котрогось за ремінь чи за рукав і підводив до самої труни і аж тут, відпустивши свого обранця й пропустивши між собою й труною, він завмирав на місці так, щоб курсантська вервечка закручувалась і далі поміж ним і труною

та не відкочувалася передчасно мало не до самого порога.

Доки він стояв, прощання з Іваном Семеновичем ішло так, як було задумано й заплановано. Але як тільки якісь невідкладні обов'язки зривали його з місця, курсанти знову збивалися з кроку, повертали назад, не дійшовши до труни на п'ять, а то й на десять кроків, і гнітюче враження насувалося на всіх від цього майже природного, але обурливого дезертирства: труна без проходження повз неї курсантів сиротіла і здавалась не потрібною вже нікому.

І страшно було подумати, що ні танкова бригада, ні танковий корпус, у якому воював Ваня Каленик молодим хлопцем, а потім і досвідченим бойовим офіцером, вже не прийдуть йому ні на допомогу, ні на прощання з ним, бо й самі, мабуть, давно вже розформовані. Не захистять від смерті і не проведуть в останню путь одного з найкращих своїх, найдостойніших командирів, який тепер лежав і мовчав, сказавши й зробивши все, що належало йому зробити на цьому світі, беззахисний і безпорадний. Слава його власна і слава його товаришів, його солдатів і командирів, слава танкових полків, бригад і всього танкового корпусу залягла в його головах, невидима й безсмертна.

Але вона була, вона є сьогодні, думалось мені, вона буде ще потрібніша нам усім завтра. Але як же «прочитати ту славу» оцим молодим курсантам? Як її побачити й зрозуміти?! Як відкрити її всім, хто тут є і кого немає, щоб берегли, оберігали від зайвих стресів і хвилювань її нечисленних носіїв, що ще зостаються на цьому світі?

Здається, ні сил, ні засобів таких не існує, коли ото молоді курсанти остерігаються підійти поближче і глянути в мертве обличчя прославленого в битвах полковника Івана Каленика, що так і не встиг стати генералом, доки служив. А злігши, так і не надів генеральської форми хоча б у труні. Він лежав, а невидима слава витала над ним, над його невеличкою й гарною головою, тільки не всі курсанти бачили її.

II

І раптом надворі вдарив оркестр. Ударив трубами, литаврами, міднозвучними тарелями й барабанами. Просто в серце вдарив. І пронизав його. Болем. Жалем.

Щемом утрати. Але й славою — теж. Бо жила у цій армійській музиці найперше — слава! Слава боїв, походів, маршів, парадів, зданих ворогові і відбитих у ворога міст і сіл, степових просторів і автострад, слава форсувань і переправ під ворожим вогнем, слава захоплених і втриманих плацдармів, слава нестримних наступів і героїчних смертей.

Все це прилинуло з перших звуків до мертвого полковника, саме до нього! — хто зна з яких далей, огорнуло його, ніби вкृतало в бойове знамено полку і забрало від нас в тихий світ терпеливого безсмертя, що возносилося зараз звуками оркестру ясним та урочистим святом до самих небес, а ми всі залишалися поки що тут, на землі, у буденнім світі, в узвичаєних діях і пабридких обов'язках.

А Ваня летів на барвистих крилах військової музики, на чорних крилах слави і загибелі від нас, живих, і бойові марші над його труною промовляли про вічну пам'ять, про те, що слава й ця армійська музика, виявляється, ніколи й не забували про нього, ніби й існували тільки для нього і для прощання з ним. Тільки ждали, коли він одірветься, відсторониться від нас.

Прощання, проте, судилося нам, а самого Івана Каленика, полковника і героя, музика ніби розчиняла в собі й забирала з собою навіки туди, де вже були його друзі, полегли в боях. Там ця музика, здається, живе вічно, тільки ніхто її не бачить і не чує, і житиме вічно, доки існують армії і війни.

Вона змовкла й затаїлась у собі, як тільки труну з Іваном Семеновичем було винесено з приміщення й встановлено в автобусі. Але біля військового кладовища вона знову рвонулася в небо дзвінками сурмами незримих, залитих сонцем звуків слави і безсмертя і слала Вані останню путь до самої розверзстої могили, над якою вже ясравіли вінки і квіти, і неголені труварі з канатами в руках стояли напogотові. Канати були нові, білі-білі в темних руках копачів, і на них не хотілось дивитися...

Коли я виходив з автобуса, мені, як і всім, теж подали вінок. Навіть не глянувши на нього, я пішов туди, куди стелив Іванові останню барвисту путь оркестр — військовий оркестр, зразковий оркестр! Найкращий у світі оркестр: бо ніякий інший, крім армійського, не зможе так грати «Прощання слов'янки», щоб аж серця і душі заходилися.

Дуби навкруги зеленіли, рідкі й могутні через те, що росли на волі, і земля зеленіла поміж могилами, а за кладовищенським тупиком мчали автострадою, зовсім близько, яскраві легкові автомобілі, рвучи на шмаття тишу й повітря.

Я — где крик петушиний
На заре, по росе,
Я — где ваши машини
Воздух рвут на шосе...

А над розкритою могилою тим часом говорили промови полковники, потім генерали. Усі вони говорили, який прекрасний офіцер і сім'янин Іван Семенович Каленик, ніби оце тільки збагнули зараз, коли вже пізно і ніякі вихвалання не мали сенсу. Принаймні для нього. Всі вони згадували дружину: «Ваша вірність...», «Ваша любов...»; «Ваші діти...» Все це правильно й дочасно, але щось мені муляло. Я глянув на вінок, що тримав у руках: «Синочкові Вані від мами», — було там написано кривулясто, маминою рукою срібним по чорному крепу. Я прочитав цей приголомшливий напис і рвонувся до того місця, звідки виступали полковники і генерали.

Трунарі зиркнули на мене здивовано й роздратовано.

— Як? — шепнув полковник-розпорядник з раптово поодов'янілими очима. — Після генерал-лейтенанта? Ні!

— Тут же мати! — сказав я тихо, не дотягнувшись проте до його високого вуха. — Про матір же забули! Не сказали ні слова!

Він заперечливо хитнув головою, підняв руку в білій рукавичці, і одразу ж на той жест оркестр знову ревнув «Прощання слов'янки».

— Вінок — на місце! — владно наказує мені розпорядник, а сам кидається на вимогливий погляд генерал-лейтенанта.

Над могилою сина, труну якого вже вкрила сухувата глина пополам з піском, стоїть маленька зажурена Каленичка. Подаю їй вінок, хай поставить, де схоче. Але трунарі вихоплюють його в мене з рук і кидають в купу. Він одразу ж зникає під розкішнішими й більшими вінками.

Нестямлено зриваюся з місця й опиняюся на автостраді. Піднімаю руку перед таксі. Скриплять гальма. Шваркає гума по асфальту, й відчиняються дверцята. Падаю на сидіння.

— Куди? — питає водій.

— Прямо, — шепочу, не піднімаючи голови: щось тече по моїх щоках і, солоне як ропа, заповзає в кутики рота.

Музика ще довго женеться за нами, печальна й сувора, і місто насувається з усіх сторін кам'яно-бетонним громаддям, застить весь видимий простір. У синьому небі, високо-високо над нами, летить літак, лишаючи тонкий, мов спис, білий слід, і могутні дуби величаво випростують над автострадою зелене гілля, піби схиляються над цим невблаганним світом.

А серце вистукує: «Не стало Івана... Не стало... Не ста...»

1987

АНДРІЙ

Темний очима, смагливий лицем, високий та рівний — іде вулицею спорожнілого села так струнко, гордо і прямо, піби на параді.

Андрію, Андрію, пропаща твоя голова!

Вулиці в нас — як биті шляхи понад морем: широкі й розлогі, наче йти ними кудись далеко-далеко, аж за Азов чи Каспій, але й там будуть такі ж, як і тут, степи: то погайські, то калмицькі. Їм, як небові у висоту, немає кінця в далину, бо ще далі підуть Казахські, закаспійські степи, що перейдуть потім в пустелі Середньої Азії. І хоч як це незбагненно далеко, на вулицях нашого села, що є нечим іншим, як початком чи продовженням степу, ця немислима далечінь вчувається зразу — вона піби дримає чи причаїлася тут до пори до часини.

Так на оцій широкій вулиці, що є продовженням степу, вмер Андрій. Наш Андрій. Дядько Андрій, якого ніхто ніколи не називав дядьком, бо слово це не личило йому до самої смерті, було чужим і видалося б несправедливо грубим для нього. Він був просто Андрій. З виправкою та стрункністю гвардійця чи легіонера, з різким профілем римлянина, та й то не теперішнього, а древнього римлянина-патриція. Риси обличчя були не по-сільському, не по-мужичому тонкі, такий гарний, тонко виліплений ніс, піжна й рожева шкіра на смагливо-рум'яному, зосередженому й строгому обличчі. Такі пиль-

ні, чисті й розумні очі, синювато-чорні, мов сливи на Явдокимовому городі...

На Явдокимовому городі росла одна-єдина на все село слива «угорка», і ми всі «їли вприглядку» її темні, убивчо-спокусливі плоди. Бувало, висиджували цілі вечори край городу та не зводили з неї очей, а Явдоким, підтоптаний уже ветеринар, так само не зводив очей із нас. Так і не вдалося ні разу покуштувати, що ж воно ото за сливи. Чорні-чорні, аж синюваті! Отакі в Андрія очі, піби посипані сіллю печалі в своїй пеймовірній глибокій чорноті й задумі.

Був він суворим і строгим з кіньми, на яких замолоду возив на тракторну бригаду пальне й мастило биндюгом, що під залізними важкими бочками рипів усіма насадками й розворами на весь степ. Суворим лишався й тоді, коли, закінчивши курси шоферів, пересів на полуторку ГАЗ-АА і коли грав у футбол. Суворим був і до нас, хлопчаків. Як побачить мене, одразу ж вхопить за потилицю, пригне до землі і як крутоне, то я кручусь, бувало, як дзига.

— Сильним будь,— казав мені притишено й ніби погрозливо, стискуючи темний, аж синюватий, кулак.— Сміливим будь! Щоб ніхто не потикався. Щоб здачі вмів дати кому завгодно!

Оце й уся наука. Одвернеться й одразу ж забуде про мене, наче мене нема й не було ніколи для нього. А проте, коли їхали в Асканію-Нова на екскурсію і голова колгоспу зсадив мене з машини, бо, мовляв, малий ще, Андрій мовчки виліз із кабіни, підхопив під пахви й головиного сина, через борт перекинув і поставив поряд зі мною на порослій шпорішем вулиці і — тільки пил за ним став. І голова не встиг, а може, й не посмів нічого сказати Андрієві.

У нашій знаменитій команді, що не раз завойовувала першість області, а в передвоєнному році й звання чемпіона серед колгоспних команд України, Андрій грав за лівого півзахисника, які тоді звалися хавбеками. Андрій був хавбеком знаменитим: його нікому не вдавалося обійти. Чув якось, коли суддя був далеко, одному особливо наврипливому правому крайньому Андрій, зближаючись із ним, сказав крізь зуби: «Кореш, віддай м'яч!» — і пішов на нього лютий, як тигр, різко й сильно вибив м'яч із-під ніг, так що той не встиг отямитись. Побоювався він тільки старшого брата Василя — капі-

тапа команди. А може, не хотів підривати його авторитету.

А з Романом любив співати: як ото рано-пораненьку везуть на степ сапальниць чи в'язальниць, всядуться вдвох у кабінку і як заспівають «Ой у полі три криниченьки, любив козак три дівчиноньки», то й не наслухаєшся. Навіть наші сім'ські співальниці мовкли й чудувалися: які в них гарні були голоси.

Тут треба повернутися й сказати, чому Андрія не називали дядьком. Мабуть, тому, що дядьками називали Андрієвого батька — Митрофана і Романового батька — Федота. Митрофан та Федот жили на одній вулиці через дорогу, трохи навкосо, і були братами моєму дідові Микиті, що помер дуже рано, повернувшись пораненим з русько-японської війни. І мій батько-сирота поселився на тому самому кутку, поміж своїми дядьками, щоб позбутись хоч таким чином надокучливого й дошкульного сирітства.

Сім'ї у Федота і Митрофана були міцні й численні. У Федота: Павло, Роман, Сергій, Іван, найменшенький, прозваний Зеликом, Ганна та Меланка, прозвана Милкою. У Митрофана — Василь, Андрій, Петро, Віктор, у якого прізвиськ було стільки, що й не перелічиш, Віра і Надія. Як бачите, порівну, ніби змовлялися, кого та скільки народжувати. І що дивно — майже всі були по парі ровесниками. Дружні були сім'ї та роботящі, трималися роду й дорожили його честю та совістю. Серед цих двох численних сімей ріс і я. Ріс разом з Віктором та Іваном, котрі були, проте, молодшими від мене на три роки, народилися в 1926 році і обоє примудрилися загинути в кінці війни. Кажу, «примудрилися» з гіркотою, бо премудрість була проста: вцілили в тебе фашистські кулі, ото й помирай або залишайся пораненим.

Іван загинув невідомо як в Яссько-Кишинівській наступальній операції. Віктор під Кенігсбергом був поцілений снарядом із «фердинанда», коли зупиняв відступаючу піхоту, а я залишився живий після есесівської черги в Берліні 28 квітня. Петро загинув під Выборгом за два дні до замирення з фіннами. Роман загинув під Одесою, а Василя відкопали з бомбової воронки. Павло служив і воював на флоті й помер після війни від ран. Тепер війна вже давно відгула, відшуміла, дядьки й тітки повмирали, хлопці загинули, дівчата зістарілись, хати розвалились — рід мій розсіявся, розвіявся, наче

Його й не було. Але душа моя, пам'ять моя рветься туди, в ту часову й географічну далину. І хоч там нічого вже не лишилось, крім якихось порослих лободою, будяками й щирцею кучугур на місці колишніх затишних та гостинних хат, світить мені звідти щастя, якого ні назвати, ні по-справжньому уявити вже не умію. Я його тільки в серці пошу й відчуваю як біль, як зойк, як плач. Тільки ж про те нікому не розкажеш. Та, мабуть, і не треба розказувати, бо і щастя, і горе, і спогади в кожного свої...

А в моїх спогадах всі вони як живі — бачу кожного в обличчя, пам'ятаю очі й голоси й дивуюся, які красиві були люди! Таких наче тепер і немає: чисті, здорові, вродливі. Добрість тільки ховалася за суворістю в безперервних трудах та клопотах, але була завжди, її відчуваш, мов гарну погоду на завтра. Найсуворішим з усіх та наймовчазнішим був Андрій. А от на виноградник повів мене першим. Не Вітьку, свого найменшого брата, а мене. Мабуть, тому, що були ми бідні, жили в чужій хаті, не завжди мали що їсти. Хіба ж тепер запитаєш, чому саме, зловивши мене біля погрібника, посадив какаресі, на плечі, й поніс на той виноградник, що тільки-но починав плодоносити. Перший рік.

За колючим дротом високої загорожі я побачив виноград на незвично жовтій землі — під виноградник робили перевал: копали траншеї в метр завглибшки, чорнозем кидали вниз, щоб коріння там живилося ним, а глину клали зверху. Ото на тій жовтій глині зеленіли при самій землі різьблені листки, майже такі великі, як на гарбузовій огудині, тільки набагато кращі й вибагливіші за формою, а поміж листками, просто на землі, в отій рудій глині валялися чорні грона. Ніколи не бачені в наших краях, воли здалися такими екзотичними, що я навіть злякався: а чи не джмеліні гнізда валяються під кожним невеличким кущем, бо такі гнізда я вже бачив, навіть мед з них куштував з рук того ж таки Андрія і добре затамив, якою платою він може окопитися. Тому боязко підступав до кущів — таких невеличких, листатих, зелених-зелених, аж очі вони вбирали, а грона крупних ягід, прибитих недавнім дощем і тому замазаних глиною, навіть на вигляд здавалися не тільки їстівними, а й ласими.

— Бери-бери, не бійся, — весело сказав мені Андрій, підморгнув і посміхнувся, а сам протер рукавом зірване

гронко, і воно стало чисте, лискуче і таке чорне проти сонця, що куди там тій Явдокимовій сливі! — На, — подав мені Андрій чисте гроно, і я близько-близько побачив його очі — вони були ще чорніші за виноград каберне.

Потім, як виросту, я взнаю і пазву винограду, і подумаю, що, може, Андрієві очі й не здавалися б такими трагічними, якби хоч що-небудь було чорніше за них. А так в них ще відтоді залягла чорна Андрієва смерть і так і дрімала аж до того дня, про який я розповім тут.

Але до того дня було тоді далеко: попереду лежало ще все моє життя, яке тоді тільки починалося, — не менш як тридцять років! А тоді було літо, сонце хлилось до обрію, тіпі побігли по землі навіть від отих малесеньких кущиків молодого виноградника, і я вперше в житті відчув у роті смак та аромат найкращої в світі ягоди — винограду! Доки я з'їв чорне, Андрій зірвав і протер для мене біле гронко, може, й не таке солодке, але ще більше розміром. Я з'їв і його, та не міг наїстися. Бо щось ніби вливалось в мене найсолодше з усього світу, найсмачніше та найпахучіше, і я шкодував, що немає поруч моєї мами, хай би й вона спробувала й покуштувала цієї краси і смаковитості.

— Іж-їж, — приказував Андрій, — тільки губи й морду витирай, щоб не побачили та не взнали, що ми з тобою виноград рвали. Його ще й батько не їли. А вони ж привезли чубуки аж із Марселя. Тепер хочуть, щоб визрів повністю. Я кажу, що готовий, а вони: ні, хай ще цукристості набереться. — Так ми крадькома й пішли з виноградника, не понісши з собою жодної гронки.

Тепер Андрій не ніс мене какаресі, а мені з кожним кроком ставало все важче йти — штани стали тісні, живіт ніби більшав та більшав, щось в ньому бурчало й перекочувалося. Добре, що йти було недалеко: ось тільки Федотівську хату проминули, а тут вже й наша. Я, нічого не сказавши Андрієві, рвонув у двір, намірюючись пошвидше забігти за погірбник, але не встиг: щось ніби вистрілило з мене, підтяжка лопнула чи гудзик відлетів, і штани мої впали на землю разом з тим, що в них опинилося, одразу ж полегливши мої страждання.

— Нащо ж ти так перегодував хлопця! — гукнула мама Андрієві, але він навіть не оглянувся.

Так на нашому кутку і в усьому селі незабаром всі знали, як ми з Андрієм першими наїлися заморського дива — французьких сортів винограду. Ним мене потім і дражнили до самої шкільної пори. Та і в школі теж: «Каберне! Каберне!» — гукали ровесники, а там і першокласники, забачивши мене. Але виноград був знаменитий! Такого я більше не їв.

Андрій же, спасибі йому, ніколи не згадував тієї пригоди, ні разу не глузував з мене. Вважав, що у моєму тодішньому віці так воно й мало бути. Бо як же це, вперше побувши на винограднику й покуштувавши його плодів, прийти додому в чистих штанах, та ще й з цілою підтяжкою?!

Вродливий, як бог, бідував він з малою своєю Одарочкою, вибравшись в нову хату, бо лайлива ж була й клята на стільки, на скільки була мала. Лаялася й не переставала. Андрій мовчав. Ставав все похмурішим та неговіркішим і здавався геть неприступним в красі своїй, знятості, високому зрості та випростаності: все ніби в строю, стояв або йшов і, як в строю, не міг ні голосу подати, ні оглянутися. Пропадав як не на ступу, то на скачках, як називали тоді літні табірні навчання для звільнених від дійсної армійської служби. Мастак був, наче для військової справи й народився.

Він пішов на війну раніше, ніж вона почалася, прорвався аж до Ростова. І звільняв це місто. Висаджувався десантом у Феодосії, був там поранений. А от в сорок другому успішно наступав на Харків, визволив і його. А потім... Ну, ви знаєте, що було потім. Командування там пострілялося. Травень був, весна була, трави, як при палеоліті. А війська наші були оточені тими самими танками, що лишилися непомічені нашою розвідкою під Слов'янськом, під Куп'янськом, під Касторною. Підійшли й оточили наші полки й дивізії, цілі армії від тилів, від боєприпасів одрізали. Потім ці танкові групи, ці фашистські панцерні війська, це груддя залізаччя розвіється, розпорошиться й пропаде, ніби степ там розверзеться та поглине їх всіх до одного. Але перш ніж вони пропали, багато лиха наробили ті танки в наших степах, багато смертей насіяли по селах наших та містах. І щоб розвіяти, розпорошити, звести ні на що ті танки, скільком тисячам наших хлопців — славних молодців довелося накласти стриженими головами!

Андрій наш у степу під Харковом в травні сорок другого з смертю якось розминувся, а з танками — ні. Взяли його пораненого в полон і повезли до Німеччини. Тільки записку встиг кинути в Знам'янці чи Долинській. Розминувся він з смертю і там, у Німеччині. Там йому навіть поталанило: коли почав видужувати, якийсь бауер взяв його з табору військовополонених до себе на польові роботи. Мабуть, чистий лицем та одягом, вродливий Андрій чимсь йому сподобався, бо навіть за стіл його садовили разом з бауеровою сім'єю. Сам про це розповідав не раз і не два. Як краjali хліб тоненько. Ну, як пелюстки. Один тонесенький шматочок чорного, другий — білого. І ніколи ніхто не брав більше. Не брав і зголоднілий Андрій. Соромився. А дочка бауера — тепер я ніколи не взнаю її імені — підкладала йому непомітно шматок хліба, а то й сала. То в кишеню, то в торбинку, а то й на возі десь притулить, як Андрій їхав орати в далеке поле: бауер був багатий, і землі мав чимало. Помічав він чи не помічав доччині витівки? Може, й помічав, та ставився до них поблажливо? Андрій ніколи про це не говорив. А про дочку якось розповів, коли їхали з ним цілу ніч підводою до Миколаєва. Один раз на віку довелось мені проїхати кіньми, та ще вночі ті омріяні сорок п'ять кілометрів, які не раз і не два проїздили мої діди й батьки, і кожна поїздка була подією, що запам'ятовувалася надовго. Мені ж та одна-єдина поїздка з Андрієм запам'яталась навіки...

Як мастили колеса гарби перед дорогою, насипали збіжжя в мішки й ловили гусей звечора, як вирушали з села опівночі, розповідати не буду. Після всіх цих клопотів і цілоденної метушні добре було, вибравшись за виноградники, пустити коней топаком, влягтися поряд на шелестючій соломі і, гойдаючись на зменшених і притлумлених пилюкою вибоях, віддатися теплій свіжості ночі, мерехтливим підморгуванням зірок, що ніби спустилися з неба й наблизилися до нас і поріднішали, бо ніщо ж не стояло між нами — ні клопоти, ні чвари, ні байдужість, несумісна з дорогою, бо тут все важливе й значуще. І ще дужче, ніж зорі, поближчав у тій поїзді сам Андрій. Тут він був не сердитий, не суворий, не відчужений — стрій десь лишився далеко, а може, його й зовсім не стало, і Андрій став у степу, не на людях, домашнім, рідним, нашим Андрієм.

Всі люди в селі, особливо влітку, під час важкої й безперервної роботи в спеку пахнуть потом. Навіть батько

мій, нащо вже інтелігентний через своє бухгалтерування. А от Андрій пахнув чимсь свіжим, молодим і здоровим. Найдужче він любив купатись у ставку. Але й після того купання йшов під душ, пристосований з бочки з-під бензину в такій-сякій дощатій загорожі за куцями бузку й смородини, що й росли буйно та розкішно, политі тією самою водою з бочки під час Андрієвих частих душів: вранці, як тільки прокинеться, душ, в обід, заскочивши додому перекусити, знову ж таки прожогом під душ, ну, а увечері — сам бог велів. Але не тільки через душ, не лише через те, що Одарочка-чистьоха сорочки йому прала й прасувала мало не щодня. Просто був Андрій обдарований якоюсь чистою вродою, природною чи вродженою охайністю, що світилася з його лиця, віяла від усієї його постаті.

От і тепер, лежачи з ним поряд на гарбі, навіть торкаючись плечем його теплою плеча, я вловлював тільки легесенький, мов патяк, дух суничного, найбільш розповсюдженого мила. А ще пахло від Андрія сигаретами, бо кутив він постійно. І ще чимсь пахло від нього — здоров'ям чи силою. Чи отією високою вродою, що й при мерехтливому сяйві зоряному не так і виднілася, як вгадувалася, горда й неприступна. І хоч Андрій у поїзді якимось ніби поближчав і поріднішав, а мовчав затято. Щоправда, затятість його, можливо, мені тільки уявлялась. Скоріше це був нормальний стан його душі — мовчання. На нього ж він не затратив ніяких зусиль. Просто мовчав, бо хотілося мовчати. І навіть не помічав того, що мовчить.

Кони тюпають, відпочивши та напасшись за день перед поїздкою, зорі мерехтять і підморгують, якщо до них придивитись пильніше, копки сюрчать в отаві, так що й на гарбі їх чути, підпадьомкають перепели в пізньому пескопошеному просі, Андрій же мовчить так само природно, як оця темрява висне над степом, а мені стає ніби мультко поряд з ним, немовби чогось незручно від тієї довгої мовчанки, а почати розмову не вмію, не можу, не знаю, з чого її починати. Бачу і в темряві його гордий профіль, високе чоло під буйним цупким чубом, вгадую навіть смагляві рум'яниці на всю щоку, зблиск очей його, темніших за ніч, і відчуваю, як я його давно і по-рідному люблю та навіть горджуся, що він такий вродливий, та стрункий, та високий, а от напруженість не зникає, і мені від неї тяжко й незручно.

— Давай перекусимо,— каже раптом Андрій буденно й звичайно, і стає зрозуміло, що відчуженість вигадав я сам, і напруженість моя — теж виплід моєї фантазії, обачливості чи ніяковості, а то й соромливості, в яку мене вічно ввергав Андрій одним своїм виглядом, самою присутністю.— Отам у ногах наших торба, дістань,— звелів він, а сам відкинувся набік, дістав ніж із кишені, одрізав окрасць свіжої хлібини, яку я подав йому з торби, одбатував шматок сала, дістав помідора й почав їсти.— Бери й ти собі,— сказав, передаючи ніж,— бо тут, на соломі, не накраєшся.

Їли ми теж мовчки, добре таки зголоднівши: не встигли повечеряти за метушинею та лаштуванням в дорогу, а тепер вже бралось до півночі, і на плечі та обличчя наші почала спадати роса. Ми давно вже проїхали Грейгове, подолавши яскраво освітлений залізничний переїзд, притрушений соломою, кукурудзяним бадиллям та розтовченим зерном, спустилися в темну балку, на виїзді з якої маємо повернути ліворуч на найжджаний шлях з Кривого Рога і їхати вже до самого Миколаєва не звертаючи. Ми й справді незабаром виїхали з балки, повернули на бруківку, й нас немилосердно затрясло на ній, а з-під коліс полинуло таке гримотіння, наче ми взялися сполохати ніч та розігнати й знищити все живе, що тепер заснуло й збиралось проспати до ранку. Навіть гуси завовтузилися, загелготіли, хоч про них ми встигли й забути.

— Е, ні,— сказав Андрій, з'їжджаючи на бічну дорогу за кюветом,— так нам всі печінки витрясе, й коні підіб'ються на цьому граніті.

Знову їхали ми тихо та спокійно наковченим путівцем вздовж давнього шосе, і ніч, що ніби розбіглася від гуркоту коліс, знов оступила нас тісно, впритул — ми наче в'їхали в її епіцентр, і нас обох почало хилити в сон під розмірене похитування гарби. Було це в п'ятдесяті роки, під неділю, але й досі дивуюсь я, пригадуючи ту пустельну дорогу: жодної машини не зустріли ми тоді до самого Миколаєва, та й не обігнала нас жодна. Мабуть, тому й здається, це було хтозна й коли. Хоч тридцять років — це таки не малий відрізок часу, але як же це так, щоб не було жодної машини на битім шляху за всю ніч! Та й уявити тепер, що хтось міг би їхати кінсьми, та ще гарбою за сорок п'ять кілометрів на базар, неможливо. А ми ото їхали тим давнім шляхом, не поганяючи коней, мовчали і думали кожен своє.

Ото й сказав тоді мені Андрій, мабуть, намовчавшись добряче, те, чого б, може, ніколи не сказав, якби ми не лежали поряд на тій гарбі самі-самісінькі на всьому білому світі, а ніч не була б така ясна та місячна, та добрі коні щоб не тюпачили так охоче й злагоджено:

— Не йде в мене з думки та німкенья, хоч ти чорта дай,— сказав він майже сердито, перевернувшись на спину та прикривши зігнутою рукою очі.— Дасть мені хліба крадькома, а сама дивиться на мене, як мати. Ну, так дивиться, що аж серце зайдеться, було, і пригадаю я свою долю, товаришів, батька й матір. А сам і глянуть на неї не можу. От ти скажи, як воно так буває,— здивовано підводив голову,— дивитись не можу, а бачу все: і очі, й усмішку, і той жаль, з яким вона дивилась на мене.

— А чого ж ви не зважувалися глянуть на неї? Соромно було?

Андрій довго мовчав, знову закривши очі зігнутою рукою. Можна було подумати, що й забув, про що я його питаю.

— Та, може, й соромно: подавала ж як старцеві, правда?

— Та який же ви старець — військовополонений. Цим сказано все.

— Все, та не все,— після довгої паузи сказав, ніби подумав Андрій.— Побачив би ти її... Я таких жінок ніколи не зустрічав. І не зустріну вже, поки світа й сонця. І ти не зустрінеш, я тобі як на духу кажу. Ото, брат, жінка! У мене аж ноги терпли, коли вона, бувало, виходить вранці й запрошує снідати. Хіба це розкажеш,— з жалем глянув він на мене,— хіба це хтось може зрозуміти? Ніхто на світі,— він рішуче підвівся, сів і почав закурювати.— Нізащо,— випустивши дим після глибокої затяжки, підсумував, наче цвяха вгтив затиснутою в руці запальничкою, і замовк надовго.

Ніч почала рідшати, ніби підбивалася зеленню зі сходу. Від Інгулу, понад яким тут побігла дорога, потягло прохолодою, зблиснуло плесо, у якому відбилися місяць і зорі, пролегла чапля над нами із зажуреним і мовби подивованим гортанним криком, ніби гукнула нам щось по-грузинськи. Я боявся й поворухнутись, чекав, що Андрій скаже далі, бо він обов'язково мав виговоритися, раз уже розпочав.

— Що ж ти,— кажу їй,— дивишся так на мене? Поросійськи кажу, по-нашому. А вона ж ці бельмеса не ро-

зуміє. А проте велосипед ставить під дерево — саме обід мені привезла в поле велосипедом. Ставить та йде до мене, очей з мене не зводить. Підходить, обома руками бере моє обличчя в долоні і цілує мене так повільно і тихо, що вмерти можна.— Андрій пожбури в недопалок на дорогу, аж іскри полетіли від нього.— А пахне ж як! — вигукнув він з болем.— А ніжна ж та чиста яка! І яка молода! Щоб ти, Шурко, побачив, ніколи б не повірив, що така... може обнімати й цілувати полоненого. Обнімає та шепоче: «Лібе, лібе, майне лібе...» А воно — весна! Травень був: тихо-тихо й сонячно, наче й війни немає, і ліс, біля якого ми ото стояли, вже зеленів, вже розпускали листя клени, липи і буки, і трава зеленіла в лісі, ніби для нас, і ніде нікого, тільки горлиці персгукуються та коні біля воза пофоркують над мішанкою. От як воно повернулося для мене після полону, поранення, після голоду й поневірян.

— Полюбила, значить,— сказав я, не дивлячись на Андрія.

Мені здавалося, він теж не хотів, щоб я дивився на нього.

— Може, й полюбила,— спокійно погодився він.— Діло, знаєш, молоде. А чоловіка в неї з тридцять сьомого як забрали, то...

— Ну, а бачити ж її чоловіка довелося? — спитав я.

— О, там такий бравий майор! — ніби аж з гордістю сказав Андрій.

— Приїздив, значить?

— Та ні. На фотографії бачив. Мене вони взяли з полону, як майора вбили під Воронежем. Це вже вона потім розповіла мені на мигах. Бо все ніби вибачалася. Та все плакала. Знаєш, як жінки. Вони всі такі: як що до чого, то зразу в сльози. Навіть коли самі щось утнуть. Сльози — це їхня правда і їхнє виправдання чи спокута. Хто там їх розбере. А така була до мене, ти знаєш: душу б віддала. Цього нікому ніколи не розкажеш. І в спальню до себе водила почувати, як батька не було вдома. І в стайню до мене бігала ночами, як він довго не відлучався. Прийде, бувало, опівночі, ну, а я ж нароблюся за день — сплю як убитий. Нахилиться, поцілує, так ти віриш: янголи в ній чи боги ввижалися.

Світало все дужче, коні йшли ступою, притомившись та впотівши, помахували головами в такт неквапливим крокам своїм, і видно було, що кожен давався вже їм із зусиллям. Інгул від нас, від дороги подався кудись пра-

воруч, сховався в далеких заплавах і очеретах, а попереду в силій імлі здіймалися труби електростанцій та заводів, нижче, під ними, витягався по обр'ю Миколаїв толенькою, мовби пунктирною лінією, ніби переймав і ловив усі путівці і дороги, що вели до нього, та хотів затягти в себе й не випустити всіх, хто йшов і їхав до нього.

— Восени, як похолодало, перевели мене з стайні в будинок, одвели кімнату біля кухні. Ну, й став я жити у них як член сім'ї. Батько в неї був багатий, а добрий. Так воно рідко буває. Але цього разу саме так і було. Можє, тому, що в першу імперіалістичну був він у нас у полоні. Ну, і без всяких фашистських причуд — без їхньої арійської зверхності, без гестапівської пильності був. Знав чи не знав про мої зв'язки з дочкою, але терпів мене, ставився поблажливо, навіть піджартовував. Трохи вмів по-нашому. Запам'ятав дещо з тієї війни та свого полону, а дещо підчитував із словників. «Працювати», «спати», «їсти», «гуляти», «їдь», «принеси» — такі найпростіші слова він знав і міг щось з них укласти смішне й недоречне. Він був постійно зайнятий, тільки ночував удома, та й то не завжди. Зате їхня служниця — стара німкеня — була, мабуть, фашисткою. Ненавиділа мене й духу мого не терпіла. Вона стежила за мною й за молодого господинею. Очей з нас не зводила. Та засікти їй нас не вдавалося, бо спала вона вдома, а приходила тільки на день. В основному куховарила. Але підозри її росли. Вона, мабуть, поділилася пими з хазяїном, бо вже без жодних жартів він розмовляв зі мною в своєму кабінеті підвищеним тоном, навіть покрикував на мене і погрожував вигнати: все «вег» та «вег», а тоді підійшов ближче, всміхнувся:

— Бойся старий жєнщєц, а пікс молодой,— сказав мені, підморгнувши, і відпустив.

Проте стара фашистська прислужниця домашнім доносом не обмежилась, і якомсь вночі наїхала поліція, жандарми, підняли всіх на ноги, допитували хазяїна і її, викликали й донощицю і кричали на неї найбільше, бо ніяких підтвердженєнь та навести не могла. Не знаю й досі, чому мені було так образливо чути, як виправдовувалась і відхрепувалась від мене вона... Адже ясно, як божий день, що їй не уникнути концтабору, якби підтвердився зв'язок зі мною, військовополоненим, людиною нижчої раси, як фашисти нас всіх вважали. Розуміти — розумів, а простити їй не міг, бо це була

зрада, а зради я ніколи нікому не прощав і не простив би. Тому, хоч мене й залишали в них після тої перевірки, я не залишився. Повернувся до табору і став «крігсгефангене», як і всі. Ганяли нас на цегельню тачки з піском та глиною возити. Це вже після Курської дуги було. Тужив я за Батьківщиною, але тужив і за нею, все сподівався, що з'явиться, хоч віддалік погляне на мене чи принесе щось. Багато німкенів підкидали нам на місце роботи то сигарет парочку, то якийсь бутерброд. Були й серед них люди. І от з'явилася й вона біля цегельні з вузликом, ставала навшпиньки, заглядала через паркан, намагаючись пізнати мене серед полонених, однаково обірваних і охлялих. Шудмани відганяли її спочатку, а потім вона якось задобрила їх, увійшла навіть у ворота і нарешті пізнала мене. Ми всі дивились на неї однаково жадібно й з надією, але мене вона пізнала не по вигляду, звичайно, а по очах.

— Андрій? — здивувалася так, що обличчя зблідло, геть перемінилося, аж судома ніби по ньому пройшла.

Відступила, жахнувшись моєї виснаженості й занехayanості, і в душі моїй сколихнулись знову образа, гордість, біль, жаль — все разом. А найбільше мене пронизали любов до неї і відчуття приниження, реального мого становища перед нею.

— Ні, — сказав я. — Ви помилились, — і відійшов на здерев'янілих, ніби й не моїх ногах.

Чув, як вона зойкнула, як заплакала, але оглянувся тільки з дальнього кутка двору, докотивши тачку до купи піску. Шудмани, підтримуючи її під руки, виводили за ворота, а вона все плакала й намагалася оглянутися на мене... Потім я втік з табору і пробився до неї вже після перемоги, коли мені повернули звання. Ото зустріч була!

Коні наші стали. Ми в'їхали в Старий Водопій, і дорога пішла вгору — от вони й зупинилися.

— Хай постоять, — зітхнув Андрій. — Пристали, видно. Погодуємо.

Ми з'їхали з дороги, поклали коням сіна, всипали вівса.

— Тобі ж сьогодні на роботу? — глянув на мене Андрій змучено, ніби після хвороби. — Саме он трамвай розвертається. Якраз встигнеш. А я... не можу її забути й досі, — зізнався він, опутивши голову. — Затулила мені світ білими руками, заступила всі мої дороги білим

лицем — куди не йду, скрізь бачу її. Не живу, а як неприкаяний...

— Киньте,— не наважуючись підвести очей на Андрія, сказав я.

— Розумний ти, як я подивлюся,— образився він.

— Забудьте...

— Ні чорта ти не зрозумів,— сказав він з жалем.— Даремно тільки розповідав. Думав, хоч ти... А воно, бач... Ну, та йди вже, йди, а то запізнишся.

І я пішов, відчувши полегкість.

А як покликали хоронити Андрія, згадав ту нашу поїздку і розмову нічну, його сповідь. Може, й справді він помер передчасно через ту свою давню й дивну любов до чужої жінки. Я не знаю й піколи вже не знатиму, як він розлучився з нею в тій проклятій фашистській Німеччині, і пошкодував, що не знайшов для нього доброго слова втіхи чи хоч підтримки — ми ж завжди кудись і чогось поспішаємо і найближчим та найріднішим людям не скажемо через те найпотрібніших, найнеобхідніших слів. Хоч вони завжди — тільки слова, але бувають рятівними, полегшують душі в стражданнях. Ми просто не думаємо про це за клопотами й метушнею...

З стількома смертями наш Андрій розминувся в перший та другий рік війни, та й там, у полоні, в Німеччині. А вона, бач, наздогнала його аж тут: заїхали в село якісь проїжджі геологи, поставили КраЗ біля кооперації, зайшли погрітися в холодну крампицю. Ну, а в ній же чим гріються? Відомо. А тут п'яний переселенець, із тих, що відбув свій строк покарання, прив'язався до них, з сокирою кинувся на котрогось. Андрій тут як тут — сокиру перехопив, та не вдержав. Чути було всім, як обухом той таки вдарив його в груди. Проте Андрій і не схитнувся. Сокиру вирвав, врізав колишньому зекові знизу у підборіддя, і його як не було. На руках потім додому віднесли, водою відливали. Сам Андрій, хитаючись, вийшов у темну ніч, сів на царгу причепа дух перевести, а потім приліг, бо, мабуть, погано стало. Ну, а геологи випили там чи не випили, заїздили в кабінку всі троє й рушили далі, на Грейгове. На царгу, ясна річ, не глянули — хто ж на неї і вдень дивиться. А ніч же була зимова, хоч око виколи. Впав Андрій на якомусь вибої з тієї царги та так і лишився лежати на нашій широкій вулиці поміж слідами коліс — вони його й не зачепили. Колії КраЗ лишив хоч куди,

майже попід коліна. Виразно видно, де вони пройшли, а де лежав між їхніми слідами Андрій.

Так і знайшли нашого Андрія доярки на тому про- слідку, хоч уже його, красеня, й сніжком притрусило.

— Ідемо ми з дочкою дойти корів,— розповідала мені потім сусідка, як ми поховали Андрія та сіли його поми- нати.— Ага, ідемо, значить, ну, отак же, як завжди, о четвертій устали та й ідемо. Коли Валя каже: «Ма». А я кажу: «Га?» Вона й каже мені: «Дивіться, он там хтось лежить серед вулиці». А я й кажу: «Балакай! Хто б там міг лежати в таку пору, коли ще й чорти навкулачки не билися?» Та й підходимо ото. Бачимо, мамка-стюганка й шапка, як сніг струсили, вроді й зна- йомі. А Валя знову: «Ма». А я знову: «Га?» «Це,— каже,— мабуть, дядько Андрій, бо тітка Одарка його шукали вже пізенько, як ми з вечірнього доїння по- верталися. І до нас же заходили та ще й лаялися, де, мовляв, його чорти носять». Придивилися: справді Анд- рій! Почали будити — думали, що той... А він — сніг у нього на обличчі. Ну, ми й у крик. Так ото мужики повибігали, взяли його на плечі та й понесли додому. Він уже й не гнувся. Так захолов.

Андрію, Андрію, пропаща твоя голова!

Дослідження судової експертизи показали, що смерть наступила в результаті внутрішньої кровотечі з аорти від сильного удару в груди, що Андрій вмер зразу, коли ліг на царгу, і не мучився.

Скільки ж вас пішло з життя в мене на очах — най- кращих та наймиліших — і як важко без вас залиша- тися на цім не дуже влаштованім світі.

СПОВІДЬ

У парку палили торішнє листя, і синій дим снував між деревами, мовби шукав притулку. Може, він і не був густо-синім, а тільки здавався таким на тлі жовтавої зелені, що ледь-ледь проклюнулась на гіллячках якось несміло, по-дитячому зворушливо й весело, і теж була ще легка й тремтлива, мов пилок, струшений з квітів.

Роботящі жваві яінки гнулися вже над клумбами та газонами, висаджували парникову розсаду, а в дальнім кутку повільно вештався по алеї невеличкий трактор- коток, трамбуючи свіжий, паруючий асфальт. Він чор- нів, мов щойно пофарбована шкільна дошка, на якій

треба буде щось написати. Дивлячись на цю чорну площину, можна було уявити, як на ній писатиметься шана й уклінність людей, які прийдуть сюди, у парк, на побачення чи на відпочинок,— все одно вони прийдуть до задумливого Поета на високому п'єдесталі і, полишивши всі свої житейські клопоти, спиняться біля нього, мовчазні й задумливі: люди завжди стають мовчазними й задумливими, побачивши вічність і відчувши, як вона проходить повз них чи вливається в їхні душі.

До пам'ятників звикають на ціле життя. До великих і вічних пам'ятників — Леніну, Толстому, Пушкіну. Вони стають вітленням міст, країн і народів. Так що без цих монументів не можна вже уявити ні певного міста, ні народу, ні держави. Таким був і цей пам'ятник — Шевченкові — в парку перед фарбованим у червоне університетом, озвучений голосами студентів, гуком машин на тополевому бульварі його імені і тихими перемовляннями людей. Тих, хто приходить сюди щодня відпочивати, і тих, хто приїздить здалеку, щоб постояти біля Поета чи вклонитись йому — хоч раз у житті.

Генералові було гарно й спокійно ходити до Шевченка. Він забував тут про своє поранення, про улюблені свої полки, які довелося лишити через те поранення ще зовсім недавно, про те, що немає в нього звичних турбот про людей, і про техніку, і про суворі вимоги військових статутів. Навіть про гіркоту своєї вимушеної бездіяльності він переставав думати тут, по сусідству з великим поетом, страждальцем і бунтарем, пророком і революціонером.

Дивлячись на похилену у вічній камінній задумі голову, генерал відчував себе ще молодим, хоч був старший за сорокасемилітнього Шевченка на добрий десяток літ. Бо знав: якби знову його покликали, він би так само гарно командував, як командував досі в Афганістані, в запеклих боях з душманами.

Генерал важко звикав до свого життя на пенсії. Не вмів марнувати його на дрібниці, як оті давні, «досвідчені» пенсіонери, що годинами просиджують на паркових лавах за шахами або просто гають час, по-царськи відкинувшись на широкі спинки ребристих лав, поклавши на них вільно розкриті руки. Ці люди, мабуть, теж багато попрацювали на своєму віку і тепер мали право на заслужений відпочинок. Тільки генерал не вірив, що бездіяльність їм аж така вже приємна. Думав чи майже знав: кожен з них тужить за своєю роботою, полишеною

на пайвищому щаблі майстерності й досвіду. Це він знав тепер по собі.

Йому ніколи не доводилося сидіти на лавах у парку. Просто сидіти й нічого не робити. І він ще не збагнув, як житиме далі, куди подіне руки свої, і думки, й енергію, що вічно його виповнює й вимагає дії. Вже й ці кілька найперших днів на пенсії генерал нудьгував. Згадував та й згадував усе своє життя. Всіх людей, якими командував і які командували ним, — адже на цьому тримаються всі армії світу. Останнім часом він чомусь згадував більше не тих, хто лишився служити далі, а тих, що не повернулися з боїв.

На багатьох з них він складав реляції, підписував різні документи, в тому числі й про неповернені втрати. Відчував гіркоту, бо добре знав, про що ці документи звістять згодом матерів, дітей, дружин. І тепер вони приходили ночами в його думки з далеких гір і перевалів, з випалених плато, по яких вічно метуть куряву невсипущі вітри. Приходили, хоча й запилені, потомлені боями та маршами, але всі молоді, чубаті, гарні, стрункі хлопці, що виявилися такими героями, яких наче ще й не було ніколи, і він любив їх усіх, як дітей. І жалів, як дітей...

А тут, перед пам'ятником Поета, їх не можна було принижувати жалем — ними тут можна й треба було пишатися. Перед вічністю всі вони теж видавались великими. І смерті їхні сприймалися тут як героїчні подвиги в ім'я того, щоб утверджувалися найкращі людські паміри й достоїнства. І щоб вічно стояли на землі пам'ятники достойним синам народу, а люди були вільними й щасливими — сьогодні і завтра. І в позірному майбутті.

Пам'ятник Шевченкові заспокоював генерала, давав йому відчуття глибокої правоти, як і пам'ятник Леніну на сусідньому бульварі, що його він відвідав, йдучи сюди. Перед цими великими постатями він, можливо, найповніше відчував своє високе право, дане йому державою, посилати людей на бій і на подвиги не лише заради своїх власних бажань і переконань, а заради життя на землі, заради Вітчизни! Він нещодавно вивів своїх хлопців з Афганістану, виконавши інтернаціональний обов'язок. І тут зразу ж на нього, як гірський обвал, упало загострення рац, вивело його з рядів, позбавило улюбленого діла. Єдина втіха була: добре, що він не захворів там!

Генерал пройшовся по свіжому асфальту — на чорному тлі лишилися сліди. Постояв перед Поетом, як щойно перед Вождем, у задумі й пошані. А потім сів — так, щоб бачити Кобзаря, подумки гомоніти з ним на одинці, наче у парку й не було ані душі. І звуки нетерплячої вулиці, переповненої людьми й машинами, здавалися йому далекими й заспокійливими, немов грім переможного бою, що віддалявся та віддалявся в головному напрямі наступу.

Генерал любив Шевченка з дитинства. Коли ще не вмів читати й літери, мати навчила його Шевченкових пісень та віршів, і вже п'ятилітнім з її голосу він знав їх напам'ять, а відтак ціле життя носив у серці разом з материним голосом. І в боях, і на парадах вони завжди звучали в ньому підсвідомо, супроводжували в radoцax і в горі.

Дим від спаленого листа снував між деревами, чіплявся за гілки в легенькому листячку, драгнів по затишках, а пам'ятник Поетові лишався недосяжний сизим хмарам. Мабуть, тому, що кремезну постать угорі обдували леготи з просторої площі. І генералові було приємно спостерігати це, бо він не хотів, аби Шевченка було задимлено бодай на хвилину.

Повз пам'ятник проходили люди, зупинялися чи на ходу повертали голови до нього, тільки пенсіонери на сусідній лаві, посихлявшись над шахами, нерухомили далі, кам'яніючи на очах. І ті, що спостерігали гру, теж посихлялися над лавою, обступили її з усіх боків. Генерал розсердився на них і розгорнув газету.

Читав про бої в Сальвадорі, про події в Нікарагуа, про наліт ізраїльських літаків на табори палестинських біженців у Південному Лівані. Серце в нього знов заболіло, забившись стривожено й гнівно, і він опустив газету, щоб випростатися й вільно зітхнути. Трактор-коток так само повзав по чорному асфальту, і синій дим висів між дерев, як і раніше, хисткий і прозорий, тільки шахісти на ближній лаві повипростувались і невідривно дивились на пам'ятник.

Генерал глянув і собі. І раптом побачив людину, що, війшовши по крутих, високих сходах до пам'ятника, стала перед ним на коліна. То був ще молодий, гарний чоловік у світлім розстебнутім плащі. Пишне волосся його було сиве, як дим, що завис поміж дерев, а обличчя таке бліде й зосереджене, мов на сповіді.

Так, це була сповідь. Про що? Хтозна... Може, спо-

відь про те, що ця людина полишала надовго свій край і блукала десь по далеких світах, шукаючи щастя? А може, це була вимушена розлука, з якої не повернешся, коли тобі заманеться, та чи й конче треба вернутися?

Зрештою, цей чоловік міг приїхати сюди вперше невідь-звідки, щоб уклонитися Поетові.

Внизу, позаду пам'ятника, просто на асфальті стояла червона спортивна сумка з безліччю наклейок. Такі дорожні сумки бувають у людей, що далеко й довго мандрують.

Молодий, дочасно посивілий чоловік нерухомо, наче в молитві, стояв і стояв на колінах, очі зосереджено й сумно вп'ялися в землю під п'єдесталом. Тільки сиве й прозоре, як дим, волосся маяло на вітрі та комірець білої сорочки іноді здригався, мов крило весняного метелика.

Поет теж стояв у вічній своїй задумі, схиливши голову, і здалеку видавалося, ніби він дивиться на людину, яка вклякла перед ним і чи то співчуває їй, чи за віщось прощає. Може, він просто жалів тих, хто стає мандрівником надовго з власної або чужої волі і десь неприкаяно блукає вдалині від рідної землі, від Батьківщини?

По блідому обличчю блукача скотилася сльоза. І генералові стало ніяково отак підглядати чужу сповідь. Він опустил очі, примусив себе пригадати патомість власні далекі мандри й походи. «Значить, не тільки я? Значить, до нього приходять багато людей в radoцax і в горі?..» І генералові захотілося зарахувати цього незнайомого чоловіка до своїх лав. «Він ще молодий, — казав собі генерал. — Ти міг би дати йому батальйон, якщо, звісно, він має відповідну військову освіту й звання. Або, па гірший випадок, роту, якби той був молодшим офіцером...» Але тут же й згадав, що ніхто не підлягає йому більше... Проте все одно відчув чомусь (з фронту мав на це інтуїцію), що цей чоловік ніколи й піде не підвів би його. Навіть в Афганістані. З такими, як кажуть, можна іти в розвідку. «А може, все це тобі нав'яз Поет?..»

А вечір плів над землею, у небі високо над містом пролітали журавлі, посилаючи йому свої трубні й журливі поклики, і до часу посивілий чоловік із картою сумкою майнув повз генерала, витерши сльози, і — пропав у натовпі, ставши таким, як усі...

І генерал пошкодував, що ніколи не знає, чого той плакав перед пам'ятником Поета.

«Шкода, шкода,— сказав сам собі генерал, поглядаючи на Поета, що вже вгортався синюватими сутінками. І раптом йому сяйнув несподіваний здогад: а може, й той чоловік повернувся сьогодні звідти, звідки нещодавно повернулися мої хлопці?!»

Він підвівся й з гіркотою подумав, що про своє командирство час уже забувати.

Поет, суворо опустивши вуса, здається, теж думав про щось. Тільки навряд чи погоджувався з гірким висновком генерала. Бо відколи вже стояв беззмінно на своєму посту і не збирався його кидати.

ТРАСИ

Їх довго не було в нас, цих рівних асфальтових автострад, і ми мріяли про них, як про щось недосяжне. І коли вони з'явилися, одразу змінилися степи і села, ніби на безкраї задумливі рівнини прийшли великі міста, наче простягли свої руки чи свої нерви і шлють по них не тільки машини, а свій відгомін і бурхливість переповнених вулиць, мінливість і строкатість свого життя.

Траси, траси. День і ніч мчать по них машини: великі, оцинковані автопоїзди міжміських тисячокілометрових перевозок і потужні автобуси-експреси, підмітаючи трасу, несучи з собою вітри і ревище сердитих моторів, і безшумні елегантні «Волги», ніби крадучись, прослизують повз ліси і повз тихі села. І роботящі вантажні машини, ці пунктуальні виконавці всіх правил руху — дотримуються правої сторони, терпеливо зносять обгони. Рух, швидкість, заклопотаність. Якась нетерплячість вчувається в кожній новій машині, і людині, котра стоїть на узбіччі і жде попутної, важко повірити, що хтось зупиниться й забере її з собою.

Носило й мене по тих трасах чимало, і запам'ятались не так обігнані машини, як люди: їх багато стоїть на узбіччях, в яку завгодно погоду, мовчазних, заклопотаних і терпеливих. І тих, кого ти колись підвозив. І тих, що лишилися там, як докір і смуток. Хтось їх усе-таки взяв і підвів, а тобі вони запам'ятались, щоб згадуватися безсонними ночами чи просто, коли досягнеш мети

в тій далекій поїзді, яка самого тебе дивує своєю далекістю після цілоденної відчайдушної швидкої їзди.

Найбільш мені доводиться їздити до батьків. І якось так влаштоване життя, що чим довше ми живемо, тим більші відстані пролягають між нами й батьками. Куди б не закинула нас доля і метушня, завжди на омріяному кінці наших шляхів — батьки. І страшно подумати, що колись там нікого не буде. Тільки спомини і невисловлена пошана лишиться, бо люди все залишають на потім. Навіть любов до батьків. І коли на дорогах твого життя серед людей і серед усього широкого світу не стане батьків, тоді те почуття любові й пошани стає найгострішим і найболючішим.

А доки батьки живі, вони стоять на усіх твоїх шляхах, ждуть тебе і виглядають. Терпеливі, мовчазні і печальні, як люди на узбіччях автострад, по яких доводилося і не доводилось їздити.

У тій поїзді, що найбільше запам'яталась, була прозорість холодного осіннього дня, синього неба, свіжість повітря. Асфальт серед бурого поля, жовтуватих лісів і перестоялої кукурудзи здавався фіолетовим. Сонце низько висіло над ним, і навіть в обідню пору доводилось опускати світлозахисні щитки над вітровим шклом. Люди, що стояли на зупинках рейсових автобусів, були одягнені по-осінньому тепло, а обличчя їх жевріли ще здалеку, і навіть здалеку видно було, що вони мерзнуть.

Зупиняюсь. До машини кидаються всі одразу.

— Ви, ви і ви, — кажу бабусям з клунками. Садовню їх на заднє сидіння, а перед худорлявим, добре виголеним дідком в чистенькій сорочці одчиняю передні дверці. Кладу в багажник їхні клунки, трахкаю кришкою і їду далі.

В машині всі сидять якось напружено, надто рівно і ніяково, і мені жаль цих засоромлених людей.

— Довго довелося стояти? — питаю, щоб що-небудь спитати.

— Та майже зранку, — каже дідусь вдоволено й поблажливо, як завжди говорять люди про щойно минулу прикрість чи труднощі.

— Машини не зупиняються, — додає котрась з бабусь.

— Еге ж, перед празником всі поспішають, — додає друга.

— А ті, що залишилися, теж стоять довго?

— Довго, — каже дід.

— Постоять,— каже перша бабуса.— Молоді!

— Молодим воно, може, ще швидше треба, ніж нам. Та всіх же не забереш...

Розмова на цьому припинилася, їдемо, мовчимо, розминаємося із зустрічними машинами, обгонимо тих, що йдуть попереду, і дідусь час від часу зиркає на спідометр.

Розвилок, їм усім, виявляється, треба в Умань, а мені їхати далі по автостраді. Зупиняюся на хвилину.

— А може б, той...— каже несміливо дідусь.— Тут недалеко, чотири кілометри. А топати з клупками...

— Шофер, ми заплатимо,— каже котрась бабуса.

Звертаю. Бруковані, тісні й покручені вулички старої Умані здаються після автостради нестерпно вибоїстими, дивно заспокоєними. Шлагбаум і залізничні переїзди нагадують тобі про те, що сотні кілометрів, які треба проїхати сьогодні,— це таки відстань і треба поспішати під цим низьким осіннім сонцем, щоб потрапити додому.

На чепурненькій площі з квітниками зупиняюся, висаджую моїх пасажирів. Вони простягають мені зморщені спрацьовані руки, які хочеться поцілувати. На долонях спітнілі гривеники — гріли їх всю дорогу, щоб заплатити.

— Нічого не треба,— кажу, не зважаючись глянути людям в обличчя.

Вони здвигають плечима і ніяковіють. А коли вже сідаю за кермо, все ще стоять. Ніби я їх образив.

— Ну, що ж,— кажуть так, мовби прощають тобі якусь вину,— спасибі.

— Ти от що, хлопче,— підходить до мене дідусь.— Не жени так.

— Треба, діду. Дорога далека.

Він мовчить, схиливши голову.

— Мислимо? Сто кілометрів на годину.

— Ат! Їм хоч кажи, хоч не кажи.

— Недовговічні ви,— зітхає дідусь на прощання.

Іду тепер один, кручусь по завулках односторонньою дорогою, навпростець виїжджаю з Умані. А за містом стрічаю дітей, і корів, і широкий простір, в якому вдалині виблискує піднятий над рівниною асфальт.

Не люблю спинятись в дорозі, і хто його знає, може, й справді, коли вже зрушив, то треба йти до кінця, і, може, ми більше встигали б зробити, якби були в усюму послідовними, не віддавали свій час дрібницям і не

розпорошували увагу на щось стороннє. Але життя є життя, і воно нам диктує свої закони. Вирішивши не зупинятися більш, я все-таки гальмую, забачивши чималу групу людей на белебні, просто серед поля. Вони, мабуть, прийшли ген із того села, що бовваніє на сонці у вибалку, біліє хатами і жовтіє деревами — тихе, затишне перед святами.

Люди, як завжди, різні і якісь мовби однакові. Найбільше мене вразила дівчинка років чотирьох. Стоїть опецькувате, накушкане, пов'язане білою великою хусткою. Якесь надто самотнє у своїй малості, якесь зворушливо незалежне і разом з тим безпорадне. Гальмую, зупиняюсь біля самісінької цієї пасажирки і кидаюсь до неї. Бачу голубі-голубі допитливі і суворі очі, рум'яні пухлі щічки, круглі й лискучі, мов яблука. Беру її на руки й садовлю поруч з собою. А вона мовчить. Вона це сприймає як щось звичайне і конче потрібне. На переднє сидіння поруч із нею сідає літній чоловік з немовлям.

— Тату, розкутайте Сашка, йому буде жарко, — каже молодесенька мати, всівшись позаду.

— Встигнемо, — відповідає з гордістю щасливий дід того невідомого Сашка, хазяйновито зачинає дверцята, і моя юна пасажирка валиться на мене, мов лялька.

— Ленко, не лізь до дядька, — суворо гукає ззаду її бабуся. — Ти заважаєш.

Лена не може поворухнутись. Я розв'язую хустку на ній, підсаджую дівчинку вище, щоб вона могла спертися на спинку сидіння. Але Ленка вперто зсовується нижче, щоб сидіти рівно і незалежно. Ця маленька сільська красуня. Ця людина, що змалечку привикла все робити сама.

— Тату, розкутайте Сашка, — знову наказує молода мати, — ви ж бачите, як тут тепло.

Сашка розкутують. Він діловито ссе червоненьку пустишку з прозорим пластмасовим ковпачком і таким же прозорим кільцем, невдоволено крутить голівкою і скошує суворо око на матір.

— Лено, подивись, який гарний у нас Сашко, — кажу дівчинці. Але вона навіть голови не повернула. Сидить рівно, дивиться вперед, злегка погойдується і мовчить.

— А куди ти їдеш, Лено? — питаю її.

— До тьоті Люди, — каже вона повільно.

— А що, хороша вона, твоя тьотя Люда? — намагаюсь підтримати розмову.

— Не знаю,— так само розмірено, по складах і без інтонації відповідає Ленка.

— Як то не знаєш? — дивуюся.

— Вона справді не знає,— втручається бабуся.— Людмила працює і вчиться, їй ніколи приїздити в село. А Марія, Ленчина мати, працювала дояркою. Ну, ви ж знаєте, як працюють доярки — від зорі до зорі. Так що теж не поїдеш в гості. Ну, тепер вже вона працює в полі, ланковою. Виростили гарний урожай цукрових буряків. Виростити то виростили, а зібрати не встигли. Так оце вони зараз і надолужують, доки погода стоїть. Вирішили і на свято працювати. Бо погода зараз яка, ви ж самі розумієте: підуть дощі — пиши пропало. Так оце ми з Лепою вибралися в гості. Людмила все просить, пише: приїздіть та привезіть мені Ленку. Пише, що хоч подивлюсь, мовляв, на неї. Ну, от ми й ідемо... Ленко,— обірвала вона свою розповідь суворим окриком.— Кажу тобі, не гулись до дядька, ти заважаєш.

А Ленка, пригріта і заколисана гудінням мотора, заснула. Пригорнула до мене, обважпіла, і я через светр відчуваю її тепло. Моя мила Ленко!

Коли потім, у якомусь містечку, я зупинив машину і змушений був віддавати дівчинку бабусі, я віддавав їй мовби свою власну: мені не хотілося розлучатися з нею, бо розлучалися ми назавжди...

Я давно вже не був на трасі. Але я знаю, що вдень і вночі мчать по них машини. По всіх автострадах. А моєї там немає. І мене там немає серед людей, що завжди кудись їдуть. А хочеться бути скрізь і завжди серед людей. І стає жаль, що людина водночас може бути тільки десь в одному місці. В той час як життя лине так широко й неосяжно. У селах, у містах, на автострадах, в поїздах. І скрізь ти міг би бути, скрізь зустріти цікавих, розумних людей, од яких ти завжди набираєшся розуму, заради них і завдяки їм живеш. І твоє щастя, що ти ніколи й ніде не забуваєш про це. От тільки бути скрізь не вдається.

Тому я сумую за селами, за містами, за дорогами і за людьми. За тими, що живуть і працюють у селах і в містах. За тими, що кудись їдуть, з кимсь прощаються чи зустрічаються в тих поїздах. За тими, що стоять на узбіччях трас і виглядають попутних машин. У дощ, у сніг, у мороз і спеку.

Я сумую за трасою, де завжди можна когось підвезти.

Бо я міг би там здатися людям кожному хвилину.

КАВУНИ

Баштани були далеко, і кавуни привозили мовби з інших країн.

То було свято. Свято, на якому мало було людей, бо баштани звозили, коли ще у полі багато було роботи, і в селі залишалися тільки ми, діти. Та ще — собаки. Та півні, що оспівували тихе й порожнє село, мовби найнялися «в строк».

Сидиш на призьбі й куняєш під ті співи у холодку. У дитячій самотності своїй і в скучанні за мамою й сестрами. За суворим своїм батьком. За сімейними розмовами, в які, однак, нас, малих, не пускали, якщо не було шкоди і ні за що було карати.

Інколи, зібравшись громадою, ми вирушали в степ. Він завжди манив нас, заглядаючи з усіх боків і в наші душі. І ми не втримувалися від спокуси — вирушали. Людині завжди кудись треба йти, навіть змалечку: вона не може сидіти без руху.

Ми доходили тільки до першої балки. Спустимось в неї, оглянемось, а села немає. Зникли дерева й стріхи, теплі стіни з дверима й вікнами. І теплі печі, в яких нам пекли хліб матері і на яких вечорами казали казки наші ласкаві й затишні бабусі.

Вражені, ми, перезирнувшись, бачили острах на обличчях товаришів, чули його в собі і, не змовляючись, повертали назад: так, чого доброго, села взагалі не стане. І не стане бабусь, матерів і батьків наших — не стане цілого світу, в якому ми народилися й жили досі. Вибігши з балки, ми бачили все на місці, одразу веселішали, але довго потім не могли забути, як страшно залишатися без села, і в балку ходити більш не наважувалися. Це вже потім, як повиростаємо, підемо «з блеску», як казала моя бабуся, і позабуваємо степ, і село, і ту балку, над якою воно кінчалось.

І от з тої самої балки, в якій кінчалися наші мандри і наші дитячі уявлення про безмежність світу, з'являється віз. Не звична гарба з снопами чи з соломою, а саме віз. І котиться він обережно, повільно, і весь — з присталими, впотілими кіньми, із згорбленим погоничем — весь незвично врочистий. Рябіють ще здалеку, волого вилискуючи під сонцем, круглі омріяні кавуни — найбільші ласощі степового дитинства. Віз порипує колесами — він добре-таки навантажений і котиться плавно й повільно не тільки через хазяїнову обережність

і тендітність незвичного вантажу, а й через те, що коням важко.

«Трап-трап»,— глухо тупають копитами в глибокій пилюці, розбризкуючи її м'якими фонтанами. «Трап-трап»,— все ближче та ближче. І ти мимоволі підводишся з призьби, насторожений і зраділий. Коні задумливо кивають головами в такт своїм крокам, нехотя помахують хвостами, відганяючи настирливих серпневих мух. І гоїдається стиха батіг за плечима візничі, і риплять колеса, перемелюючи вже й без того дрібний пил. І ти нічого не бачиш. Нічого, крім тих коліс і тих кавунів, що сміються під сонцем і непереможно ваблять до себе.

— Дядьку, дайте кавуна! — одчайдушно кричиш, напружений і сповнений бажання.

Ти навіть і не примітив, як опинився край дороги. По кісточки в пилюці стоїш замурзаний, нестрижений, голубоокий і білочубий.

— В тебе батька нема,— кажуть тобі в риму із воза усміхнено і лукаво. Дивляться на тебе з прихованою ніжністю, як на теля або на лошатко. Ждуть, що буде далі.

Ти йдеш за возом поряд з колесом. Тобі, малому, воно видається величезним. Ти бачиш, як по дерев'яному ободу сиплется пил, як спадає на землю, чіпляючись за шпиці. Бачиш блискучу шину, білясту й суху, навіть на вигляд тверду й холодну, металево-невблаганну, і намагаєшся не потрапити під неї ногою.

У степовому нашому дитинстві багато було витрачено зусиль, щоб не потрапити під колеса. І все ж потрапляли. Майже всі. Ми, сільські діти, не могли уникнути цього, бо коліс дуже багато: в гарбах, возах, пукарях, сівалках і жатках. Куди не глянь — скрізь колеса. А чіплятися ж треба, бо охота проїхатися хоч трохи. Як тут не потрапиш?

Велике колесо воза крутиться біля самого твого носа, обсипає пилюкою, а відстати тебе не заставить ніяка сила, бо мовчазні люди шлють тобі з воза усмішку, сувору й лукаву, бо кавуни, такі красиві і такі близькі, просто шпуться тобі у вічі.

Підсмикуючи штанці, підкидаєш рукою підтяжку: вона, клята, має властивість спадати з плеча в найвідповідальніші моменти. Та одна-єдина підтяжка на твоєму голому тілі.

— Дайте кавуна,— кажеш вже тихше і якимось благально.

Якщо на возі, крім господаря, сидить ще хтось із твоїх ровесників, то батько, не озираючись, скаже коротко:

— Дай йому.

Твій ровесник чи ровесниця подадуть тобі найменшого кавунчика. Вони довго нишпорять, перекладають і на-решті знаходять — ну, отакісінький, як кулачок! І тобі хочеться плакати від образи, від ошукання найкращих твоїх бажань. Але суворий батько помічає цю несправедливість.

— Не того даєш. Дай йому оцього,— підкочує він найбільшого «рябка» чи «тумана».

Якщо ж на возі немає нікого, крім господаря, тобі одразу вибирають найбільшого кавуна і подають. При цьому в одній руці затиснуто батіг — найстрашнішу зброю хлопчачої кари. Але він тепер не страшний, той батіг. Він здіймається над вибраним для тебе кавуном свічкою доброти й щедроти людської. Він погойдується на пужалні в такт погойдуванню воза на вибоях, часом шершаво лоскотне тебе по щоді, і ти навіть вловиш його запах: пахне він сирицею, кінським потом і пилюкою.

— Дивись, під колесо не попади,— кажуть тобі якось інтимно і строго, перехилиються і просто на голову здоровими засмаглими руками подають круглий, слизький, прохолодний кавун.

Ти приймаєш його, немов з неба, в малі свої долоні. Ти не можеш втримати його, і кавун лягає тобі на обличчя. Але й там тримається недовго — скочується, і ти вигинаєш груди й облімаєш його, мов найбільше щастя, що випало тобі за літо. За палюче, шпарке, просякнуте сонцем, пилом і запахом трав літо.

І потім все життя, вже дорослим, коли тобі випадає щастя вийти непораненим з бою, або обійняти кохану, чи зробити добру роботу, або коли випадає щастя успіху чи просто удачі,— ти згадуєш ті кавуни, що привіз їх хтось з немислимої степової далечі, з омріяного баштану людського буття і подав тобі добрими сильними руками з високого воза, немов десь аж з-під самого неба.

Бо щастя завжди таке ж велике, таке ж округле й слизьке, як ті кавуни твого дитинства, подаровані тобі добрими людьми з рипучого воза.

І тут — тільки б втримати його.

І не потрапити під колеса.

«З села виїхали 3 березня 1933 року», — останній мамин запис над прискринком горіхової скрині — її єдиного літопису, що дістався нам, дітям, у спадок, бо прочитали ми її записи: «Сажала баштан 2 квітня», «Підсипала квочку 25 березня», «Позичила у Маші Фочихи яшної муки I пуд 6 фунтів», коли її вже не стало...

За цим останнім записом уявляється ранок поспішливих і хапливих збирань у далеку й невідому дорогу, якісь вузли й клумаки серед хати та її одвічного спокою, і голод, від якого нестерпно болить голова, і зварений та розділений натрое бурячок. Від його набридлого вже запаху й смаку тебе нудить, хочеться лягти від безсилля, але ти вже одягнений, і мама одягнена, і менша твоя сестричка Віра, яка мало що тямить. Всі ви підперезані, хто мотузком, хто налігачем, що лишився від корови, забраної до колгоспу, а мама — якимсь рушником.

Вона стоїть посеред хати, хреститься на ікони, що холодно й байдуже поблискують в ранкових сутінках, і кланяється бабусі Гапці, з якою часто сварилася за свій тяжкий і вевлаштований вік.

— Прощайте.

— Бог простить, — каже врочисто й суворо темнолика, мов стара ікона, баба Гапка, батькова мати, вдова з 1910 року, бо мій дід помер молодим від ран російсько-японської війни.

— I вдруге.

— Бог простить.

— I втретє.

— Бог простить.

А потім обое заплакали, обнялися і довго тремтять у тужливих риданнях, припавши одна до одної, а ми з сестрою стоїмо, дивимось і мовчимо, готові на все. Виходимо з хати, може, й назавжди.

А за селом — суцільний лід. Перед цим розгасло, глибокі сніги розтопилися, і вода залила ріллю, дороги, тільки бур'яни стирчать тепер з утвореного за ніч льоду, неприкаяні куці круглого перекотиполя, тоненька, мов різки, лобода, та паліччя обчухраної за зиму щиріці — листя і китиці її з дрібненьким лискучим насіннячком пішли на маторженики, визбирані по всьому степу нашими голодними односельцями.

По тому льоду йдемо втрюх на станцію. Попереду мама з великими клумаками домашнього скарбу, перекинутими через плече, веде за руку семирічну Віру. Поверх клумака, загорнутого в смугасту ряднину, на якій ми спали ще й сьогодні перед дорогою, височать за маминими плечима оцинковані ночви — їх не вдалося продати тут, та, мабуть, і не купимо таких там, у радгоспі, куди ми оце їдемо і де чекає батько.

На кожному маминому кроці, особливо, коли лід провалюється, ночви вгинаються і гухкають на весь степ, немов литаври селянської біди і відчаю, що тоді тільки починався. Це ще може нагадати ходіння по бляшаному даху, якщо ти ходив коли-небудь по ньому і якщо ти, голодний, здатен що-небудь уявити собі в такому становищі і в такому гіркому поході.

А він справді був дуже гіркий, той похід. Лід провалювався, бо був тоненький, а старі бабусині чоботишкарбани, в яких ти ходив до школи всю зиму, вже порвалися, закоцюбилися і нестерпно терли тобі п'яти, бо завеликі були на тебе, та й онуч ти тоді не знайшов у тому сум'ятті. В них чавкало, і на кожному кроці з дірок вицвіркувала вода.

Мама оглядалися частіше й частіше, та все на тебе, все на тебе, і очі їхні ставали незвично гнівними й блискучими, може, й від сліз, а обличчя блідло.

— Не відставай! — з мукою гукали вони тобі. — Бісової душі хлопець, і не несе нічого, а йти не може. О горе моє! О бідо моя!

Лід під мамою вгинався, від чого вони меншали на очах, підпливаючи водою, що виступала з-під льоду в дірочки біля кожного стебельця бур'яну, і Віра, мала, кирпата й посиніла, починала плакати — вона завжди плакала, як тільки на мене почнуть кричати.

Мама повільно розверталися знову обличчям до станції і йшли далі, а я намагався догнати їх і не міг.

Клята станція виднілась виразно, але не наближалась ніяк. А село, коли я оглядався, ніби гналось за нами і не хотіло віддалятися, не хотіло нас відпускати, хоч плач.

Цілу вічність ми йшли до тієї станції, хоч до неї було всього сім кілометрів, і я й досі не розумію, як мама могли донести по такій дорозі свої величезні клунки, раз у раз провалюючись, громохкі цинкові ночви, ще й тягнути за собою зовсім знесилену і охлялу від голоду Віру.

Всю дорогу вони лаяли мене, кричали, час від часу оглядаючись та мало не плачучи:

— Ну, ти можеш іти, патика гнила? Ти ж хлопець, у тебе порожні руки — можеш ти не відставати? Господи, за які гріхи я оце так мучуся з вами? Чого ж ти мене, господи, не вб'єш отут, серед степу, не покараєш...

Аж тут зійшло сонце і, враз освітивши крижану рівнину, зробило її ще безмежнішою, блискучою, мов дзеркало. Ніяк було дивитися, бо і вгорі, і під ногами палало сонце. Від нього просто п'янієш, зголоднілий і виснажений, і на слизькій кризі, що гнулася й пузирилася на кожному кроці, не можна встояти на ногах, не те що йти.

І куди не повернеш голову, скрізь було сонце, звідусіль заглядало у вічі і гріло щодалі дужче, і тим швидше розтавав лід, так що десь посеред дороги тобі здавалось, що ти вже не зробиш і кроку, бо кожного разу замість твердої опори нога провалювалася в бридке й холодне місиво з криги й води, тільки на мить затримуючись, доки проломиться крижаний панцир, щоб потім шугонуту під нього і вихлюпати якомога більше води.

Забр'юхані, змучені, вибрідали ми з степу на станцію, ніби після кругосвітньої подорожі, в якій і капітан наш загинув, і кораблі втонули всі до одного.

Тепер ладен був упасти на землю й лежати, лежати хоча би й до смерті, але ж навколо була й тут вода, а рейки і шпали лякали, бо по них щомиті міг промчати поїзд, якого ще не доводилось бачити, а тільки чути його поклик у відлигу та розповіді про фатальну безжалісність, що в твоїй уяві перетворювала всі функції поїзда в одну-єдину: відрізати всім ноги і чавити людей.

Неподалік помічаєш колоду, цілий штабель сухих колод, і простуєш туди з єдиним і нетерплячим наміром впасти на сухому. Але, підійшовши, не падаєш: на колодах сидить опецькуватий дядько в брезентовім плащі з відлогою і... пряники. Такі, знаєте, рожеві півники й коники, яких тобі одного тільки разу й привозив батько з Таганрога. Тримаючи коня за задні ноги, червонопикий кровожерливо, мов тигр, однанахував йому міцними своїми щелепами та жовтими великими зубами голову і передні ноги, прихопивши й груди, і повільно, мружачись від сонця, а може й від задоволення, починав розжовувати ті ласі частини пряничного коня, ганяючи

їх від однієї щоки до іншої, так що борлак його ходив ходуном і щоки випиналися гулями до блиску, готові ось-ось луснути.

Це було диво — рідкісне та неймовірне в той голодний рік, та ще після такої дороги. Я не міг одвести від нього очей, забув навіть про втому і намір пошвидше лягти на цих сухих колодах. Забув і про матір, і про Віру, і про те, що нам треба кудись їхати. Стояв і не зводив очей з такого, сказати б, казкового щасливця. Покінчивши з конем, а потім з досить хвостатим півнем, цей червопопикий споживач тваринного світу в пряниковому царстві нарешті розплющив очі і побачив тебе.

Він перестав жувати. Гуля на щоці випнулася ще дужче, і щелепа завмерла, і очі мовби оскляніли. Зелепкувати, вирячені очі на рожевому, мов пряник, обличчі.

— Тобі чого? — спитав він.

— Я цілий день нічого не їв сьогодні... І вчора...

— Ну, а я тут при чому?

— ...крім печеного бурячка, одного на трьох...

— Ну, то й що? — перепитав він байдуже і знову почав жувати.

— І на станцію йшов цілісінький день по льоду.

— З ким? — зупинив він свою невгамовну щелепу.— Сам?

— Ні, з мамою...

— З матір'ю, кажеш,— він нагнув голову і, натужившись, проковтнув розжованого пряника.— От у неї й проси їсти.

З жовтого кулька він вийняв наступну свою жертву, одбатував її до половини з хвоста і, одразу забувши про тебе, про весь світ, знову почав жувати і мружитись від сонця чи від задоволення. Клянусь, ніколи потім не стрічав такого геніального їдока: якби він взявся за колоду з таким самим патхненням, од неї за годину нічого б не зосталося. Схоже було на те, що йому варто було тільки взятися. Він би й тебе з'їв. І телеграфного стовпа жчував би.

І тут вилітає із-за штабеля мати: хустка збита назад, пальто розстебнуте, очі нажахані, а в руках якісь рожеві, мов пряники, папірці. Першої ж миті вони тобі щось сказали, ті піколи небачені папірці, одним-єдиним своїм кольором. На них могли дати пряників або навіть хліба. На них також можна було доїхати до батька — таких папірців ти в селі піколи не бачив.

— Ось де ти бродиш! — зойкнули мама, зрадівши, що знайшли мене, і одразу зрозумівши, що зі мною зараз відбувається.

— Я не броджу. Я стою...

— А я всю станцію оббігнала. Поїзд ось-ось надіде,— говорили мама, квапливо ведучи мене геть від осоружного штабеля та все намагаючись іти так, щоб заслонити пожирателя пряникових півнів і коней. А що мама йшли позаду, то й помітили нарешті твої п'яти.

— Що це в тебе з ногами? — зойкнули вони й сплеснули в долоні.

— Де? — зупинився я і спершу глянув-таки туди, на штабель, а вже потім на носки своїх чи бабусиних обносків.

— Мамочко моя, що ж це робиться? — мама присіли і почали оглядати мої п'яти. Я теж оглянувся і побачив у отворах одірваних від задників халяв скривавлені свої кісточки — в чоботях, виходить, хлюпала не лише вода, а й кров.

— Мабуть, об лід порізав, але мені не боляче, я навіть не відчуваю...

— Не відчуваєш?! — гримнула бліда й змучена мати, шарпонула тебе й поставила під дерево, щоб роззути й обгорнути чимсь зранені ноги.— Бісової душі хлопець! Такий здоровий, а взутися не вміє до пуття. Добра б тобі не було з такою роботою,— лаялася вона, готова од безсилля і гніву проклинати все на світі. І коли ти підвів голову, станційні будинки, дерева і водогінна башта за колією — все було рожеве-рожеве! Мов пряники в руках того пикатого чоловіка, що сидів на колодах і все ще жував якщо не коня, то півника.

Але скрикнув десь поблизу захеканий і гарячий паровоз, розітнув навколишню тишу, заглушив мамині прокльони, і рожеві кольори перед твоїми очима стрепенулись від того різкого і владного крику, пурхнули кудись у небо — і все стало на свої місця.

Поїзд зупинився на свої графікові дві-три хвилини, під час яких почалася неймовірно метушлива і лементлива посадка. Мама вкинули нас з Вірою в тамбур, завалили вузлами, а самі побігли за останнім клумаком, до якого були приторочені ночви, і довго не з'являлися. В тамбур тим часом лізли та лізли захекані, розгублені люди з побілілими і геть невидючими очима, кричали невідомо на кого й чому і лаялися несусвітніми словами. Ми бачили спітнілі обличчя, і розкриті

роти, і хапливі, мов на пожежі, рухи. І коли людей вже трохи поменшало, бо на порозі став чоловік у похмурому картузі, з жовтою й червоною паличками в руках, коли вже станція чомусь гойднулася і попливла повз нас, мов у казці, тоді й з'явилося над вагонною підлогою бліде мамине обличчя, змучене й благальне. Воно виднілося нарівні з чобітьми того чоловіка в картузі й з паличками в руках. Він кричав на маму і, нагинаючись, штовхав їх у груди. А будинки й дерева пливли назад все швидше та швидше, ось вагон гойднуло, і колеса стукнули на стиках рейок — поїзд пішов, а чоловік все намагався зштовхнути маму з приступок, може, й під колеса. На загибель, на смерть, на небуття.

— У мене білети! — гукали мама, але в гуркітняві коліс і загальному тлумі чоловік, мабуть, не чув їх.— Там мої діти! — благали вони.

Чоловік штовхатися перестав, бо в цей час не своїм голосом скрикнула на весь вагон маленька Віра. На неї й оглянувся той похмурий та заповзятий чоловік у казеннім кашкеті. А мама важко піднімалася східцями: поїзд набирив швидкість, і їх почало зносити вітром через оті цинкові ночви, що гули, мов дзвін, ударяючись об сталеві поручні, та ніяк не вказали в двері, ставши за маминою спиною впоперек.

Якийсь робітник в засмальцьованій робі перегнувся через маму, розвернув ночви, втягнув їх у тамбур.

— Діточки мої,— схлипували мама, обнімаючи нас і падаючи в риданнях на ті кляті вузли, які довелося тягти по таких бездоріжжі і тут втягати в поїзд поза всіма людськими можливостями.

Я знав, що не забуду ті ночви, поки світа й сонця, що назавжди зостануть не лише маминим сином, але й сином тих їхніх поневірянь, розпачу й горя, що б зі мною не трапилось і ким би не став я на цьому світі. Так воно й сталося насправді, і я це зрозумів на повну й непоправну силу, як справжню істину, на схилі свого нелегкого життя. Може, нелегким воно виявилось через оті давні і незабутні поневіряння нашої мами, вигнаної страшною нуждою з рідної хати, з села, що судилося нам навіки, як мала Батьківщина і як велике пристановище справжнього людського щастя — простого й нелукавого, яке в нас тієї страшної весни відібрали назавжди...

Потім все провалилось кудись у шумливу і теплу темряву чи ти сам занурився в неї, бо поїзд летів,

гойдаючи, заколисуючи, і вже не треба було нікуди йти, а можна було лежати, як вдома, і, як вдома, спати собі, скільки захочеш. А більше, здається, нічого й не треба було. Тільки щоб гойдання це і твій відпочинок ніколи не кінчались. Але все скінчилося невдовзі відчайдушним торсанням, гарячковим шепотом і благанням маминим майже крізь сльози:

— Синочку, прокинись, зараз будем сходити,— благали вони, а тобі здавалося, що це будять когось іншого, і прокинутися не було ніякої сили.

У тамбурі знову почувся рух, але вже без лементу, люди вивалювалися тепер із вагона, і ти помітив, як зникли клумаки ваші, і Віра, і мама з гримучими ночвами, і хтось, нарешті, підвів тебе з холодної підлоги і поніс спочатку прямо, а потім нижче та нижче, і ось ти вже стоїш на шорсткому пероні: під ногами якісь камінці чи шматочки вугілля, і ліхтар один-однісінький світиться десь у дальнім кінці, таємничий і самотній, а ноги твої сіпає, мовби вони наривають, і чоловік у замашеній роботі, все ще підтримуючи тебе під пахви, дивується:

— Ну й спиш же ти, хлопче! — каже він з співчуттям і подивом. — В дорозі спати так не можна. Тримайся.

Він зовсім опустил тебе на ноги, вийняв з кишені шматок черствого як камінь хліба, з великим зусиллям розломив його і дав тобі невеличку частку. Але ти їсти не міг і не хотів. Ти боявся, що цей чоловік зараз покине вас, і буде знову нескінченна дорога, по якій треба буде йти, ламаючи кригу, у цілковитій темряві. Чоловік і справді мав намір йти, він вже й розвернувся, щоб рушати.

— Вам на Кульбакине? — спитали його мама, з'явившись невідомо звідки. — Візьміть його з собою, будьте ласкаві, бо в мене багато клумаків і мала дівчинка. А він десь впаде і засне.

— Ходімо, козаче,— сказав чоловік, беручи тебе за руку.

І ти пішов. Виявляється, ти міг йти. Ноги в тебе не боліли, загорнуті в якісь м'які ганчірки, і осоружні чоботи вже не терли немилосердно п'яти, не висли на них двоупудовими гирями.

Йшли по шпалах і по піску колії, по сухому. Попереду чулися голоси інших людей, а позаду іноді громко й лунко озивалися мамині ночви і якісь заспокійливі слова, звернені до Віри. А обабіч колії чулися буль-

капня й хлюпотіння, там шумувала і текла кудись весняна вода, і вітер струмував назустріч теплий, пахучий. Пахнув він снігом, кригою і водою. І пахло вологою землею, мазутом — від колії чи від твого попутника, і довго нічого не видно було попереду, наче ця колія вела вас у вічність. А потім з туману виринуло жовтувате око ліхтаря, і якісь будівлі забовваніли, сонні в його мерехтливому сяйві, і напис на одній з них: «Кульбакине».

Ти більш ніколи не бачив того доброго чоловіка, що терпеливо провів тебе через ту голодну і темну ніч. Ти його ніколи більш не зустрічав, але завжди хотів комусь допомогти в скруті, як він поміг вам, і коли потім бачив людей у злигоднях і поневіряннях, коли потім чимсь допомагав їм, то найбільш через те, що тебе перевів у тут ніч з Пузирів на Кульбакине невідомий, неговіркий і суворий той чоловік, що одломив від свого окрайця черствий шматок хліба для тебе, поспішаючи на зміну свою машиністську, знайшов сили, і час, і можливість тягти тебе, знесилоного, добрих п'ять кілометрів до іншої колії.

Потім ти не раз розповідав про нього батькові, і батько запевняв, що добрих людей на світі багато. Більше, ніж злих. І це була правда, з якою ти живеш і понині.

ТИ ЗНАЛА НАС ЮНИМИ

Буркун вигнався в топилі на зріст людини, підступив до самісінької дороги і мелькає у вікнах, аж голова йде обертом. Вибіїн нема, дорога рівна, і пил на ній білуватий, мов борошно. Він вистрілюється з-під задніх коліс машини двома туго звитими смерчами, як дим із двох дюз ракети, і здається, «Волга» мчить саме від того.

Вітер і степ пружко летять нам назустріч. І небо пливе-пропливає над нами, мов голубий дах великого прекрасного храму, в якому народжуємось, живемо і вмираємо. Шкода тільки, що цю подібність помічаємо рідко за турботами, за земними своїми клопотами і щоденною метушнею. А от виїдеш в степ, та ще в такий глухий та тихий, і світ тобі здається прекрасним, яким він і є насправді.

Тут любиш і небо, і простір, і землю. Навіть потемніла на дощах, плямиста від часу й негоди кам'яна баба, поставлена скіфами посеред топила (нащо вже потворна й важка!), і та здається красивою й вічною. Села десь поховались в просторі, мов посмітки в травах. Ні дах не зачервоніє, ні вітрогін не зросте край неба цинковою ромашкою. Тільки бур'яни, та дороги, та скошені лани розіллялись на всі боки, уставлені теплими й затишними скиртами. Птахи літають над ними — хижі й добрі. Бистрі, як блискавки, кібці і важкі дрохви. І шуліки, схиливши дзьобаті голови, вдивляються з високості у лісосмуги та забур'янені межі, шукаючи здобичі. І безтурботні граки пролітають над нами — чорні, з білими дзьобами і вічно здивованими очима.

І табунці жайворонків перепурхують з місця на місце з рокітливими, ніжними перегуками. І сіють спокій близькі скирти і далекі оселі. І людський труд дихає тут і вражає, якщо навіть нікого немає з людей, а лишилися тільки оброблені ниви.

В кінці топила поміж скиртами колгоспний тік. Один з тих глибинних токів, на яких до самої пізньої осені та негоди лежать рожеві бурти пшениці — гладенькі й красиві здаля, немов велетенські торти. І жовтіють купи ячменю. І золотіють ворохи кукурудзяних качанів, що просто світяться сонцем.

На ці виметені акуратні токи піхто не їздить цілими тижнями, а то й місяцями, і сторожі на них балакучі, мов бакенщики, бо намовчуються добре-таки за довгі дні і ночі самотності й тиші.

Зупинімо машину та побесідуймо з цими хранителями нашого хліба. Та й там, у далеких містах, куди ми повернемося з цієї степової подорожі в затишні квартири, згадаймо їх добрим словом, колгоспних сторожів цих на глухих глибинних токах. Вони теж дбають про те, щоб на полицях міських наших магазинів був теплий, свіжий і пахучий хліб.

Коли зупиняємося й виходимо з машини, на нас дивиться з-під долоні стара-престара бабуся, зігнута майже вдвоє. Чекає. Підходимо ближче і бачимо гудзуватий, схожий на картоплину, ніс, пильні, вицвілі, мов на старій фотографії, очі. З-під чорної хустки вони дивляться трохи насторожено, трохи запитливо, а найбільш в них мудрого спокою.

— Драстуйте, бабуся, — вітаємось з нею, немов провинились не знати за що, готові просити пробачення.

— Доброго здоров'я,— несподівано твердо й виразно відповідає з незалежною гідністю.

І по цьому владному голосу одразу пізнаєш: та це ж баба Жучка, в якої мовби й імені не було, а було тільки прізвисько по чоловікові. Та сама баба Жучка, яку пам'ятаєш бабою з самого пуп'янку свого, з перших кроків по землі.

— І досі сторожуєте? — питаєш її, радіючи зустрічі, і садовиш на ящик, застелений білою як сніг соломою. З цього ящика вона і встала, забачивши нас.

— Сторожую,— каже вона і ствердно хитає головою.— А ти ж чий? Не Хведорчин, бува? Віп? Лиха година, як ти постарів! А от бачиш, пізнала тебе. Я вас всіх пізнаю й пам'ятаю. Особливо запам'ятала вас, шибеників, у тридцять третьому. Вам тоді всім було років по десять. Крутитесь, було, на току, крутитесь — голодні, сині, худі. А я на вас все гримаю та гримаю, доки начальство одвихнеться. А тоді зерна вам кишені понасыпаю. Що ви вже з ним там робили, не знаю.

— Смажили,— скаже котрийсь, згадавши одразу все.

— Авжеж, підсмажену пшеничку, діждавшись, їли тоді ми всі. А багато ж і не діждалось,— баба Жучка про все це говорить рівним тим голосом та спокійним виразом обличчя — час, мабуть, постирав з нього всі емоції, як стирають ганчіркою крейдяний напис на шкільній дошці.

— Сипала, сипала вам у кишені. Насипала. І придивлялась тоді до кожного. І запам'ятала вас усіх. І Тільки Короля пам'ятаю. У нього завжди були дуже тісні й мілкі кишені. Де він тепер?

— Убитий на війні.

— Ага. І Васі Юдіну насипала. Цей був чорний, як жук, і худий, мов рогач. Давно-давно його вже не бачу.

— Вася застрілився в сорок третьому, в окупації.

— Он як,— каже баба Жучка і дивиться на твого столичного товариша.— А цей тоді підставляв мені кишеню? — звертається вона до нього.

— Ні, бабусю, я здалеку. У нас тоді картопля була.

— Здалеку, кажеш. Ну-ну,— зітхає баба Жучка.— Картоплюю, кажеш, жили. Добро, в кого тоді була картопля! А машина ж чия? — ткнула скрюченим пальцем в той бік.— Чи не твоя, Шурко?

— Ні, в мене ще немає.

— Ну, як купиш, тоді й мене покатаєш. Бо я ще й не пробувала в льогковій. Як воно? Кажуть, м'яко?

— Та м'яко.

— Ну-ну. Поїдеш та й забудеш бабу. Усі нас забувають. Навіть рідні діти. Сама все життя. Ага, одинока. Оце сторожую та згадую. Все-все. І як заміж ішла. І яких пісень співали тоді. І які дерева, які баштани були. А були ж, ой, гарні були баштани! І дерева гарні та високі, і люди якісь наче рідніші для мене були. Чого воно так? Га?

— То були ваші ровесники, бабо, а тепер всі за вас молодші.

— Балакай! — сердиться баба.— Ахванасій Лобода який був, такий і є. Що ж він помолодшав, по-твоєму? Ні. А який він став? Зовсім інший став. Колись так любив мене, так доріжку топтав до нашого перелазу, як я дівкою була. А як стала вдовою, скільки під вікнами моїми простоював! А я молодою овдовіла. Кажуть, гарна була. Ахванасія не пускала. І нікого до себе не підпускала. Все для дітей жила та честь свою та їхню берегла. А треба було, мабуть, не так. Бо діти поросли, познаходили собі пару та й живуть. А я вік як сторожувала, так сторожую і досі. І згадую все-все. Ночами, як вітер шумить в темряві та лисиці десь брешуть в топілі, лежу собі в курені і все-все передумаю. Аж голова заболить. Вона в мене, клята, тепер і не перестає боліти. Всячину згадую. І вас усіх згадую. Ганяла вас по-страшному. І бичами кидала, як на телят, і дерезою стьобала, піймавши котрогось біля соняшникового насіння. Петрові Кийковому черепадало за це найчастіше. Вредний був, настирливий, як батько. Петро цей де?

— Убитий за Дністром.

— А Вітька Митрофанів?

— Під Кенігсбергом розстріляний з танка в окопі за кулеметом. Кажуть, одні чоботи zostалися...

— Та скільки ж вас побито, горенько мое! Чого це вас так багато вбивали?

— Війна така була, бабо, жорстока, а ми молоді були, ненавчені.

— Жорстока. Еге ж, і я знаю, що жорстока. Тільки думаю: чого це ви мені всі перед дощем снитесь? А воно он чого: покійники перед дощем сняться. Та й повбивано вас до лихої години. Та й позаходили ж, ти скажи, від села так далеко, що й не вимовиш і не запам'ятаєш. Ага...

Задумалась баба, примовкла, поплямкала губами і почала куняти, пригріта сонцем.

А ми тихенько встали і одїхали майже беззвучно. Мовчали і в машині та все оглядалися. Баба Жучка дрімала на осонні на тому самому ящику.

«Благословляю вас, бабусі-сторожихи, забуті й покинуті дітьми. Зігнуті роками свого довгого віку, зморшкувати замолоду від тяжкої праці та жіночої вдовиної туги, худі від самотності, горбитесь ви на колгоспних токах суворі, як мудрість, і чесні, мов совість. І якби можна було прихилити небо над вами...» — подумавши якось отак, оглядаюсь, оглядаюсь, оглядаюсь...

За машиною б'ється біла пилюка, вистрілюючись з-під задніх коліс, мов дим із двох дюз ракети, і за нею вже не видно ні току, ні скирт, ні баби Жучки, що насипала нам в кишені зерна голодного тридцять третього року.

Всім — живим і загиблим.

Усім, кого вона знала малими.

ПЕРЕПРАВА

— Де ваша пісня? — питає Композитора вродливий Голова якогось комітету чи комісії.

У модному сірому костюмі, стрункий і високий, він здається малим і немічним, бо стоїть на протилежному кінці довгого-предовгого стола. Такого довгого й важкого, що годився б перепиняти ворожі танки й колони. А ще на ньому зручно було б лагодити потужні мотори для реактивних літаків. Їх би можна на цьому столі покласти одразу цілий десяток.

Проте на цьому потужному столі лежать зараз тільки тонесенькі горстки білого паперу. Більше ніколи й нічого на тому столі не лежало, і люди, які збили цей непохитний дубовий стіл, мабуть, не уявляли, для чого вони його роблять.

Проти кожної горстки паперу сиділо по одному чоловіку. Всі вони, суворі й зосереджені, здавалися короткозорому Композиторові однаковими, мов близнюки.

— У нього давно вже немає ніяких пісень, — каже хтось із них Голові, не дивлячись на Композитора. — Жодної не може закінчити.

— Що ви собі думаєте? — питає Голова, зіпершись однією рукою об край неситного столу. — Ми вашу

пісню наперед поставили в план, а ви не подаєте її. Сьогодні минають усі строки...

— Нічого він не думає,— знову каже хтось із суворих чоловіків. Усі вони однаково суворі і непідступні, і Композитор ніяк не може збагнути, хто з них це сказав.

«Брехня!» — гукнув він подумки й затулив рота долонею, хоч жодного звуку з грудей не добув.

Добре, що ніхто не помітив його мовчазного протесту. Можна було мовчати далі, сидіти за столом покірно й смиренно, а втім — дременути подумки в далеке село свого дитинства, перебігти батьківський двір і город, перенлігнути огорожу й сховатися в травах білоголовим хлопчиком у подертій сорочці та полатаних штанях. Трави його дитинства пахучі й солодкі — полин, буркун, ромашки і лобода. Вигналися вищі за огорожу, бо росли над ставом і завжди виглядали з-за неї сонця.

А Композитор не виглядатиме — сидітиме, причаївшись, і квіти зійдуться над ним. Погойдуються під вітром і вдають, що не ховають нікого. Пахнуть собі. Та цвітуть. Білим і жовтим. Та погойдуються: полин, буркун, ромашки і лобода. Улюблені квіти дитинства! Знизу вони ніякі — самі стовбури. Сидиш і вдихаєш їхні пахощі. І відчуваєш тім'ям сонце і вітер, що пробиваються сюди легко. А Голова й суворі його помічники не бачать тебе, не помічають і не здогадуються. І хвили шумлять у ставку, й степ мріє за селом, і батьків сад мліє у тебе за плечима під сонцем, і мама щось роблять у хаті. Ось вони зараз вийдуть і погукають тебе. Хоч їх обох давно вже немає — ні батька, ні матері. І ніхто з них ніколи вже не погукає тебе.

— Ну то як? — гукає Композиторові з протилежного кінця столу далекий, але реальний Голова.— Буде пісня чи ні? Ви ж обіцяли...

«Обіцянки — цяцянки,— подумав Композитор.— Солов'я байками не годують». Все правильно. Все точно. Строки вийшли, а пісні не вийшли. Де вони поділись? Ага, он вони, он: збилися гуртом на переправі і дивляться в каламутну воду. І бояться ступити на міст. Бо ще, мабуть, не час, ще він чогось не додумав, не відчув і не відтворив до кінця, щоб поставити останню крапку, а переправа веде з метушливого берега поспішливості у мудрий світ вивіренних відчужень і мелодій, необхідних людям до туги, до радощів, до печалі, а може й до сліз. Там, за переправою, чекають і сподіваються тільки прав-

дивих і довговічних пісень, а не одноденок. Він це знав точно, хоч ніхто йому про це й не казав.

Композитор не боявся переправ ніколи. Він тоді ще був солдатом і не боявся нічого, крім смерті. Але вірив чомусь, що смерть пролетить і не зачепить його. Залишить, може, справді для справжніх пісень? Тому він не мав права тепер квапитися, тільки не вмів цього пояснити Голові та суворим його помічникам. Не зважувався, бо це було б смішно. А сам тим часом опинився на одній з таких переправ.

Переправа була через Буг під Новоодесою. Через весняний Південний Буг 1944 року. Через той Буг, що став у ту весну мовби всіма ріками світу. Як і кожна ріка, яку треба було форсувати. І треба було б запам'ятати кожну дощечку тієї переправи, а він не запам'ятав: ішов уже цілий тиждень в тифу і бачив усе нереально, в якомусь хисткому тумані. Рідна ріка розлилася, як море, й сивіла протилежним берегом далеко-далеко, немов уві сні. А переправа була вузька, без поручнів, з широкими щілинами поміж вузькими дошками, що їх бідні сапери знаходили невідомо де в тім голім повойованім степу. І хвилі безборонно вихлюпувались на понтонний міст, і дошки покриття були мокрі й слизькі, так що встояти на них і не впасти в скаламучені хвилі було дуже важко...

— Не лайтеся,— сказав посивілий Композитор, вертаючись із тої слизької вузької переправи до широкого й сухого столу, що був трохи коротший від неї.— Не лайте мене. Я напишу...

— Про що? — спитав насторожений Голова.

— Про революцію 1905 року, про діда мого, що загинув на її барикадах...

— Про що, про що? — звузивши очі, перепитав хтось із суворих мужчин, і Композитор абсолютним слухом вловив у його тоні іронію і підозру.

— Це треба ще довести і заслужити...

Композиторові від цих слів стало гірко, й він знову чкурнув на ту далеку переправу. Тепер він мав вийти до неї зі своєю полковою колоною, яку залишив там, на річці Південний Буг, під Новоодесою. Це було давно-давно, в сорок четвертім. І вертатись туди було легко тільки в думках і в уяві. А тут колону перетнули впоперек «смершівці», що пройшли з собаками, оточивши кількох фашистських генералів та офіцерів у плетених погонах і кількох дівчат — дуже змарнілих, але надзви-

чайно вродливих і вишукано одягнених. Мабуть, коханки завойовників — їхні підручні по гестапо, гебітскомісаріату чи ще по чомусь надто важливому. Бо інакше навряд чи вели б їх під такою охороною, та ще й з собаками.

Як пройшли «смершівці» через увесь потік військ, що прямували до переправи, так і розчухнули все, піби масло ножем. Здорово вміли це робити: від руху однієї зведеної вгору руки зупинились машини, танки, гармати й піхота. Композитор запам'ятав суворо стиснуті вуста й насуплені брови, й відчуженість та урочистість у погляді того, що зупиняв колону, й тих, що вели ворогів,— усе це робило «смершівців» неприступними й недосяжними для простих смертних. І не вірилося, що тепер хтось із них щось мурує, чи сіє, чи рубає вугілля. Особливо не віриться й понині Композиторові, що хтось із цих людей торгує або робить щось несуттєве й звичайне, виконує якийсь там буденний обов'язок. Такими вони видалися тоді, дуже значними й високими у своїх таємничих обов'язках. Особливо ж на війні, де все знецінювалось, навіть людське життя, а цінувалися лише відданість, мужність та готовність до самопожертви й звятяг.

— Про що ж ви хочете написати? — спитав знову стрункий Голова з військовою виправкою, переступивши на здорову ногу й скрипнувши протезом. І Композитор уперше подумав, що за довгим, мов переправа, столом стоїть один з тих, хто так владно вмів перетнути потік військ на березі Південного Бугу.

— Напишу про війну, — сказав Композитор.

— Здивував! — буркнув хтось із тих, що нерухоміли обабіч столу. — Теж мені відкриття!

«Відкриття — закриття. Кішки — мишки, — подумав Композитор. — А сам ти що-небудь зробив у своєму житті?! — майже крикнув він подумки, але знову стримався й спокійно подумав: — Тільки й того, що просидів весь вік за столом!»

Таких, що сидять увесь вік за столами й нічого не роблять, траплялось йому до чорта, і Композитор не схотів думати про них. А подумав про те, як на самім початку переправи двадцятилітній капітан у світло-зеленій, англійського топкого сукна гімнастерці, синіх бриджах і лискучих хромових чобітках стояв, зігнувшись на поручні поряд з усміхненою лейтенанткою медичної служби і, тихо наспівуючи «Огоньок», намагав-

ся не дивитись на неї, але все в ньому любило й бажало її, як тільки можна любити й бажати молоду жінку на війні. Бо ж тільки на війні по-справжньому визнаш, що таке жінка, жінчина, мадонна і розпусниця. Тільки там хочеться цілувати слід жіночої ноги на землі, й думаєш про неї, мрієш про неї, як про найбільшу святість, даровану нам за всі муки, бої й поневіряння по своїх та чужих землях. І про це ще не написано ні в літературі, ні в музиці. І йому теж ніяк не вдається написати про це.

Він знову й знову вертався на ту переправу, наче вона могла повернути його в неіснуючу країну тої Великої війни, де він так багато залишив, а ще більше втратив і позабував...

І настирливо знову пригадалось йому, як «смершівці» зі своїми бранцями зайшли в хату, а собак прив'язали під високими осоками, й можна було розгледіти серед сірих вівчарок ірландського сеттера — вогненно-рудого, породистого, святкового, немов дорогий подарунок. Він нагадував племінного жеребця, так вилискували його випещені боки й такий він був тугий, чистий та округлий. Дуже незвичайний серед весняного брухту й мотлоху, нанесеного війною, рікою й людьми на берег великої ріки.

А одна вівчарка саме тут, на війні, мліла в шлюбній жазі. Вона мала б водити тічку, але була серед дресированих псів, що навчені слухатись і підкорятись: усі — в нашійпиках, усі — службові. Вони тамували свої мугутні інстинкти — тільки облизувались і щулили вуха, дивлячись на молоду мліючу суку.

Але вона обрала не їх, однакових і сірих, а вогненного ірландського сеттера: підповзала до нього, оглядаючись на старшину-собачника, що залишився стерегти їх і тепер готував їм їжу. В її погляді була покора, були благання й провина. Та щось сильніше за неї непереможно тягло її до ірландського сеттера, й це не могло не вражати.

Старшину ж не вражало. Присоромлений, він жорстоко бив її носами у трепетні здухвини, молотив та відпихав її підборами, а вона, трохи відсунувшись, знову бралася за своє, як тільки старшина одвернеться, повзла на животі до сеттера, готова вмерти, але здійснити своє призначення задля продовження роду, життя, майбутніх нащадків.

А сеттер, молодий, як вона, і дужий, дивився па неї з таким жалем і співчуттям, наче хотів промовити: «Ну, не треба! Ти ж бачиш, який жорстокий старшина і як це непристойно на війні, при людях!»

— Бідні собаки! — зітхнув Композитор.

— Що-що? — випростав шию з тугого накрохмаленого комірця елегантний Голова.

— Та то я так, — задумливо промовив Композитор, сховавши рот і підборіддя в широкій долоні.

І знову опинився в своєму степу, там, де колись гула й клетотіла переправа. Стояв у лісосмузі, серед мирної й тихої осені, з рушницею на зігнутій руці. Терпко пахли поля й опале сухе листя у лісосмузі, і вітер лагідно й тихо шумів у деревах, і курликали десь високо в небі невидимі журавлі, й погавкували собаки в далекому селі — й тихо, так тихо в степу і в душі, й ніхто тебе тут не питає, де твої пісні...

— То де ж ваша пісня? — знову спитав Голова й цього разу сів. — Є вона, хоча б в задумі, чи її ніколи й не буде?

Композитор пригнувся й побіг. Через ріки, степи й ліси. Біг він довго і, засапаний, опинився на тихому сільському кладовищі, біля батьківської могили. Схилився на огорожу, відчуваючи руками й грудьми, яка вона холодна й рубчаста. «Треба було б і про ваше життя написати, — сказав він могилі батьків, у якій лежать тато й мама рядочком. — Та хіба можна квапитись, коли хочеш писати по-справжньому?.. Щоб вас упізнали люди й життя ваше постало перед ними в усій красі, чесності й правді».

Мовчить могила. Холонуть пальці на залізній огорожі. Композитора й тут, як завжди і скрізь, не кидала печаль: він страждав від того, що вся незбагненність величезного світу клетотала в ньому, гучала тисячами тем і мелодій, але він не вмів відібрати з усього цього безмежного розмаїття найнеобхіднішу, одну-єдину — про революцію, про війну, про батьків і їхні страждання а чи й про кохання, про зустрічі й розставання, в яких, зрештою, й складається все наше життя. Він ніяк не міг зупинитися на одній якійсь темі і страждав від цього, відчуваючи нерішучість, невпевненість в своїх силах і здібностях. Тільки не зважувався сказати про це Голові та його суворим помічникам — вони всі чомусь сердилися на нього.

— Не гнівайтесь,— тихо сказав посивілий Композитор, ворухнувши тонкими нервовими пальцями над масивним дубовим столом, об який могли б розбитися ворожі танки.— Дайте час... Дайте мені час, і я напишу...

1966

ДИКЕ ПОЛЕ

Відпустка припала мені цього року на осінь, і я проведу її у батьків. Відтоді, як переступив я низенький поріг батьківської хати і пішов у світ, багато води сплило навіть у нашому ставку. Сходжено чимало доріг фронтових у рідних та чужих краях, я давно вже зжився з заводом, на якому працюю, але яким рідним і незрівнянним здається мені оцеї вітер, що, прилетівши з широкого поля, обдуває мене знайомими пахощами і будить згадки. І стою я на розі батьківської хати щасливий, як у дитинстві, і відчуваю, як входять у мене спокій і тиша, як повниться ними моє серце.

Степ розлігся на всі боки від села — рівний, безмежний — і ні кінця йому, ні краю. Синіє на видноколі точнісінько такий же, яким я побачив його вперше в дитинстві, і кличе, непереможно вабить мене його синя далечинь. «Я йду до тебе, я зараз іду!» — гукає моя душа, і я вже уявляю себе серед степу, і мене ніби вже поглинає його безмежний простір і задумлива тиша.

Йду в хату, одягаю стьоганку свою заводську, підперізую її патронташем. На плече — рушницю, на пояс — солдатську баклажку з «Московською», як і годиться справжньому мисливцеві, а в батьківську зелену торбу з протигазом (він з нею ходить сторожувати на тракторну бригаду) — харчів, і я вже готовий.

Мама стрічають мене біля воріт. У фартусі поблискують важкі грона винограду — певне, останні в цьому сезоні.

— Дістала ось тобі в сусідів,— розгортають фартух.— Твої улюблені ласощі... А ти вже зібрався? — дивляться на мене засмучено й ласкаво, бо ще ж не набулися зі мною.

— Та я ненадовго, мамо. Поблукаю трохи по любих місцях, бо так же знуджувався за ними...

— Іди, йди, сину, — кажуть вони і довго стоять біля воріт, дивляться мені вслід. — Та не барися, — гукають, — бо дим, бачиш, стелиться вниз. На негоду, на дощ!

У сусідів справді з димаря виринається жовтий соло-м'яний дим і круто скочується покрівлею вниз. Але хмари на небі високі й рідкі, просвічені сонцем. Дощу вони не обіцяють, і я не тривожусь.

Виходжу в поле. В чисте поле — воно й справді чисте: зоране на зиму, прибране, мов хата в чепурної господині. Жовтіють, немов золоті, скирти соломи на вороному розливі язбу, жовтіють і лісосмуги, а я дивлюсь на несходимі лани і думаю, скільки праці, скільки турбот вкладено тут, і з пошаною оглядаюся на село. Його затопило поле, воно загубилося в степу, як човен у морі, і здається мені зараз маленьким, низеньким. Але ж це в ньому живуть люди, які орють, сіють, збирають врожай і знову примушують степ родити із року в рік!

Земний уклін вам, загрубілі хліборобські руки! Скільки йдеш по степу — скрізь бачиш вашу працю. Хоч машинсю їдь, все одно не об'їдеш усього простору, де кожний клаптик, кожна грудочка випечені вами. Я схиляю голову перед вашою працею, любі мої земляки! Я теж колись працював тут разом з вами: воду посів малим, коли ви сапали буряки, бавовну, кукурудзу і со-пяшники, коли косили, і мої босі ноги були збиті стернею до крові, як і у вас. А підріс — коней поганяв у жатці, а в молотьбу — у волоці. Тому й почуваю себе, як удома. Наче й не було років розлуки, і мій білий халат, який я ношу в конструкторському бюро, не віддалив мене від вас, мої земляки, і від вас, мої рідні степи. Я завжди сумую за вами, бо люблю вас і любитиму, доки й живу...

Іду навпростець по ріллі, вдихаю її пахощі, змішані з духом полину. А назустріч котиться й стрибає по грудках та борознах перекотиполе, немовби тікає од вітру. Виходжу на старовинний шлях, яким їздили колись чумаки, і прямую далі, в топило, де водяться зайці і лисиці, відпочивають під час перельоту журавлі і дрохви, бо там, на невдоби, в глухім закутку степу, високий буркун паріє за літо, та так і стоїть до зими густими заростями.

У топілі порожньо й сумно. Давно покинутий тік виметений вітрами. Де стояла колись молотарка, лишилася місцина, густо поросла озиминою, немов велетенська щітка, забута кимсь серед поля. Поміж скиртами

гуляє вітер. Сюди, в топило, певне, давно вже не приходив ніхто, і весь оцей шмат степу, забутий і забур'янений, здається мені зараз часткою Дикого поля, що колись тут сріблилось високою тирсою-ковилою...

Тільки виткнувся з-за ожереду соломи, як зараз же змушений був притьмом упасти на землю: кроків за півтора ста від току помітив чималу зграю дрохв. Великі сірі птахи, сторожко підвівши довгі шиї, пильно вдивлялися в бік току: їх вабили і водночас лякали скирти, де можна було чимсь пожитись.

Вітер віяв від них. Полежавши якийсь час без найменшого руху, я помітив, що зграя поволі, майже непомітно, наближається. Насмикав соломи з ожереду, повільно висунув її за ріг, проткнув рушницею і завмер у терплячому чеканні. Серце моє калатає, я боюсь навіть дихати й не спускаю з дрохв напруженого погляду.

Тепер, крізь солому, мені видно лише сірі пеньки голів на довгих рухливих шиях. Дрофи поволі наближаються, а я все дужче хвилююсь. До них лишається не більше ста метрів — можна навіть порахувати птахів. Чекати лишалось недовго. Але коли я вже приготувався стріляти, дрохви раптом кинулися врозтіч. Важко й незграбно змахуючи крилами, вони неслися по полю, набираючи розгін, й проти вітру злітали, мовчазні, таємничі й недосяжні. За ними рудою блискавкою в бур'яні метнувся лис. Він трохи пробіг за зграєю, що знялася в небо, і зупинився, приплюхуючись, ловлячи чутливими ніздрями дух і принадливі та спокусливі пахощі, які ще доносив до нього вітер. З сумом дивився рудий хитрун на втрачену здобич, підвівши гостру морду і пашоропивши вуха. Потім опустив голову, кинув по землі руде віяло хвоста і підтюпцем попрямував у мій бік, забігаючи ліворуч від току і сторожко озираючись навколо.

Я вицілів його, повівши цівками відповідно до його бігу, затримав дихання і натиснув спуск. Лис підскочив, як ужалений, впав на землю і мовчки почав качатися по землі. Я підхопився і кинувся до нього, вганяючи новий набій, забувши, що друга цівка заряджена. Лис не підпустив мене близько. З ненавистю й жахом зиркнув на мене, волочачи перебиту ногу, подався геть. Я вистрілив ще раз, хапливо, майже не цілячись, але промазав. Навіть від пострілу звір не побіг швидше, і в мене майнула думка, що я напевне зможу його наздогнати: на тому місці, де я його вцілів, на бур'яні й на землі лишилось немало крові й рудої шерсті.

Захеканий, ішов я по ріллі, спотикаючись і падаючи, зривався бігти, і відстань між мною і лисом не збільшувалась. Це додавало мені сил і настійливості. Мною оволодів той мисливський азарт, котрий не вимірюється вартістю здобичі, змушує людину, навіть без доконаної певності, долати тридцятикілометрові переходи, переслідуючи пораненого звіра. Я загубив лік часові, запалився і йшов усе швидше та швидше.

Вже давно мені сікли обличчя краплі дощу, але я переслідував лиса, немов найлютішого ворога. Він все частіше лягав у борозну, і помітно було здалеку, як він гаєє боками. Відстань між нами зменшувалась. Звір з ненавистю озирався на мене і вишкірював зуби, ніби й погрозово, а разом з тим приречено й безсило. Під час однієї такої зупинки я ретельно вицілив його з коліпа і таки добив. Став над ним, неслухняною рукою витер піт з чола і замислився, що ж мені з ним робити і для чого він мені потрібен, цей лис. Доц припустився густіший, але я присів навпочіпки над встріленим лисом і закурив.

Ріллі не було кінця. Вона лежала у всі боки, чорна під темним набубнявленим небом. Надходив вечір, і я навіть не знав, де я, куди прямувати, щоб втрапити на дорогу. Поблизу села не видно — в наших степах вони не густо. В навскісних смугах дощу під вітром неподалік замаячила поросла кураєм могила, а під нею з підвітряного боку ліпилася тракторна будка-палуба, яку тоді тягали вслід за тракторними бригадами по всьому степу, бо польових станів ще не будували.

Могила здалася знайомою — я вже бачив її колись. Невже Шарованка? Далеченько ж я забрів від свого села! Підв'язавши лиса за ноги, завдав його собі на плечі і рушив до будки. Там світилося віконце. Ну що ж, хай буде будка-палуба, аби сховатися від дощу та відпочити, бо я добряче стомився.

Підійшовши ближче, помічаю віддалік два трактори, осиротілі і, здається, вже й не потрібні в осінньому спорожнілому степу. Перухомі, вони сліпо дивилися в борозни своїми погаслими фарами і, здавалося, думали гірку думу. Ці веселі роботящі «Натики» мали вигляд ображений. Третій їх брат чорнів у борозні ще далі. Певне, хазяїн його сподівався, що доц незабаром припиниться і оранку можна буде продовжити. Марці сподівання: доц зайшов обложний, може, й на кілька днів.

Вузькими сходами, схожими на драбину, зійшов я і постукав у двері будки-палуби.

— А хто там? — гукнули з-за дверей здивовано. — Заходьте!

Газова лампа тьмяно освітлювала цей пересувний степовий тракторно-бригадний притулок. Впали у вічі дерев'яні пари, сьак-так застелені стьоганками й брезентовими плащами. Непокірний бур'ян пнувся у всі щілини цієї убогої постелі. Поруділі занавіски на віконці, темні стіни і на одній з них — недоречний плакат із зображенням дівчини й хлопця в білих спортивних костюмах і написом: «Здавай норми на значок ГПО!» Здається, трактористам саме цього й не вистачало: здавати норми у своїх загінках та одержувати значки.

У кутку потріскував курай на вогні в чавунній буржуйці, і хоч в будці було добре натоплено, на плечах у того, що підкладав, накинута «мамка»-стьоганка. На плитці шкварчало, пахло смаженим салом і картоплею, цибулею пахло, і я одразу ж відчув голод. За невеликим столом двоє трактористів у засмальцьованій роботі грали в шахи, третій, як водиться, був за болільника.

Усі троє мовчки дивились на мене, а той, що підкладав бур'ян у пічку, не обертаючись, зауважив:

— Стукаєш, наче в кабінет до начальства. Одразу видать: городський. Як потрапив сюди? Та ще в таку пору, під дощем?

— Погрітися й переночувати пустите?

— Що за розмова?

— От дивак!..

— Проходь, роздягайся, бо й нитки, видать, сухої не лишилося.

— Еге! Та в нього, Матвійовичу, лис за плечима!

— Мисливця бог послав? — нарешті обернувся той, од пічки, і я зустрівся з його допитливими очима. Сива борода, жовтаві од махри вуса, сухий хрящуватий ніс. Він посміхнувся.

— Добрячий лис! А тільки доведеться його винести надвір — стервом від нього несе. Ти його, хлопче, під валубу поклади, щоб не мок під дощем. За цілу ніч в ганчірку перетвориться.

— Смажену курку приволік Матвійович з дому, — сказав один із шахістів — сіроокий, з буйним білявим волоссям на голові. — Боїться, щоб лис не потягнув, як поснемо.

Його товариші засміялися. Посміхнувся й дід, блиснувши до вогню жовтуватими міцними зубами.

Я вийшов, примостив свою здобич у сухому місці під палубою і вже сміливіше зайшов до цього дивного й тісного приміщення, яке вабило затишком під час темряви й негоди.

Шахісти, певне з пошани до гостя, припинили гру, не поспішаючи закурювали. Перехопивши мій погляд по закіптюженим стінам, сіроокий насупив біляві брови, грубувато спитав:

— Що, не подобається обстановка? Не так живемо, як в газетах пишуть?

— Та трохи не так, — погодився я. — Але ж дуже вже погано, брудно у вас, пробачте за відвертість.

— А тобі не здається, хлопче, що дарованому коневі в зуби не дивляться? — схилившись над плитою, буркнув Матвійович. — Не подобається? Вольному — воля. Можеш іще прогулятися по степу під дощем, може, десь чистіше знайдеш. А трактористи від самої колективізації так живуть по цих будках-палубах. Їм аби ніч перекуняти та й знову за роботу. В село з такої далечини ж не находишся...

Мені видно було його строгий профіль, великі темні очі, вже затуманені постійною старечою сльозою. В них грало й відбивалося полум'я. Він дивився на вогонь і немов бачив там щось далеке. І довга борода його, і накинута на плечі «мамка» — увесь він у грайливому й нерівному освітленні здавався недовговічним: ось іще потремтить трохи й відлетить, як торішній припізнілий лист.

Стало якось ніяково в будці-палубі, і чорнявий тракторист, діставши з-за вуха сигарету, потягнувся до лампи прикурювати.

— Миколо, — зупинив його дід від печі. — Не смій прикурювати — вечеряти будемо. — Він зробив хапливих два кроки, стукнувши, накрив стіл великою сковородою, на якій шкварчали підсмажена картопля і підрум'янені шматки сала, покравяні щедро впереміш з цибулею.

Микола знову поклав за вухо сигарету, зігнав нас з ослона, на якому всілися, і підставив його до столу. Припрошувати стали й мене. Всі четверо. Я не став відмовлятися для годиться. Відстібнув від пояса фляжку з горілкою, поклав на стіл разом з батьковою торбою, набитою мамипими пирогами, шинкою та ковбасами.

— А самі звідки будете? — спитав Микола, коли ми вже всілися.

— З Новоолександрівки.

— Так, виходить, земляк? — запитав білявий весело.

— Авжеж, — вставив Матвійович, примощуючись до столу останнім. Поставлений на поца ящик йорзав під ним, тому сиві кущуваті брови його були суворо насуплені. — Хіба ж не земляки: він тутешній, а ти з Дону. Чи це для вас, молодих, не має значення? Га, Фролов?

— Усі ми одним миром мазані, — посміхнувся до мене білявий і взяв мою фляжку зі столу. — Ще з війни, як пили наркомівські сто грамів, отоді й побратались навіки.

— Коротка в тебе пам'ять, — відрубав Матвійович. — Все це набагато раніше почалося, та не про це зараз мова.

— Мова ось про що, — поставив перед ним налиту в кружку горілку Фролов. — Вам, найстаршому, перша честь і перша чарка, що в нас на Дону, що тут, в цих степах, які мало чим відрізняються.

Матвійович, розгладивши вуса, повільно випив, акуратно почав закусовати. А Фролов налив іншому, бо іншого посуду не було, і пили всі з однієї кружки. А випивши, всі повеселіли, тільки Матвійович лишався так само поважним і непроникним. Він порядкував за столом і слідкував за тим, щоб горіло в плитці.

Чути було, як у шибки переїщить дощ, як сердито обдуває нашу будку вітер. Від його шалених наскакувань і поривів лампа починала блимати, і по стінах химерно витанцьовували наші тіні. Гуділа, посічена дощем, темрява, затопивши безмежне колишнє Дике поле і тісно обступивши нашу будку-палубу, а тут було затишно й тепло.

Сковорода тим часом спорожніла, і Матвійович прибрав її. Простеливши газету, виклав з мові торби пироги та шинку, приніс свою смажену курку, а Фролов десь з-під тапчана дістав чорну літрову пляшку, заткнуту кукурудзяним качаном. Наливши повну кружку, він підсунув її мені, ще й у руки подав:

— Випийте вишнівки. Дружина моя приготувала.

— Зінка поганой не зробить, — зауважив Матвійович.

— О, там така молодиця, що... — Микола зосереджено дивився у темне вікно і хитав головою. — І хазайка, і до роботи, як вогонь, і станиста, як пава, і з лица — хоч води напийся...

— Розхвалівся, мов на ярмарку, — незлобиво буркнув Фролов. — Наче продавати зібрався свою куму, так розхвалюєш при чужомо чоловікові. Аж невдобно слухати.

— Зінка його й прив'язала тут,— підморгнув Микола,— і про Дон свій забув думати.

— Ну, то п'ю за її здоров'я,— підняв я кружку з темною вишнівкою.— Хай живе довго і довго хай буде вродливою.

Фролов ніяково посміхався, видимо, задоволений похвалою своєї дружини. Щаслива то була посмішка. Щасливого чоловіка.

Була вже пізня година, ми почали незабаром вклада-тися. Лампу погасили, і тепер лише в кутку билося об стіни світло від полум'я в плитці, пробиваючись через шпарини в заслонці. Чутнішим став шум дощу й вітру за вікном, потріскування дров, припасених Матвійовичем на ніч. Він все ще горбиться біля плитки і мру-житься на вогонь.

Я лежу поруч з Фроловим, закинувши руки за голову. Чуже життя, чуже щастя, чужі турботи помалу обступали мене. Та яке ж це чуже життя чи турботи, коли ці люди за кілька годин стали мені такими близькими й зрозумілими! А може, й не стали, може, завжди були близькими? Усіх я їх піби вже зустрічав, ніби хтосьна-відколи жив з ними поруч. Завжди відчуваю смуток, розлучаючись з людьми. А завтра нам розлучатись. Можливо, назавжди.

— Ну, і як же ви, сумуєте за своїм Доном? — тихо спитав я Фролова.— Часто навідуєтесь туди?

— Як вам сказати,— він підвівся на лікті і задивився на грайливі плями світла в кутку.— Спочатку сумував: мати, як не є, сестри там. Але потім звик. Тут же ті самі люди, такі ж степи — точнісінько такі самі, як у нас на обдонї. Рапком вийду з хати, потягну ніздрями повітря — їй-богу, Доном пахне мені в цих степах. Ну і Зіна ж тут, діти,— вже тихіше сказав він мені до-вірливо.

Матвійович крекнув, обернувся до нас у темряву, сам освітлений відблисками вогню.

— Так ти кажеш, Доном пахне наш степ? Може бути. Я оце згадав: приїздили до нас цим літом якісь вчені — з книгами, фотоапаратами. Все про історію села розпитували. Бесідували й зі мною, як найстарішим, значить. І розповів один з них мені таку історію. Це ще вродібно при Хмельницькому було. Вислав гетьман війська Запорозького сюди, у наш степ,— він тоді Диким полем звався — кілька полків. Саме мир вийшов у гетьмана з поляками і Богдан вів переговори з царем Олексієм

Михайловичем «Тишайшим», як його тоді прозивали, про возз'єднання України з Росією. А полки ті на чолі з Богунем вислав стерегти землю нашу від татар. Кажуть, оцією балкою, де стоїть наше село, орда того літа хотіла непомітно проникнути на Україну по ясир. А може, й воєнні наміри були в них, хто знає. Так от Богун, щоб підстергти їх і розбити зненацька, став табором в іншій балці — зараз вона Білозеркою зветься, кілометрів п'ятнадцять звідси, там зараз Бармашове стоїть, а сюди вислав дозор. Послав він у дозор трьох найкращих козаків з добрими кіньми. Підождіть, як же їх звали?.. Одного Іван Задорожний, другого, здається, Корж, а третій був донський козак. Ранком Богун вийшов із памету, а повз нього козаки коней з водопою ведуть. Задивився на коней наказний отаман. З-поміж інших упав йому в око високий і довгий жеребець. Білокопитий, золотистої масті, він танцював у поводі, згинаючись і вирівнюючись, мов поперечна пилка.

— Козаче, де ти такого огира добув? — зупинив його хазаїна.

— З Дону ми, пане полковнику, — скинув перед Богунем шапку козак, білочубий і голубоокий красень.

— На такому жеребці й арабський цар, певне, не завжди їздив!

— Коні в нас на Дону славні, — задумливо, з гордістю зітхнув Фролов. — Мало є на світі коней, які б з нашими потягалися в швидкості й витривалості...

— Так ото Богун і послав дончака в цей дозор. Ти, кажє, й од вітру на такому жеребці втечєш, не те що від татар. А дозор цей був особливий. Один з трьох козаків мусив, як тільки з'являться татари, непоміченим мчати щодуху до табору й сповістити Богуня. Двоє інших — збити з пантелику розвідку: підпустити її поближче і відвести в протилежний бік від табору. Орда зупиниться, чекаючи повернення розвідки, а Богун налетить зненацька і в балці накриє її хмарою, вирубає до воги

Ну, поїхали козаки, на оцій могилі влаштувалися, а коней в долину пустили. Коли глядь — хутір педалеко. У Дикому Полі це дивина. Поїхали, питають, що за хутір. Ніхто не знає назви. Не було її. Бо хутірець з'явився нещодавно. Мешкало в ньому кілька селян — втікачів. Ну, Богунових хлопців прийняли гостинно. Чекають вони день, другий. На могилі один вартує, а двоє інших в хуторі відпочивають. Міняються, звісно. А вночі всі

трос на могилі застаються, бо татари, за звичай, ночами рухалися. І от одного разу, вдосвіта, Задорожний і донець рушили на хутір, а Корж лишився. Умова була така: як тільки помітить татар, мусить випалити з пістоля, щоб сигнал подати товаришам, а сам на коня — і щодуху в табір.

— Мого візьмеш, — сказав донець Коржеві. — Миттю домчить.

Ну, пішли вони. Не встигли й до хутора дійти — постріл! Оглянулись: Корж на дончаку, як вітер, майнув у степ і щез у травах. Козаки скочили на коней і — на могилу. Татарам показатися. Вгледіли їх здалеку. Сонце от-от мало зійти, а в балці були ще сутінки. Татар було з десятеро — головна розвідка. Орда йшла позаду, і вже чути було віддалений тупіт тисяч копит. Козаки переїхали балку на очах у татар і подалися в степ, у протилежний бік від табору. Розвідка — їм навперейми. У татар коні добрі, та й у наших непотомлені. Але, чи вершники вони були вправніші, чи коні в них були прудкіші, почали татари доганяти наших. Стріляти почали. І попали вони Задорожному в плече. Зблід козак, у сідлі похитнувся і вирівнявся, стрілу басурманську хотів виврати з рани — не піддається. А донець благає:

— Скачи, Задорожний, я їх затримаю!

Відмовляється Задорожний, а сам все більше хилиться в сідлі, кров із рукава заливає сині козацькі шаровари.

— Скачи, брате, скачи сам! — благає донець. — Я їх затримаю!

Мовчить Задорожний, вуса чорного закусив, лише головою мотає: ні, мовляв.

Тоді донець вихопив шаблю, нагасм оперезав його коня з другої руки, а сам повернув до татар. Налетіли вони на нього вовчою зграєю. Їм що головне? Бранника взяти. А цей не дається. Злетіла в одного татарина брита голова, два, обливаючись кров'ю, помчали назад назустріч орді. Задорожний встиг помітити, як накинули на донця аркан і стягли його з коня. Заплакав козак та й зліз із коня, перев'язуватись почав, бо татари всі повернули назад: їм він був ні до чого.

Матвійович примовк, дістав жарину і став прикурювати. Шумів дощ за вікном, завивав вітер, і чорна пільма наглухо замурувала вікна. Ніхто з нас не підганяв Матвійовича запитаннями, певне, у кожного перед очима поставали далекі часи.

— Ну от,— продовжував старий, затагнувшись.— Перехопив Богун орду в балці, порубав. А перекопського мурзу, що вів її на Україну, у полон взяв. Плюється мурза на всі боки, зиркає хижо, гарчить до наказного: «Гяур! Шакал! Ти б у чесному бою не загубив моїх лицарів. Невірний! Ти підіслав такого самого гяура, як сам. Він брехав, що ти стоїш у гирлі Бугу, а вони, мовляв, прямують на Запоріжжя. Хай з'їдять його серце лисиці, а очі виклюють ворони! Негідник! Він загубив моє військо! Хай усіх вас скарає аллах!»

Донця знайшли непритомним біля намету мурзи. Певне, коли налетів Богун, його шпортонали ножем і кинули.

Покликали Богуна. Наказний отаман став на коліна, підняв біляву голову донця.

— Козаче славний, брате мій з Дону, скажи хоч ім'я твоє.

Донець розплющив очі. Вони були голубі, як небо над Диким полем. У них світилося запитання і тривога. Богун схилився нижче.

— Де Задорожний? — ледве чутно запитав донець.

— Гей, джури! Гукність Задорожного! — наказав Богун.

Підвели пораненого Івана, схилився він над товаришем своїм, поцілував його тричі за козацьким звичаєм.

Посміхнувся донець і знову заплющив очі.

— Шаров Ванька звать мене, пане полковнику, — тихо прошепотів.

— Віднести до мого намету і глядіти, як ока в лобі! — наказав отаман. — Зараз же лікарів покличте.

А за кілька днів, лишаючи цю балку, назвав Богун невеличкий хутірець оцей наш ім'ям донського козака — от звідки Шаровванка.

Отака історія. А ти кажеш, Фролов, Доном пахне в наших степах. Може бути! Люди ми одного кореня і одної, спільної долі з давніх віків, степи однаково рівні й широкі, і росте в них чебрець, полин, буркун однаковісінько. Мабуть, й справді Доном пахне отут, інакше хіба б Шаров коня свого і життя не пошкодував за землю оцю і людей наших? Чому б прийшов край цей боронити від татарви?

— А чи ж помер Шаров, діду? — підхопився Микола. — Невже не врятували Івана?

— Гм, напевно, не вмер, бо лікарі в Богуна були добрі: вчені, на травах знали, всяке зілля варили.

— А головне — здоровий же тоді був козак, правда? Порох і землю пожує, до рапи прикладе — і всі ліки.

— Про дальшу долю Івана Шарова вже нічого не писано, і вчений мені нічого про це не казав. Але думаю, раз таким лікарям попався...

Вітер так само хльоскав дощем по шибках, гримів бляшаною покрівлею, нісся кудись у безвість Дикого поля, несучи туди нашу уяву. А перед очима в мене Дике поле сріблиться під сонцем ковилою, високі трави і крик невідомої птиці, може, чайки степової або ж кречітки, якої вже давно немає в наших степах...

Засинаючи, я то бачив ріллю, по якій гнався за лисом, то під шум дощу зринало перед моїм зором засмучене мамине обличчя: вони, мабуть, сумують і тривожаться, де я зараз в таку лиху годину.

Все це сплуталось у моїй напівсонній уяві, а з мішанини образів і вражень вплив, нарешті, намет Богуна. Красень-полковник у червоному кунтуші стоїть біля нього і, мружачись на сонці, оглядає козаків, що ведуть коней з водою. Ось стоїть перед ним Шаров, знявши шапку, і ранковий вітер бавиться білявим чубом козака, і я дивуюся: це не Шаров стоїть перед Богуном — Фролов. Його лагідна усмішка щасливої людини, замріяні сірі очі й такий же розкішний чуб.

...Вранці, коли я прокинувся, в будці-палубі, крім Матвійовича, нікого не було. Старий схилився над газетою і беззвучно ворухив губами, читаючи. Коли я озвався до нього, він високо підвів голову і суворо блиснув на мене окулярами, що незвично трималися на самому кінчику носа. Поважним рухом він зняв їх і поклав у нагрудну кишеню.

— Вставай, хлопче, будемо снідати.

Від його рівного голосу віяло чимсь затишним і домашнім. Мені здалося, що Матвійович ще й не лягав. Спустивши ноги, я не знайшов чобіт на тому місці, де роззувся вчора, лягаючи спати. Вони стояли біля плити, густо змащені автолом. Матвійович спокійно пояснив:

— Тобі топати п'ятнадцять кілометрів по багнюці. А до змащених чобіт і кавалки не приставатимуть, і воду вони не пропустять.

— А де ж хлопці? — ніяковіючи, запитав я.

— У село подалися. Все одно орати не зможуть. Ну, а мені сторожувати треба саме тоді, як їх тут немає.

Чай пили мовчки. Я все ще ніяковів від однієї думки, що Матвійович чистив мої чоботи, мастив їх, і я ніяк не

міг додуматися, чим же і як віддячити йому. Коли вже виходив, запропонував йому лиса.

— Лисицю я сам ще вполюю, — насупився Матвійович. — Особливо із засідки, як сніжком припорошить. Про чоботи ж не будемо говорити, — глянув на мене побатьківськи тепло. — Синів у мене зараз немає. Менший у війну загинув, а старший десь на Далекому Сході. Навіть листів не шле. Так я хоч чужому приготував чоботи в дорогу. Усі ви однакові. Розбредетеся по світах, та й забудете. Навіть батьків. Негоже, не по-людському це. — Він зітхнув. — Будеш полювати, заходь іще...

Я пішов. Небо після дощу було чисте, немов вилиняле. Ключі журавлів линули в його прохолодній високості, трубним, сумовитим курликанням порушуючи степову тишу. Я оглянувся. Матвійович все ще стояв у відчинених дверях будки-палуби і дивився вслід журавлям. Вітер тріпав поли його «мамки» — стьоганки, розвівав бороду.

А навкруги лежало Дике поле, чорне, масне і чисте. Лиш на прадавній могилі шумів на вітрі бур'ян. Звідси далеко виднілись поля — зелені, в килимах озимини, і чорні, в масивах зябу, а будка видавалася іграшковою, і дим виривався з її бляшаної труби, розшматований вітром. Двері були вже зачинені, і мені чомусь стало сумно. Задивився на безмежне поле, на синю, як у морі, далечінь, наче прощався з усім цим навіки...

Поле моє, поле! Колись дике, збите копитами і зрошене кров'ю. Ти лежиш зараз покірне і тихе, а літом хвилюєшся нивами, котиш з краю в край золоті свої хвилі і хлюпаєш ними в забур'янені могили наших відважних предків. Хлюпатимеш і без нас...

1954

МОРЕ ЗАМЕРЗАЄ БІЛЯ БЕРЕГІВ

Ніч була штормова, по-морозному зоряна. Через те, що йшли проти вітру, пароплав майже не гойдало. Біля капітанського містка, на відкритій палубі, молодий геолог Юрій Бистров підставляв розпалене обличчя тугому вітрові, ловив його ротом, з насолодою втягував ніздрями солонуватий присмак моря і всміхався: все це було таке знайоме і рідне, таке сподіване після довгої розлуки.

Море сердито бухало хвилями. Корабель різав їх го- стрим, як ніж, форштевнем, кутаючи ніс у білі сутани бризок, і летів, летів, лишаючи по обох бортах білясті загривки бурунів, що неслися кудись назад і пропадали у темряві. Наче товстелезні струни контрабаса, рівно гуділи над головою троси, а поміж ними повисли далекі холодні зорі. Серед цієї темної ночі вони здавалися над- то яскравими і великими.

«Світять, як у тайзі»,— дивлячись на них, подумав Юрій, пригадавши свої мандри за Уральським хребтом, почівлі на берегах замерзлих лісових річок. Мабуть, ці згадки навіяло безперервне гудіння вітру в щоглах, що трохи нагадувало шум бурі у верхівках тайгових сосон. Власне, це були навіть не згадки, все це ще жило в його душі, як дійсність, вкорінившись за три роки роботи в геологічній розвідці.

Вгорі, на капітанському містку, почувися голоси.

Один, м'який і ласкавий, безперечно, належав сивому сільському вчителю, що кілька хвилин тому виграв у Юрія дві партії в шахи.

— Кладеться на морози,— тривожився учитель,— зорі які яскраві! Ще коли б море не замерзло. Як тоді до- дому добиратися: дороги замело...

— Море замерзне?!— хрипко спитав другий голос, і Юрій пізнав капітана. Почувся стриманий сміх.

— Іронізуєте?— ображено спитав учитель.— Дарем- но! В двадцятім од Очакова на Одесу жоден пароплав не пройшов за всю зиму. В тридцять сьомім теж. А за- раз морози добрячі зайшли!

Капітан мовчав. Спалахнув сірник, з містка шугону- ли вогненні нитки іскор. Очевидно, тримаючи люльку в зубах, капітан з присвистом, недбало кинув:

— Море замерзає біля берегів. Он, погляньте, вже й зараз мерзне...

На фоні неба, просто перед собою, Юрій побачив тінь простягнутої руки і мимоволі повернув голову в тому напрямку, куди вона показувала. За чорною розбурха- ною смугою води з правого борту біліла вузька тороси- ста смуга льоду, схожа на прибій. Пильно вслухавшись, Юрій почув навіть шерхіт крижин. Биті хвилию, вони, здавалося, гризли одна одну.

— Вірно, замерзає,— погодився вчитель і все ще три- вожко спитав:— Так буває щороку?

— З-завжди,— зневажливо процідив капітан.— Там, під берегом, у затишку, замерзає; а тут, на свободі, та

ще при такому вітрі? Х-ха, тут і полярними морозами не візьмеш!

— Стихія, що там казати,— погодився вчитель.

— Сила! — гордовито і хрипко вигукнув капітан.

З люльки знов вихопились вогнисті нитки, почулося шарудіння цупкої зюйдвестки і перепрошуючий голос капітана:

— Пробачте, мені пора.

Кроки його затихли одразу, наче вітер виривав з-під ніг звуки і кидав у море.

Старий, залишившись на самоті, бадьоро замуликав:

Будет буря, мы поспорим
И побремся мы с ней...

Обірвавши пісню, помовчав якийсь час. Потім сумовито сказав сам до себе: «Так-так!», зітхнув і почав сходити вниз. На палубі оглянувся. Помітив Юрія, підійшов і став поряд.

— Не терпиться? — співчутливо спитав він Бистрова.— Розумію вас: сам був колись молодим! Був-був,— він похитав головою і погладив вуса.— В молодості розлуку ще важче зносити, ніж в старості. До кого ж це ви?

— Інститут у цьому місті кінчав — друзі тут у мене.

— У всіх у нас були друзі юності,— сказав, помовчавши, учитель.— Дорогі і недовговічні друзі!

— Як недовговічні? — здивувався Юрій.— Вони на все життя лишаються найкращими...

— В згадках, хлопче, в спогадах наших... А насправді,— учитель сумно похитав головою,— насправді одні полягли в боях, а інші, живучи поряд з нами, стають чужими. Тільки відстає у роках зберігає нам милі згадки: вони завжди кращі за дійсність.

— Не згоден,— ображено відповів Бистров.

— І прекрасно! Чудово, що не згодні! Люди різні бувають. Бувають і друзі юності різні... Я про своїх кажу, про своїх... У вашого покоління тепер все інакше, а в нашого — антагоністичні начала були... Були! В громадянську шаблі схрещувати доводилося із друзями юності.

Ревіло море, свистів у вухах вітер, і в темряві здавалося, що корабель летить у повітрі — таке було воно пружинисте, туге, і таким сильним було відчуття руху проти вітру.

Далеко попереду, праворуч від носа корабля, тріпотіли разки вогненного намиста, пливли йому назустріч.

І Юрій все більше хвилювався: нарешті він побачиться з містом своєї юності, зустрінеться з товаришами і перш за все з улюбленим другом своїм Володимиром Горішком, якого за веселу вдачу, за буйну енергію прозвали в інституті Вова-море. Ще першого року по закінченні інституту він писав, що одружився, але це, мабуть, не завадить їм піти на каток, побігати по музеях, як колись, у студентські роки, і навіть потанцювати. Яка там у нього дружина, як він живе, як йому працюється? Не терпілося про все це дізнатись, побачити власними очима, бо уявити Вову-море жопатим не було ніякої можливості.

— Пора вже збиратися, молодий чоловіче, — торкнув Юрія за рукав учитель.

— Ще рано.

— Еге, цей так везе, що не встигнемо й зібратись!

...Через півгодини ребристим широким трапом зійшли вони з корабля і попрощались, мабуть, назавжди. Вчитель гречним рухом зняв шапку, вклонився, вийшовши на вітрі сивою густою шевелюрою, а Юрій Бистров помахав йому кудлатою нижиковою вушанкою і побіг знаменитими широкими сходами, що вели від пристані в місто. Стрибав через дві приступки, обганяючи всіх, привертаючи увагу горожан незвичним і легким з вигляду хутряним костюмом та невеличким чемоданом у чохла з оленячої шкіри.

Піднявшись, Юрій зупинився і глянув униз, на сходи. Там, у тайзі, згадуючи рідне місто, він уявляв собі перш за все оці сходи і море. Колись, травневим сонячним днем, поклялися вони отут з Володимиром Горішком по закінченні інституту рушити разом у тайгу — йти все життя рука об руку, відкривати нові поклади.

Це було давно, ще на першому курсі, і хоч та хлопчача напівжартівлива клятва не збулась, вона згадувалась з пошаною, як щось святе. Володимирові темер, може, й ніяково згадувати про неї, та Юрій розуміє його: не всім же юнацьким клятвам судилося стати дійсністю, і не від Вови ж залежало, що його лишили тут. Призначення є призначення, що поробиш? Скрізь Батьківщині потрібні хороші розумні люди.

А ось у цьому сквері прощались вони з Горішком. Вова-море був тоді сумний-сумний — він ще навіть не знав, куди його призначать, а Юрій уже їхав за Урал, маючи виробничу путівку, проїзний квиток у кашені і геологічний молоток у рюкзаці куплений ще після вступних ек-

заменів. Бистров і зараз пам'ятає, як йому шкода було тоді Горішка і як не хотілося їхати без друга: адже в думках Юрій завжди бачив Вову поруч — і в поході, і на привалі біля багаття, і в горах — на одному міцному канаті, що не дасть впасти, підтримає над урвищем і допоможе здертися на яку завгодно скелю. І він писав йому майже щодня.

Згодом Бистров в експедиції швидко зійшовся з новими товаришами, дізнався, що Вова-море працює асистентом при кафедрі, і зрадів за нього.

Листувалися вони останнім часом все рідше і рідше: Вова-море витрачав, мабуть, багато часу на підготовку до лекцій та на родинні обов'язки, а Юрій вирушив з експедицією за Північну Сосьву, — блукати доводилося такими хащами, що навіть листа не було де відправити.

А це раптом звалиться він, наче сніг, Вовці на голову!

От буде сюрприз!

Юрій одразу розшукав будинок, де жив Володимир Горішко, і з усмішкою натиснув білу кнопку дзвінка на світло-жовтих святкових дверях. Почулися м'які кроки, двері прочинились, натягнувши важкий ланцюжок, і немолода темноволоса жінка в строгій сукні та білому фартусі зупинилася перед Юрієм.

— Вам кого? — суворо спитала вона.

— Пробачте, — сказав Юрій несміливо, — я шукаю Володимира Горішка.

У ту ж мить у коридорі, в широкій смузі світла, що падало з розчинених дверей кімнати, з'явився дебелий чоловік у смугастій піжамі.

— Хто тут? — спитав чоловік, підійшовши до самих дверей і включаючи світло. — О! Кого я бачу! — радісно вигукнув він і кинувся обіймати Бистрова. Юрій теж простягнув руки і ступив назустріч. Ланцюг боляче врізався йому в коліно.

— Та зніми ти його! — сердито сказав Бистров.

— Зараз, зараз, — заметушився Володимир, відкидаючи ланцюжок і широко розкриваючи двері. — Прошу, заходь, Юро, заходь! — говорив він, ведучи його коридором. — От несподіванка! Хоч би телеграму дав.

— А я по-студентськи: раз — і приїхав! — гучно говорив Юрій і махав руками, відчуваючи незручність від оцієї Володьчиної піжамі і від його рожевого, незвично круглого обличчя.

— Хто там, Володю? — почулося з кімнати, двері якої все ще були розчинені.

Горішко потягнув Бистрова швидше, на порозі зупинився і підштовхнув його вперед.

— Ось хто! — вигукнув він, наче оця молода красива жінка, що сиділа на дивані з книгою на колінах, могла знати Юрія.

Не підводячись, вона простягла Бистрову руку і стомлено всміхнулася:

— Давайте знайомитись.

— Алю! Це ж Юрка Бистров!

— Ах, Бистров! — вона сяйнула на Юрія зацікавленими очима і приязною усмішкою. «Ну й красива ж!» — подумав Юрій. Його бентежило це обличчя, обтягнуті пружким шовком плечі і груди, округлості зігнутих ніг, струнких і сильних, і, шіпаючи, він намагався не дивитися на неї.

Вона кинула книжку, ривком підвелася на дивані і, притримуючи кімоно, стрибнула на підлогу, легка, висока й тоненька.

— Так оце ви Бистров! Це ж просто чудово! — вигукнула вона, блискавично обнімаючи Юрія і цілуючи в щоку. Потім перебігла кімнату і десь у коридорі гукнула:— Мамочко, мамо! Юра Бистров приїхав!

— А ти в такому вбранні гостей приймаєш? — почувся ласкавий голос, якому намагалися надати більше суворості.— Ану, зараз же переодягнись! Мерщій мені!

Голос наблизився, і на порозі з ножем у руці з'явилась жінка, яка відкрила Юрію двері.

— Ну, здрастуйте, Юра Бистров! — всміхнулася вона, примруживши великі очі, і подала йому руку.— Зовуть мене Марія Іванівна. Дуже рада вас побачити... Але, даруйте, плита не відпускає. Поговоримо пізніше.

Вона вийшла, легко несучи своє дорідне тіло, а друзі, лишившись віч-на-віч, якийсь час мовчки дивились один на одного. У великому дзеркалі куточком зору Юрій побачив себе — сухого, темнолицього, наче вив'яленого вітрами — поряд з рожевим, красивим Володимиром і сказав певдоволено:

— Розтовстів ти, Володько!

— У здоровому тілі — здоровий дух! — весело вигукнув Горішко хвацько, як колись в інституті, стрельнув пальцями.— Ну, розповідай же, яким це вітром тебе припело із-за Уралу, надовго до нас?

— У відпустку приїхав.

— Перша за три роки?

— Перша. Зате довга. Встигну про все розповісти. Ну, а як же ти поживаєш — так, загалом, коротко і без коментарів, як любить висловлюватись Ілько Сафонович. До речі, як він, задоволений твоїм призначенням?

— Ще б пак! Ти знаєш, це ж була його мрія: залишити мене при інституті.

— Ну да, ну да,— пробурмотів Бистров, пригадуючи, як перед захистом дипломів їх викликав у кабінет до себе Володимирів дядько Ілько Сафонович, що читав їм історію, бував у них на комсомольських зборах і нещадно картав свого племінника за кожну четвірку, як тільки вона у нього з'являлася; той самий Ілько Сафонович, який звертався тут же до комсомольського комітету з проханням, не шкодуючи Горішка, давати йому побільше навантажень: «У Вови — море енергії, здібностей і т. ін.» (до речі, після цього виступу Володимир і одержав своє інститутське прізвисько).

І от Ілько Сафонович, зачинивши двері кабінету на ключ, напівшепотом заговорив із ними про призначення.

— Викиньте з голови оці хлопчачі мрії про розвідку! — говорив він презирливо.— Зараз вирішуватиметься доля цілого життя, а ви мрієте про мандри, начитавшись «Слідопитів». Ви обидва відмінники, ваша дорога — в науку! Так, в науку, а не в експедиції. Від того, що людина забирається на високі гори, вона не стає розумнішою! Так от,—вже зовсім тихо й інтимно, як про щось вирішене, сказав він — ви обоє повинні подати заяви до аспірантури, всі сили покласти, щоб потрапити тільки до неї.

За розчиненим вікном синів під гарячим сонцем інститутський сад: кущ бузку кипів цвітінням, здавався одним величезним букетом. Там була весна, і сонце, і голубе безкрає небо, і неосяжний простір, про який давно мріяли хлопці.

Володимир щось говорив дядькові про їхню клятву на Потьомкінських сходах, про романтику роботи в розвідці, що справді нагадуватиме чудесні пригоди «Слідопита», а Юрко, дивлячись у вікно, похмуро і трохи ображено сказав:

— Я «Слідопитом» не захоплююсь, моя улюблена книжка «Тихий Дон».

Більше він ніколи не розмовляв з Ільком Сафоновичем, навіть коли бував у них дома.

— Так, ти майже здійснив дядькову мрію,— сказав Бистров після мовчанки.

— Чому «майже»? Я навіть закінчив аспірантуру! — самовдоволено посміхнувся Горішко.— Подолав аспірантський мінімум, написав дисертацію. А ти що ж думав?

— Он як? Чого ж ти не писав мені про це?

— Та, знаєш...—Горішко старанно витирав рукав піжами, знайшовши десь на лікті крейду.— Незручно було якось: ти з молотком по горах лазиш, а я тут ось,— він крутнув головою, показуючи очима на розкішно вмебльовану кімнату.— Мріяли ж разом багатства відкривати.— Горішко іронічно всміхнувся, піднявши догори жирне підборіддя.— Мрії ті були, звичайно, наївні, дитячі, як і клятва наша. Але я не міг написати про аспірантуру: розмова з дядьком, яку ти, безперечно, пам'ятаєш, твоя робота в таких умовах...

Дивлячись Горішкові в перенісся, Бистров зупинив його:

— Моєї роботи, Вово, ти не знаєш, не будемо про неї говорити. А що ти аспірантуру закінчуєш, то «це ж просто чудесно!..», як говорить твоя дружина. Я дуже радий за тебе, Володю. Ну, а вона ж працює чи вчиться?

— Вчиться.— Володимир нахмурився і, загнувши пальця на руці, почав:— На останньому курсі в медінституті — раз, на третьому курсі консерваторії — два. Тут як почне вправи свої! Ой! З дому тікай!

— Що ж вона, по класу фортеп'яно?

— Гірше! І на фортеп'яно акомпанує сама собі, і співає. А голос у неї! Ось ти почувеш. Вона вже зараз у двох операх бере участь. Співає Ольгу в «Євгенії Онєгіні» і Поліну в «Піковій дамі».

— Ну і як?

— Успіх! Чудово співає. Алька у нас справжній талант! Але я так думаю: або театр, або медицина. Ти бачиш, яка вона стомлена? Отак завжди. Ще ж і матері на кухні допомагає.

— Та це ж прекрасно, Володю! Це ж чудо, а не жінка! Я думав, вона в тебе тільки кімоно носить та на плюшевій канапі романи читає, а вона он яка!

— Чудесна вона в мене! — вдоволено і трохи ніяково посміхнувся Горішко, і навіть погляд у нього став ніжним.— Я ж її знаю і люблю давно. Ти пам'ятаєш? Ще в інституті ви всі з мене сміялись, а тепер от вона — моя дружина...

— Щасливий ти, Володю,— з сумом промовив Юрій.— Щасливий...

— Це правда, — погодився Горішко, опустивши очі. — Аспірантура, кохана жінка — це, брат, велике діло!

В цей час хтось дзенькнув ключем, зайшов до коридора: чути було, роздягатися почав.

— О! В нас гості! — почувся густий, грубуватий голос. — Та й здалеку, мабуть?

Лунко відбилися тверді кроки, і в кімнату ввійшов худорлявий високий генерал. Розчісуючи коротке, ледь посивіле волосся, він посміхнувся до Юрія, спитав:

— Не Бистров часом?

— Бистров, — мимоволі підвівся Юрій.

— Я одразу по куртці догадався. Сам носив точнісінько таку! Ну, здоров, — сказав він суворо, підходячи і міцно потискуючи руку Юрія. — Іван Васильович. — Він закурих, пригостивши і Бистрова, підморгнув йому, наче старому знайомому. Чорнобриве молодежаве обличчя його набрало враз доброзичливого і трохи шельмуватого вигляду.

— Так ти, значить, за Північною Сосьвою мандрував? Читали, читали ми твої листи: не листи, а художні твори! Я, старик, у тих краях бував. Давно тільки, забулося багато що. А з листів твоїх — ну, просто жива тайга встала, аж запахло нею. Молодець! — Генерал однією рукою взяв за плечі Юрія, другою — Володимира і повів коридором до себе в кабінет, бо в залі Аля з матір'ю заходилися готуватись до вечері.

В кабінеті стояв масивний дубовий стіл без скла, без сукна, і Юрій подумав, що в Івана Васильовича і мусив бути саме такий стіл — простий, великий і зручний. В дальньому кутку, біля батареї центрального опалення, притулилася тахта, а поруч — невеликий сейф. Якщо додати до цього кілька стільців і робоче крісло, то оце і вся обстановка.

Стіл був заставлений книгами. Товсті, в дорогих обкладинках, вони валялися безладно: одні розкриті, другі — з різнокольоровими закладками. «Мінералогія», «Гірничі породи» — впали в око назви, а окремою стопкою здіймалися над столом вишнєві томи Семенова-Тян-Шанського.

— Ви що, геологію вивчаєте? — здивувався Юрій.

— Це наш аспірант тут уму-розуму набирається.

— Від Альки ховаюсь, — посміхнувся Горішко.

— Помагає?

— Де там! Як заспіває, все в голові плутається.

— Бо ти не істину в книгах, а голос її ловиш,— кепкував генерал.— Прислухаєшся, мабуть, з усієї сили.— Він обернувся, одкинув штору на стіні і відкрив велику карту Радянського Союзу.

— Північна Сосьва,— протягнув він задумано, дивлячись на карту.— Знайомі, знайомі місця!

— Наша база була в Березові,— сказав Юрій, підійшовши ближче.

Генерал вийняв з шухляди указку, показав на карті:

— Це ось тут, пря злитті Сосьви з Об'ю. Так? А мені доводилося працювати в Мужах.

— Із тайги я в Мужі експедицію свою відправив у жовтні.

— Значить, знаєш Мужі?

— Та трохи знаю. Багатий край. Працювати там важкувато, але цікаво!

— Це зараз важко? А в двадцятих роках, а в колективізацію, думаєш, легко було там? Отут ось,— він ткнув указкою,— велике будівництво велось. Чути про нього доводилось?

— Знаю, це кілометрів триста на південний захід від Березова.

...Посадивши Юрія поруч з собою за столом, генерал потягнувся за графинчиком.

— Ну, а тепер же як там? Що ви там шукали і що знайшли?— продовжував він розмову, наливаючи Юрієві в чарчину вина.

— Золото, мабуть, дорогоцінне каміння?— спитала Марія Іванівна.— На Уралі дорогоцінностей багато!

— Подумаєш: золото, каміння!— вигукнула Аля.— От германій би знайти! Уявляю, які можливості у геологів! Заздрю їм.

— Але давайте ж вип'ємо спочатку,— перебив її генерал, піднімаючи келих.— За успіхи! За твій приїзд, Бистров.

Марія Іванівна, перехилившись через стіл, спритно поклала у Юрієву тарілочку маринованих грибів, встигла й генералові подати закуску і взяла свій келишок із світлим грузинським вином. Все це вона робила швидко, невимушено і красиво.

Моложаве обличчя Марії Іванівни, ще досить яскраве і привабливе, так і світилося тихою ласкою, щирою добротою.

— Щоб усі були здорові,— сказала вона серйозно,— щоб усі наші надії і наміри здійснились!

Все Юрієві за цим столом здавалось незвичайним, смачним. Їв він багато. І здалося Юрієві Бистрову, що він давно-давно знайомий з сім'єю Гончаренків — такі це були прості, щирі люди.

— Ну, Юра! — вередливо скривилася Аля, — розкажете ви що-небудь чи ні? Адже ви не писали нам з самого літа. Здається, в червні прислав телеграму: «Іду за Північну Сосьву, листів не ждїть. Експедиція цікава, розповім при зустрічі». А тепер не витягнеш з нього слова.

— Нічого не поробиш, давай, Бистров, — підморгнув йому генерал. — Що ж це за експедиція і чим вона закінчилася?

— Та, бачте, в Заураллі організовано цілий геологічний штаб. Там і підготовка відкритих розробок вугілля, і руди, і бокситу; вивчаємо кожен кілометр, кожен гектар тайги. В архівах древніх демидовських заводів знайшли доповідну записку «чоловіка службового», що розшукував на поверхні велике родовище вугілля північніше Північної Сосьви, кілометрів двісті — двісті п'ятдесят від неї. — Юрій нахмурився і басом, наче дяк, почав: «Не токмо в печах, на то приспособленных, но даже в костре примерно гореть уголь оный способен. А лежит он на поверхности, промежду деревьев, кусками отменными, в подобие скал, а для взятия весьма сподручен: ни шахты рыть, ни людей в подземелье томить не надобно. Бей кайлом на свежем воздухе, точно лед, и грузи в розвальни». Напросився я отой «уголь» розшукувати. Дали мені експедицію, і в червні ми вирушили. Все літо пройшло в розшуках, блукали ми такими нетрями, де, мабуть, тільки й живуть ведмеді та лосі, а не знайшли «не только уголь оный», а навіть шматка породи. Почало вже холодати, коли вдалося розшукати поклади сивої породи, що скісно виходила на поверхню. Всі наші геологічні аналізи і прогнози говорили про те, що поверхнєве родовище вугілля близько. Через кілька днів розшукали струмок, дно його було вкраплено шматочками справжнісінького антрациту. Пішли проти течії понад ручаєм, а він, клятий, такі петлі метає по тайзі, що за день ми просунулись по прямій лише кілометрів на п'ять. Вирішуємо йти навпростець, тайгою. Але в цей час одержуємо радіограму: експедиція відкликається. Сповістив я про пласт породи на поверхні — все одно вернутися, й край! Тоді я прошу дозволу залишитися самому і завершити розшуки. На вечір одержую теле-

графний дозвіл взяти з собою одного добровольця, інших людей найближчим шляхом вивести на Мужі якомога швидше — вони потрібні для термінового завдання. Ну, повів я експедицію до першої дороги, лишивши свого добровільного супутника біля ручая.

Повертаюся на другий день і, не заставши його на умовленому місці, йду слідами по ручаю. Незабаром зустрічаю: похмурий він, злий. «Що трапилось?» — питаю. «А те трапилось, — відповідає, — що у верхній течії вугілля немає й горошини. Ніяких слідів». Ну, що робити? Визначили ми, де антрациту найбільше, а шматки найкрупніші, і вирішили в цьому районі обшукувати тайгу.

Зайшли морози, ручай наш замерз, і ми вже до нього не поверталися — ночували по затишках, у тайзі. Одного разу прокидаємось, вилазимо з мішків, а на землі, на деревах — скрізь лежить сніг. Засипало стежки і тропи, запорошило горби і виступи — як його тепер шукати? А сніг все падає й падає, тихий, лапатий... І тиша в тайзі! Ну, я не можу передати вам, яка тиша!..

— Знаю я цю тишу, — сказав генерал. — Здається, висліджує тебе тайга і через те причаїлась, правда?

— Абсолютно точно. — Юрій встав і пройшовся по кімнаті. Генерал і собі встав. Вони закурювали. Аля ж дивилася на їхні грубуваті, наче видублені вітрами обличчя і тільки тепер починала знаходити в Бистрові щось «страшенно симпатичне», як сказала б вона подругам. Лискучі важкі брови, витягнуті в один шнурок, надавали йому зосередженого і суворого вигляду, наче він пильно до чогось придивлявся. А з-під них сірі меткі очі спалахують то іскорками сміху, то подивом, то захопленням і, здається, освітлюють тими відчуттями і настроями все рухливе обличчя Юрія. «Він би добре грав на сцені з такою мімікою, — подумала Аля. — Кожен порух душі відбивається на його обличчі. А очі які великі, які пильні, як вони дивляться! Такими очима він мусять бачити те, чого інші одразу й не помітять. Мабуть, саме такі очі й потрібні геологам».

— Блукали ми кілька днів тайгою, харчі вже кінчалися, а під снігом шукати ставало все трудніше: сипле він вдень і вночі. Якось надвечір загойдалися верхівки кедрів і сосон, війнули на нас вже справжніми хмарами снігу. Бачимо, буря заходить, зупинились, радимось. Я доводжу, що вугілля десь тут, поряд, що розшуків не можна кидати, а треба зараз же вибрати надійне за-

тишне місце, напнути намет і переждати бурю. А мій супутник, старий, досвідчений геолог з Донбасу, прихилився до кедра, усміхається:

«Що ти мене агітуєш? Я все розумію, і нікуди ми не підемо, доки не знайдемо вугілля».

«Ходімо! — кричу я йому, а тайга гуде, стогне, вгортається сніжними хмарами. — Ходімо, бо замерзнем!» — знову кричу я.

«Стій, Юра! — каже він схвильовано. — Принюхайся!»

Почав і я носом повітря тягнути.

«Чуєш? — питає. — Донбасом пахне... Чуєш?»

Злякався я. Збожеволів, думаю, мій супутник в тайзі.

А він схопив мене за руку, торсає і кричить:

— Ти чуєш, як пахне антрацитний дим? Тут десь топлять поблизу, ходім!

І ми пішли проти вітру і скоро наткнулись на лісову сторожку. Стоїть вона, занесена снігом, маленька, під могутніми деревами схожа на шпаківню, але здалася тоді вона нам кращою за висотний будинок. Зайшли ми і з порога побачили розжарену буржуйку і дерев'яний ящик біля неї з блискучими шматками антрациту. Так і кинулись ми до ящика, навіть не привітавшись із господарем, навіть не помітивши його в першу хвилину. А він стояв у кутку і витирав лампове скло. Кинув він те скло на ліжко та за рушницю.

— Що за люди? — кричить злякано. — Порішу з гвинта! — І рушницю на нас наставляє.

— Ми геологи, хіба не бачиш? — гукає мій супутник, стоячи на колінах із шматками антрациту в обох руках.

— Де взяв антрацит? — питаю в озброєного лісника.

— Документи пред'явіть, тоді буду з вами розмовляти, — каже він суворо і все ще рушницю не кидає.

Показали ми йому документи, і він розповів, що далеченько від своєї сторожки, ще до снігопаду оглядаючи тайгу, знайшов він у Соболиній паді два великих шматки сиражнівсінького вугілля, одлунав від одного собі та й приніс оце.

Нагодував нас ведмежатиною, переночували ми в нього, а коли буря вщухла, повів лісник нас до того вугілля. Ішли довго, перелазили через бурелом, в замети провалюючись по пояс. Привів він нас до Соболиної паді, показує. В тайзі завжди присмерк, а в Соболиній паді дерева не ростуть, тільки якісь кущі пнуться по схилах. Лежить вона, рівно засипана снігом, вся залита сонцем, і поміж кущами виблискують дві брили антрациту. Піді-

йшли ми до них. Мій супутник поляскав їх долонею, скинув рюкзак і давай сніг розчищати. Взялись і ми із старим помагати йому. Прокопали півметра (земля ще не встигла дуже промерзнути), і ось він, голубчик, суцільною лавою лежить. Справжнісінький антрацит. І там його стільки, що розроблятимуть років зі сто.

Нанесли ми на карту нове родовище вугілля, попросилися із стариком і пішли на Мужі... Отака в мене була експедиція,— закінчив Юрій, враз насупившись. Йому чомусь здалося, що розповідь його була сірою і нецікавою, що й слухали його більше із ввічливості.

— Оце робота...— задумано сказала Аля.— Стільки багатства відкрити!

— Справжня робота геолога, правда, Володимире? — усміхнувся генерал.— А дядько зарані тобі затишок знайшов, щоб геології ти й не нюхав, а одразу став ученим. А колись цей затишок боком вилізе.

— Я теж приїхав вступати в аспірантуру і вважаю...

— Ну? Так це ж просто чудесно! — сплеснула в долоні Аля і підхопилася з місця.— Володдю, ти чуєш?

Горішко мовчав.

— Схвалюю,— сказав генерал.— Я не проти аспірантури взагалі, а проти геологів-аспірантів, які знають свою землю тільки в межах міста, в якому живуть, а дорогу в житті топтали одну: з дому до школи, потім до інституту і назад. Я категорично проти таких аспірантів, які, щоб врятувати свою вимучену дисертацію, після рецензій піднімають «в ружжо» Семенова-Тяп-Шанського та інших, бо не мають за душею пнякісінького досвіду.

— В експедицію я завжди встигну,— сказав Горішко, не підводячи голови.— Можна й після аспірантури поїхати на роботу в гори.

Але Юрій Бистров дивився на Володимира Горішка, що сидів у кріслі, витягнувши смугасті в піжамі ноги, і відчував, що Вова ніколи нікуди не поїде, і не міг уявити його,— вищеченого, рожевого і огрядного — в тайзі або в горах, серед отих сміливих, добрих душею друзів по експедиції, які вчили його, Бистрова, правильно ставити ногу на крутому схилі, прив'язували попервах до середини каната поміж собою, щоб втримати, якщо він посковзнеться, і вберегти від падіння в урвищах. Уявив він собі Володимира серед них і гірко усміхнувся: Вова-море став важким і нерухожим, наче брила льоду, яку мають покласти в льох. Дивлячись на нього,

Юрій згадав чогось посвист вітру в тросах, вогненні нитки іскор, хрипкий, зневажливий голос капітана: «Море замерзає біля берегів», — і йому стало сумно.

— Чого ж це ви всі мовчите? — здивувалась Марія Іванівна, вносячи вазу з фруктами. — Алю, заграй нам що-небудь.

Аля підійшла до рояля, відкинула кришку, Юрій милувався кожним її рухом. Він дивився на її горду голову, на струнку постать, на те, як прилягала до тонкої талії і ніяк не могла прилягти легка тканина сукні, граючи м'якими звабливими складками.

Вона сіла на кругленький гвинтовий стілець перед інструментом, повернулася усміхненим обличчям до Юрія, з ледь помітною грайливістю запитала:

— Що будемо співати?

Юрій зірвався з місця, підійшов до неї і, хвилюючись, наче йому могли відмовити, попросив:

— «Будет буря», знаєте? Заграйте, будь ласка...

— Не забув, татку? — усміхнулась Аля.

— Як забути?! — Генерал в розстебнутому кітелі повільно підійшов і став поряд з Алею, світлячи білосніжною накрохмаленою сорочкою.

— Це улюблена пісня Івана Васильовича, — сказала Бистрову Марія Іванівна, розставляючи десерт на столі, і в її тоні почулися горді нотки. З рушником через плече підійшла вона до дочки, легенько взяла її за плечі:

— Давай, я буду акомпанувати. Тут же тобі важко вести свою партію і грати.

— Зараз... — Аля розгорнула ноти і підвелася. — Сідай, мамочко, і не поспішай: тато не любить цю пісню співати дуже швидко.

— Та ти мене не вчи, я добре знаю, що любить твій тато. — Марія Іванівна взяла перший акорд.

Зарокотали баси — суворо, мужньо, неспокійно. І два голоси, генералів та Алин, сплівшись дружно, полинули за звуками рояля. Генерал, нагнувши трохи голову, вів мелодію на низьких півтонах, а Алин голос тріпотів радісно і дзвінко. І Юрій не витримав: він став плече в плече з генералом і, намагаючись потрапити йому в тон, заспівав і собі. Алин голос відразу ж підхопив його спів і з'єднав з генераловим голосом, із звуками рояля в одне щось радісне, іскристе, переможне! А Володимир Горішко не співав: йому ввижалась тайга за Уралом, брили антрациту в снігу і глуха лісова сторожка, що пахне Донбасом...

КОВЗАНКА

— Джама-а-айка! — лунає з динаміка дзвінкий голос, сповнений заклику і якоїсь тропічної млості. І знову:

— Джама-айка-а... — на цей раз уривчасто-знижений, з полегшеним віддыхом. Ніби співак, що в першій музичній фразі тужив за далекою омріяною Ямайкою, нарешті побачив її, впав на неї з піднебесся своїх бажань, наче стомлений довгим перельотом птах, і заспокоївся.

А над динаміком, над горбистою рівниною крутяться і витанцьовують сніжинки, і крутиться в улоговині барвиста ковзанка — невтомна, як життя, і, як життя, нестримна. Вона підхоплює своїм шаленим рухом, не питаючи, хто ти і звідки, крутить і носить тебе, одразу поєднавши з цими незнайомими людьми в щось одне ціле. Чи музикою, чи ритмом, чи одвічним людським бажанням рухатися.

Спочатку бачиш тільки лід, ковзани, довгі ноги тих, що мчать попереду. Дуже довгі, просто неприродно довгі і гнучкі. У вечірньому присмерку зблискують ковзани, все мелькає у тебе перед очима, і, тільки зробивши кілька кіл, ти помічаєш, як синіють навколо київські гори, які юні і які красиві люди навколо тебе, і світла радість огортає тебе. Хочеться не тільки рухатися. «Джама-а-айка!» — хочеться тобі співати разом з цим дивним співаком, і ти ловиш на собі чужі погляди та усмішки, і сам усміхавшись цьому світові молодості, руху, задоволення.

Яскраві светри й шапочки, темні спортивні трико, напруті тренуваними пружними ногами, блиск очей, шпаркі рум'янці на щоках, граційні рухи і сніг, сніг, і рух, рух, і якісь мвілі перегуки, і ти летиш серед цих людей, летиш, забувши про все на світі.

У тебе немає й тіні образи на те, що досі не знав тих ковзанок, ніколи на них не бував. Немає образи на долю, що не дала тобі ні юності, ні студентства, а дала війну, і бої, і походи, й траншеї — замість ковзанки, гуркіт гармат і рев літаків — замість музики.

Ні, ти тільки благословляєш отой степовий ставочок за отчим садом, де колись, у шкільному дитинстві, навчився кататися на ковзанах. Ти радієш, що навчене в дитинстві не забулось, і кладеш лівого ковзана на зовнішнє ребро, пускаєш його під себе, переступаєш правою ногою через ліву, не зменшуючи швидкості на віражі.

Раз, два, три! Ще один раз відштовхуєшся і вже летиш по прямій. За всіма, хто мчить попереду. За тими он хлопцями в темних костюмах. Узявшись за руки, вони широкими помахами довжелезних своїх ніг креслять ковзанку, вправно і легко обминаючи інших, маневрують красиво і граційно.

— Джа-а-ма-айка! — лунає з динаміка приглушене вітром. — Джа-а-ма-айка!

Моя люба «Джамайка»! Мої прекрасні люди! Чудесні мої ковзани! І чудесні сині гори! Я люблю вас за те, що живу, що бачу, що чую вас, що я ваш, а ви мої. І все я вмю робити, що належить робити людині. А це — велика радість! Може, найбільша за все!

— Джа-ма-айка! — лине тобі назустріч чутніше й чутніше, і сильний вітер б'є тобі в обличчя і в груди, кидає пригорщі снігу, враз стріляють на ковзанку десятків зо два прожекторів своїми сліпучими променями, і ти бачиш прекрасних дівчат, граційних, вигинистих, легких. І бачиш хлопців — плечистих, різких і сильних. Вони шугають поміж дівчатами, немов шуліки: якісь немислимі віражі, якісь несподівані й дивні зупинки на такій швидкості, що, здається, вже й спинитись ніколи не можна.

А де ж ті спаровані хлопці? Ага, он вони, он — на розвороті. Пригипаєшся нижче, наддаєш швидкості, і — ось вони, ось. Раз-два, раз-два, немов маятник дивного годинника юності, руху й радості. Ці спаринг-партнери, мабуть, професіонали, бо мчать легко, ні зайвого помаху, ні видимої паузи. Здається, ковзани самі несуть їх і несуть, і ковзанами треба тільки правувати.

Ох і хлопці! Ну й хлопці!

Попереду майнула немислимо красива дівчина в червоному светрі. Просто сліпучо красива: біле-біле обличчя і чорне-чорне розвихрене волосся, величезні чорні очі й вродливість у кожній лінії туго обтягнутого светром тіла, тонкого, ніжного, пружного.

— Я пішов на діло, — каже один із спаринг-партнерів, кидає товариша і йде на зближення з дівчиною.

Шугнувши повз неї, він перециняє її своїм ковзаном, і дівчина падає. М'яко, легко падає вона, і, шваркнувши ковзанами, тієї ж миті зупиняється над нею юнак, приклавши вибачливо руки до грудей. Мовчать і якийсь час дивляться одне на одного.

Погляд її з-під довгих вій гнівний. Лише на одну, на одну мить. Потім лукавий. Потім тоненька красива рука

випростовується: дівчина подає її хлопцеві, і він підводить цю дивовижну дівчину, щось говорить їй і ласкаво-ласкаво дивиться на неї, не випускаючи руки. І от вже пішли, пішли далі, все швидше та швидше. І — прощай спаринг-партнер, прощай, друже! І не осуджуй за те, що проміняв тебе цього разу на дівчину. Бо не дівчина це, а, може, його щастя навіки... Помахи ніг злагожені, рух все швидший, і тобі вже нічого тут робити...

А в центрі ковзанки, прямий, якийсь мовби закостенілий і дивний на своїх ковзанах, міліціонер в повній уніформі. На грудях свисток. У руці невеличка смугаста паличка, якими спиняють на автострадах машини. Пильнує, щоб був порядок.

І тут якоюсь навальною ватагою з дальнього кутка виринає «поїзд». Що за поїзд, що за розвага! Вхопилися один в одного і мчать назустріч загальному рухові якісь відчайдушні ковзанярі. Один з них подає сигнали, три-вожні, різкі, мов сигнали електровоза.

Міліціонер навперейми: «Сюр-р! Припиніть! Зараз же!»

А «поїзд» тим часом розвертається на віражі; гостро летять шкереберть у сніг або шугають, упавши, по льоду, немов кинуті з катапульти.

Під суворим поглядом міліціонера «поїзд» розформовано, і охоронець порядку повертається на своє місце, похмурий, надто прямий серед цих веселих пустощів, серед руху і музики.

— Джама-айка-а! Джама-айка! — лине над освітленою ковзанкою. А сніг все густіший, і думок все більше. Невисловлених думок. Нікому з цих дівчат і хлопців не розкажеш про те, як міняються наші ковзанки, як ці ковзанки, прийнявши інших юнаків і дівчат, міняють уявлення про наше життя. Молоді не знають про те, що стали щасливішими за своїх попередників, бо багатшою стала наша Батьківщина. Вони не задумуються над цим, а на ковзанці їм про це не скажеш, не скажеш, не скажеш. А жаль, жаль, жаль. Треба було б сказати. Треба!

На цій ковзанці, на якій рідко буваєш — може, раз в десять років, — і тому бачиш, як міняється наша мо-лодь.

Та нехай. Вони будуть щасливі — це найголовніше. Коли ми воювали, ми думали про це. І батьки наші думали про те, щоб діти їхні були щасливі.

А сніг летить і кружляє, і вирує, мов життя, ковзанка. І голос тужить за далекою Ямайкою.

Чужий голос.
За чужим островом.
На якому ніколи не буває зими.

1963

ДРОХВИ

Пальне закінчилось раніше, ніж його встигли підвезти, і Микола змушений був зупинитися в борозні ще до того, як напарник закушпелить по дорозі з села на бистрому й торохкотючому «їжаку». Після безсонної ночі й могутнього гуркоту трактора тиша, що впала по останньому такті мотора, здається незносною і неймовірною. Аж у вухах дзвенить від неї.

Сонце з чистого неба праяжить у цю рань добряче, пригріває і хилить в сон. Розім'явши ноги і потягнувшись, Микола стоїть на м'якій борозні, чує її прохолоду босими ногами і всміхається не знати чому. Села не видно звідси — купається десь у легенькій імлі ще не зовсім розбуджених нічних випарів.

Гарно тут стояти отак після доброї роботи і думати, що здивуються заправники, здивується напарник, здивується й бригадир, глянувши на зораний лан. Ще нікому не вдавалося підняти стільки зябу за ніч, і передчасно спалений бак пального говорить сам за себе. Лан лежав хоч куди! Чорний, масний, без жодної груді.

«От земля!» — подумав Микола з гордістю.

Земля, вміло й старанно оброблена його друзями, вродила добряче, і не запеклася від спеки, і не стомилася — хоч зараз сій.

Поблизу, за білястими стернями, темно зеленіє розкішна димитровська лісосмуга, найбільша, наймогутніша і найглухіша в районі. Ліс, а не лісосмуга. Краса і гордість нашого степу. І подумалось, що незабаром відкриття полювання, треба подивитися, що в ній є, в цій славній лісосмузі.

Дістав з кабіни бували в бувальцях черевики, вступив у них, не нагинаючись, і пішов навпростець через оранку, провалюючись по кісточки в м'якій, податливій землі, потім вибрів з ріллі на стерню і, піднімаючи ноги вище, щоб не шелестіти, попрямував, крадучись, до лісосмуги. В ній стрекотали, перелітаючи з місця на місце, шамотливі сороки, ласкаво і мило перегукувались горлиці, з посвистом перенурхували чорні і сірі дрозди.

Микола знав, що в цьому вибалку лісосмуга густо поросла терном, і взяв трохи ліворуч, щоб поминути колючі й чіпкі його хаці. Терен по той бік лісосмуги утворював чагарник, який трактористи радгоспу імені Дмитрова щороку обминали все далі та й далі: берегли лемеші або теж були мисливцями і знали, що в тернах гніздяться куріпки, знаходять притулок зайці й дикі кози, яких чимало розвелось в останні роки.

Лісосмуга обступила його і поглинула враз, так що ранок змарнів і перетворився на досвіток, майже на ніч, яка влітку буває тремливою і нестійкою в південних наших степах. Легесенько перешіптувались верхівки дерев під вітром, під ногами податливо й безшелесно лягали м'які, якісь нетутешні високі трави, і пахло тут не соляркою, не пилом і не землею, а пахло, мабуть, лісом і в цю ранню пору трохи навіть левадою: ось-ось, здається, буде річка чи став.

І раптом грубий, низький стогін долинув з чагарника і змусив Миколу присісти. «Що це?» — тривожно й здивовано подумав він, напружившись. На нього сіло кілька комарів, але Микола не зважився їх зігнати — слухав. Стогін навпіл з крекотом повторився нескоро, і один з комарів боляче обпик Миколі вухо. Але він і тепер не стрепенувся, не зігнав пахабу. Сидів, слухав, ждав. Почулося якесь шарудіння, і знову пролунав стогін трохи праворуч, по той бік лісосмуги, і Микола не знав, що думати. Може, п'яний хтось, а може, хворий забрів сюди?

Як тільки міг, обережно випростався Микола і, розсуваючи гілля рукою, пішов далі. На самому виході з лісосмуги він знову почув дивні звуки і праворуч від себе побачив раптом... Він не повірив своїм очам: за кілька кроків од нього, цибато ступаючи по стерні, йшов величезний сірий птах. Йшов, сторожко випроставши довгу шию, за кожним кроком сіпав головою і пильно вдивлявся поперед себе. На спині, на шиї і на крилах він ніби принав іржею, а голова була темна, і вже зовсім були чорні, колючі, мов у kota, вуса. «Дрохвич», — подумав Микола, мимоволі вхопившись за серце.

— Ах-ха-х! — гугняво рикнув дрохвич за п'ять кроків од нього, і щось маленьке і сіре прудко підкотилось під цибаті, мовби вкриті твердою лускою, білясті й потріскані ноги неймовірно великого птаха.

«Дрохвеня!» — подумки скрикнув ошелешений Микола і ні з того ні з сього втратив раптом рівновагу, заче-

пившись за якийсь кущ саме в той момент, коли мав переставити ногу. Він шумно і безпорадно випав із лісо-смуги, вдарившись об землю, помітив, як з нього вибухнув пил цілонічної оранки. Просвічений сонцем, пил здався Миколі білим і чудним серед цієї темної зелені і прохолоди, а наступної миті він вже забув про нього: навіть падаючи, Микола не зводив погляду з дрохви і дрохвеняти.

Перелякане дрохвеня припало до землі і сіріло між стернею невеличкою грудкою, а дрохва пішла, пішла вистрибом, розпустила крило по землі та шкандиб-шкандиб, ніби зовсім не може бігти. Та кружка, кружка по стерні, та все зирк та зирк на Миколу, ніби просять: «Ну, женися ж за мною! Ну, я ж не тікаю!»

А Микола — хап! Схопив дрохвеня, підняв, а воно й не шелесне. Неживе паче. Тільки серце під рукою в Миколи б'ється так, що ось-ось вискочить! Навіть очі заплющило дрохвеня з переляку, і білі, як більма, повіки тремтять. А хвоста в дрохвеняти немає: самі колодочки. Якісь темні й колючі голки. Циганські голки, якими в селі здавна шиють мішки або латають кіпську зброю. А саме сіре й погате, якесь зворушливо незграбне, як дитина.

Микола дивився-дивився на нього та цмок його в голову. Дрохвеня й пригнулось, увібрало голову. Тоді Микола поцілував його в спину поміж крильми. Там пір'я було мало, і він відчув гаряче й вологе з переляку тільки, що пахло волею й сонцем. А тоді взяв та й пустив. Нагнувся, посадовив дрохвеня на землю і розімкнув руки.

Воно якусь мить посиділо без жодного руху, а потім як рвоне з місця та як дремене через стерню, а далі через ріллю.

— Ках! Ках! Ках! — кричить дрохвеня і махає ще кволими крильми в колодочках і так прудко біжить, що тільки пил за ним схоплюється по ріллі. Як за мотоциклом Миколиного напарника.

— Куди ж то ти біжиш? Ач яке! — крикнув йому вслід Микола і, глянувши через дрохвеня вище й далі, побачив цілий табун дрохв.

Семеро їх ходило по просищу. Семеро великих, мов телята, прекрасних і таємничих птахів нашого степу, гордість його, скупа і тиха. Гордість, що все зникає й зникає і лишилася тільки тому, що полювання на дрохв

заборонено, і понад чверть віку мисливці тільки замріяно проводжають їх поглядами.

І тут він пригадав, як під час веснооранки мало не з-під гусениць його НАТІ вискочила дрохва і, легка після зими, з кількох кроків зірвалась у небо, лишивши на торішній стерні велике яйце. Микола мусив його забрати, щоб не зачепити лемешем, а потім зупинив трактора і поклав на ріллю в тому самому місці.

Цілий день орав та все поглядав на те місце. Яйце біліло на чорному язбу, і він бачив його до самого вечора. Він і напарникові не сказав ні слова. А вранці знову гнав свіжу скибу, щоб якнайдалі відоратись від того місця. Сам і засівав той клин, і знову перекладав яйця на те місце після сівалки — тепер їх було вже двійко. І потім, хоч як кортіло поглянути хоч красчком ока, чи є вони там, ні разу собі не дозволив цього. А ярина зійшла і покрила беззахисні яйця, і, може, сьогодні він тримав дрохвеня, що вилупилося з одного з тих яець, і тепер можна було розповісти всім, як він близько бачив дрохву і як піймав і тримав у руках дрохвеня. Тільки ніхто йому не повірив.

— Бреши більше,— сказав немолодий напарник, рушаючи з плугами.

А Микола всміхався. І любив ці поля й лісосмуги ще більше.

ЛАСТІВКИ З ЙОГО КРИНИЦЬ

Все життя бачу її з усіх доріг, з усіх усюд, де тільки не буваю. Усі думки і спогади мої про неї. Усі найкращі мрії і сподівання. Все, що б я міг побажати або зробити найкращого людям, все це звернено найперше туди, в степову милу сторону, де рівнина й поля, де дорогам нема ні кінця, ні початку, і по якій з них не підеш чи не поїдеш, все одно попадеш у Баштанку — вона тут найголовніша. Столиця степового нашого краю, що не так давно був Диким полем в межиріччі Інгульця та Інгулу, і про це нагадують тільки козацькі чи скіфські могили, що де-не-де мріють в степу, немов журяться за тим, що минуло давно і не вернеться більше ніколи. Ні лихе. Ні хороше. Бо ж «рід відходить і рід приходить...»

Прекрасна наша радянська земля! Її любиш усім серцем, усю, з самого пуп'янка свого, з перших кроків сво-

їх. Ви можете вибрати на ній що вам завгодно, а я вибираю Баштанку. З усієї нашої неосяжної Радянської Батьківщини, від Великого Тихого до смерекових Карпат, від Північного Льодовитого до сивоглавого смаглявого Кавказу, я вибираю Баштанку, Новоолександрівку і наші степи — все, що вміщується в цьому прекрасному слові — Баштанка! Бо тут відходить і тут приходить мій рід, життя моє, серце моє — Баштанка...

Баштанка, ви чуєте, як це прекрасно звучить! Баштани людського буття, щедрі, пахучі, солодкі баштани, які уявляються нам від народження як щастя дихати цим п'яним повітрям, жити під щедрим цим сонцем, любити і працювати під високими зорями над степом оцим, як над нашою долею.

Ну що вам ще сказати про мою Баштанку? Хіба те, що діти не вибирають батьків, а люди батьківщини? І те, що це єднання скріплене любов'ю, найбільшою з усіх любовей, бо вона — від народження до кінця днів робить людину щасливою? І тут не важливо, хто кого вибирає і хто кого дужче любить: це так ото невідворотно й прекрасно, як ростуть трави і квіти, хліба і дерева, як плодоносять баштани і ріки течуть, а птахи літають. Це вічне, предивне і таке просте, що не потребує ніяких пояснень.

Баштанка... Низько схилию перед тобою лисіючу голову мою, над якою так багато просвистіло куль і бур прошуміло у чужім і далекому та і в ріднім краю. На коліна стаю перед прахом батьків, і дідів, і прадідів моїх, що жили тут, весь вік працювали і кропили цю землю баштанську потом своїм, кров'ю своєю, а потім і самі в неї лягли, щоб зрости травами, квітами, хлібами й дітьми... Бо ж «рід відходить і рід приходить...»

А Баштанка моя зостається...

І думати про це — радісно.

У моїй уяві вони існують поряд — Баштанка та дядько Іван: як тільки уявлю Баштанку, одразу ж згадаються дядько Іван, а згадаю дядька Івана — село виникає в уяві, наче їх колись зняли подвійною експозицією, а тепер поступово проявляють. Чого воно так? — не раз питав сам себе. І не знаходив відповіді.

Коли не приїду, неодмінно зустрічаю дядька Івана першими ж за селом або на силосних ямах, які вони закривали по літі найкраще, так що і відходів ніколи немає: навіть верхній шар, зрізаний одразу ж по осені, ще коли на язиках у корів дрімають літні смаки і

нахоці ромашок, пирію й конюшини, навіть той шар так гарно зберігався, що худоба його поїдала за гостинця. Або ж біля артезіанської свердловини за селом щось майструють дядько Іван, бо вони й місцину знайшли разом з приїжджими меліораторами, били її разом з ними, а тепер одні на все село досконало знають всі примхи й особливості хоча й нехитрого, але ж і складного, як для села, механізму отого артезіанського.

Одну з таких свердловин — найдальшу, в топилі, ту, що обслуговує колгоспну череду на літніх пасовиськах, — хотіли вже й закрити, як дядько Іван були на гостюванні в сина: у найбільшу спеку перестала давати воду. Що не робили, як не билися біля неї місцеві механізатори — поклекоче, побуркотить, виверне кільканадцять відер чорного мулу, схожого на вулканічну магму, і все. Немає води. А приїхали дядько Іван, повержили біля неї з півночі — і вода знову пішла, чиста й солодка, така прозора, наче її фільтрували якимось небаченим і дуже досконалим способом.

А відколи в селі з'явився водопровід з водорозбірними колонками, дядько Іван і не злазять з свого велосипеда: і крани на кухнях ремонтують, і колонки оті вдосконалюють так, що тепер і найменша дитина натисне важіль — вже вода дзюркотить, мовби сама собою.

— Він просто характерник у нас, — кажуть бабусі. — Бо скільки колодязів викопав замолоду там, де не думали й не гадали. Не інакше — воду на глибині бачить або чує.

А воно й справді, у наших засушливих степах, на водорозділі Інгулу та Інгульця, раніше копали колодязі. знамениті — по тридцять шість сажнів! А дядько Іван знаходили воду не глибше як за десять метрів.

— Та це ж канал ґрунтові води підняв — от вам і весь секрет, — казав Фанасій Кійко, старий наш коваль, якому завжди і в усьому вірили, а тепер не вірять: ще й до каналу дядько Іван знайшли за греблею воду так мілко, що можна було діставати її звичайним кінським поводом.

— Наче на поводі воду ту водить, — казали про нього, — як коня. Де схоче, там і колодязь викопає. І ні разу не помилився.

Дядько Іван на те тільки всміхалися. Нічого ніколи не пояснювали. Та, здається, й не могли б пояснити, бо весь вік мовчать, тільки слухають. І читають: щоначі

в них світяться вікна до третіх півнів. Невідомо, коли вони й висипаються.

Повесні з усіх їхніх колодязів вилітали шпаки, горобці, навіть ластівки, і нам, малим, дивно було: звідки вони беруться?

— То все Іван, отой характерник, їх із землі викопує,— казали нам бабусі. А ми й вірили. І довго потім уявляли, як це тим бідним шпакам та ластівкам важко було в землі лежати, таким бистрим і легкокрилим, і як вони раділи, коли дядько Іван викопували їх та пускали під небеса і під сонечко!

Коли вмерла їхня тітка Фросина, така ж мовчазна, як і вони, дядько Іван довгенько жили самі. А як оженились на вдові Євдокії, стали жінки питати:

— Дунько, чого ото вікна у вас світяться щоночі? В піжмурки граєтесь, чи що?

— Які там піжмурки,— сміялася Євдокія — ставна, по-дівочому гнучка й свіжа — ніякі роки її не беруть.— Які там піжмурки: читає навіжений всю ніч та курить так, що я аж чаділа попервах. А тепер звикла.

— То він з книжок, мабуть, знає, де колодязі копати?

— Може, й з книжок,— загадково всміхалася ставна приймачка дядькова, од якої вони й самі наче аж помолодшали: завжди такі тепер виголені, завжди у направованих штанах і білих сорочках, серед яких віднедавна з'явилися навіть білі нейлонові, яким дядько Іван віддають остаточну перевагу.

— Ну, а про рибу, Дунько?

— Що «про рибу»?

— Про рибу він теж у книжках вичитав? Бо наші чоловіки ні сітями її не вловлять, ні вудками, ні навіть «супутниками» з макухою, а він як прийде з своїм «павуком» удосвіта, то за півгодини штук п'ять коропів, таких, як поросята, піймає і на роботу навіть не запізниться. Що то за книжки посилає господь чоловікові? Де б його й нашим таку книжку знайти? Хоч би сказала.

— Ага,— сміється Євдокія.— Книжок тепер всюди повно. Та мій Іван один знає, які саме книжки діставати. Як поїде до міста, так і везе їх чортову купу. Вже не знаю, куди їх і ставити: етажерку забив, то книжкову шафу привіз оце на покрову. Там така, що й дзеркала не треба. До тієї шафи й голиться своєю електрикою. Мені, каже, тут зручніше. Я, каже, в цій шафі

молодшим собі здаюся, ніж у дзеркалі,— пишалася гнучкотіла Євдокія, змахуючи на припізнілу авто-вівку.

— Та твоєму Іванові ні зносу, ні старості,— казали жінки трохи заздрісно, а трохи й іронічно.

— За клопотами, за роботою ніколи,— погоджувалась Євдокія.— Та й за читанням, мабуть. Ото як привезе книжки, то не вгамується, доки всі не перечитає. Потім їде нові діставати.

Проте однієї книжки дядько Іван дістати не могли. Як тільки приїду, одразу ж підходить від свердловини, де пораються літо й зиму, чи від силосних ям під осінь, а то й від трансформаторної будки, за якою теж дондають.

— Здоров,— скажуть, прискаливши ліве підсліпувате око, в яке колись, ще як працювали молотобійцем у Фанасія Кійка, влетіла окалина.— Не привіз «Монтикрістого»? — Так дядько Іван перейменовували по-нашому знаменитого французького графа.

— Ви знаєте...— починаю виправдовуватись.

— Знаю...— похмурніють дядько Іван.— Видать, не дістав. Високо, видать, лежить ця книжка, ге?

— Мабуть, високо. Не знайду ніяк.

— А може, забув пошукати?

— Та ні, питав...

— Ну, то спитай ще. У Києві ж вона напевне є. Якщо в Києві немає, то, може, її взагалі немає? Може, брехали мені оті приїжджі меліоратори?

— Є така книжка, є,— заспокоюю дядька Івана.

— І ти читав?

— Читав,— кажу.— Давно, ще в школі.

— І ото все правда?

— Не думаю.

— Гм, «не думаю». Раз у книжці написано, що був такий чоловік, що отак збиткувались над ним прокурори, то, значить, був. І те, як він помстився їм, паразитам, теж було. Ти мені не кажи!

Я й не кажу їм більше нічого, а книжки дістати не можу. Возив дядькові Буніна, Майн Ріда, возив і Далекого, й Бережного. Беруть, читають. А приїду знову — знову махають від свердловини чи від трансформаторної будки, підходять неквапливо:

— Здоров,— подають шкарубку темну руку, що пахне вже не землею, а трансформаторним маслом.— Привіз «Монтикрістого»?

— А хіба ви ті, що я минулого разу привіз, вже про читали?

— Прочитав. Нічого пишуть. А ти мені «Монтикрис- того» привези. Дуже ж гарна, видать, книжка! Що не читаю, а про того графа думаю.

— Привезу,— обіцяю, аби втішити дядька Івана, але дістати роман Дюма так і не можу.

Відколи з'явилися телевізори, менше стали читати дядько Іван. Весь час тепер біля телевізора сидять. Спочатку був у них «Рекорд». Поміняли його на «Берізку». А тепер, кажуть, «Електрон» дістали і всіх кличуть до себе на футбол, на фігурне катання.

— А ходіть-но, ходіть,— заохочують сусідів.— Буде- мо дивитися у натуральну величину. Як в кіно,— ка- жуть дядько Іван з гордістю і трохи — з подивом.

«Ну,— думаю,— забули нарешті про свого графа». Аж тільки подумав про це, дядько Іван з хати вийшли, вийняли сигарети «Столичні», дали й мені закурити.

— А «Монтикрисного» не привіз? — спитали і гля- нули на мене з такою надією, що мені стало їх ще жалкіше. Не повертався язик сказати те, що мав сказати.

— Ну, нічого,— потішили мене дядько Іван.— Я пі- дожду. Тільки ти вже пошукай там, пожалуста.— За- тягнулися мовчки, окуталися димом, наче їх обкурюва- ли від пристріту чи щоб не померзли, як цвіт у саду ран- ньою весною, потім розвернулися і мовчки пішли до своєї роботи.

А я дивився їм услід і думав: ну чого ж воно так ве- деться на світі, що найдорожчим стає тобі і найлюбішим залишається, зрештою, не таке вже й помітне, звичайне і тихе твоє рідне село над ставом? І дядько Іван з сво- їм розвідним ключем. Про що не подумаєш найрідніше, одразу ж пригадаєш обох. Може, тому, що вони найне- обхідніші й найсправжніші в усьому світі? І може, саме тому вони й схожі одне на одного, що вічні в нашому житті, як земля і як небо над розлогими степами? Хто його знає. А тільки б хотілося, щоб хтось постійно зу- стрічав за селом і запитував: «Не привіз «Монтикрис- того»? Не привіз...»

НАД НАМИ КРИЧАЛИ ГУСИ

Спочатку ми їхали. Довго їхали курними шляхами поміж високою кукурудзою і низькою стернею, понад густими лісосмугами і веселими світлими скиртами.

Лісосмуги з білястої маслини і темної акації були р'ябі і здалеку здавалися м'якими, а коли до них під'їдеш ближче — бачиш, які вони колючі, як густо переплелися кольорами та гілками. Шугнути в таку лісосмугу не одразу зважується навіть степовий вітер. Цей одвічний і одчайдушний пройдисвіт.

А скирти були сонячні. Вони навіть блищали в полудень — свіжі, пахучі, мов мамині паляниці, і сяяли спокій одробленого літа, впораної землі та затишної зими в запорошених селах.

Все це ми любимо з дитинства; на все життя вистачає ніжності до степових краєвидів, але ми вічно їх покидаємо заради чогось іншого.

Покидаємо їх заради роботи — у нас вона інша, піж у наших дідів. Покидаємо заради міських асфальтів і затишних квартир з ваннами і ватерклозетами.

Ми давно вже не оремо нашу святую землю, не кладемо борозен у ланах, — багатьом з нас доводиться лише прокладати на ватманах лінії креслень або на картах — маршрути.

Ми давно не засіваємо землю збіжжям — багатьом з нас доводиться сіяти лише писання по білих холодних паперах.

А хтось терпеливий і мудрий продовжує відкриту пращурами роботу — найнеобхіднішу з усіх робіт на нашій планеті, і коли їдеш обробленими полями, відчуваєш якусь незручність за свою власну працю, бачиш її легковажною, якоюсь мовби зайвою і недостатньою — в усякому разі, не найнеобхіднішою. І зачохлену рушницю потихеньку знімаєш з колін і кладеш собі під ноги, засуваєш десь під сидіння, наче боїшся докорів світлооких своїх родичів-степовиків за таку, сказати б, дитячу забаву.

Мчимо у хмарах куряви, підскакуємо на вибоях, на шорстких лавах відкритого грузовика і думаємо кожний своє.

До мене горпеться Вітька — мій дванадцятирічний син. Теж — мисливець. Повз нас пробігають пусті поля і лани вже пожовклої шелестючої кукурудзи. Довго

стояла вона, бідна, цього літа, виглядаючи дощу. Його не було чотири місяці. А кукурудза вистояла! Ще й добрий врожай дала: на окремих стеблах по два качани — в цих краях все терпеливе і вперте, як люди. Це нас дивує, як і баштан, біля якого ми зупиняємось, вздрівши сторожа: кавунів — наче хтось накотив!

А дощі ж прийшли, коли вже були непотрібні, як багато що приходять в людському житті.

— Зачастили, мов храмові гості, — каже дід Прошка, оглядаючи небо.

Він стоїть перед нами у своїй старій-престарій шапці, спираючись на обшпуговану, слизьку і блискучу, немов з старої кістки, акацієву палицю. Їх у нас називають бичами. Такі досконалі бичі, мов перначі або булави, бувають тільки у старих чередників: роками треба носити акацієвий коструб, тисячі разів його треба кидати, поплювавши в долоню, на корів чи нетелей, щоб отак відполірувати.

Але дід Прошка пастухом за своє довге життя не був.

Був він, як не дивно, механізатором. Першим трактористом на селі і в окрузі. Любив розповідати про те, як учився в Києві на курсах і як ночами, вирвавшись із якогось засідання чи наради, молодий і чубатий секретар ЦК у білій як сніг вишитій сорочці приїздив спочатку в гуртожиток, де спали, натомившись від незвичного заняття, перші в республіці трактористи — його гордість, його клопіт і втіха, а потім уже їхав додому.

Секретар ЦК входив навшпиньках, з картузом у руці, в розстебнутому пальті. Затамувавши подих, прокрадався від ліжка до ліжка, простоював біля кожного якийсь час, милуючись сонним майбутнім трактористом. Вдивлявся пильно, насторожено, немов заглядав у прийдешнє, і, нічого нікому не сказавши, швидко й безшумно виходив, немов вдовольняв і заспокоював якусь найбільшу свою турботу.

«Засік я його, — розповідав, бувало, дід Прошка. — Сплю я, як заєць. Це в мене змалку звичка така — висипатися за які дві-три години. Лежу ото та бабу свою згадую, та кобилу, що невдовзі перед тим у СОЗ одвів. Аж гульк — рипнули двері, клацнув вимикач. Я й обімлів: бачу, секретар ЦК стоїть, по портретах його знаю. Що ж робити? Під ковдру лізти з головою? Так охота ж подивитись на нього поближче і взнати, що ж буде далі. От я спостерігаю за ним, немов із засідки, а він до одного підійшов, постояв, до другого. Та так до мене й

наближається, одним словом. А тоді — гульк, що я не сплю, посміхнувся якимось ніяково, як мій Павло, і я тільки тоді побачив, який він молодий і який добрий. Ага, посміхнувся, значить, та — морг до мене. Й головою кивнув. А після того щоночі ми з ним бачились, віталися. Тільки от біда, не вірили хлопці ранком жодному моему слову. Кажуть, не бреши, Прошко. Який там секретар ЦК на курси трактористів прийде? Та ще вночі. Лунахтик ти. Уві сні це все тобі верзеться.

От я якимось візьми та й заговори до секретаря. Як тільки він підійшов до мене, а я йому:

— Здрастуйте, кажу, товаришу секретар. Я вас добре, кажу, знаю, і бачимося ми, можна сказати, часто, щоночі, а хлопці не вірять і лунахтиком мене прозивають. Так я обіцяв розбудити їх, як ви прийдете. Можна?

— Можна, — каже, — будіть.

Далі кивнув на мого сусіда та ніжно так шепоче:

— Ач, який. Розметався уві сні, мов дитина.

А сам взяв та й сів у мене в ногах. Мені аж ноги зводять від ніяковості, у горлі якимось так перехопило, а він дивиться на мене й каже мені, моргаючи: «Будіть, будіть їх, поговоримо». От я й почав будити сусіда, а той іншого, і незабаром всі, як один, повставали.

— Підходьте сюди, хлопці, поговоримо, — шепоче їм секретар, поглядаючи на двері.

Позакутувалися хлопці ковдрами — та до мого ліжка. Обступили вони секретаря ЦК, облягли, а він картуз тримає між колінами, видивляється на всіх нас, немов знайомих шукає або запам'ятати збирається нас надовго, відай — на все життя. Тепло так та ласкаво дивиться та широко усміхається.

— Ну, каже, як воно, хлопці? Важкувато?

— Та важкувато, — кажемо.

— Нічого, нічого. Гризіть її, окаянну науку, вивчайте трактор, щоб він вас слухався краще за коняку, та Європі носа втремо.

— Утрем-то втрем, — кажу, — та боюся, що не заведеться, як у село прижену. От що. Глумиться будуть.

Нічого він мені не сказав. А як уже закінчив я курси, як уже додому роз'їжджалися, приїхав нас проводжати. Подав мені руку, пильно так глянув у вічі та й каже: «Щасливо вам, Прокопе. Бажаю, щоб трактор у вас заводився добре». Без усміху сказав, серйозно.

І ви знаєте, весь вік любий трактор, бувало, заведу. Нащо вже вредні були оті «хатези» довоєнні. Бувало, кру-

тять, крутять хлопці. І вдох, і наперемінку, повпрівають, аж пар із них валить. Тоді вилазять на крило і махають мені: іди, мовляв, заведи. Ну, в загінці серед поля не ставать же? Обійду, зупинюся, оглянущу їхній трактор, поворожу біля нього — раз! — і пішов! Вдало заводив я трактори, наче виконував побажання секретаря, який незабаром застрілився. — Дід Прошка зітхає. — Немає тепер для мене трактора. Ось тепер мій трактор, — показує він палицю. — А сила ще є, ось дай руку!»

Він бере мою руку своєю твердою, вже мовби заокостенілою, рукою, і я навіть на дотик відчуваю, яка вона стара і який старий цей чоловік з таким молодим і легковажним ім'ям. І тисне він вже не сильно, а кажуть, що кріпшого в руках чоловіка не було в селі.

Зараз дід Прошка стоїть перед нами мовчазний, дивиться на наші рушници, і очі в нього сльозяться. Чи від старості, чи від вітру. А може, й від хвилювання: він запеклий мисливець. Небритий. Підборіддя й верхня губа колючі, мов оті круглі щітки на плетеній дротині, якими колись матері витирали лампове скло і лякали дітей, одлучаючи: заховають у пазуху таку щітку, а дитина — лап за неї й злякається.

— Ну що, старина, — грубувато питає Прошку огрядний чоловік у маскхалаті, — є тут дичина чи немає?

Голос у товстуну, як на огляді, гучний. Таким голосом розмовляють з старими не дуже ввічливі і не дуже розумні люди. Іще таким голосом розмовляють з іноземцями, взятими в полон.

Прошка якийсь час мовчить, потім відповідає не бундючному маскхалатові, а всім нам, киваючи на обрій:

— Он, хіба не бачите?

В першу хвилину ми таки нічого не бачимо, а придивившись добре, помічаємо: величезними зграями кружляють крижні. Від нас кілометрів за два-три. Я знаю — це знамените топило, в якому вже стільки років не доводилося бувати.

— Що, налило води з дощів? — питаю діда Прошку.

— Ні, — каже він, — які там дощі! Зараз вони хоча б землю напоїли та грудку розмочили. Не оранка, а каменоломні. Вода в топилі — з артезіана.

— Пішли, пішли, — квапить усіх метушливий товстун, якому ніколи, мабуть, не було діла до того, де береться вода, хліб, м'ясо, молоко.

— Не спішіть, — радить дід Прошка. — Розженете

тільки і ніякого діла не буде. Туди далі підете надвечір. Та й я, може, з вами піду. Тут навіть гуси бувають.

— Гуси?

— Еге ж, у вирій летять, а тут перепочивають. А де ж іще, як не тут? Триста п'ятдесят гектарів цілини! Такий невдоб! Ніхто їх тут не тривожить, от вони й той... Отаборюються на спочинок. Та ви отут під куренем сідайте, кавунчиком пригощайтесь.

Курінь у діда Прошки як з казки чи легенди: вкопаний в землю, а проте високий, теплий. Зсередини видно борони, покладені ріжками вгору,— замість перекрить. Багато соломи зверху, на боронах, і внизу, на підлозі. Пахне динями, кавунами, хлібом — прекрасні, незабутні запахи баштанні!

Надворі вітер шумить, уже вологий, холодний, хвилює бур'яни, навіває тугу, а ми сидимо в курені, їмо щедро нарізані кавуни й дині і слухаємо діда Прошку. Він стоїть на колінах і все крає, все крає кавуни з соковитим хрускотом, з цівками прозорого соку, що гучно падає на розстелену газету, на грубий мішок. Реп, реп — відраховує скибки Процин старий великий ніж, а потім — раз, просто в кавуняче серце — і розпадаються червоні, мов жар, і красиві, мов пелюстки великих троянд, скиби, грають, міняються сріблясті зблиски поміж насінням.

— Якось оце недавно, вночі, журавлі сильно курликали. Близьче та близьче. І коли вже зовсім близько підлетіли, чую: спускатися почали. А воно туман саме наліг — густий, при самій землі. От вони курликали, курликали та й стихли. Тільки зрідка десь на кукурудзі перемовляються. Тут у нас за баштаном тисячу вісімсот гектарів кукурудзи в одному лані. Кукурудза густа, висока, з бур'янцем. «Чого б це вони вибрали собі таке місце?» — думаю. А як світати почало, рушив туди, бо перед світом знову почали курликати. Тільки отак виткнувся з-за кукурудзи, бачу: виходять. Величезний ключ! Ідуть, звісно, як журавлі, головами чубатими кивають — довгоногі, сірі, такі красиві — я аж заплакав. Давно не бачив отак близько журавлів.— Дід Прошка й зараз швидко захнюпав і одвернувся.

— І не стріляли? — манірно виколюпуючи маленьким ножичком насіння з своєї скибки, спитав товстун.

— Ні, не стріляв. Як був молодим, убив двох чи трьох, здається. А тепер і подумати не можу, щоб таку птаху стріляти.

— Даремно, — крикнув товстун і впився вставними зубами в червону м'якоть. — Треба було хоч одного зустріти.

— Не можна ж, — заперечують йому. — На території України стріляти журавля-красавку заборонено.

— Одно, що заборонено, а друге — ну як його такого красивого стріляти? Це все одно що стріляти в свою землю. Або в хату. Навіщо? — питає Прошка суворо і, не діждавшись відповіді, продовжує: — Перепочили ото вони, блукаючи кукурудзою, та й полетіли далі собі, у вирій, а мені й досі тоскно.

— Ну, це вже сентименталізм! — каже товстун, набиваючи рота кавуном.

Дід Прошка ніяково дивиться на нього, а потім руками розводить, беззахисний якийсь і винуватий, немов хоче сказати: що ж зробиш, отакі ми й є, грішні.

— Не визнаю оцієї жалісливості, — змилоствившись, каже маскхалат. — Раз прийнято полювати, значить, стріляй. Полювання — це теж засіб добування м'яса. Древніший за тваринництво. Колись для отаких, як ти, старина, озброєних лише палицею й каменем наших предків полювання було єдиним засобом до життя. Кумекаєш?

— Та кумекаю, — зітхає Прошка і невідривно втуплюється в маскхалат звуженими зіницями. — Тебе полюванням нагодуєш, саме такий! — Він перехиляється, дістає своїм ножем дідика — серце кавуна — і подає Віті. — Бери, хлопче, їж, а то щось ти дуже худий, аж світишся.

— Уроків багато, — жаліється Вітя.

— Що ж зробиш, вам багато треба знати. Он у газетах про перебудову пишуть...

— Ха-ха, — заразливо й дзвінко засміявся маскхалат. — Освічений дід! Газети, діду, не для тебе писано.

— А для кого? — повертається до товстуна Прошка.

— Ну, для мене. Ну, ось для нас...

— Може, воно й так, — погоджується Прошка, — може, й не доживу я до перебудови...

— А певно, що не доживеш. Сторожів скоро не буде — що тобі робити?

Дід Прошка мовчки складає на мішок скибки, згортає насіння в купу, бо ми вже понаїдалися. Стоїть на колінах Прошка. Розметався перед ним на соломі товстун, животом своїм догори.

— Значить, перебудова, кажеш? — мружаться він на діда. — І що ж ти там вичитав? Як ти її зрозумів?

Прошка довго мовчить, схиливши голову. Важко, астматично дихає.

— Людина людині друг, товариш і брат, — тихо каже терпеливий Прошка. Покректуючи, підводиться, забирає мішок з ошурками, шукає бича. — Який же ти друг, товариш і брат? Чий? Моли бога, щоб я помер пошвидше, бо з перебудови гнатиму тебе оцим ось бичем. Спробуй, який він важкий і замашний.

Ми регочемо до сліз. Ми всі на дідовому боці, і сміх наш веселий, радісний і незлобивий. Отак, сміючись, складаємо рушниці і вирушаємо за Прошкою на полювання. Він веде нас через баштан. Йде, не оглядаючись, не вихваляючи кавунів, а проте забирає праворуч, все праворуч, де баштан незайманий — хай городяни помилюються. І ми справді милуємося. Ми гукаємо Прошці, присідаємо та беремо в руки особливо великих, просто розкішних рябих херсонців, пробуємо їх на вагу і шлемо навздогін Прошці слова замилювання.

— А я тут при чім? — питає Прошка. — Хваліть людей, котрі сіяли баштан та сапали. Ну, сонце там, дощик. А моє діло нехитре — сторожувати.

Перейшовши баштан, він оглядається назад, якийсь час стоїть.

— Незвозимий баштан, — не стримується він. — Ловкий.

І часто-часто кліпає зчервонілими повіками.

Потім пішли ми через лан зеленого проса, що вражало цієї осінньої пори своєю свіжістю, а далі — цілиною до самої води. Вода, власне, почалася непомітно: заблящала поміж кувинами, дедалі частіше зачвакала під ногами, а коли їй уже треба було стати суцільним плесом, сховалася в старнику — у високім-високім буркуні, впереміжку з осотом і лободою.

В ці бур'яни нас і привів дід Прошка надвечір. Було вітряно, було тихо і порожньо. Ніде ніяких ні качок, ні гусей не видно, тільки сумовито посвистують на бистрому леті кулички та плачуть часечки-небоги.

У своїх розбитих ботинках Прошка сміливо чалапає бур'янами все далі, не зважає на воду: було тут мілко, а дно — суцільний спориш.

— Зараз качок немає, — каже нам Прошка. — Порозліталися крижні й чирки по полях. Кормляться. Позасідаємо зараз і підождемо вечірньої зорі.

Замаскувавшись, він оглядається на захід, хазяйновито пишпорить очима по небу.

— Скоро вже прилетять, готуймо рушниці,— каже мені неголосно і мовби інтимно, хоч відстань між нами метрів за шістдесят.

Смеркає швидко. Деся високо кричать гуси. Коли сідаєш нижче, чутнішим стає шум бур'яну на вітрі, і огортає тебе якась дивна самотність. Жалієш усіх, кого давно не бачив, і кого любив колись, і з ким колись розлучився на роздоріжжях життя. Повнишся тишею і мудрим спокоєм неба і степу, а ніч напливає і робить земні відстані більшими, а твої власні дороги — довгими. І якось наче ти й не жив, а все кудись поспішав не знати за чим, а найголовнішого так і не зробив. Чи не за тим і їздимо ми на полювання, щоб побути віч-на-віч із степом і своїми думками? Чи багато тої дичини настрілюємо? Які там із нас стрільці! А як і встрілиш яку куріпку чи зайця, то наболієшся за ними душею — ні м'яса того не схочеш, ні шкурку не обдереш. Сором та жаль огортають ночами, наче когось обікрав.

Ото тільки й радості — хвилини самотності і чекання. Бачиш з тієї засідки себе і людей мов на відстані. А на відстані видніше ж. І надії обсідають тебе, і сумніви, і думок така сила, що ніякі табуни качок не зрівняються з ними. Думаєш про батьків і нелегке їхнє життя, про свою неосяжну країну, про народ свій, невтомний, трудівний, щирий і терпеливий, про красивих і розумних людей, яких добре знавеш або тільки бачив, про дітей і залишені справи, про степ цей в минулі століття й про тих, хто обробляє його тепер, і про поганих людей, що трапляються в нас просто-таки протизаконно. І вже потім подумаєш і про полювання, як про щось далеке і неважливе. А в сутінках кигикає чайка над старим і забутим шляхом, виймає тобі серце сумом своїм і відчаєм, та деє кричать і кричать гуси, тривожно й запитливо. І крики їхні — про щось далеке, омріяне й миле, про синє небо, голубі океани і далекі острови, куди летять вони і де ти не бував. Тому, мабуть, і сум викликають зажурені, загублені у високості гуси.

Але треба тільки пригадати вірних друзів своїх, завод, на якому працюєш, згадати, як ти часто ставав людям в пригоді,— і ти вже людина. Чуєш радість життя, якось тепло стискається серце, і ти осміхаєшся. Просто так. Навіть не собі. І не цим думкам. А тому, що є

заради чого жити, є кого любити — Батьківщину, батьків і друзів. Як оце я люблю зараз степ, сина, що сидить в бур'яні поміж мною і Прошкою, Толю Батрака — елегантного, милого, мов дівчина, терміста «Дормашини», або й діда Прошку. У нього і рушниця точнісінько така, як палка, обшпугована, стара, темна, мовби доісторична.

А гуси кричать то тихіше, то десь зовсім над головою, але в небі сама каламуть — воно темніє, як степ, з кожною хвилиною.

Предивнеє диво! Маєш радість і від того, що не любиш. От я не люблю товстуну в маскхалаті і радію. Чому? Що я не такий, як він? Що я не люблю його, як усі не люблять? Хто його знає. А от якось весело від думки про те, що я його пенавиджу. Треба сказати: мало його знаю, але заприсягнув, що не помиляюсь в своєму ставленні до нього.

Якось несподівано зібралися ми сьогодні на полюванні. І випадково. Поприходили до мисливського магазину, а машини вже всі поїхали, більше не буде. Набралося нас, випадкових і майже зовсім незнайомих між собою, чоловік п'ятнадцять, піймали першого-ліпшого «газика».

— Повезеш? — питаємо шофера.

— А чого ж, каже, сам мисливець. Заскочу тільки рушницю візьму.

А жив він на виїзді з міста — на Водопої чи на Сухому Фонтані.

Сіли й поїхали. З-поміж усіх п'ятнадцяти мисливців тільки і знайомого, що Батрак. Зустрічалися ми з ним до цього на партконференціях, на зборах партійного активу. Разів скільки я в нього і в цеху бував — він мені із стриманою гордістю високочастотну гартувальну установку показував.

А це, бачу, з рушницею стоїть. Як завжди, все на льому так уже гарно припасоване: і комбінезон, і чобітки, і патронташ, і рушниця так зручно висить на плечі, та таке ж у нього привітне обличчя і усмішка, що глянеш на цього Батрака — і пояснішас в світі. Ну, просто ж чудесний хлопець! Бувають же отакі люди! Щасливий той, хто серед них живе.

І я оце зараз сиджу в бур'яні, слухаю, як він шумить на вітрі, і з радістю пригадую, як багато зустрічав я на своїй путі отаких Батраків, таких чудесних хлопців. І в армії. І на заводі. І в Москві. І в Прибалтиці. І в Києві.

А в моєму рідному селі — всі такі. Наче й немає поганих. Певне, це тому, що я їх усіх добре і давно знаю.

А от товстун в маскхалаті одразу мені не сподобався намаганням командувати, розпоряджатися, пласкими жартами і булькатими очима. Ну, не очі, а сама нахабність: впиваються в усе, як п'явки, пугають з місця на місце, як кури на смітнику, лізуть вам в душу, у ваші очі і весь час чогось вимагають. Або прагнуть вас устрашити.

Він безапеляційно поліз в кабінку і весь час розпоряджався. Якусь пропозицію котрогось із нас, яка б вона не була, чого б не стосувалась, відгортав з кабінки пухкою рукою.

— А-а-а! — тягнув він при цьому, як кричали колись дьогтярі по наших селах.

Вони приїздили в наші степові села десь здалеку, з лісної сторони. Вони змалечку привчалися кричати в лісі, розшукуючи один одного.

«Дьо-о-огтю! Баби, дьо-о-огтю!» — кричали вони високими тенорами, і якби не слова, а тільки голос, можна було подумати, що ці люди кричать про вселенську печаль. Або про велике нещастя у своєму далекому лісовому краю.

— А-а-а! — гугнявив товстун, махаючи рукою, і в тому голосі, в тому різкому жесті була зверхність, була звичка беззастережно наказувати.

І коли мені ставало сумно від самотності, від тоскного завивання вітру в бур'яні, я згадував оте «А-а-а», і весела, якась нетерпляча злість пробуджувалась в мені.

— Не стріля-я-ять! — пролунав Прощин надтріснутий голос, і я навіть здригнувся. Пильніше уп'явся очима в низьке захмарене небо і нічого не побачив, окрім смеркання.

— Не стрілять,— вже веселіше сказав дід Прощка, мов генерал на полі бою при психічній атаці противника, і вже зовсім буденно закінчив:— Вони сядуть. Еге, сядуть, я знаю,— переконував він, мабуть, більше себе, ніж нас.

Не встиг я подумати, хто «вони», як ліворуч, на світлому закрайкові неба — вітер уже підірвав хмари в тій стороні,— побачив великих птахів, що десь несподівано виринули і навально й нестримно неслися на нас, злякуючись. «Гуси!» — здогадався я. І ще встиг подумати: «Так ось чого вони кричали». Поперед нас було плесо — розсунь рушницею буркун і стріляй — і гуси летіли

туди. Вони побачили його з піднебесся, зраділи і тепер падали, щоб відпочити. Може, вони щороку тут відпочивають, хто знає? Дід Прошка знає, треба буде його спитати, але хіба тепер до того? Серце мало не вискочить, і в усіх у думках, в очах, в бажаннях — одно: гуси! Дикі гуси! Багатьом з нас довелося їх побачити так близько вперше.

Всі сиділи і ждали. А яке то було чекання, один бог святий знає. Та ще — мисливці.

І раптом хтось підвівся з бур'яну. Саме в той момент, як перші птахи, переставши махати крильми, почали плавно й беззвучно, мов сон, спускатися на плесо.

— Бах! — з одного ствола.— Бах! — з другого.

Гуси зчинили гелгіт, заметалися, пішли вгору, убік від зграї, просто на Вітю. Той, не підводячись з бур'яну, вдарив із своєї легенької злої двадцятки. Вдарив раз і замовк. Наче й не він стріляв.

— Єсть! — крикнув я з гордістю і хвилюванням.

— Куди ти? Куди? — почувся голос діда Прошки.

Я тільки тепер помітив, що до збитої гуски біжить хтось волохатий, а дід Прошка — йому навперейми, розмахуючи рушницею, немов бичем.

— Ти куди ото лізеш, щоб тобі повилазило!

— Я перший стріляв! — владно пролунав голос, і по ньому я пізнав товстуна.

— У білий світ ти стріляв, опудало горохове! — кричав на нього Прошка.— Це хлопець збив. А ти на готівеньке мітиш. Зіпсував усю охоту, зблеску б ти пішов, ідіот!

— Обережніше! Коротше! — рикнув на діда товстун.— Я не дозволю...

— В чому справа? — спитав я, підходячи.

— Та ось бач, яка птиця? — простягав дід Прошка руки до товстуна, і вони в нього тремтіли від гніву й обурення.— Всю охоту зіпсував, а тепер ще й чужого гусака хоче поцупити. І де ти такого чорта взяв та привіз на мою голову? — це вже до мене. Дід Прошка плюнув собі під ноги і втерся рукавом.— Та ні перебудова на таких не діє, ні життя наше, ні люди. Круглий тобі ідіот і шкуродер.

— Слухайте, слухайте,— погрозово сказав товстун, наближаючись до Прошки.

— Та хай тебе собаки слухають! — махнув на нього оскраженілий Прошка і відійшов.— Вітя! — гукнув він у темряву.— Вітя! Ти диви, а де ж хлопчина?

Вітька стояв над гускою і не озивався.

— Бери, сину, свою здобич,— показав Прошка на гуску.

Вітер розірвав хмари, виглянув місяць, освітив забур'янений степ, і всіх вразила незабгащеність і безжальність його простору. Стало видно окремі стебла і воду тут, під погами. І далекі скирти забіліли на нас з топила. І гуска лежала в мілкій воді, дивилася на нас круглим, мов намистином, оком.

Вона лежала на боці. Припала грудьми до води і, з наугою вигнувши струнку свою шию, гордо тримала голову перед видимою смертю. Поражене крило ворухив вітер. Він задував його наперед і задував пір'я на спині і на голові цього великого прекрасного птаха, а вгорі все кричали й кричали гуси. Може, ждали подругу, може, кликали?

Гуска напружилася, вище підняла голову і жалібно й скорбно відгукнулась. Востаннє в житті. Бо враз її шия обм'якла і голова плюхнулась в воду. Тільки пір'я ворухилось під вітром та крило раз у раз здригалось під його ударами.

Води було так мало, що вся гуска лежала як на долоні. І тому, що було так мілко, її смерть здавалася особливо трагічною. «Коли тобі судилося вмерти у воді — вмирай на глибокому», — чомусь подумав я.

— Бери, синок, свою здобич,— сказав дід Прошка.— Тепер все одно. Бери.

— Візьміть ви...— тихо сказав мій син і рушив до куреня.

Якось ніяково було і тоскно. Мовчки повернулися ми до куреня, мовчки поскладали рушниці, а дід Прошка все вмовляв нас переночувати, діждатись ранкової зорі, але скоро і він замовк, одійшов до багаття. Я подав Віті гуску і сів поруч з ним на своє місце біля кабіни.

— Як вона лежала отам, у воді...— сказав Вітя. Голос його перехопило. Наче вітром забило дух, і він довго мовчав.— Ти бачив? — спитав він так серйозно і так пильно глянув мені у вічі, немов від того залежало все наше життя.

— Бачив. Ти, Вітю, про це не думай, раз їздиш убивати дичину.

Я пригорнув його до себе, прикрив плащем, і Вітька пірнув десь мені під пахву.

— Ну що? — питає шофер.— Поїхали?

І коли він змовкає, чути шум вітру і крики гусей у небі.

— До побачення, діду Прокопе! — гукаю старому.

— Підждіть! — він квапиться, шкандибає до кабінки. — Підвезіть у село, — просить він шофера. — Вам це й не з руки, але втратите яких двадцять хвилин. А мені дуже треба. Я оце згадав: у млин завтра везуть наші.

Шофер уже й рота розкрив, щоб погодитись, але товстий зупинив його.

— В тебе скільки в кузові? Шістнадцять? Під суд захотів? Немає, діду, місця в машині, — він трахнув дверцятами, вмотивувався зручніше. — Поїхали!

Кинувся Вітька, випростався з-під плаща, зіскочив з машини.

— Тоді і я не поїду, — сказав він тремтячим голосом і став поряд з дідом Прошкою.

— Ти бач! — здивувався розчулений Прошка.

У відблисках багаття було видно, як Вітьчині очі виповнилися вщерть сльозами, стали великими і блискучими.

— Ха-ха, як у зайця! — засміявся товстун. — Ви подивіться: у нього точно заячі очі.

— Ах ти ж, розпротак твою матю, — крикнув на нього дід Прошка. — Ну, як оце можна над хлопцем сміятися, над його словами? Та хіба-таки, скажіть, на отаку худобу немає управи?! — заволав він, простягаючи руки до нас.

Управа знайшлася. Здоровенний молодий хлопець з Чорноморського заводу, в тілогрійці і береті, зіскочив мовчки через борт, мовчки відчинив дверцята, міцно взяв товстуну за комір і рвонув з кабінки. Товстун вилетів звідти, як м'яч. Мало не впав. Хлопець підтримав його, подав йому рушницю, гукнув:

— Діду, в кабінку! І ти, Вітя.

Вітя вже був у кузові і знову пірнув під мій плащ. Ми поїхали. Але скоро машина зупинилась. Шофер став на підніжку, зсунув картуза на очі.

— А ви знаєте, хлопці, — сказав він. — Це ж моє начальство.

Він назвав ім'я керуючого будівельним трестом.

Всі ми оглянулися. Боже, яке ж воно було миршаве й безпорадне! Викинутий з машини, він стояв серед нічного поля товстий, беззахисний, тріпотів на відблисках багаття, мов осиковий лист на вітрі.

— Подумаєш, керуючий,— сказав Толя Батрак.— Тепер не таких скидають з посад, а не те що з машини. Ей! — гукнув він.— Товаришу директор! Ми все ж вирішили забрати вас. Ідіть швидше, бо вас вовки з'їдять.

Потім ми завезли діда Прошку в село і поїхали далі. В дорозі розговорились, все розвіялося, забулось, як завжди в житті, і хлопець в береті все підсидав до Вітьки, хвалив його за постріл, за той вчинок біля куреня.

— Ти зробив правильно, Вітю, чуєш?

Вітька мовчав.

— Правильно зробив, діда не можна було кидати.

— І вцілів у гуску він добре,— сказав Толя Батрак.— Молодець.

А Вітька лежав під моїм плащем, і я крізь сорочку відчував, що обличчя в нього мокре від сліз.

У кабіні знов сидів товстий директор. Про що він думав?

Над нашою машиною, над поснулими полями й покинутими дорогами всю ніч кричали гуси.

ВІД НЕЇ НЕ ВТЕЧЕШ

З падолистом і сумним журавлиним криком у місті поселилась тривога.

«Моя тривога»,— подумав він, опинившись у потоці машин. Від того, що машин було дуже багато, широка траса, з чужою для міста назвою «Брест-Литовське шосе», здавалася до прикрості тісною, а машини під зашмученим сонцем нагадували мух. Осінніх мух, що доживають останні свої хвилини. Йому так здавалося. Йому все тепер здавалося іншим.

Листя каштанів летіло навкіс через вулицю і падало на людей, на асфальт і на машини. Коли воно билось у вітрове скло, водії здригались: каштанове листя нагадувало тоді наполоханого птаха. Осінь — яструба. «Від неї не втечеш»,— подумав він, ледве рухаючись в задимленому гуркітливому потоці машин.

Він любив траси і швидкість. Але ця тіснява відбувалася в місті його давніх мрій, тому зносив її терпеливо. Розумів, що місто зараз збилось на вулицях, на переповнених тротуарах. Трамваями, тролейбусами, автобусами і машинами мчить воно на стадіон, назвавши врочисто «великим футболем» слабість людини ХХ століття.

Опуклий чорний зад передньої машини гойднувся, і стоп-сигнали підморгнули по-змовницьки хитро й лукаво. Він натиснув на гальма. Спинився в кількох сантиметрах.

«Жартівник,— сказав він уголос самому собі,— люблю жартівників, боксерів, футбол і осінь...»

«Чому осінь? — подумав згодом, дивуючись.— Чому саме осінь? Якись дурниці. Якись дурні асоціації...»

Дістав сигарету, запалив. Передня машина стояла, мов на п'єдесталі, і рухатись не збиралась.

— Від осені не втечеш,— несподівано для себе сказав він знову і оглянувся. Машин було до чорта, людей — ще більше. Відчував себе безконечно самотнім у цьому потоці і вируванні. Самотнім, покинутим і забутим. І головне — непотрібним, бо осінь несподівано нагадала йому: прожито вже сорок років, а зроблено так мало.

Так до біса мало, коли тобі сорок і листя летить з дерев, мов наполохані птахи, немов оті твої роки, що минули у якомусь вируванні і метушні, в котрі завжди проходиш повз щось важливе і помічаєш це тільки тоді, коли тобі стукне сорок років. Питаєш себе, мов на суді, як ти прожив ці роки, і що робив, і що зробив, і тоді за свою малість і метушню ненавидиш себе і зневажаєш.

Думки про власну неповноцінність і раніше часто приходили до нього, як до кожної людини, якщо вона не живе тільки для себе. Але то було щось зовсім інше. Був якийсь елегійний настрій, а це — закрадалась тривога, наче у війну, коли доводилось приходити у ворожий стан, де тебе кожної миті можуть схопити. Тривога гостра, підступна, мов при артнальоті або при бомбардуванні.

— Як за Одером,— сказав він собі,— пригадавши одразу ранню весну, запах землі в тільки що розпочатому окопі, і ніжну зелень хлібів, і синє небо, з якого падали дивні коробки, кинуті «фокевульфами», прокляті коробки! Вони, розкрившись, висипали нам на голови сотні дрібнесеньких мін. Лежиш в міленькому окопі горілиць і почуваш себе велетнем — ну, зайняв пів цієї рівнини, тому всі оті міни, всі коробки і всяка чортівня летіли просто в тебе. З тугою думалось про те, яка малесенька міна і який великий ти. А що з того? Вб'є, рознесе на шмаття. Але не розносило. Міни і кулі пролітали повз нього. Довго пролітали повз нього, і він звик до цього так, що коли біг в атаку, розмовляв з ними і знав, що вони в нього не влучать.

Тепер було інше. Він знав, що нічого не летить в нього, але знав також, що воно влучить у нього. Що це було? Передчуття похилого віку? Забуте кохання, привезене великим лайнером? Байдужість, впакована у валізи етики і пристойності? Чи холодна зневага? Ні, це був жаль за пропаними днями й годинами, тривога за тим, що так мало зроблено, а зробити кожному на землі треба так багато.

Чорне переднє авто присіло, дмухнуло його машині під ніс радіатора чорним їдким димом, і він теж рушив, механічно натиснувши педалі і зробивши все, що треба.

А листя, мов сполохане яструбом птаство, летіло навкіс через вулицю, і тривога не покидала його.

«Від неї не втечеш»,— думав він, докурюючи сигарету.

ЖУРАВЛІ

Летять собі журавлі та й летять. Небо, синє-синє, стелеться перед ними в імлісті далі. А вгорі тепле й ласкаве сонце. А внизу, під запоною білих ріденьких хмарок, синіють на землі тихі ріки, жовтіють пусті вже поля, зеленіють ліси і луки, біліють села й міста. І гарно так, тихо, тепло та сонячно в світі! Здається, не покинув би вік цього краю, а треба ж летіти! Треба.

Молоді журавлики стомились. Вони вдивляються в плеса, що лежать попереду, і думають: там ми сядем, спочинемо. «Сядемо, сядем»,— курличуть вони з надією.

Старий вожак летить попереду, веде їх все далі й далі і не зважає на їхнє жалібне курликання. Він тривожиться за прийдешнє. Він знає, що десь там, на півночі, у місцях, які вони покинули вчора чи позавчора, вже холодно, і за оцими сонячними теплими днями повзуть морози, дощі і вітри, від яких важчають мокрі крила і ніде знайти поживу чи затишок.

Він усе знає, розумний і мудрий вожак.

А молоді журавлі нарікають:

— Курли-курли! І куди поспішає?

— Курли-курли! І чого він боїться?

— Чом би не посидіти отам он, на тихих водах?

— На ясному сонечку.

— Боже, який він жорстокий!

— Наші крилечка вже зомліли...

— А шиї вже стали важкими...

Вожак летить та й летить, все далі та й далі. До далеких берегів супокою й тепла. Вони йому осоружні, як і лет оцей довгий.

Може, в нього крила гудуть і м'язи на грудях мліють?

Він усе знесе.

Може, хто з журавлів не витримає напруження й каменем шугоне на покинуту землю?

Хай!

Він не зупиниться. Тільки журно курликне над нашою хатою, над селом чи над містом, над полем чи над лісом.

І ніхто не знатиме, чого він кричить і як йому тяжко.

ПАВЛО СОЛОНІЙ

Телеграма була коротка, як вирок: «Приїздіть Добру Криницю помер Павло Солоний...»

Він був мій друг, мій товариш, мій двоюрідний брат. Був... І вже, значить, нема?

— Цього не може бути! — кричу я поштарці, що стоїть на порозі, маленька, худа. З хустки капає їй на руки й на кирзову сумочку для телеграм, з пальта — на підлогу. «Доц не перестає», — думаю, дивлячись на її обличчя, жовтувате, страдницьке, мов звістка, яку вона принесла.

— Розпишіться, — ворушить жінка посинілими губами, не глянувши на мене. Забирає підписаний ярличок і мовчки виходить. Невблаганна і байдужа, як доля.

Тільки мокрі сліди лишаються після неї.

Та жовтуватий на пупкому папері телеграфний бланк.

Та подив і смуток.

Та злість на весь світ за передчасну смерть молодого мого товариша.

— Не вберегли, не врятували, — бурмочу сам собі і уявляю чомусь не людей, а осінні дороги у спустілих полях, бур'яни на могилах і голі лісосмуги, по яких він ніколи вже не пройде, ласкавий і тихий мій брат, мисливець, що пташину, мабуть, не зобидив і пожалкував за кожним устріленим зайцем.

— Не вберегли, — кажу чужим хриплим голосом, пригадавши одразу байдужість свою, що не дала мені кинути все і хоч раз проїхати в ту Добру Криницю та походити з ним у полях.

До мене лише чутки доходили про те, як він добре стріляє, цей кучерявий, довгоносий і довгорукий Павло. І я радів. І кожного разу казав собі: «Треба поїхати неодмінно». І забував. А тепер от...

Стою біля дверей і згадую, що й у школі Солоні добре стріляли, і їхній батько — коваль — вважався в селі кращим мисливцем. «А де тепер він?» — думаю собі й здивовано підводжу голову, коли, твердо і швидко простукавши каблуками підлогу спальні, входить у коридор моя дружина — повна, ставна, у модній красивій сукні.

— Запізнюємось, — каже дружина, суворо глянувши на мене. — А ти й досі галстука не пов'язав...

Так, я бачу незав'язаний галстук: він звисає мені на груди, шовковий, чорний, вузький, і вилискує при електриці, мов гадюка.

— Щось трапилось? — лякається дружина.

Мовчки подаю телеграму. Схопила, вдивляється своїми завжди настороженими очима, коротко й пронизливо зойкнувши, втигує в себе повітря, дивиться на мене з тяжким докором.

— Так мучилось, бідне, так страждало, — схлипує вона. — В шістнадцять років утік з ешелону, коли його везли в Німеччину. Десь аж з-під Перемишля прийшло, бідне... А потім етап. І з етапу теж втік. І воював, офіцером став. І живим залишився. А тепер тільки б жити...

Я обнімаю дружину і гладжу її голову, бо вона, з властивою їй проникливістю, одразу ж заговорила про найголовніше — про життєвий шлях Павла, в той час як я думав чомусь про те, як він гарно стріляє. Ні, не стріляє — стріляв.

«Жив, стріляв, був», — із сьогоднішнього дня про Павла можна говорити тільки в минулому часі, хоч прожив він, прожив...

— Це ж йому тридцять... — пригадує дружина.

— І три, — уточнюю я.

— Тридцять три роки. Тільки б жити. І, кажуть, керував відділом у радгоспі.

«Так, — думається мені, — це знову найголовніше: ким він працював, що робив і що зробив для людей. В день смерті якраз про це й думають усі, і говорять».

— Але... — каже дружина. — Ходімо, тобі не можна запізнюватись.

— Куди? — гукаю я вражений. — Куди я тепер піду? Мені в Добру Криницю треба...

— Але ж надворі ніч, і дощ, і поїздів немає. А машиною не проїдеш — дороги розвезло...

— Вірно, не проїдеш...

— А ти член журі, повинен обов'язково бути на заключному концерті.

— Повинен, мусиш, зобов'язаний. Набридло! Чуєш, набридло! Чи не через те і до Павла за десять років ні разу не зібрався?! Та хіба за десять років? За все життя.— І я повертаюся до дружини спиною, бо мене дратує і її акуратна зачіска, і гарний одяг, і те, що вона чиста, красива і повна життя. А Павла вже немає..

— І все ж треба йти,— говорять вона переконливо й м'яко, немов до когось із наших дітей.

І я зав'язую галстука, холодного й слизького, мов гадюка, вдягаюсь і йду до театру. Після такої звістки!

Це — заключний концерт огляду-конкурсу художньої самодіяльності, на який приїхали представники республіканського комітету по підготовці до декади, з Міністерства культури, зібралось журі повним складом — вирішувати, кому їхати до Києва і, можливо, до Москви, треба завершувати п'ятиденну роботу по визначенню кращих колективів.

Відповідальна ця справа так усіх захопила і стурбувала, що мого приходу якось навіть не помічають. І я радий. Сідаю на своє місце за довгим столом журі, застеленим червоною скатертиною, присовую до себе бланк для виставлення балів і відчуваю все це далеким, непотрібним і чужим через Павлову смерть.

Не підводячи голови, я знаю, що праворуч від мене сидить молода актриса обласного театру Тамара Ігнатенко, яка вважається серед нас найкомпетентнішою в художньому читанні. Добра, щира, захоплена, вона щедро виставляє бали, вона не може бути безстороннім членом журі і часом, захопившись, аплодує з-за нашого червоного столу, сяє і навіть кричить «браво». Тоді на неї оглядаються всі, хто сидить у залі, і шлють їй усмішки і, можна подумати, свої оплески. А члени журі роблять «великі очі», підводять з подивом брови, тягнуть гучно і багатозначно:

— Тамар-р-ро Мих-х-хайлівно! — і низують плечима.

Тамара Ігнатенко сміється, ніяковіє і розводить руками.

— Але ж гарно як! — говорить дзвінким голосом, і її чують у всіх кутках залу. А може, й на сцені. Іноді в цих захопленнях підтримую її і я.

Зараз Тамара похмура, насуплена. Швидко щось пише в блокноті, вириває листок і кладе переді мною. «Наших «Чайчок» знімає київський представник, той, що сидить скраю. Він заслужений артист. Поговоріть з ним».

Елегійний настрій з мене як рукою знімає. «Чайчки» — це народна пісня часів Вітчизняної війни.

Цю пісню я знаю давно. Я її співав з товаришами своїми в окупації, і вона увійшла в серце немеркнучою згадкою про ті суворі, неприкаяні часи нашої юності.

Над озером чайчки в'ються,
Не хочуть пікуди летіть...

Заспівував, бувало, Павло Солоний, що привіз цю пісню десь з-під Перемишля, а ми підхоплювали:

...Ім пікуди більше летіть.

І нам, сімнадцятирічним, теж пікуди було летіти: кругом гітлерівці, комендатури, поліція, фронт далеко, батьків і старших братів немає, і Батьківщини не було тоді на Україні — вона перемістилася десь за Волгу.

Летіть га Сибір — в край далекий.
Несіте печальную вість.

У тій пісні був сум, була скарга, був біль. А ще була якась причетність до великої нашої Батьківщини, до тих незламних солдатів, що складали цю нехитру печальну пісню.

Вони звертаються до чайок того лісового озера, біля якого «наш полк оточили вороги», і просять їх віднести «печальную вість» про те, що «патронів у нас — по одному, снарядів давно вже нема».

Цю пісню співали ми вечорами, і ніхто, навіть прохирливі наші маленькі брати, не бачив наших сліз. А плакали, співаючи цю пісню, майже всі. За школою, за долею, за батьками і старшими братами, за Батьківщиною і Москвою плакали ми на сплюндрованій фашистами Україні. І хоч це було не найкраще з того, що можна і треба було робити в той час, «Чайчки» кожен з нас запам'ятав на все життя.

Зараз я дивлюся на танцювальні номери, на хори, на виступи солістів, і те, що за кілька днів захоплювало, тепер дратує мене своєю веселістю, бездумною грайли-

вістю, відсутністю глибини. Пригадую весь репертуар і дивуюся: жоден з номерів програми не зачіпає Вітчизняної війни, не будить згадок про неї і про тих, що полягли, захищаючи наш мир, наш труд, нашу любов. Що це? Невдячність? Байдужість? Чи черствість душ?

«Чаячки» — це єдина в огляді-конкурсі згадка про війну і про тих, хто ніколи не ступить більше на сцену самодіяльності і життя, хоч багатьом з них в останню хвилину було неповних вісімнадцять літ. Навіть у залі не сядуть. І їх забули, виходить? Отих юних, чистих, відданих, чесних, сміливих синів Вітчизни?

Я підводжуся з місця і йду за спинками крісел до київського представника. Навалившись грудьми на червону скатертину, він зручно розлігся, підперши чубату голову випещеною рукою, і щось повільно креслить на клаптикові паперу. Я й досі певен, що малював він нудьгу. Сидить цей чоловік з важкою, жирною спиною чужий «Чаячкам», і цьому залові, і оглядові — сноб, якому все набридло.

Тінь Павла Солоного і доля беззахисних «Чаячок» витали тоді наді мною. Пересиливши себе, я не штовхаю його в спину і не кажу йому: «Добродію. Сядьте як слід або вийдіть звідси!»

— Товаришу, — кажу йому, — пробачте, що турбую...

Але він і не думає турбуватись. Скошує на мене врячені очі, повертає, здається, одного тільки сизуватого великого носа і повільним, затяжним рухом підводить широке, мов четвертина сала, підборіддя.

— Гм! — гмикає він запитливо і затягується сигаре-тою із золотим наконечником.

— Прошу вас, послухайте пісню «Над озером чаячки в'ються».

Мовчки крутнувши великою, мов у мула, головою, він одвертається, знову креслить ліниво нудьгу на папері, а я збираю всю свою витримку і думаю, як йому сказати дохідливіше і ввічливіше, щоб він зрозумів усю потребу і необхідність цієї милої пісні.

— А чого ви просите? — посміхається до мене другий представник з Києва. — Ніхто з нас не має права забронити...

— Але я наперед кажу, що цей номер не пройде, — бурмоче заслужений артист не мені, а своєму папірцю.

— А ви послухайте, а тоді й вирішуйте.

— Ат! — відмахується він олівцем. — Знаємо ми такі пісні...

— Які?! — вахляюся до його масного обличчя. — Які ж вони, ці пісні?

— Слухайте, слухайте, — полошиться він і сідає рівно.

— Отак і сидить, — кажу йому, відчуваючи, як мої губи дерев'яніють, а зуби стискаються. — І слухайте цю пісню не лежачи. А хоча б сидячи. Як усі. Зараз її будуть співати.

Не знаю, що він там говорив, що думав. Сівши на своє місце і не обертаючись, чую, як скрипить під ним крісло. Довго скрипить і стогне воно, не знати чого.

Заводський хор співає цю пісню прекрасно: тихо, сумовито ллються жіночі голоси, немов шукають молодих наречених, що вмирали по всьому широкому світі, лишивши на вічну самотність дівчат — своїх ровесниць; а чоловічі, приглушені, наче скликають друзів своїх, побратимів, розгублених і під кущами, і під високими деревами, і під холодними водами та теплими вітрами. Всі в залі стають суворішими і кращими, тільки заслужений артист усе ще кривиться, пхикає і розводить руками.

— Ну, що це за пісня! — говорить він так, що на нього озираються з передніх рядів. — Просто жах! Безграмотна, примітивна...

— Але ж істинно народна, — кажу йому, коли пісня скінчилась і оплески одзвучали. — Але щира яка!

Заслужений артист поблажливо хмикає.

— Про війну співати — сумнівна насолода, — каже він, глибокодумно наморщивши лоба. — Як сказав Марк Максимов:

Проверка смертю шла четыре года.

Проверка жизнью длится много лет,—

патетично, з підвивапням вигукує він і завченим професіональним рухом підводить догори правицю.

Я не знаю, що сказав і хто такий Марк Максимов; знаю, навпаки, що війну забувати не можна, що пісня «Над озером чайчки в'ються» — справді проста, нехитра, і все ж...

— Все ж, — кажу «заслуженому», — це прекрасна пісня. І в самодіяльності, що має найліпше представити народну творчість, вона на місці. Треба тільки про якість виконання говорити.

— Ну, виконання... Виконання того... Задовільне. Але саму пісню везти в Київ? — він мапірно пересмикнув плечима. — Смішно?!

— Це як на які зуби сміятися...

— На кутні, ви хочете сказати? — з натугою повертається він до мене.

— Ви надто догадливі, добродію, — кажу йому і відходжу.

Після концерту була якась вечерея, невідомо ким приготовлена, невідомо на які кошти, і коли я, не залишившись, виходжу, одягаючи пальто, «заслужений», уже напідпитку, говорить якомусь своєму давньому приятелеві, що об'явився в нашому місті:

— Дача на березі Дніпра, глісер, сад. Словом, приїзди в гості, не пошкодуєш.

Я зупиняюсь і дивлюсь йому в обличчя. Червоне, лискуче, воно кричить про вдоволення і нерозтрачене здоров'я; зручне для накладання гриму, воно не має місця для людських почуттів.

— Краще б ви не приїжджали, — кажу йому.

— Як це так? — здивовано підводить він брови. — Чому?

— Краще б вас і зовсім не було. — Я застібаю пальто, штовхаю двері на вулицю, і вони, під тиском пружини, грахають за мною так, немов хтось вистрілив з ПТР.

У густому тумані йду на вокзал вулицями міста, один як палець. Тільки двірники, переважно старі, похилені жінки, щось беззвучно й заклопотано роблять своє — непримітне і найнеобхідніше людям з давніх-давен. Але самотність від тих заклопотаних тихих силуетів, що виринають подекуди з туману і знов поринають у нього, мов приречені, стає ще дошкульнішою, від неї хочеться тікати світ за очі.

Але, я знаю, від неї не втечеш. Ні пішки, ні поїздом, ні літаком. Вона й раніше підступала до серця, та щемлива самотність, коли десь за Віслою чи за Одером доводилось хоронити загиблого друга. Варто було тільки глянути на нього, мертвого, як тієї ж секунди щось тенькне в душі, мов обірвана струна, і вже ніколи не звучатиме. Вже якась частка тієї душі, котра найбільше зігрівалася почуттям дружби й любові до друга, що був та й нема, зсамотіє пазавжди, замовкне, тільки колючий біль залишиться, та жаль залишиться, та згадки.

У вагоні сміються, перегукуються дівчата. Хлопці, що працювали на заводі в третій зміні, гамують втому штучно підігрітим азартом картярської гри, женуть докучливий сон одчайдушним гахканням доміно об міцні ва-

гонні столики, і мені хочеться вийняти телеграму, показати всім, щоб вони не сміялися даремно, щоб не гахкали так запопадливо в цей урочистий і печальний ранок.

Бо десь же в труні лежить молодий і красивий Павло Солоний.

Про це не думаєш, якщо довго ніхто не вмирає з близьких. Але як тільки смерть торкнеться когось із твоїх друзів, чи родичів, чи знайомих, ти одразу починаєш розуміти більше, старішаєш і хочеш зробити поправку у своєму житті й у житті цілого людства.

Тобі вже не хочеться довго спати і пропускати народження нового дня і сонця. Не хочеться марно гаяти час і сердитись на людей за дрібниці. Тобі не хочеться бачити несправедливість і тих, що страждають від неї, і не хочеться, щоб гарні, добрі робочі люди так немилосердно гатили об стіл костяшками доміно замість якоїсь душевної пісні чи розмови. Хай би краще помріяли про свій завтрашній день, про наступні дні своїх дітей; хай дівчата біжать до квітучих луків, закохані жінки — до своїх чоловіків; хай стара земля наша не знає визискувачів і грубих людей, що плюндрують її, без потреби знищуючи красу її і багатство, і рослини, і тварин її, і хай народ наш щодня має добрий хліб, має гарний труд, має щастя і радість і не має горя й печалі, хай і я, мої руки і все, що я зроблю, всім принесе тільки радість, а не гнів, не докір, не задрість чи злобу. Хай!

Сходжу на глухому полустанку з цегляною водонапірною баштою, з довгими білими пакгаузами, такими ж білими козами, що блукають вздовж насипу і перестрибують через рейки, з степовою тишею — скоріше, мовчанням. Стою і не хочу рухатись. Чужа смерть у такій глибокій тиші здається страшнішою за власну, і просто нестерпно уявляти зараз хату, набиту заплаканими людьми, принишклих дітей десь на кухні, голосіння...

Радію, що побачу це все не тут і не зараз, а лише через п'ять кілометрів важкої дороги. Виходжу в степ і з грейдера скочуюся в лісосмугу: тільки тут якимось можна ще йти, а скрізь-скрізь простилається море чорноземної багнюки, наче хтось замісив її, щоб наробити вальків чи лампачів та побудувати високі стіни людської байдужості.

Лісосмуга мокра, порожня, встелена смугами крихкого, сипучого снігу. Я йду по ньому, мов по розсипах цукру, і все тяжчають мої думки, і все легшають ноги.

Чогось я біжу, чогось поспішаю. Міняючи стежку в лісо-смугі, стрибаю через кущі; провалюючись у сніг, вибираюся надто квапливо, і все йду, йду в суцільнім жовтуватім тумані, наче от-от він має розійтися і я побачу синє небо, зелені поля, листя на деревах. До сьогодні не знаю, куди я тоді поспішав.

В тумані губляться поля, і простір звужується до якогось дивного просторового вакууму, в якому тільки я та Павлова смерть у моїй кишені, і тому мені душно, неспокійно-самотньо. І, можливо, я біжу, щоб утекти від цієї самотності.

Аж ось із туману виринає степова могила. Та хіба це могила? Монблан, Еверест! Найвищі гори так не малюються людям, як мені ця древня могила в степу того жахливого ранку. Крутий бік її, починаючись із лісо-смуги, здіймається в тумані, дець у ньому біліють залишки снігу, і в сірому морозі це здається таким далеким! Неначе в хмарах ховається похмура шапкаста верхівка, і можна подумати, що в цій могилі лежить усе людство минулого.

Дорога йде по схилу крутого підніжжя, крениться, мов палуба в непогоду, і я на міцних своїх казенних чоботях раз у раз з'їжджаю з могили в лісо-смугу, аж доки не виходжу на поперечну дорогу, а за нею на нафто-базу. І дивуюся: невже так швидко прийшов?

Добра Криниця лежить унизу, і дорога спішить, спішить і несе мене, мов течія, все вниз та вниз, і я не можу спинитися на її слизькій, розгаслій чорній спині. Минувши дві вулиці, перебираюсь через кювет і питаю жінку з відрами, що бере воду з колонки, де живе Павло Солоний.

— А ви, мабуть, родич його? — питає вона, пильно дивлячись на мене і ставлячи відро навпомацки під кран.

— Ви он відро поставте як слід, — для чогось кажу я жінці, наче й вона в чомусь винна.

— Відро? — схлипує вона. — Яке там відро, господи. Тут он хлопець який помер. Ціни йому немає. Ще як був управляючим відділком, прийшла я до нього з слізьми, щоб хату мені вкрили. А якраз кукурудзу вибирали, нікому було. Так він увечері сам укрит. І плати не взяв. А тепер... Загнали золотого чоловіка! Га!

Я знаю схильність отаких спрацьованих і самотніх жінок відшукувати винуватців там, де їх навіть немає

і не може бути. Навіть у такому випадку, як смерть. І тому мовчу.

— Він у лікарні вісімнадцять днів лежав, а механік на параді каже: «Придурюється Солоний. Злякався морозів. Воно після управляючого дикувато слюсарем-водопровідником на фермі гібити — він і сховався в лікарню». Щоб ти, сучий син, весь вік так ховався! — Жінка заплакала дужче, по витираючи сліз, не ховаючи спотвореного риданням обличчя. З її гарячого рота разом з парою летять і летять болючі, дошкульні слова, а я стою на розгрозній дорозі, намагаюся не дивитись на неї і слухаю.

— А Солоний, як виписався з лікарні та почув таке, не міг знести несправедливості і наруги. Виговоряти їм почав. А вони його — на найважчу роботу, на рядовішу з рядових: силос грузити. Мислимо? Больну людину — силос грузити.

— Де ж його хата? — питаю, обчищаючи чоботи в суцільній багнюці.

— Отак прямо та й прямо, — показує вона, і мені доводиться вертати назад: проминув я Павлову хату по похилій та мокрій дорозі.

Назустріч мені йде Петро — Павлів брат, що прислав телеграму. Ще з якимись людьми. Дивиться на мене сумними-сумними очима, примружується, стріпнувши кучерями, що стирчать з-під шапки у всі боки, кахикає.

— Чим прибув? — питає якимось хрипко і бадьоро. І мені одразу стає легше в цю першу пайтяжчу хвилину. Йдемо по якусь машину, про щось говоримо з людьми, котрі розпоряджаються похороном, а я все думаю про Павлову смерть і все хочу розпитати Петра докладніше. Але відчуваю, що якимось не час і не місце.

Лише коли вертаємо з майстерні додому, питаю, чи правда, що Павла послали на найтяжчу роботу. Чи правда, що примусили?

— Та ні, він сам пішов. Сам! Від посади управляючого відмовився сам. Каже: почуваю себе неважно та й хату треба в зиму кіпчати. І силос грузити ніхто його не посилав. Розсердився на того дурня-механіка і пішов. Директор, парторг вговоряли. Не допомгло.

— І що ж? Від цієї тяжкої роботи помер?

— Що він — глевтяк? Павла не знаєш? Від роботи б він не вмер. Там трапилася штука, від якої й ми з тобою не застраховані. З усяким може трапитись.

— А що саме?

— Лафетом силос возили. Знаєш лафет?

— Та знаю.

— Ну, от. Там така гадська конструкція — вшістьох треба піднімати царгу, щоб причепити лафет до трактора. А в степу, біля силосної ями, їх було троє. Тракторист здавав, здавав назад — штир і вискочив. Відчепився лафет. Давай вони його чіпляти. Павло каже: «Не може бути, щоб ми втрех не почепили. Худоба голодна лишиться». Ну, вони і взялися. І почепили. Так один упав на крижі, а Павло випростався, охнув, ухопився за серце. «Хлопці, — крикнув він, — щось у мене всередині одірвалося!» Його на лафет і в радгосп. А воно ж грудомоахи, підкидає, душу з нього витрушує. Попросив зупинити десь серед дороги, сніг почав їсти. А тоді й каже: везіть мене і ні на що не зважайте — ні на крики мої, ні на просьби. Бо я буду вмирати. Ну, й привезли. Он, бачиш, лафет стоїть і досі.

Лафет, справді, стоїть у дворі, наче Павла привезли з бою. На станині лафета сидить батько з червоними очима — може, від сліз вони червоні, а може, від постійного горнового вогню, що грів старого коваля добрячих сорок п'ять років. Він простягає назустріч нам вузлуваті темні руки (в одній з них — стара шапка), питає: «Ну, як оце так робити, щоб їх каліками поробило! Відкаємося, що сталі в нас мало, а тонни її витрачають на отаке одоробло, хоч тут можна було кілограмами обійтись. Та не жулики оце, скажіть? А Павло, піднімаючи ті дурнуваті тонни, помер». Рот йому кривиться набік, і вітер куйовдить волосся. Величезними чорними кулаками давить старий коваль сльози...

Шапки наші — за поясами, очі — під насупленими бровами, руки — під Павлом. Аби можна було їх підкласти раніше, з якою радістю зробив би це кожен з нас! А тепер — несемо його, довгого, кучерявого, навіть у смерті гнучкого і молодого. Руки і душі холодить смерть, відкриті голови — зимовий вітер. У хаті і сінях слизько від багнюки, нанесеної знадвору людьми за цілих три дні довгого прощання.

Поперед нас випосять у вузькі двері повернуту боком труну: через те й Павла вийняли з неї, бо не проходить.

— І зробили ж отакі вузькі двері, господи, — бідкається якась заплакана бабуса.

— Коли хату будують у молодості, не думають про труну і цвинтар, — відповідають їй тихо і мудро.

Ми кладемо Павла знову в труну. Цього разу навіки. Людям тісно стояти в дворі, хоч він і виходить просто у поле. Я розгинаюсь і бачу море похилених голів. І навіть по платках і по скуйовджених чубах видно, що всі ці люди плачуть. І плачуть за Павлом. А він лежить горілиць, склавши на грудях руки, з таким мудрим і спокійним обличчям, як у апостолів на іконах. Лежить та й думає, та прощає, мабуть, усіх, і вже ні хула, ні ридання на нього не діють.

Він не поверне вже голови ні на прощання, ні на окрик, ні на ласку. Бо він уже не наш. А повертав... На кожне людське слово, на думку, на жалість і на кохання.

— Горе нам, діточки, горе! — квилить його дружина.— Немає в нас таточка, немає заступи. Та ніхто ж вас не привітає, ані зустріне, ані приласкає. Будете ви сиротами навіки. Не діждетеся нашого милого, любого.

А трое дітей туляться біля червоної труни, мов голуб'ята. Старший син Віктор — насуплений, бликає спідлоба на світ і на людей — не підходь! Йому десять років, і він розуміє, що відбувається. Середня — дівчинка — тримається за материну спідницю і беззвучно плаче. Меншенький, Андрійко, білотілий, з великими, як у Павла, чорними сумовитими очима, все позирає на матір, підвівши голівку, і його довгі м'які кучері в'ються на вітрі. Він ще не усвідомлює страшної втрати. Він тільки боїться дивної байдужості і нерухомості, що скували рантом його лагідного молодого батька, і ловить скорботні погляди чужих людей та вряди-годи посміхається їм, болісно, нерішуче. Красивий, мов біле ягнятко.

— Та ти ж усіх виглядав,— голосить дружина,— і брата, і друзів, а вони навіть у хаті твоїй не були. Усіх ти жалів, за всіма побивався, тільки тебе не пожаліли...

— Досить, Лізо,— заспокоює її мати.

— Ой не досить, мамочко, не досить,— заламує вона в розпачі руки.— Ой, це ж мені на все життя печаль, і самотність, і розлука. Горе нам, горе!..

А до труни вже простують крізь натовп найпохмуріші люди, розсувають усіх. Підійшовши, схиляють ще нижче голови і кажуть кудись під ноги собі:

— Пора...

Доц і вітер зітерли світло, туман оповив землю, і день загубився в просторах та перетворився з самого ранку на присмерк. А люди все йдуть, прибувають. Із стаєнь і майстерень, з ферм, із свинарників, з домів. Ось

і діти прибігли з портфелями. І вчителі поприходили — не в тілогрійках, як усі, а в гарних пальтах.

— Пора,— кажуть знову ті люди суворі з пов'язками на рукавах, і Ліза падає на труну, закриває Павла.

— Ні, не дам! — кричить вона і заходиться плачем.— Хай усі комуністи, його товариші поприходять.

— Ми всі тут,— кажуть їй.— Всі прийшли.

Останні надії вмирають, як листя. Останній привід затримати Павла пропадає.

— Ой беріть, забирайте мого сокола, дружину мою вірну,— тужить вона і цілує Павлові льодові уста і складені руки, а ми піднімаємо гроб і несемо його на машину. Перським килимом вслана вона, та машина. Гарний килим кладемо під тебе, Павлуно! Та ти б з задоволенням витер об нього ноги, якби оце прийшов із полів, та всміхнувся б, та гукнув щось до нас. Але ти вже не тут і не наш. Тебе забрала в нас вічність. Таким, як ти був. І ми це тільки пам'ятаємо: який ти був, як ти сміявся, любив, говорив, працював. І ти здаєшся нам прекрасним, як молодий бог.

Але ми веземо тебе на кладовище, як дідів наших і прадідів. Тільки не попи замітають земні сліди твої димами кадил, а оркестр потрясає небо і землю реквіємом, славить тебе і тужить за тобою скорботою цілого людства. Тільки це теж тобі байдуже.

Люди йдуть за машиною — повільно, врочисто. Йдуть похилі діди і юні дівчата, і зрілі мужчини й жінки, і діти йдуть, присмирнілі, примовклі, приголомшчені смертю і музикою. І батька ведем попід руки. Попід важкі руки, якими кував він залізо, носив маленького Павла, а може, колись і карав його, щоб навчити добра. Очі в батька заплющені, обличчя палає одвічними відблисками горна і горя, а музика ридає і потрясає людські душі на землі і хмари на небі.

— Він вам родич? — питають знову мене обережно й ласкаво.

— Він мій брат,— кажу я чомусь з гордістю і бачу біля себе директора радгоспу Карпа Степановича Буряка. Я його знаю давно. Не раз доводилось стрічатись по роботі; колись і статтю його довелось готувати, і я подаю йому руку. Він постарів, посинів, похилився. Не такий виголений, як завжди. І тепер видно, що він, справді, створив цей радгосп понад тридцять років тому, що часи відтоді були нелегкі, дороги — не гладенькі, життя — не надто ласкаве.

— Не послухав Павло Васильович мене,— каже директор,— як його не вмовляв залишитись управляючим. Хазяїн же, з людьми умів поводитись, хоч і молодий! Працєю, поможемо. Так ні. Здоров'я, мовляв, похитнулось. А похитнеться, коли хату за рік збудувати! І все сам, все сам! Тільки стіни найняв, щоб поставили. А то й крокви, і вікна, і двері — все сам поробив. І нічого ніде не попросив і не взяв. Сам стягався і сам робив. Тепер ось хата стоїть камінна, під черепицею. Тільки поштукатурити знадвору не встиг...

— Вже й не поштукатурить...

— Да, нема Павла.

— Якби послухав та залишився,— каже Карпо Степанович з докором,— жив би й горя не знав. Відділок у нього найкращим став за останні три роки, люди його любили. Та ось погляньте, весь радгосп хоропить. Бачите? Ви думаєте, тут усіх так хоронять? Та ще по отакій багнуці? Не всіх! Павла любили. Якби залишився управляючим відділком, може б, і досі жив.

— Якби знав, де впадеш, соломки б підклав,— каже хтось.

— Може б, він і управляючим нагодився якраз до силосної ями та заходився біля лафета,— каже Петро.— Хто знає?

— А слюсарем-водопровідником пішов він не тому, що здоров'я погіршало, а тому, що автопоїлки встановлювали. Робота його всяка нова інтересувала. От він і взявся за неї, і поставив автопоїлки, водопровід проклав. Тепер ця його робота довго нам служитиме.

— Он як? — дивується Карпо Степанович.— Це на нього схоже. Я чогось про це не подумав.

— А от що механік про нього сказав, то вже підлість.

— Погана людина, хай йому чорт,— розлютувався Буряк і довго ще бурмотить щось собі під ніс і сякається у велику хустку.

На кладовищі було як на кладовищі: жіноче голосіння й зойки від лунких ударів молотків, якими прибивають до труни віко, і мученицькі скривлені обличчя чоловіків, що за все життя так і не навчилися плакати, і торохтіння перших грудок по труні, мов по серцю, і пустка. І ми вдвох з Петром при могилі. На ній ужеobelіск, і стояти тепер їй довго. Як усім могилам на землі. І вітер, що ворухить квіти, і хмари, що низенько летять над землею, і дощ, що скісно падає і січе набубнявілу землю, і наші обличчя — все це якесь урочисте,

величаве і вічне. Все чомусь нагадує ніч і самотність, в яких тепер жити Павлові.

І ще думається про те, що, коли людина вмирає в старості, її мало жаліють і мало її проводжає людей. І не тільки тому, що, мовляв, пожив — пора і честь знати. Ні. А тому, що ровесників не застається, і красу, доброту людина на старість втрачає. І в ці урочисті хвилини, коли ми застаємось одні на Павловій могилі, стає видно красу людського чесного молодого життя і чистої смерті. І ще застається в душі приємність: у щасті й у труднощах, у горі й у radoшах і в смерті — бути скрізь із своїми людьми, ділити з ними все порівну, як у голод — шкоринку і як на війні — патрони.

А потім у страшно спустілому домі, де тіні блукають замість господинь, сидимо за довгим столом поряд, і п'ємо на спомин душі гірку чарку, і їмо наш борщ, завжди однаковий — на весіллі і на похороні. І люди говорять про Павла, мов про сина, тільки хореше.

Деся уночі, коли вже кінчається сумна вечера, заходить у хату дідок з рудими вусами й борідкою, в поношеній шинелі й чорних кожаних рукавицях. Зупиняється в порозі, обводить нас заплаканими очима, тримаючи шапку під пахвою.

— Я прийшов пом'янути Павла Васильовича, — каже він скривленим беззубим ротом. — Оце тільки змінився... І на похороні не був.

— Сідайте, сідайте, — запрошуємо його, звільняючи лаву.

Він скидає шинелю, акуратно згортає і кладе на підлогу в кутку, зверху примощує шапку. Рукавиці бере на коліна, всівшись до столу.

— Подарунок Павла Васильовича, — каже врочисто, погладивши ті рукавиці. — Я у нього в гаражі сторожував. Пожальвіся якось, що руки мерзнуть, він зняв свої рукавиці й віддав. Носить, каже, мені в руки не холодно. Що за людина був, цей Павло Васильович! Хай пухом йому земля. Ну, як дитина, добрий та чулий. Прийде, бувало, вночі (я нічним сторожем працював), скаже: беру машину до батька з'їздити, буду о третій годині. Як сказав, так о третій і прибуде. І машину поставить на те саме містечко, і заправить. Щоб ніхто ніякого худа не мав. Удень не було в нього часу батька провідати, так він уночі проривався.

— Не провідає мене тепер більше ніхто,— зітхає втомлений батько кінець столу.

А Петро:

— Заїжджав він щоразу до мене літніми вечорами. «Ти їдеш до батька?» — питає з кабіни. Сяду поряд з ним у кабіну — раз! І ми вже у батьковій хаті. А то восени вночі загавкає собака. «Хто там?» — питаємо. «Хто б вас провідав, якби не я», — каже з-за дверей, витираючи ноги, а за плечима рушниця і засьць через плече, а то й лисиця.

— Не вберегли, — каже дідок-сторож, сьорбаючи борщ і ронячи сльози в ложку.

— Ну, а що ж воно за механік? — питаю нарешті, не втримавшись.

— А хто його знає, — здвигує плечима дідок. — Прийшло звідкілясь, намутило та й зникло.

— Зникло? Як то так зникло?

— А так, що Карпо Степанович вигнав його, як собаку. Щоб знав, як на людей грязь лити. Та ще на яких людей!

І була ще довга ніч і ще довша поїздка в село по розгрузлій дорозі, коли машина реве і буксує, а здається, що вона теж оплакує рано померлих людей і тужить за ними тим ревом надривним і борсається в розпуці і люті на паглу смерть. І коли про все те, тяжке і похмуре, згадую, мені уявляється молодий, гнучкий і красивий Павло, і той сумний похорон, і плач людей, і самотня могила.

А десь по той бік могили бреде розгрузлими дорогами вигнаний з радгоспу механік. Через те, що я його ніколи не бачив, мені здається, бреде від хати до хати, від села до села, від міста до міста заслужений артист із жирною спиною, якою він повернувся до «Чайчок». Він бреде довгий час, але ніхто його не пускає, бо на нашій землі не місце черствим і бездушним людям.

Бо байдужість і черствість теж сіють смерть, і наші люди, і родина Павла Солоного — всі ми знаємо це добре.

ЗЕЕЛОВСЬКІ ВИСОТИ

I

Вони лежать за гранітною аркою залізничного мосту, піщано-жовті, брунатні, немовби потомлені.

Потім про ці висоти напишуть симфонії і поеми.

А зараз... Ще мовчать кулемети, ще зариваються в землю солдати ворожих армій з обох боків залізниці, а суворі гармати весело котять сюди асфальтом за потужними тягачами, підплигують на вибоїнах, немов радіють, немов поспішають на свято. Гармати завжди у наступі веселі й легкі, а у відступі — важкі й похмурі. Артилеристи кажуть, що від кордонів до Волги тягли їх, немов на Голгофу, а від Волги наші гармати котяться до Берліна майже самі, і жодна не відстала.

Сунуть від Одера до Зееловських висот задимлені танки, могутньо й погрозово фіркаючи, а поміж ними — таємничо-принишклі «катюші», затягнуті в брезент, цей одвічний сейф військового, засекреченого світу.

Роботящі ЗІЛи, «студебекери» з ящиками снарядів та патронів вище кабін терпляче тримаються правої сторони шосе, пропускаючи відкриті штабні машини, на яких величаво погойдуються гнучкі антени, червоніють генеральські лампаси й поблискують погони та зеленіють розстелені на колінах карти.

Армія переслідування, в касках, із автоматами, густо повсідалася на машинах і котить, поспішає. Білі-білі паски касок на обвітрепих юних обличчях здаються гнотами семилінійних ламп, якими змалечку світили цим хлопцям їхні матері по селах.

І ми, розвідники звичайнісінької «матінки-піхоти», тупаємо узбіччям до тих далеких висот. Обдувають нас пилом потужні грузовики, дмухають гарячим духом в обличчя танки, а ми йдемо собі з автоматами і несемо сонце на плечах, синє небо і квітучі сади в очах.

Сади... Вони просто кипіли тієї весни на землях поверженої Німеччини. І хто скаже, що ні, так і знайте: їхав чоловік на машині чи в танку, ковтав пил, минав кілометри, а пахощів квітучих вишневих садів не почув.

А ми чули.

Нам не треба було асфальтів по автострадах. Ми ходили тоді, звичайно, навпростець по полях, по лісах і по садах. Поки на автостраду вибиралися мотоцикли, нам треба було обнишпорити садиби, гаї, і сади, і кожний пагорбок чи долинку.

І ми нишпорили. Вриваючись у чужі покинуті спальні, ми лякалися свого відбиття в не наших розкішних дзеркалах і готові були різонуть з автомата по них, не пізнаючи самих себе: нам тоді було по 19—20, а в безперервних наступах та боях ми здавалися набагато старшими й суворішими, ніж це дозволяв наш вік. І сімде-

сят два кілометри від Одера до Берліна були не такі легкі, як тепер здається.

Зееловські висоти було видно з усіх-усюд: із штабних машин — генералам, із окопів — солдатам, крізь розчинені люки — танкістам, із квітучих садів — нам. І навіть, впоравшись з усіма околицями та зайшовши в невеличке чепурне містечко, з грудням цегли, черепиці та битим склом на рівнесеньких тротуарах, ми бачили жовті відрогі, схожі на поснулих левів. Вони тривожили, вабили до себе погляд і обіцяли кожному з нас те, чим лякає людину війна,— нам же їх брати, оті Зееловські висоти...

А поки що повсідалися ми проти щедрого сонечка, куримо і слухаємо тишу. Така ж вона дзвінка, така приємна, що всі дримаємо або всміхаємося. І здається: вийдуть зараз двірники в білих фартухах, підметуть з тротуарів биту цеглу, черепицю й скло, нагрімають на нас, замахнувшись своїми мітлами, та проженуть додому вчити уроки або помагати матерям щось робити вдома.

Двірники, проте, не йдуть, а містечко повниться танками, машинами, гуком моторів у небі й на землі.

2

Біля нас зупиняється танк. Ревнувши завмирає. Тільки дим і курява довго ще спливають від нього. Та повітря кипить над обрешетниками моторів. Та люки відкриваються.

Із верхнього вискакує спітнілий червонолиций генерал. Він стає на броні, оглядається. В сердитих очах — погроза тим далеким висотам, близьким будинкам і нам. Легким натренованим рухом він сплигує на землю й каже, ні до кого не звертаючись:

— Викличте «Дніпро». Зв'яжіть мене з першим.

Поки генерал курить, походжаючи біля танка, середині щось гукають, когось умовляють, і нарешті з люка простягають йому плесканий круглий мікрофон і ставлять на броню важкий невеличкий динамік.

— Перший слухас,— каже хтось з динаміка спокійно й стомлено,— доповідайте.

— Вийшов на рубіж «Зееловські висоти». Нагодую людей і рушу на південь...

— Ви нікуди не рушите,— ще спокійніше доноситься з динаміка.— Хай люди відпочивають і готуються до штурму. Втрати є?

Генерал кусає губи і ще більше насуплюється. В нього очі голубі-голубі і здаються на червоному обвітреному обличчі чужими.

— Загинув взвод розвідки майора Аніканова.

— Увесь взвод? Всі три танки? І екіпаж?

— Так, усі... Їх спалили фаустники біля висоти 326. Я мушу її взяти сьогодні ж! Дозвольте обійти з півдня.

— Ви відпочиваєте і готуетесь до штурму,— повторює той же спокійний голос. Він уже знову спокійний.

— Дозвольте атакувати з ходу.

— Ніяких атак! Проведемо рекогносцировку. Я у вас буду... незабаром.

У динаміку все стихає, і генерал повільно кладе мікрофон на броню.

— Товаришу генерал-майор, дозвольте звернутися? — виструнчується, вийшовши з-за танка, молодий майор, що кілька хвилин простояв уже, очікуючи, поки скінчиться радіорозмова.

— Ну,— повертається до нього генерал.

— Серед тих диверсантів-фаустників, котрих ви наказали розстріляти, є знаменитий піаніст. Молодий-молодий... В окулярах. Він такий кволий... Треба його залишити. Адже Берлін ми скоро візьмемо — цей знаменитий піаніст одразу й стане до роботи.

— Знаменитий, кажете? — дивлячись на гостроверхі покрівлі містечка, перепитує генерал.— Молодий? Ну то й що? Серед тих наших молодих танкістів, які сьогодні згоріли в танках, знаєте скільки було знаменитих піаністів, і майстрів, і вчених? Не знаєте? А я знаю. Такі хлопці! — генерал хапається обома руками за голову і хитається, немов від зубного болю.— Всіх розстрілять! Всіх! — кричить він, гнівно тупаючи ногою.

І після того крику чути, як десь далеко в гаю кує зозуля, виспівують шпаки на ближніх деревах.

Гріє сонце, спочиває вітер, вичахають танки по дворах та вулицях містечка, і стелється по садах білий цвіт вишень.

— Погляньте на нього,— переступивши з ноги на ногу, благає несміливо майор.

— Ніяких «але»! Виконуйте наказ.

Губи в генерала сіпаються, а очі ще більше голубіють, мов наші ріки в сонячний день.

— Вони спалили найкращих наших розвідників, що воювали від початку війни. Хто мені їх поверне? Мені,

і сім'ям, і матерям? Може, ви? — визвіряється генерал на майора. — Чи, може, той ваш плюгавий піаніст?

— Але ж він тільки позавчора з Берліна. Тільки-тільки натягли на нього шинелю. Він і гвинтівки не вміє тримати, не те що фауст-патрона...

— А ті, мої хлопці, все вміли. Вони взяли Кантемірівку під носом у Генріха Гілле з його «Мертвою головою», зламали Курську дугу. Я на них надіявся, мов на самого себе. І сьогодні їх не стало. Ви це розумієте? Хоча б це...

— Це зробив не він, — уперто нахилив голову майор. — Гляньте на нього, і ви зрозумієте все. Він абсолютно небездатний.

— Ви мене дивуєте, хай вам чорт, — червоніє ще більше генерал, стримуючись. — Що за розглядини можуть бути перед Зееловськими висотами? Чом вас потягло в адвокати. Га?

— Він був професором Берлінської консерваторії. У 27 літ! Погляньте на нього.

Генерал довго мовчить, мне свої рукавички, в яких четвертий рік безперервно водить танки. А зозуля кує в гаю. І стеле по чорній землі свої пахучі пелюстки млода вишенька у дворі. І так тепло й тихо у світі...

— Добре, приведіть, — каже генерал і одвертається, щоб прикурити.

3

Він стоїть посеред двору — уособлення безпорадності, непристосованості. Безжальна карикатура на інтелігентність, написана суворими мазками війни.

Тонка довга шия жалібно стримить з жорсткого коміра шинелі, яку він боїться зняти навіть у цей теплий і прекрасний квітневий день — можливо, останній в його житті. Бо ту шинелю наділи на нього грубіяни й циніки — штабні фельдфебелі, — їх він боявся більше, ніж смерті. Кашкет з довгим козирком, які носили солдати гітлерівської армії, налазить йому на вуха, гне їх униз і тримається, мабуть, тільки на окулярах у тонесенькій золотій оправі. Довгі руки виснуть вздовж тулуба, тонкі й білі. І біле обличчя. Біле, як у мерця. А гострий борлак виступає на шії якимсь дивним наростом, і через те думається чомусь про чаплю і ще про щось жалюгідне й нещасне.

Генерал, оглянувши його, затримується очима на тонких-претонких ногах, обстібнутих гетрами і взутих у величезні руді черевики. Ковані, міцні, зроблені для дальніх доріг у Росію та Африку, вони зайшли від Берліна тільки до Зееловських висот. Ці важкі черевики на кволих ногах берлінського піаніста.

— Гм, вояка,— хмикає генерал незлісно.

— Найн,— мотає головою німець.— Не війна. Ніхт война. Мюзік...

— Мюзік, мюзік...— бурмотить генерал, і куточки губів його опускаються донизу.— Де тут є піаніно? Ану,— повертається він до нас, і ми розлітаємось по кімнатах, мов горобці.

Офіцери в тонких комбінезонах стоять поряд і прислухаються.

— Берлінський піаніст,— каже, підходячи до них, генерал.— Зараз послухаємо, як він грає,— генерал поглядає на годинника.— Що роблять люди?

— Миються,— виструнчується один із офіцерів.

— Миються? — дивується генерал.

— Ага. Пороздзягались до пояса і ллють один одному цілими відрами воду на спину.

— Жарко,— каже генерал.— Хай миються. Буде ще жаркіше,— і він довго дивиться на Зееловські висоти, що скидаються на поснулих левів.

4

Фортепіано знаходимо в сусідньому будинку.

— Ходімо,— велить німцеві майор.

Той нагинається, піднімає ранець, обшитий телячою шкурою, закидає собі на плечі. Потім надіває пояс із бляшаною циліндричною коробкою та шанцевою лопаткою в покрівці.

— Тут недалеко,— гукає йому майор, зупинившись,— не треба одягати.

— Найн, найн,— мотає головою німець і оглядається, чи не забув чого. Тільки пересвідчившись, що вся амуніція з ним, він чвалає за майором, байдужий до всього: і до нас, і до сонця, і до наших автоматів.

А коли переступив поріг кімнати й помітив рояль — забув про свої солдатські пожитки: не дивлячись, кидає їх посеред кімнати й квапливо переступає через ранець довгими худими ногами. Потрясаючи підлогу важким гупанням кованого взуття, кидається до рояля. Відкри-

ває передню частину кришки, нагинається, примружується короткозоро і підводить обличчя. Воно сяє, мов у дитини.

— Беккер,— піднявши пальця, багатозначно вимовляє він і беззвучно гладить клавіші. І ще заходить збоку і легким зграбним рухом відхиляє верхню кришку рояля так, що стає видно струни, світлу, мов сонце, соснову деку й позолочений металевий каркас.

— Айн момент,— вибачається він і скидає шинелю.

Не скидає, а якимось ніби вилазить з неї, наче вона й не держалась на ньому без його підтримки. Проте складає її вдвоє, акуратно згорнувши вповодж, і шукає очима свою амуніцію. Вона лежить далеко. Нетерплячим кроком підбігає до ранця й пояса з протигазом та лопаткою, хапає однією рукою і, перехиляючись набік, тягне до інструмента. Потім кладе на них згорнуту шинелю (в неї дуже світла і дуже блискуча підшивка) і вже на шинелю — м'який свій кашкет. Ще поправляє волосся обома руками, обсмикуює новий цупкий мундир і, примірівшись, підставляє стільця. Тільки тоді вже сідає.

А сівши, не одразу б'є по клавішах. Схиляє над ними свою світлу, лисувату голову, якусь мить мовчить, немов згадує щось, і, випроставшись, обводить нас дивним поглядом. За скельцями окулярів повно сліз: мабуть, він уже не сподівався коли-небудь сісти за рояль.

— Данке,— несподівано для всіх вимовляє він і, підвівшись, вклоняється усім нам, на всі боки, і генералові, що стоїть біля вікна, суворий і неприступний, і групі молодих офіцерів у красивих комбінезонах. І нам — запиленим, незграбним у своїх рятівних, зручних маскхалатах. І майорові, що тулиться якимось збоку, намагаючись не дивитись на німця.

Піаніст починає з грубих басів. Рокочуть вони і гримлять про щось суворе, страшне, непоправне, наче рушаться в світі міста й мости, а небо падає на землю побитою кригою, і валяться гори й висоти, і рвуться бомби та стріляють гармати, і кричать жінки та плачуть діти. Все дужче, все страшніше. Аж дихання нам перехоплює, аж серця наші заходяться, а десь глибоко всередині кожного наростає напруга.

Голова німця мотається в такт цій страшній музиці, плечі стрибають, розвихрюється світле волосся, і руки літають над клавішами, немов б'ються дві білі блискавки, але ніяк не можуть знайти напрямку, куди б полетіти назавжди.

І ми відчуваємо: або він вмире за цим беккерівським роялем — і тоді музика скінчиться, або в світі трапиться щось непоправне й страшне. Хоча ми вже й не сподівались в своєму житті побачити щось страшніше за війну, котра носила нас днями й ночами по своїх жорстоких і страшних полях.

Звуки гримлять і падають на нас, на стіни кімнати, вириваються у вікна, у весняний світ, залитий сопцем, і теплішають, тихшають, немов усі люди на землі відходять від злоби, навіки втрачають її і починають несміливо ще, а далі веселіше посміхатись одне одному, а потім простягають руки і обнімаються. І щось ніжніше ніжне огортає нас, і в усіх більшають очі, розправляються зморшки на обличчях у старших, а в нас піднімаються і стають легкими брови. Губи чомусь тремтять і зроджуються на них усмішки. А радість і ніжність ллються і ллються з-під німцевих рук, і міцнішає, і росте ця злива високих, чистих звуків, що здаються чомусь сонячними, і всі ми одразу забуваємо, де ми, чого прийшли сюди і хто оце грає нам...

Тихо й ніжно витають над нами звуки, і родяться вони не з рояля. Рояль досі мовчав, як будинок. Як оті висоти за вікном. Як брук кам'яний під ногами. Звуки ллються з-під отих довгих худих пальців, що обережно й пестливо торкаються білих клавішів і розповідають нам про наших матерів та батьків, про рідний дім, і рідні ріки, і рідну землю, й сади.

Наче змовившись, одвертаємось до вікна всі одразу, ховаючи очі від товаришів. А потім несподівано для самих себе аплодуємо.

Німець встає з свого місця, гречно вклоняється, знову сідає; за роялем він не полонений, не солдат — він, мабуть, про все встиг забути.

— Давно я не слухав Бетховена у такому виконанні,— зітхає тихо генерал.

— Бетховен, о-о, — посміхається німець. — Бетховен... — І замовкає надовго. Навіть очі заплющує. Потім повільно й легко підводить руки. І вони знову народжують акорди.

«Та-та-та-та» — лунає якимось тривожно й настійливо, наче здалеку питає хтось поради. «Та-та-та-та» — вже ближче й виразніше, немов хтось погрожує: я йду, я зараз йду! І нам справді здалося, наче в цю кімнату посеред війни й посеред весни увійшов великий Бетховен. Геніальний і суворий Бетховен! Увійшов і дивиться гріз-

но на своїх співвітчизників і на всіх нас, ніби питає: «А ви, мої нащадки, чи так живете і дієте, як я мріяв?»

І його музика все на світі ставить на свої місця: ми бачимо під її владою Зееловські висоти звичайнісінькими кучугурами піску, а танки й гармати — громадям металу. І кожен з нас, слухаючи ту прекрасну музику, ніби по-новому розуміє світ і думає про його красу. Усі ми забуваємо і німця, що грає, і того, хто писав цю музику. Нам здається, що вона існує віки, разом з людством, і тепер розповідає про те, що у воєнних громах правда подолала кривду. Вона каже нам, що усіх нас жде життя, і кохання, і робота на мирній землі.

І коли мелодія вмирає під стомленими пальцями німця, ми немов прокидаємось. Ми наче сп'яніли від музики і сприймаємо все довколишнє немов нереальне. Справжнє було там, у тих мелодіях. Та ще, мабуть, у сонці. І в квітучих садах. І в нас самих.

А німець підвівся й дивиться на нас запитливо. Він важко дихає. На чолі і на скронях — великі краплі поту, мокре волосся прилипло до лоба і висне пасмами на очі. Він наче жде чогось.

«Що ж тепер? — питають його змучені очі. — Що буде зі мною далі?»

— Відправимо його в тил? — запитливо дивиться генерал на майора.

Той знизує плечима.

— Ходіть, — наказує німцеві і йде вперед.

— Відправимо його в штаб, — услід майорові каже генерал.

Німець тим часом квапливо одягає шинелю, скоріше влазить у неї, мов у печеру, кидає на голову своє кепі, а на плечі — ранець. Хапає пояс із протигазом та лопатою і біжить за майором: він боїться залишитися серед нас без свого охоронця.

Дурний німець. Він не знає, що його музика живе в наших серцях, вона звучить десь у наших грудях і вухах, і ми його, як цю музику, ніколи б не образили, ні за що не заподіяли б йому зла.

Генерал виходить з будинку останнім. Він мовчить, і його очі схожі на наші: такі ж сумовиті, скорбні й зосереджені очі. Без генеральського блиску, без суворості й погрози.

— Поїдете зі мною, — велить він німцеві якимось тихше, ніж повелось на війні. — І скиньте до біса одю шинелю і цю амуніцію...

Один з ад'ютантів перекладає слова генерала.

— Найн, найн,— мотає головою піаніст і щось белькоче по-своєму.

— Він боїться, що його розстріляють удома, коли він покине що-небудь.

— І це нащадки Бетховена і Гете! — генерал з жалем дивиться на німця. — Прокляття! — цідить він крізь зуби.

А сонце гріє ласкаво, і цвітуть сади, і за ними лежать Зееловські висоти — звичайні собі косогори, що їх нам треба взяти, щоб не вмирили мелодії, щоб люди ніколи більше не носили шинелей, протигазів, ранців і лопат.

І щоб грізний Бетховен не гнівався на нас.

О Зееловські висоти!

БАТЬКО

Бачу його на моріжку за городами. Припинає козу. Або виганяє гусей на балку. Потім довго стоїть замислившись. Лиса голова похилена. Гладить її рукою, наче вгамовує біль. Стоїть. Дивиться на забур'янену балку крізь товстелезні окуляри, які йому виготовили в Москві спеціально. Дивиться, щось згадує. Вітер бавиться блаженською сорочкою, пестить йому голову, щоки.

Батько зітхає. Глибоко, з схлипуванням, мов стара переморена коняка. Скидає окуляри. Брови в нього соболинні — чорні, блискучі, густі, мов набряклі. А очі карі.

Прекрасні, темні, бездонні очі короткозорої людини. Думає. В очах повно суму й печалі. Може, за тим, що життя вже позаду. А може, боліє душею, що люди крадуть все в колгоспі, живуть нечесно. Може, шкодує, що ставок висох і вже п'ятнадцять років у селі бачать тільки калюжі після дощу.

— Ликсандрє! — гукає мати з порога. — Гуси ж знову в дворі.

Вона кричить так, наче вчинилась пожежа або впало на її голову якесь горе. Голос її і зміст слів так не в'яжуться з батьковою задумою, з його настроями і думками.

— Бодай вони тобі виздихали! — лається з серцем батько, переступає через огорожу і йде до хати. Під сорочкою видно гострі-прегострі лопатки, спина похилена, шия чорна, зморшкувата й худа.

А який же він був красивий! Яке в нього було обличчя! Постава, руки! Тепер його руки обважніли і пали-

лися, а я ж їх пам'ятаю такими тонкими і ніжними. Він, мабуть, любив свої руки, бо я ще не бачив, щоб хтось так старанно, зосереджено й довго мив і мив руки, як мій батько. Вже й обличчя, і шию намилить, бувало, а до рук же так придивляється, так їх тре та милить, аж сніжною піною вкриваються. Змиє ту піну і знову тре.

Зате й робив і робить досі тими руками тільки хороше. Хіба є в кого-небудь такий почерк? Слово честі, немає. Як в підручниках каліграфії. Навчився писати в двокласному на все життя. Добре навчився! І коли я був на фронті, в госпіталі, або коли тепер буваю у від'їздах — люблю показувати конверти батькових листів друзям: вони всі дивуються і милуються його почерком.

А косить батько! Найчистіше за всіх. Та такі ж у нього рівні покоси, та так низько бере коса, при самій землі, а ніколи й пилинки з-під неї не схватиться.

Одробив він на своєму віку!

Гатив болото та будував дорогу в Ромпах. Привозив звідти маленькі яблучка в мішку і великі груші в плетених корзинах. У нашому селі не було жодного фруктового дерева — можна уявити, які то були гостинці.

Яблука й груші були такі дивні і незвичайні, що, коли батько їх привіз, ми з сестрою прокинулись серед ночі від їхнього запаху. Прокинулись і не впізнали нашої хати.

Ніч була місячна-місячна, в хаті видно, як вдень. Ну, ось чорний сундук, на якому ми спимо. Так. Онде під стіною, попід вікнами, лава — від порога до покуття. Так. Он комин біліє і чорніє квадратний отвір печі, он ікони тихо поблискують у кутку (мати їх повісила, як тільки батько виїхав з дому), а он ліжко.

Але хто це так, з присвистом, дихає? Мама завжди спала беззвучно. А потім що це за пахощі по всій хаті?

Ми потихеньку встаємо, беззвучно ходимо по прохолодній долівці, шукаємо, що ж воно так прекрасно пахне? Так солодко, так ніжно пахне, немов саме життя — оте справжнісіньке, омріяне, повне щастя. І ми знаходимо біля порога, під піччю, вагани, дерев'яні ночви, повні яблук. Хапаємо по одному — і на сундук. Укрилися з головами, вкусили по разу. У рот полилося небо, й повітря, і квіти землі, і тепле сонце, і літні дощі — нічого подібного ми ніколи не їли!

Біганина від сундука до ночов продовжувалася до самого ранку. Тільки бігали ми тепер не разом, а по черзі: то сестра побіжить, то я. Вже передсвітом сестра поза

ночвами з яблуками знайшла на розстеленому мішку груші. Груші були великі, м'які, пахли тонше і були солодші за яблука.

То була найщасливіша ніч нашого дитинства. Ніч, наповнена пахощами, ароматами, соками і смаком ніколи небачених яблук і груш. Ніч щасливого чекання зустрічі з батьком, за котрим ми так поскучали за весну і літо і якого любили за його білі сорочки, ласкаві руки і добрі очі.

Його давно-давно вже не було дома. І це була перша розлука з батьком.

А потім було багато розлук. І щораз вони були довші: то батько залишав нас у тяжкі роки, подавшись на заробітки, то ми їхали вчитись, воювати, працювати. Обзаводилися сім'ями, кидали його і рідну хату на все життя. Так і вік людський проходить.

Та першу розлуку і особливо зустріч після неї не забуваєш ніколи.

Але повернімось до тих яблук і груш, як до втілення дитячого нехитрого щастя. Повернімось думками й згадками до наших батьків — вони, здається, й жили для того, щоб нам добувати й привозити солодкі плоди.

Яблука звались чомусь райськими, і коли моя бабуся, пабожна, як усі бабусі на світі, розповідала мені про рай та пекло, то я після тих яблук, привезених батьком з Ромен, уявляв перш за все довгі лави в якомусь підземеллі, а на тих лавах сидять босі люди, махають ногами і їдять яблука. А що такі яблука ростуть в Ромнах, то ото й є рай.

Яблук нам потім, удень, давали по одному, щоб надовше було. Махати ногами під столом забороняли. А в Ромнах, як і в раю, я так ніколи й не побував. У кожного з нас були в дитинстві свої Ромни, і чим їх більше, тим, мабуть, краще.

Батько повернувся з Ромен простуджений. Він жорстоко кашляв, у грудях у нього хрипіло. Ні, не хрипіло. Вигравало на дудках. Співало півцями. Клекотало, мов пшоняна каша на полум'ї. Витьохкувало солов'ями і свистувало шпаками. І все це так гучно, що в перші ночі після батькового приїзду я довго, бувало, не міг заснути. Хрипить і клекоче у нього у грудях і досі, та я вже звик і навіть не уявляю свого батька без цього.

Тепер він, напевне, й забув, що простудився в Ромнах. Принаймні ніколи про це не згадує. А того літа це його страшенно турбувало. Він тоді був молодий (йому було

тридцять п'ять), смагливий, з тонким обличчям і якимись нетутешніми манерами, немов міський постоялець. На ньому були блискучі ботинки з крючками вгорі (мене вони найбільше дивували), біла сорочка, вишита квітками на комірі, на рукавах і внизу, був білий картуз із золотою пряжкою над чорним лакованим козирком і чорний шовковий пояс з китицями.

Таким ми його побачили прокинувшись. Він сидів на ліжку задуманий. Помітивши, що ми попрочадилися, він повільно й ласкаво посміхнувся і сказав тихо:

— Ідть, дітки, сюди.— Помовчав, похилив голову:— Я ж вас так давно не бачив.

І ми підійшли до нього і поставали. А батько обняв нас і чогось заплакав. Довго плакав він у той ясний далекий ранок, і його сльози капали нам на тім'я, на руки. Ми мовчали, налякані, здивовані, слухали, як хрипіло у нього в грудях і як давився він своїми сльозами. У хаті нікого не було, на селі співали півні і удудукали одуди— все було, як на свято, а батько обнімав нас і плакав.

Милий мій, чулий, беззахисний батько! Ти не раз тоді плакав. У труднощах за нами, малими. Що ховав ти в своїх сльозах? Що гнітило тебе і мучило? Чом виплакував оте «щось» тільки малим своїм дітям? Ми не вміли тоді спитати про це. Не можу питати й тепер свого батька про давні його сльози. Бо сльози, як і все у житті, забуваються.

У той час у нашому селі почалася колективізація. Батько день і ніч десь пропадав на зборах, на суперечках і повертався додому збуджений, веселий. Гнітили його тільки ікони в кутку нашої хати; вони то зникали, як він приходив додому і знімав їх, то знову з'являлись надвечір, як поверталася мати із СОЗу і знову вішала їх. Суворо поблискували вони в сутінках, і матір божа, підвівши пальця, погрожувала всім нам якоюсь карою.

— Федоро! — жахався батько. — Ти знову повісила їх? Ай-ай-ай! — хапався він за голову і знову ліз на лаву знімати ікони.

Суворі боги мовчали, як мертвяки, але й очей не заплющували і рук не складали.

Як тільки батько йшов на збори, до нас прибігала сусідка Вустя з товстою книгою в чорній палітурці. Вустя жила самотньо, носила і влітку чорні хустки. Книгу вона добувала саме з-під такої хустки, ставала в порозі і широко хрестилася на порожню божницю.

— Проходьте, проходьте, Вустонько,— солодко запрошувала її бабуся.— А наш антихрист, бачте, знову познімав ікони.

— Бога й без ікон бачу,— похмуро казала Вустя. При цьому вона зиркала на мене так, наче я повбивав тих богів.

Бабуся, пошептавшись з матір'ю, вносила з комори і вішала ікони на місце, швиденько сідала на ослінчику до теплої печі і просила:

— Читайте, Вусте, одведіть печаль від душі.

За вікном часто шумів вітер, порошив у шибки дощ, і ніч була як сажка, а Вустя діставала окуляри, схилилась до лампи. Всі замовкали. Вона починала читати після довгої паузи. Мабуть, саме тому кожне слово здавалось важким, як каміння. Читала Вустя якимсь потайним голосом, мовби по секрету сповіщаючи про минуле й прийдешнє. Наче звіряла власну велику таємницю. Все йшло гаразд, аж поки вона не доходила до фрази: «Серебро и злато ваше поржавеет...— Тут Вустин голос запускав півня. Вона втягувала повітря носом, схлипувала і, вже ридаючи, закінчувала:—...и одежду вашу моль поест».

Змовкши, вона аж підскакувала на лаві в риданнях. Плакала вона беззвучно, хиталася з боку на бік у невимовній тузі і припадала головою до розкритої книги. Біля печі зітхала бабуся, мати шила щось, сидячи на соломі, а я дивився на Вустині кістляві плечі, на полотняну, темну, як земля, сорочку, на стару хустку і ніяк не міг второпати, яке золото і срібло має поіржавіти і чий одяг має поїсти міль, щоб завдати Вусті стільки горя?

Щоразу на цій фразі читання спинялося. Тут починалися розмови про гнів божий, про всесвітній потоп і про кінець світу. Я спочатку слухав уважно, а потім все це почало мені нагадувати репетиції шкільної вистави, де всі повторювали одні й ті ж рухи, говорили одні й ті ж слова день у день. Це пригнічувало, і я Вустю не злюбив. Коли вона приходила, я вилазив на піч і швидко засинав. Не злюбив я її ще й тому, що побачив у ній найпершого батькового ворога: це ж Вустя своїми ходами і читанням повертала з комори зняті батьком ікони. У сім'ї почалися сварки, і одного разу батько навіть ударив матір.

Після того він кілька днів не приходив додому, а бабуся, проклинаючи його, забрала ікони і вибралася від нас. СОЗ та ікони — це було щось антагоністичне, і бо-

ротьба велася в двох напрямках одночасно: за спільну обробку землі і проти релігії. І якось так виходило, що цей антагонізм пускав коріння в нашій родині. Бо чоловік налігає корову та й поведе в СОЗ, а жінка перепиняє його, вмовляє або лає, плаче, показуючи на невеликі віконця, де стоять або сидять напівголі діти і дивляться розумно й серйозно, якось мудро й замислено на сімейну оцю баталію. У всіх чоловіків теж краялися серця, але дивилися вони ширше, ніж їхні жінки, відчували, що цей єдино вірний шлях виведе їх із злиднів, і тому були вони непохитні й суворі у своєму рішенні, як древні вистязі.

Повернувшись із СОЗу без корови й коняки, вони були похмурі й мовчазні, сиділи мовчки попід печами, зітхали і, не витримавши жіночих сліз та нарікань, надівали шапки та знову йшли до гурту. В гурті було веселіше, все здавалося не таким складним. Вночі чулися по хатах схлипування жінок і тихий шепіт чоловіків:

— Ну чого ж плакати? Ну, чого? Корова наша ніде не ділась, стоїть у теплій стайні, напоєна, нагодована...

— Так молока ж дітям немає. Ось прокинуться ранком — що я їм дам?

— Випишемо. Обіцяв голова виписувати всім, хто має дітей.

— Щоб він так дихав...— скаже дружина і знову в сльози.

І так до ранку. А ранком і справді не було молока. Діти плакали, а молока чомусь не виписували. Мабуть, його тоді було дуже мало. Або на нього був плап. Або комірники в нашій селі були дуже скупі. Принаймні так здавалося багатьом жінкам, і в їхніх лайках та прокльонах комірники займали не останнє місце.

Батька обрали в правління, і йому таки вдалося зарадити цей клопіт. Згодом він організував «майдан» для дітей, разом з учителями ходив по хатах і вмовляв матерів одвести туди дітей. Матері не хотіли, а батько дивувався: як можна відмовлятися від такого щастя? Щоб розв'язати жінкам руки, він добився відкриття пекарні і сам завідував нею на громадських засадах. А згодом довго їздив по районних та обласних організаціях, аж поки не домігся будівництва школи в нашій селі. Школу будували всі: старі діди і ми, малеча. Ранком на околицю виїжджали організовано, з піснями всі три бригади колгоспу в повному складі, з усіма підводами й кільми. А яких коней не було в що запрягати, то прив'язу-

вали їх до підвід, щоб потім замінити ними потомлених.

Там, плутаючись під ногами, я вперше зрозумів і відчув, що таке колективна організованість. Усі тоді якісь веселі були, добрі, завязі, у всіх сяяли очі тихою радістю, світилися обличчя щастям, і сипався дзвінкий сміх із уст. І коли я згадую зараз будівництво школи, в якій я потім учився, то не можу пригадати жодного сумного обличчя, жодної сварки, жодної стомленої людини.

Здається, там я вперше побачив усіх знайомих людей: вони зовсім перемінилися у тій колективній роботі, немов одразу всі помолоділи, стали великодушними і разом з тим гордими. Ні на які свята не співалося стільки пісень, як було їх проспівано на будівництві школи. З ранку до вечора не вщухала робота. Коні стомлювались, а люди — ні. Про коней казали: «Вороний пристав, треба перепрягти». Перепрягали і знову їхали по камінь, а я вже кого не питав, що значить «пристав», ніхто мені по-справжньому не з'ясував.

— Пристав? — задумливо схилив голову батько. — Ну, значить, заморився.

— То так би й казали. А то ж не кажуть. Значить, це щось інше.

Весь вкритий кам'яним пилом, немов борошном, з пошерхлими губами і набряклыми повіками, батько посміхався:

— Та від тебе так, сплоха, не відчепишся, як бачу. Виростеш — зрозумієш. А зараз іди гуляй.

Я й досі не розумію цього слова, але радуюсь його ємкості і точності.

Подобалося мені, як кричали їздовим: «Па-а-ня-яй!» Слово це ніби передавало, як плавно і м'яко котиться підвода по рівній-рівній дорозі, де ні грудочки, ні вибою. І ще полюбилося слово «помагай» — сильне, і добре, й значуще.

Може, саме оте будівництво згадує батько, стоячи на моріжку за городом? Бо то було в нашому селі довготривале всенародне свято.

А може, згадує, як довелося йому все життя воювати з людською жадібністю? Намагалися все усуніти, а не виходило в цього нічого, бо, одвівши корови і коні, чоловіки незабаром знаходили на садибі нахабних і мудрих кіз. Це вбивало батька, і він говорив ночами матері:

— Якщо й ти приведеш козу, я їй голову одрубую, хату спалю і буду жити в колгоспі.

Мати тоді кози не купила, бо йти за нею треба було

кілометрів за двісті: у наших краях вони не водились. Зате курей розводила наша мати просто-таки талановито. Весь свій гнів проти приватної власності, все невдоволення невдачами і труднощами колгоспу батько переніс тоді на курей. Ненавидить він їх і по цей день.

Один тільки раз батько став на захист приватної власності. Раз за все своє життя. То було восени 1932 року. З колгоспних комор усе було вивезено на станцію, а й половини хлібозаготівлі не виконали. На загальних зборах постановили відібрати у колгоспників певну частину заробленого хліба. Викликав батько матір, ще кількох жінок, дав їм списки, де було вказано, скільки хто одержав хліба і скільки належить повернути. Поїхали жінки. Цілісінькими днями їздили вони від хати до хати, довелося і лайок наслухатись, і сліз надивитись. І де було особливо тяжко, туди поспішав батько.

Нарешті хліб, котрий належало здати по плану, зібрано і вивезено. Село зітхнуло полегшено. Хоч і сутужно, а до весни дотягнемо. Головне — ніяких боргів у колгоспі.

Але тут наїхали представники з району, з області, навіть з ЦК. З міста прислали так звані буксирні бригади з щупами, з якимись хитрими-прехитрими ключками — викачувати хліб.

— Який хліб? — жахнувся батько. — Та я разом із своєю дружиною, разом з вдовами і найчеснішими роботящими людьми збирав по хатах цілісінький місяць, ледве план виконали...

— Ось ваш план, — сказав представник ЦК. — Ось ваш план, чоловіче, беріть його, виконайте і не морочте голови ні нам, ні собі. Скликайте сьогодні збори.

Взяв батько той план, посидів над ним до вечора, не випускаючи голови з рук. Не обідав, ні на кого не глянув, а увечері попросив дозволу в представника ЦК скликати перед загальними зборами партячейку.

— Якби весь урожай минулого року залишився цілим та додати до нього все, що ми зібрали по полях цього року, тоді було б процентів сімдесят оцього підвищеного плану. Хто підписав цей план? — звернувся він до представника з району. — Це — смертний вирок, а не план. Півсела весною вмере з голоду, — сказав батько. — Такі плани не може давати партія, і я буду голосувати проти такого плану.

— Ви збираєтесь виступати на зборах? — спитав представник ЦК.

— Так. Мовчати — значить, потурати злочину. А злочин краще не чинити.

— Це — директива з Москви. Потрібен хліб. Щоб купити в Німеччині верстати.

— А якщо цю пшеницю дати німцям через півроку? — спитав батько, і видно було, що він усе це знає і про все встиг болісно й тяжко подумати.

— Сталін сказав...

Цих слів представника ЦК було досить. Всі, хто збирався підтримувати батька, змовкли і відійшли. Батько один доводив усім цим представникам нереальність плану, вмовляв їх подзвонити, передати вище, щоб якимось скорегувати план, але ті боялися турбувати вище начальство і тому палітали на батька завзято і гнівно — адже здавна відомо, що гнівом можна забити здоровий глузд. Цілу ніч продовжувалась ця суперечка, а на ранок батько, не заходячи додому, пішов із села. Він влаштувався на роботу в радгоспі, і тому з нами нічого не трапилось, а село наше весну 1933 року запам'ятало навіки: воно вимерло з половини і не могло хоронити своїх мерців.

Можє, саме про це думає батько? Мабуть, про це. І гірко, мабуть, у нього на душі, бо кози прийшли на його садибу: зубів у обох не стало, молоко — найкраща їжа старим. Корову прогодувати важко, а коза як коза. Он біліє припнута на зеленім моріжку і цілий день пається на однім місці.

А гуси з двору не йдуть. Що вижене їх батько на низ, вони знову повертаються. Оджене, буває, далеко-далеко, приходить, а вони поважно, пиховито якимось походжають двором і дивляться на батька визивно.

— А-а, виздыхали б ви всі до одного, — лається батько. І в його тоні чується смертельна втома й поразка.

ВСЕ МИНАЄ

Я почув ці слова вже не в юності, і вони не були для мене відкриттям. Цілі покоління людей, найбільші почуття і пристрасті, родинні і народні потрясіння — все минає. І забувається. Навіть багатьом солдатським могилам, полишеним у чужих полях, судилася недовга доля: їх розрівняли на нивах селянські плуги, щоб заставити землю родити для прийдешніх поколінь. Зашуміли

жита над тими місцинами, заколосились пшениці, наче нічого й не було.

Наче й не було? Але ж ми знаємо не могили в степу, а тих, що лягли в ці могили смілими й молодими. Ми пам'ятаємо очі, і юні обличчя, і м'яко окреслені губи, вкриті легеньким, як іній, пушком, і дзвінкі голоси, і той останній, урочистий біг — уже не в атаку, а в безсмертя. І поки й житимемо, будемо пам'ятати по-юному стрункі постаті наших загиблих друзів, їхні худенькі плечі, що надто рано прийняли на себе безсмертні гімнастерки і сірі шинелі, а з ними — долю цілої Батьківщини. І будемо сумувати і гордитися своїм поколінням, і наші сини і внуки заздритимуть нам.

Так, все минає. Але як минає? Все дрібне, себелюбне, злостиве проходить безслідно і забувається. Минула й недавня війна, пройшли люди і смерті, а ті, хто творив перемогу, — живуть і житимуть у пам'яті народів вічно. Бо війни проходять, а герої залишаються, і слугують своєму народові, і вінчають його славою. Щоправда, безсмертя випадає небагатьом.

А от в нашому тихому селі жив, не думаючи про безсмертя, тесляр Дмитро Гриценко. Замолоду його прозвали Митьохою за довгі і сильні руки, за високий зріст і велику силу — це, коли він був молодим. Я його таким не пам'ятаю. Пам'ятаю вже похилену постать з вигнутою сильною спиною, на якій зручно влягався короб з інструментом, пам'ятаю поперечну пилку в дерев'яному чохлі, шершаві великі руки, якими він часто гладив мене по голові. Завжди ті руки свіжо і солодко пахли сосною, і стружками, і сонцем. Влітку були холодні, а взимку — теплі. А найбільше пам'ятаю його величезні, немов дві шаблі, руді прокуршені вуса і світлі добрі очі, примружені чи від звички зосереджуватися на пильній роботі, чи від бажання сховати ласку, що виповнювала їх, коли Дмитро Іванович дивився на людей.

Все життя він ставив у нашому селі покрівлі на хатах, стайнях і амбарах, робив вікна і двері, стелив підлоги. А що життя його було довге, то й не лишилося в селі жодної хати, де б він чогось не зробив — зручно, красиво й надовго.

І от прийшов час, помер Митьоха-тесляр, а в кожній хаті живуть під покрівлями, поставленими його руками, молоді й старі люди. Ходять рівними лунками підлогами, відчиняють міцні і легкі двері, дивляться у вікна, на рамах яких немає жодної щілинки і признаку в'язі, і

згадують з подякою великі шершаві руки Дмитра Івановича Гриценка — холодні влітку, теплі зимою і круглий рік щедри на добру працю.

А на кладовищі поросла пирієм його могила — більша і довша за інші. Ночами над нею світять зорі, взимку і влітку обдувають її вітри, миють дощі і заносять сніги. Все минає...

Але я хотів би, щоб моя робота, яку я лишу по собі, була потрібна людям так само, як покрівлі на хатах, як вікна і двері, пороблені Митьохою в нашім селі. А тоді нехай і могилу мою розорють, бо не смертю й буттям визначається слід людини на землі, а її добрими ділами, що ніде і ніколи не проходять безслідно.

ЗА ОДЕРОМ

Його послали зняти пост бойової охорони, бо рота відступала від Кітца, її тіснили вздовж дамби фаустники й автоматники, а Бранденбурзька рівнина вся була залита весняними водами, ріка піднялась над нею на кілька метрів і утримувалася самим вершечком дамби — одна бомба могла б знести цю штучну споруду вздовж Одери, і вся дивізія була б потоплена.

Поста, чи то секрета, не було вже на тому фланзі, куди він дістався під кулеметним вогнем ледве живий, весь у багнюці, бо довелося сурганитись по крутому, спливаючому схилу дамби, ризикуючи щосекунди зірватися в бурхливі каламутні вировища оскраженілої ріки. Поста не було, мабуть, давно, бо кулеметне гніздо, що мало форму рогача, було залите водою наполовину, тільки плавали спалені сірники і недопалки. Можна було б уже й повертатися на поперечну дамбу, що вела від Одери до залізниці і мала правити за нову лінію оборони на тому не дуже просторому плацдармі. Він прострілювався кулеметами на всю глибину.

Сайгак визирнув за бруствер, щоб прикинути ще раз шлях, який йому треба подолати, вертаючись назад. Він побачив воду, що стояла від дамби аж до полотна залізниці. Тільки кущики де-не-де визирали з тієї гладенької води. Поперечна дамба була безлюдна й далека. Він знав, що всі його товариші там, але скільки смертей чатувало на тій відстані! Ледве встиг подумати про це, як перед самим його обличчям на зрізі дамби вибухнув смерч і вдарив йому в очі, засліпив. Припавши до землі, він втратив опору і посунувся крутим і слизьким схилом

униз, і, ще не знаючи, що з ним сталося, подумав, що його чекає внизу: крижані хвилі, неймовірна глибина й смерть. Ноги й руки ослизалися, очі все ще нічого не бачили, і він у передчутті страшної купелі напружився, набрав повні легені повітря і несподівано для себе спинився — нога вперлася в щось туге, хоч і податливе. Ще міцніше впершись тією ногою, а потім і другою в цю попередбачену опору, він витер руки об шинелю, вхопився за обличчя і відчув, що все воно заляпане багнукою, замазане, немов льотка в доменній печі чи в мартені. Заляпані були й очі. Одірвавши глину, він насилу розплющив ліве око. Воно бачило. Потім праве. Глянув униз.

Нога його впиралася в краєчок червоної німецької перини, що визирала з щілини чи з окопу, утворюючи щось схоже на бруствер. Що там було далі, Сайгак не міг розглядіти. Треба було спуститися ще нижче, але цю мить знову на вершечку дамби фонтанами злетіла земля і десь над головою з пудним виттям шугнули кулі. Одна черга. І друга. А третя була така довга, що суцільний ряд фонтанів прошив зріз дамби.

«Засікли», — подумав Сайгак і поповз вище, щоб виглянути, звідки стріляють. Стріляли з двоповерхового білого будиночка, метрів за триста від дамби. Він був оточений водою, якийсь осиротілий і мовби винуватий. Як бешкетник, що, граючись, далеко забіг від містечка Кітца, від таких самих двоповерхових будиночків-близнюків та й загруз тут, у весняному чорноземі, підплив весняними водами, і тепер ніхто вже не зможе його врятувати й повернути назад, у місто. Так і стоятиме, доки його розіб'є артилерія або закінчиться війна.

«Ну-ну, — подумав Сайгак. — Звідти ви вже мене не дістанете. А от чи є хто з вас на дамбі?»

На дамбі, скільки й видно, порожньо й тихо. По протилежному схилу завидна навряд чи хтось зможе пробратися — там все пристріляно нашими кулеметами й мінометами. Загроза була тут, на цьому схилі, біля ріки. І поки видно, небезпека несподіваного нападу відпада. Можна було спокійно повертатися та пильнувати одного: як не сповзти в Одер.

Так, можна було повертатися і шукати пост бойової охорони десь у районі штабу полка чи батальйону. Мабуть, хлопці рвонули, як тільки помітили, що перша рота знялася з позицій у них за спиною, і чекати команди не наважились. Це, зрештою, його не обходило.

Але перед тим, як іти зовсім, Сайгак вирішив заглянути в окоп, звідки визирала червона перина. Він спустився ще нижче, і перше, що помітив, були очі. Сірі, майже білясті від болю й жаху, вони дивились на нього, не кліпаючи. Це були майже дитячі очі на сіро-синьому обличчі. Загострений ніс, випнуті скроні, запалі щоки і майже чорні шкарубкі губи, що немов запеклися на якомусь пекельному вогні. В куточках носа й рота залягли зеленкуваті тіші, мов у мертвого. Крім очей, що пильно стежили за кожним рухом сержанта Сайгака, ледве помітно рухалося горло. Це було дихання. Дуже коротке й дуже часте.

— Ти хто? — спитав Сайгак, відчуваючи, як терпнуть пальці на ногах, а за комір наче синнув хтось пригорщу снігу. — Ти з бойової охорони? Тебе покинули?

Очі наповнилися сльозами і повільно заплющились. Повіки теж були сині, темні, немов після побоїв.

— Куди тебе поранило? — спитав Сайгак, прихилившись до хлопця і в ніс йому вдарив тяжкий запах крові.

— У живіт, — прошепотів хлопець і знов розплющив очі. — Я розвідник, — сказав він через якийсь час і потім довго відпочивав, і дихання його стало частішим — навіть перина ходуном заходила.

— Не хвилюйся й не розмовляй, — сказав Сайгак.

З фляжки він зняв кришечку, влив у неї один ковток води — більше не влазило. Хлопчина жадібно стежив за його рухами, очі потемніли і заблищали лихоманково. Він напружився, підвів голову назустріч тій омріяній кришечці, тому ковпачкові, маленькому, як наперсток, і Сайгак вилив ті кілька крапель вологи за поріг обвуглених вуст. Ковток був судорожний і звучний. І негайно за якусь неповну секунду обличчя хлопця напружилось ще більше, набрякло, побагровіло, і в куточку рота з'явилася смужка спіненої сукровиці: побите нутро не приймало навіть кількох цих крапель.

— А-а, який же я нехлюй! — вилаявся Сайгак. — Тобі ж не можна води.

— Мені гірко... Мені пече, — сказав солдат через силу й заплющив очі.

— Добре, що припинилось, — вголос мовив Сайгак, мовби сам до себе. — Зараз піду візьму цукру, розбавлю водою і змочуватиму тобі губи.

— Не кидайте мене, — твердо й розбірливіше, ніж досі, сказав хлопчина і сумно глянув на сержанта з-під примружених повік.

— Не бійся.— Сайгак нахилився й поцілував його, відчувши могильний холод і легесенький пушок небритої щоки, її напівдителячу худорляву тендітність.— Цукор лишився там, унизу, за дамбою. Я зараз.

Він проповз трохи назад схилом дамби, щоб з'явитися на її вершечку не там, де його жде ворожий спостерігач чи кулеметник. За його підрахунками, по той бік має стояти плакуча верба, під якою в улоговині був розташований спільний для всіх склад просто неба. Біля самісінької верби до відступу стояла мінометна батарея, і, якщо почнеться обстріл, можна буде скористатися чи вогневою, чи бліндажем, чи погрібцем для боєприпасів. Підповзши під самий верх дамби, він полежав трохи, відпочиваючи, потім рвонувся і перелетів через рівну площину дамби, по якій колись, до підходу війни, пролягала дорога, бо ще й колії від коліс позалишалися. Спіткнувшись об одну з таких колій, він упав і вниз головою, на животі й на грудях, з'їхав із дамби, як колись у дитинстві доводилося спускатися на санчатах з гори чи хоча б із кучугури снігу. Вистрелити по ньому не встигли, хоча місце було зовсім відкрите; вербу і улоговину навколо неї він проминув.

Вже вечоріло, і він помітив це тільки зараз. Вже не видно було ні залізничного насипу, ні поперечної дамби, тільки нудно сіявся й сіявся дрібен дощик, скоріше — мжичка, і тривога знову охопила його: він подумав, що в темряві німці легко можуть підкрастися по дорічному схилу дамби, тоді їм обом кінець. Йому і тому хлопчикові, якого він хоч умре, а не покине. Ну, може, донесе його по дамбі вночі, коли нічого не стане видно.

Мішок із цукром стояв на траві посеред улоговини, як стояв він з того самого дня, коли вони ще по льоду переправлялися з ходу через Одер. Напівспорожнілий, він не був навіть прикритий, і цукор білів проти неба, вбираючи вологу. А на землі поруч із мішком, загорнутий в армійський цупкий брезент, лежав хліб, черствий-черствий і напівмерзлий. А все ж таки хліб. Це були єдині харчі всієї роти, які тоді встиг доставити з-за Одера циганкуватий їхній старшина. Бо в ту ж ніч ріка несподівано скресла, і на плацдарм не возили майже нічого, хоч минув уже добрий тиждень.

Сайгак набрав цукру, вибрав трохи м'якшу хлібину й пішов до хлопця. Він дерся на дамбу під захистом верби і подумки підраховував свої боєприпаси. На поясі в нього був один запасний диск до автомата, а в речово-

му мішку — просмолена коробка патронів: ще сто штук. Позиція в них буде зовсім невігідна, бо з протилежного схилу їх можна засипати гранатами: вирви скобу — і кить-кіть: «Покочусь-покочусь по Івасикових кісточках». Котитимуться круглі німецькі гранати по крутому схилу дамби, мов сині крашанки на великдень або яблука, принесені Дідом-Морозом на новорічну ялинку.

Ні, так діло не піде. Може, просто на дамбі окопатись? Але лопати в нього немає, і затія ця непідходяща: доки копатимеш, візьмуть тебе, як куріпку. Бо гехкатимеш, битимеш лопатою, шарудітимеш землею, і видно тебе буде на тлі неба, мов на долоні.

Добравшись до солдата, він у присмерку вже ледве-ледве розгледів його лице, доторкнувся до нього рукою.

— За мною прийдуть... — сказав хлопчина.

«Правда, — подумав Сайгак, змочуючи сиропом пошерхлі, спалені губи солдата. — Мусять прийти: розвідників не кидають».

— Ось ще грохи подождемо, і вони прийдуть, — знову сказав солдат.

— Я тебе не покину, — сказав Сайгак.

Він прихилився до самого обличчя молодесенького солдата, щоб заглянути йому в очі.

Солдат кивнув головою і заплющив очі.

— Відпочивай, — Сайгак прикрив його периною.

— Може б, хоч ковточок води... — попросив солдат.

— Не думай про це. Терпи. А я висунусь вище, щоб краще бачити. Щоб нас тут не зацапали, мов курчат. А якщо твої дружки не прийдуть, то я сам понесу тебе.

— Ні, — сказав солдат. — Це неможливо. Потрібні воєнські сили. Інакше я вмру. Кров'ю зійшов...

— Ну, добре, лежи, — сержант поліз на дамбу.

«Не покину його нізащо, — сказав він собі й заходився оглядати дамбу, й ріку, і протилежний берег, що губився у весняних водах. Було тихо на річці, на плацдармі й на обох боках дамби. Тільки чувся плюскіт і зітхання води, що бігла своїм одвічним шляхом до моря, хоч скільки б смертей тут не творилось і хто б там не вмирав від ран на її дамбах чи хто б там не охороняв смертельно пораненого товариша. Ніч спливала в цих звуках, зітханнях і шерехах, а розвідники чи санітари ніяк не йшли й не йшли, і Сайгак уже кілька разів навідувався до солдата, обережно підповзав до нього. Так обережно, що й сам не чув ні найменшого звуку. Та солдат, мабуть, чув

краще за нього, бо кожного разу, підповзши, Сайгак зустрівся з його широко розплющеними очима.

— Пити,— щоразу однаковісінько ворухилися його губи, і Сайгак змочував їх солодкою водицею, хлюпав з фляги на салфетку індивідуального пакета і зволожував губи. Салфетка кривавилась, і він викидав її.

— Потерпи,— казав сержант солдатові, і той, погоджуючись, кивав головою:

— Так-так, вони вже скоро.

Санітарів не було й не було. Сайгак нервував. Його тішило те, що німці не з'являються. Хіба, може, розвідка промацає фланги, щоб «увійти в дотичність з ворогом». Але їм зараз не до цих статутних формальностей.

Переконавши себе, що німці вже не поткнуться, бо час був пізній, та й навряд чи можна було в такій тиші підповзти по глибокій багнюці беззвучно, Сайгак вирішив переміститись ближче до солдата, щоб йому там не сумно й не моторошно було самому. «Ну й терпляче ж попалося хлоп'я,— думав сержант.— Треба буде спитати, звідки воно таке. По вимові, десь із Росії. З глибокої Росії. Треба було йому зовсім води не давати. Може, й губи змочую даремно? Може, це йому на гірше?»

Отак думаючи, Сайгак спускався скрадливо й тихо до того окопчика, і коли вже нахилився до солдата, очі йому були заплющені, дихання стало, здається, ще частішим, тільки час від часу він стогнав, як стогнуть уві сні хворі діти.

«Спить,— подумав сержант.— Нехай спить. У сні людина сили набирається».

Він примостився біля солдата, поклав голову на перину-бруствер і вже навіть був задрімав, коли протяжний стогін звів його на ноги. Проте солдат спав, тільки дихати став наче ще частіше. «Хай собі спить,— ще раз подумав сержант і будити солдата не став.— Прийдуть же вони коли-небудь?» — думав він вже із злістю і знову виповз на вершечок дамби.

І саме вчасно, бо якраз через неї обережно переповзав хтось метрів за двісті попереду, з боку німецької оборони. Сержант відкинув запобіжник, прицілився і зібрався дати чергу, як раптом зовсім поруч, на протилежному схилі дамби, почув приглушений, але нетерплячий шепіт:

— Васько, гад, куди ти преш!

— Стій! — тихо сказав сержант.— Хто такі?

— Свої, свої,— відгукнулися разом: і той, що повз схилом поруч із ним, і той, що попереду переповзав

дамбу.— Розвідники ми,— сказав цей, котрий був ближче,— за пораненим прийшли, та ніяк не знайдемо.

— Отут він, ходіть за мною,— сказав сержант, спускаючись.

— Ей,— гукнув комусь той, що був попереду і тепер підбіг до них.— Давайте сюди посилки.

— Тихше, ти,— прошепотів Сайгак,— чи, може, міни захотів скуштувати?

— Зараз, зараз,— сказав той хапливо і кинувся доганяти сержанта.

— Отут він,— Сайгак спустився майже до води, що біліла й світилася вночі невідомо від чого.

Пришельці незграбно, навпомацки з'їжджали на своїх кирзяхах вслід за ним, чіплялися один за одного і ледве не падали в Одер. Дихали важко, видно, стомилися.

— Ось він,— показав сержант, зупиняючись над окопчиком, і всі зупинились теж поряд з ним.

— Е, Петре! — погукав вертлявий і нетерплячий, мабуть, командир розвідки.— Чуєш, Петю!

Відповіді не було.

Сайгак вклякнув перед хлопцем на коліна, вхопив його за обличчя. Воно було холодне й тверде. За руку хлопчину тримав командир. Він підвів голову і глянув Сайгакові в очі.

— Все,— сказав він.— Готовий...

— Туди вашу...— почав Сайгак шепотом і раптом зірвався на крик:— Де ви були, сволочі? Ще півгодини тому хлопець був живий.

Розвідник підводиться не поспішав.

— Все одно заберемо. Давай там носилки, чуєш?

Сайгак ще довго чув приглушену мову і метушню за спиною, але не зупинився. Йшов по дамбі, закинувши автомат на плече, а перед очима в нього стояло напівдитяче змучене обличчя. І очі. Майже білясті від болю і муки очі скривдженої дитини.

А чужа ріка текла й текла до холодного моря. Сама холодна й байдужа до всього. Жебоніла, зітхала й текла, хоч хто б там умирав чи плакав на її крутобоких присадкуватих дамбах.

Чужа ріка. На чужій рівнині. Далеко від місць, де народився і не встиг як слід вирости молодий наш солдат, котрого ждуть там і виглядають.

І виглядатимуть та ждатимуть довго.

ECE

РОСІЯ

Сиджу в отчій спустілій хаті, що мовби пливе в зелених шатах посаджених батьковими руками черешень, яблунь, груш та винограду, лине в синій серпневій блакиті разом з усім світом у тиху й багату нинішню осінь із впораного літа, озвученого й осяяного в тутешніх степах битвою за хліб. І думаю про батьків та про найголовніше в моєму житті, в житті моїх односельців, башташців, миколаївців, — думаю про Росію та росіян, про те, як вони багато важили й важать у долі кожного з нас зокрема і в долі батьків наших, дідів, у долі всього українського народу.

Настала пора сказати про це. Визріли почуття, давно сформулювалися думки, одстоялися згадки і міркування, і, сидячи в наймилішому і найріднішому місці на Україні, думаю про Росію і скажу тепер своє слово про Росію і про росіян, без яких, може б, і нас не було.

Росія... «Как много в этом звуке!» — трохи перефразувавши геніального Пушкіна, хочеться гукнути при цьому високому й прекрасному слові.

Росія... Коли вона входить у наші душі? З першими маминими словами й піснями, з першими проблисками нашої свідомості й пам'яті, бо піколи вони не існували роздільно — Росія та Україна, завжди і скрізь стояли поруч: першою — Росія, другою, вслід за нею, Україна. В історії, в битвах, у бідах, у перемогах. І, нарешті, — в революції. Вслід за російським пролетаріатом виступив проти царату пролетаріат український, і законна гордість охоплює кожного при згадці, що батьки наші й діди наші не пасли задніх, не чухали потилиці, як любляють говорити про нас, українців, деякі наші вороги й безбатченки, а першими з усіх народів Росії виступили за російськими братами, з ними разом вийшли на барикади революції 1905 року, а потім і на битви Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Так само і в громадянську війну. Так було і в роки відбудови та перших п'ятирічок. Так воно сталося і в годину грізних випробувань Великої Вітчизняної війни.

Український народ завжди йшов пліч-о-пліч із своїм старшим братом — великим російським народом, стверджуючи геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що тільки при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива. Без такої єдності про неї не може бути й мови.

Словом і поняттям «дружба» не можна нині вичерпати багатогранність та багатоманітність взаємозв'язків наших народів. «Братерство» — ось що сьогодні звучатиме повноголосом. Могутня Росія, могутній і талановитий народ її завжди приходили на допомогу Україні, безкорисливо підставляли плече у тяжкій борні і в будівництві, платили кров'ю і життям своїм за свободу і за щастя України, як можуть зробити тільки кровні брати — брати по класу, брати по духу, брати по ідеології.

І все ж... З чого починається любов до Росії? Як починається? Коли і чому?

Розкажу про те, як Росія входить в моє серце. Знаю, що любов — справа дуже індивідуальна, інтимна і неповторна. А все ж, смію думати, читач знайде в моїх розповідях та міркуваннях, у спогадах моїх і зізнаннях багато спільного з своїм внутрішнім світом. Особливо читач, котрий стоїть на порозі полудня віку і належить разом зі мною до одного покоління — назовемо його поколінням десятикласників 1941 року.

Так от, про мамині пісні. Серед пісень, яких матері співали в той час над колисками своїх дітей, багато було російських. Крім безконечної «Баю-бай, баю-бай, засни, сіренький бабай», або «Котику-Коточку, не ходи по хаті, не буди дитяти», чи «Ходить сон коло вікон, а дрімота коло плота. Питається сон дрімоти, де ми будемо почувати...», співала молода моя мати і «Хазбулат удалой, ясна сакля твоя, золотом казною награжу я тебе». Вона співала її не лише над моєю колискою. Ця пісня все життя супроводжувала її на роботі і вдома, доки моїй мамі співалося. Голос у неї був ласкавий і чистий, як дзвіночок, голос її сповіщав світові і нам, дітям, що в мамі нашої гарно на душі, що робота їй мила і життя миле і нами вона задоволена — того й співає:

Дам коня, дам седло,
Дам винтовку свою,
А за это за все
Ты отдай мне жену...

Був у цій пісні незрозумілий жаль за чимось, була тиха туга, було співчуття і була повага до цього Хазбулата,

в якого хотіли виміняти жінку і разом з тим милувалися ним, його непідкупністю, його відданістю дружині та своїм звичаям. Я тоді заздрих Хазбулатові, хотів бути на його місці, щоб одержати і коня, і сідло, і «винтовку свою», бо не знав і не видав, що гарну дружину ні на яких коней і ні на яку зброю не проміняєш. І я йому співчував, тому далекому й незбагненному у своїй гордовитій незалежності Хазбулатові, жалів, що він так і лишився без сідла, без коня і без гвинтівки у далеких таємничих горах. Той Хазбулат з маминої пісні так і лишився у моєму серці рідною і близькою людиною. На все життя. Коли ж я потім узнав, що пісню про Хазбулата написав один з висланих царем на Кавказ поетів, вона мені стала ще дорожча.

А ще була у мами улюблена пісня про купця-неборакку, особливо красива, протяжна й печальна. Її вона співала найчастіше восени: коли город вперано, у хаті прибрано, а батька ще немає з роботи, сяде мама на призьбі, вкутає мене своєю куфайкою — тепло так та любо у неї на руках... А на тім боці в село повертається череда з степу; вже захмарене по-осінньому небо низько висне над полями, хатами й дорогами, тихо і спокійно у світі і в селі, і мама моя, проймаючись осінньою спокійною печаллю, починає ту давню російську пісню про купця, якому випала далека й небезпечна дорога, обсіли його на тій дорозі тривоги й печалі, — як мені шкода, який жаль і навіть сердечний біль охоплюють мене, коли я згадую цю мамину пісню і не можу згадати! Притиснусь, бувало, одним вухом до її грудей і чую милий голос мовби зсередини — м'який, лагідний, ніжний. Траплялося, що під кінець пісні і вона, і я плакали...

А потім же ж був знаменитий «Ермак», «Скакал казак через долину», яких і зараз співають усі в нашому селі, були й «Коробейники», і «Выйду ль я на реченьку» — мені важко сказати, яких пісень більше співали й співають новоолександрівці, російських чи українських. Особливо ж шанувалися в нашій родині улюблені пісні діда Микити «Среди долины ровныя» та знаменитий вальс «На сопках Маньчжурии», слова якого й понині хвилюють нас усіх: «Пусть гаолян вам павевает сны... Спи́те, герои русской земли, отчизны родной сыны». Я й тепер, як почую першу фразу: «Тихо вокруг... Ветер туман унес...», — так і відчую одразу все своє серце у грудях — велике-велике стає, вщерть наливається

любов'ю і жалем за тими, кому повік гаолян навіває сні в Маньчжурії. Та хіба тільки в Маньчжурії?

Отут і треба сказати про те, що дід мій Микита... повний георгіївський кавалер і старший вахмістр, командир відділення кіпної розвідки четвертого кавалерійського корпусу генерала Міщенка, — не раз проривався з депешами через японські позиції в оточений Порт-Артур, за що був нагороджений найвищою бойовою відзнакою й дослужився до такого високого для селянина-бідняка звання, був людиною незвичайною на селі: він випишував журнал «Ниву», в додатках до неї виходило повне зібрання російської класичної літератури, яку він і перечитав за ті п'ять-шість років, що випало йому ще прожити після російсько-японської війни 1904—1905 рр. Повний георгіївський кавалер мірошникував на чужих вітряках, простудився на протягах і вмер сорокадволітнім, зате мав час і хист до читання. Од нього в нашім роду й повелася та справжня, глибока і довічна любов до російської мови, до російської пісні, до російської літератури.

Вся хата в діда Микити була оклеєна «Нивой». Тут були літографії Бородицької битви, портрети Кутузова, Наполеона, Раєвського, Багратіона, наполеонівських маршалів та гренадерів — наближалось століття Вітчизняної війни 1812 року, і «Нива» широко й щедро, в двосторонньому плані відтворювала ті незабутні події.

Во Францію два гренадера
Из русского плена брели...

Написана олійними фарбами картина про двох старих солдатів наполеонівської армії вражала співчуттям до колишніх завойовників, якоюсь суворою мужністю й людяністю. Оця суворая мужність, ця добрість і людяність, ця щедрість почуттів, аж до співчування своїм вчорашнім ворогам, — характерна риса російської пісні і російської літератури. Добрість і щедрість — визначальні риси великої російської нації і культури. Тим-то вона така близька і така потрібна всім. А краса ж яка! Хіба можна уявити собі життя без Пушкіна, без Лермонтова, Толстого, Достоевського, Чехова, Буніна, Горького, Купріна? Без Чайковського, без Глінки, Мусоргського? Без Рєпіна, Сурикова, Васнецова? Без Шаляпіна, Станіславського, Мочалова, Качалова, Нежданової, Собінова? Яким би бідним та ущербним було наше життя без цих російських геніїв! Весь світ став би безмірно біднішим, убогим би став, якби їх не було. От що таке Росія!

А для нас вони були завжди рідними, з них ми починалися як люди, як громадяни, з ними ми й живемо, бо завжди над нашими долями, душами, думками й емоціями «режот и вьются» їхні досконалі й прекрасні образи, їхні пісні, мелодії, їхні вірші, їхні думи й сподівання. Низько схиливши голову, стоїмо перед російськими геніями з любов'ю, шанобою і подякою: їхнє духовне багатство оточує нас, як повітря, лле в наші душі красу свою безсмертну і робить нас духовно багатшими з покоління в покоління.

З бібліотеки «Нивы» залишилися, як заповіти діда Микити, сімдесят два випуски «Джузеппе Гарібальди». «Сказки дедушки Крылова», «Полное собрание сочинений Всеволода Гаршина» і прекрасно виданий для дітей збірничок «Стихотворения М. Ю. Лермонтова». На першій сторінці «тайственно и странно» темніла ніч, написана знаменитим оформлювачем книг Фаворським, тільки внизу біліла вузесенька смужечка, на якій стояли дивовижні рядки:

Горные вершины
Спят во тьме ночной,
Тихие долины
Полны свежей мглой.
Не пылит дорога,
Не дрожат листы...
Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

«Из Гете», — зазначено там. Але тепер я знаю, що на батьківщині великого Гете цей вірш лишився майже не поміченим. Переклад же Лермонтова став всенародним, його знає кожен учень радянської школи, на нього давно написано прекрасну музику, і мало є на світі таких хвилюючих романсів. Мої діти виростили з цим прекрасним віршем на устах. А оте «Кто кивер чистил, весь избитый, кто штык точил, ворча сердито, кусая длинный ус» із знаменитого «Бородина», а отой «Спор», що хвилює й понині такою мудрістю молодого поета, яку саме-саме назвати б східною. «Берегись! — сказав Казбеку седовласый Шат. — Покорился человеку ты недаром, брат!.. Уж проходят караваны через те скалы, где носились лишь туманы да цари-орлы...»

А як там описане військо! «От Урала до Дуная, до большой реки, колыхаясь и сверкая, движутся полки...»

Веют белые султаны,
Как степной ковыль,

Мчатся пестрые уланы,
Подымая пыль;
Боевые батальоны
Тесно в ряд идут,
Впереди несут знамена,
Б барабаны бьют.

Це видовище, дивовижно змальоване одними словами, а не фарбами, хвилювало тоді безмежно. Хвилює і зараз, бо лермонтовській поезії немає кінця ні вглиб, ні вшир. На ній горить і сяє печать генія. Його дала нам Росія! Та Росія, яку він прославив замолоду, написавши, на мій погляд, найкращий в усій світовій літературі вірш про Батьківщину — «Родина»:

Люблю отчизну я, но странною любовью!
Не победит ее рассудок мой.
Ни слава, купленная кровью,
Ни полный гордого доверия покой,
Ни темной старины заветные преданья
Не шевелят во мне отрадного мечтанья.
Но я люблю — за что, не знаю сам, —
Ее степей холодное молчанье,
Ее лесов безбрежных колыханье,
Разливы рек ее, подобные морям...

Та хіба ж Лермонтова всього перечитаєш? А що ж тоді сказати про Пушкіна? «Мчатся тучи, вьются тучи, невидимкою луна освещает снег летучий. Мутно небо. Ночь мутна...» — ось що входить у наші серця змалечку і лишається там на все життя згадкою про найпишнішу і найдивнішу зустріч із дивом поезії і краси. «Кони стали. Что там в поле? Кто их знает? Пень или волк?» А оте, що вже сотню років співається, а здається, що було вже з перших днів існування нашого народу: «Сквозь волнистые туманы пробирается луна, на печальные поляны льет печально свет она...»

З Пушкіним зустрічаєшся все життя ніби вперше. Читаш і перечитуєш його, знаєш багато рядків і строф і цілих віршів напам'ять і раптом підлітаєш вечірнім рейсом до Адлера, бачиш внизу сутінкове море, вогні над узбережжям, темний і волохатий від дерев берег малюється і не малюється, а наче тільки вгадується тобі, і тоді раптом виникає з пам'яті:

Не пой, красавица, при мне
Ты песен Грузии печальной:
Напоминают мне оне
Другую жизнь и берег дальний...

Тільки тут, в цю хвилину, приходять до тебе справжня музика і справжній зміст пушкінської строфи, і ти розумієш, що останній рядок викувано з найщирішого золота поезії, тому він — безсмертний і вічний. Не лише для Росії чи України — для всього світу.

Далеко видно з батьківського двору — все життя можна оглянути, лишившись на самоті. Далекі видно і з шістдесятилітнього порога — високий цей поріг людської зрілості: чимало пережито, ще більше передумано, і все те, що було з тобою і твоїми ровесниками, стало твоїм власним досвідом. А досвід цей стукає тобі в серце любов'ю і відданістю до Росії, до її русявих доброзичливих синів — твоїх друзів. Згадаєш війну, а вони й обступають тебе з усіх боків, живі й мертві сини Росії. Підполковник Коновалов, командир твого 101-го гвардійського полку, що вручив тобі за Віслою першу медаль «За відвагу». Він потім загинув за Одером у західному передмісті Кюстріна, де стояв дорожній покажчик: «До Берліна — 72 км». Старший лейтенант Сухов — твій командир роти, на рік молодший за тебе, білявий, з суворо насупленими бровами на хлопчачому доброму обличчі — все беріг нас, а про себе не дбав — зрізав його фашистський кулеметник на Темпельгофському аеродромі, коли він з групою офіцерів штабу батальйону вийшов на льотне поле і прямував до далеких казарм, де вже мала бути наша піхота, але чомусь її там ще не було. Ми потім возили мертвого Сухова на повозці з мінами, хотіли поховати самі, та за боями ніколи було. Ночами в перерві вискакували з вогневої, щоб поглянути на нього. Під чужими зорями й чужими загравами лежав він у шкірянці, мовби з плеча котрогось із комісарів громадянської війни, в синіх бриджах і кубапці, стрункий, тоненький, тендітний, як дівчина. Потім його в нас забрали біля Тіргартена чи Трештов-парку, де й опустили в братську могилу разом з іншими героями штурму Берліна. По кількох днях поранили й мене. Тяжко поранили, і по палаючому Берліну всю ніч тягли мене й весли Вася Акімов і Володя Титов. А доставивши на світанку в санбат, стояли наді мною й обоє плакали, так що не вони мене, а я їх заспокоював. Хіба ж є хтось дорожчий за цих людей? Хіба можна їх забути?

Отож, оглядаючись на перейдені гони, низько схилляю голову перед пам'яттю загиблих друзів моїх — росіян, що ділили зі мною все до останнього на війні, а живим кажу: живіть! Бо з вами поруч і нам живеться радісно

й щасливо. Нижнім словом згадаю отут, на батьківськiм дворi, москвичiв Михайла Алексеева, Василя Федорова, Єгора Ісаєва, лєнiнградця Сергiя Воронiна, томича Івана Єлегичева — друзiв моїх i побратимiв по лiтературi. І коли б хтось спитав мене, що є для мене Росiя, я вiдповiв би, як i вони: «І честь моя, i слава».

Росiє, прийми мою синiвську любов, подяку i шану. Спасибi тобі, що ти є!

БІЛИЙ ПТАХ НАД ЗЕЛЕНОЮ БУКОВИНОЮ

Вперше побачив його на екранi в кiнопробах: серед снiгiв петербурзької лютої зими йшов вiн розхристаний, у бiлій сорочцi, роздуваючи нiздрi тонкого нервового носа, з ножем у руцi карати жорстокого управителя, що знущався над його братами-крiпаками, а може й самого пана Енгельгардта, котрий завiз їх сюди iз теплої та рiдної України на поталу й знущання на чужинi. Цей кiнематографiчний «прохiд» був довгий i настiльки переконливий, що вся художня рада кiностудiї ім. О. П. Довженка одноголосно затвердила студента театрального iнституту Івана Миколайчука на роль Тараса Шевченка у фiльмi «Сон» Володимира Денисенка за сценарiєм Дмитра Павличка.

Того ж таки дня, не виходячи з проекцiї, ми затвердили Миколайчука на головну роль i в другому фiльмi, що запускався паралельно, «Тiнi забутих предкiв» Сергiя Параджанова та Юрiя Ілленка: вiн метався в хащах предковiчного карпатського лiсу, а голос Марiчки все кликав його «Іва... Іва... Іва...» І я побачив улюбленого й не раз оплаканого героя нарисiв Михайла Коцюбинського Івана Палiйчука в кiнцi його страдницького шляху, мов живого.

Так, тiльки-но зi'явши на ноги, увiйшов у кiнематограф хлопець з далекого буковинського села Чорторiя, потiснивши на пробах одразу двох фiльмiв вiдомих акторiв-професiоналiв, i блискуче виправдав надiї художньої ради, режисерiв-постановникiв та адмiнiстрацiї, яка взяла на себе смiливiсть доручити студентовi головнi ролi в таких вiдповiдальних двох фiльмах, що знималися одночасно. По завершеннi фiльмiв «Сон» i «Тiнi забутих предкiв» Іван Миколайчук одразу здобув

визнання і славу талановитого кіноактора, утвердився як майстер, ще будучи студентом. Тут не щасливий збіг обставин чи випадок. Тут проявилась яскрава обдарованість, заявив про себе небуденний, багатогранний талант, який потім проявиться і в режисурі, і в сценарній справі, і в музичному ряді фільму «Білий птах з чорною ознакою». Ми були зачаровані глибинним відтворенням характеру Давида Метузки в «Бур'яні» Андрія Васильовича Головка та Апатолія Буковського, безмежно відданого революції Громова в «Комісарах» Миколи Мащенка, Фабіяна у «Вавілоні ХХ», зрежисованому власноручно самим Миколайчуком так, що на XII Всесоюзному фестивалі йому присудили приз за кращу режисуру.

Смерть завжди страшна. Та найстрашніша смерть передчасна. Найбезжальніша вона тим, що не задумується і не вибирає, а падає дуже часто на голови найдостойніших і рідкісних людей саме в час розквіту їхніх здібностей і талантів. Так сталося з нашим незабутнім Іваном Миколайчуком. Як зараз бачу його хлоп'якувату струнку й тендітну не по-селянському постать, коли його привів на студію Володимир Денисенко. Привів як Шевченка в своєму майбутньому фільмі, а він стояв і ніяково всміхався, мружачи свої надто блакитні очі, в глибині яких із-за юнацької цноти прозирала велика людська гідність. Він був справжній легінь. І коли хтось вигадував це слово у сиву давнину, то мав на увазі саме таких хлопців: струнких, ставних, білолицих і голубооких. А в очах у нього завжди була замрія і смуток — типова українська риса. Його важко було не любити. Не милуватися ним було просто неможливо! Таких людей не забувають...

«Білий птах...» після довгої розлуки зі студією мене вразив у саме серце. І змістом своїм. І сюжетом. І незвичними героями. Та найбільш музикою. І хоч фільм належав їм двом, хоч я дуже люблю режисера Юрія Іллєнка, все ж, мені здається, «Білий птах...» — це авторський фільм Івана Миколайчука. Особливо через музику, яку не можна ні переповісти, ні переоцінити і яка в цьому чудесному фільмі є одним з найголовніших героїв, бо в ній — душа Буковини, доля Буковини, трагічна й прекрасна, її неповторна своєрідність. І коли я думаю про вічну пам'ять Івана Миколайчука, то вона уявляється мені білим птахом, що летить над зеленою Буковиною. Летить і не може її перелетіти...

ГРИГІР

О п'ятій ранку, по приголомшливій звістці, вмившись та надівши чисту сорочку, сідаю писати ці рядки.

Ви знаєте, коли перевдягаються у все чисте.

Еге ж, перед битвою, по якій лишається тільки напис на скелі:

«Мандрівнику! Розкажи всім, як ми тут лежимо, не посоромивши роду свого і народу».

А ще — перед правдою. Перед нею треба стояти, як перед мавзолеєм, струнко, у всьому новому й чистому, струсивши пил повсякденності й метушні не тільки з черевиків, а й з душі.

Саме ж високою народністю й правдою позначено всі оповідання Григора Тютюнника, повісті «Климко», «Вогник далеко в степу» — все, що встиг він написати за недовгий свій вік, промайнувши негаснучим метеоритом над рідною Шилівкою, над усією українською землею.

Не певен, що ця рання дивовижна спадщина потребує якихось тлумачень, але сказати про неї є що. Відчуваю велику спокусу посилатися на Григорові небуденні зізнання, розмірковування й вагання, на згустки емоцій, відкриті небагатом, але утримаюся: хай усе постане перед вами в первісному вигляді і хай вразить вас само собою, нерозтлумачене, хай воно потрясе й вас, як потрясло мене при кожній зустрічі.

Отож кілька слів про Григора Тютюнника, хоч і досі ж тут йшлося таки ж про нього, а не про духа небесного чи святого. Святим він нам не уявляється й зараз. Ніколи ним і не був, не намагався бути.

Як усі глибокі й по-справжньому обдаровані натури, був він неговіркий — скоріше видавався мовчуном. Високий, він завжди здавався вищим, ніж був насправді, мабуть, через свою вічну виструнченість. Ставний, з розгорнутими, мов крила, плечима і гордо піднятою чубатою головою, дивлячись на яку, мимоволі зітхалося: «Буйна твоя голівонько!»

Здається, він як ото став з юності до лав Тихоокеанського флоту, то так і стояв, безперервно відчуваючи на собі прискіпливі погляди вимогливих флотських командирів, моряків-побратимів, нелукавих своїх односельців-шилівців, а можливо, й далекий за роками й подіями та найрідніший батьків погляд, сповнений жалю

й надії на свого найменшого, найулюбленішого, найбеззахиснішого...

Григір, проте, обдарований був не лише рідкісним талантом, а й тією суворою вродою, що її звать мужньою, чисто мужською. Хай буде тут це російське слово — воно так пасувало йому, його небуденній постаті, його глибинному єству. Твердий профіль і погляд, різкі риси й вирази, несхитна горда постава й хода — весь він був рівний і завжди напружений, мов нап'ята струна чи тятива. Сміявся рідко. Всміхався ще рідше. Тому не уявляється усміхненим — ну, піяк! Тікає його усмішка з пам'яті, не дається, не пригадується, хоч плач.

А жартувати Григір, як не дивно, був мастак. І жартував, як робив усе, талановито: всі регочуться, животи надривають, а він піколи й не осміхнеться. Прекрасно й незабутньо імітував багатьох колег, товаришів, найближчих друзів, кінорежисерів та акторів, студійне й комітетське начальство. Міг одним-двома жестами, поглядами чи репліками влучно й убивчо скопіювати будь-кого з присутніх.

Та найяскравіше і найдотепніше відображав Григір свого безпосереднього командира мічмана Клімова. Волюве своє підборіддя випне вгору ще дужче, голову відкине, бувало, назад, зверхньо й презирливо примружитья і, повільно й загрозливо обертаючись через плече, рубоне різко й вимогливо:

— Матрос Тютюнник! Абсурд! Анна Зегерс — не письменниця, як ви щойно назвали її, а видатний борець за мир! Запам'ятайте це і викиньте з голови задовблений там абсурд! Борець за мир! Вам ясно?

— Єсть борець за мир, товаришу мічман, — неквапом виструнчувався і навіть козириав матрос Тютюнник.

Втриматись від сміху, та що там — від реготу! — було неможливо. На жаль, такі хвилини душевної рівноваги, про відсутність якої він болісно скаржився у своїх скупих щоденниках, випадали Григорові не часто, зате робили і його, і нас щасливими серед вічної студійної колотнечі й метушні. Це, мабуть, найприємніші спогади про нашу недовгу спільну роботу в сценарному відділі кіностудії імені О. П. Довженка, з постійним дефіцитом сценаристів і режисерів, з байдужістю до української літератури й українського слова, що вкоренилася задовго до нас, а ще дужче вкуцилася після нашого перебування там, наче вслід за нами вимели й наші слова, нашу мову й літературу.

Це, мабуть, найприємніші мої спогади про Григора. Бо він завжди був зосередженим, навіть зовні похмурим: постійно тривала, не перериваючись, інтенсивна внутрішня робота, робота душі і розуму, сумління і обов'язку перед тими людьми, серед яких зростав і з якими ділив усе, що випало йому на роду. Хіба ж не про це свідчать «Три возулі з поклоном» або «Три плачі по Івану», як попервах, до втручання редакторів, звалось це прекрасне оповідання. Чи й оте «Сито-сито», «Крайнебо», «Деревій» або «Гвинт» — що не візьми, що не прочитай, там ніби вся Григорова душа вмістилася: плаче й дивиться на нас і досі...

Нам здавалося, що він вичерпується у своїх вражаючих довершеністю, правдою й глибиною оповіданнях, а він так страждав невдоволеністю собою і всім написаним, що тільки й зв'язав це своєму записникові, ще мовчазнішому за нього самого.

Йому дорікали зухвалі й захвалені ровесники, що він мало читає, а він он як багато й своєрідно трактує світову літературу. Хіба ж йому це прикро було від такої зверхності й несправедливості?! Тільки нікому ніколи не скаржився і ні на кого не ображався: хто ж не дорікав і найталановитішим із нас, найосвіченішим то мужицтвом, а то й хуторянством. Григір же був великим інтелегентом!

А що ж уже говорити про те, як топталась по його щойно опублікованих оповіданнях, по його незахищеній душі недолугі лакувальники й лакузи, «майстри» поверхових суджень, підсинених догідництвом начальству та підведених ядучою зеленню підлабузництва. І все це в нашому середовищі, в нас на очах. І коли ще й зараз хтось нечесний і підступний пробує показати пальчиком вгору, хочеться вхопити за той підлий пальчик й гукнути у вибалушені очі догідника: «Лікарю (чи сволото!), зцілися сам!» Бо ми, а не хтось інший, — заздрісники й перестраховщики. Ми самі й понині терпимо в наших лавах демагогів, що сидять часом на трьох стільцях, а мітять ще й на четвертий. Терпимо донощиків і пасквілянтів, охайників і злопихателів і не даємо їм достойної відсічі, хоч треба було б давати їм по зубах! Після Григора ми зрозуміли це надто пізно. Не дуже квапимось робити це й зараз.

Бо хіба ж один м'ятий і перем'ятий життям «колега», що годився б Григорові в батьки, а то й діди, хіба один з них казав, що навіть «Оддавали Катрю» — це антира-

дянщина. І ми не завжди вмiли захистити добре ім'я письменника і його чуйне серце, його таланти. Боро́ни нас бо́же і зара́з від таких «ба́тьків» та «ді́дів», від «коле́г», що знемагають від нерозу́міння чи за́здросці́в, якщо вже не оборо́нили Григо́ра...

Воста́нне я бачи́вся з ним в «Енеї́» в Де́нь Ра́дянської А́рмії та Військо́во-Мо́рського Фло́ту. Ми си́дили за різни́ми стола́ми, бо при́йшли не разо́м. Він все ди́вився й ди́вився на мене че́рез спи́ни й голо́ви това́ришів, поті́м підійшо́в і ти́хо поці́лував у що́ку — він це ро́бив інко́ли при зустрі́чі, мо́же, то́му, що я чимсь нагадува́в йому ста́ршого бра́та Григо́рія — мо́го ро́весника-фо́нтови́ка, хто його зна́...

Си́див поті́м зно́ву і зно́ву ди́вився на мене че́рез сти́л. На́решті на́писа́в що́сь на кла́птику па́перу й пере́дав мені́.

Мабу́ть, незвичайна́ та несподі́вана в ти́й обста́новці Григо́рова за́писка врази́ла мене́ вже́ й то́ді своі́м насто́рожуючи́м і неясни́м змісто́м, раз я покла́в її́ в за́писник і збе́ріг...

Бо ко́ли недовза́ ми з'я́вилися з Діма́ровим вранці́ 5 бе́резня перши́ми в його́ спо́рожні́й кварта́рі, що ли́шилась ті́єї но́чі наві́ки без нього́, Григо́рова за́писка враз прига́далась мені́, оглу́шила, як грі́м, вда́рила в ду́шу, як блиска́вка, як ти́льки я ді́став її́ із за́писника і про́читав, наче́ хто́зна й ко́ли на́писа́ну, бо на́с уже́ розді́ляла на́гла його́ сме́рть:

«Наві́ть воро́гам, ко́ли зустрі́чався, кла́в ру́ку до гру́дей на́впроти се́рця.

— Ну і ду́рний.

— Та ні, то́ він ха́нався за се́рце. (Підкресле́но Григо́ром!)

— Ну і ду́рний».

Про ко́го він ду́мав, пи́шучи? Що́ ма́в на увазі́?

Те́пер уже́ ніко́ли ні́хто не взна́є...

ЗБЛИ́ЗКА

На во́кзал ми ї́хали з ба́тьком. Щойно́ при́дбана пове́сьня́ка «Во́лга» не́сла на́с поро́жні́ми ву́лицями со́нно́ю мі́ста, оку́таного ле́геньки́м туманце́м, проте́ в пе́редра́нкових су́тінках слуха́лася мене́ по́гано, мабу́ть, че́рез хви́люванн́я й на́пруженн́я: адже́ ми ма́ли всти́гнути́ до па́дзвичайно́ ра́ннього́ ки́ївського́ пої́зда і зустрі́ти... Го́нчара.

— Кому ж, як не вам, зустрічати такого гостя,— сказали мені в обкомі.— Адже ви знайомі. Та й він побажав, щоб зустріли саме ви.

«Знайомі то знайомі,— міркував я тепер, пильно вдивляючись в надто часті перехрестя вулиць, на яких недосвідчених водіїв завжди чигає несподіванка, а то й небезпека.— Та знайомство це не дуже близьке: все на відстані. То між залом і трибуною, то між Києвом і Миколаєвом. А то й становищем в літературі — тут відстані виявляються найбільшими і найважче долаються. А то й не долаються зовсім».

Хоч секретар обкому, який дзвонив мені звечора, міг цього й не знати чи не враховувати. Знав він одне: Гончар ставиться до мене з перших кроків прихильно, бо підписав до друку, редагуючи «Вітчизну», моє перше оповідання. І вже зовсім не вмів він уявити, які нездоланні відстані вибудовуються між людьми відданістю й любов'ю. А я любив і люблю Олеся Гончара ще з почутих по радіо «Альп» аж до схилання. Та хіба ж тільки я один? Він увірвався в літературу і в наше життя своїми «Альпами» одразу на майже недосяжні вершини. І навряд чи й були такі тріумфальні входження з часів «Кобзаря». А якщо й були, то дуже рідко і, мабуть, не в нас. Про це я тоді ніби й не думав — воно думалося якось само і кидало мене то в жар, то в холод. А я ж мав залишатися справжнім мужчиною, та ще й водієм, вміло вести машину, вчасно реагувати на мінливу вуличну обстановку і зберігати спокій та рівновагу. Найдужче ж тривожило й мучило мене усвідомлення, що я відповідатиму за нього головою, як тільки Гончар сяде в машину: таких пасажирів возити рідко кому доводилося й серед найдосвідченіших миколаївських водіїв-професіоналів. Я ж був лише любителем, щойно одержав права. Але як же хотілося зустріти улюбленого письменника за кермом власного автомобіля і особисто відвезти його в готель і на спуск корабля, заради якого він оце й приїхав! Що ж, мені тоді було тридцять сім років, і романтичні почуття й захоплення ще заповнювали мою не розтрачену душу. Почуття, над якими в старості можна лише посміхнутися. Але не посміхаймося. Не треба. Це ж така свята і така скороминуча пора, яка покидає нас так швидко й несподівано, що не встигаємо й помітити, коли вона щезає, не те що оглянутися та пошкодувати за тим, що ніколи вже не вернеться...

До поїзда ми таки встигли. Гончар стояв з легеньким чемоданом в тамбурі і одразу ж зійшов на перон, стримано привітався.

— А це хто? — кивнув на мого батька. — Обкомівський водій? Я ж нікого не хотів турбувати...

— Та ні, це мій батько, знайомтеся, — сказав я ніяково і схвильовано дивився, як двоє найдорожчих мені людей обмінювалися рукоштовками.

Потім, за весь час свого короткого перебування в Миколаєві, Олесь Терентійович більше спілкувався з моїм батьком ніж зі мною, і щоразу розмова точилася в них невимушено й задушевно — в пій не було й тіні тієї напруги, яка не покидала мене, хоч плач. Весь час біля Гончара я почував себе ніби на варті чи в строю, і здаватися невимушеним та безтурботним мені коштувало немалих душевних сил і нервової напруги. Але це буде потім...

А поки що я сів за кермо, Олесь Терентійович за давньою звичкою вмовився в мене за спиною на задньому сидінні, а я подумав, що він поступився місцем на передньому сидінні з пошани до мого батька як до людини старшої, і шкодував, що він не сидить поруч зі мною. Ми завезли його до готелю «Україна», де вже був приготовлений номер. Він виходив балконом і вікнами на схід, і коли ми зайшли, весь був висвітлений сонцем, налитий його промінням по вінця, і пахощі щойно політого асфальту мішалися з ледь вловними пахощами недалеких осінніх полів, виноградників і широкого лиману.

Гончар усміхнувся цим пахощам, сонцю після задушливої ночі у вагоні й мені. Ледь-ледь усміхнувся, самими кутиками міцних вуст, і в тій усмішці промайнула мені іронія, доброзичлива, якщо тільки може бути вона такою, весела — він надто пильно оглянув мене з голови до ніг і трохи кепкував, мабуть, з одягненого вдо світа чорного костюма, з білої крестовинної краватки, що тоді входили в моду, з лакованих черевиків.

— На брифінг зібралися чи на ленч? — кепкуючи, усміхнувся він всім обличчям, та тут же й змилювався наді мною: — Нічого, нічого, не все ж нам у гімнастерках та шинелях ходити. Находилися вже.

— Снідати будемо в нас, — сказав я якомога твердіше, але й не зовсім упевнено, боячись, що він відмовиться, — це була б непоправна втрата для мене.

— Ви тут господар,— розвів Гончар руками.— Як скажете, так і буде.— Мабуть, розумів, як багато це значило для мене.

— Тоді їдьмо,— зовсім посмілішав я.

— Ні, так діло не піде,— пройшовся просторим номером Гончар, заклавши руки в кишені.— Треба поголитися, помитися з дороги. Треба приготуватися: адже спуск корабля, як ви писали в «Корабелях»,— це свято на корабельні. Так же? А до свята треба й самому бути в святковому настрої.— Він глянув на годинник.— Приїздіть за мною через годину. Буду до ваших послуг. А від вас — прямисінько на завод, щоб місця добрі зайняти. Отже, чекаю вас за годину.

Я вилетів з номера, мов на крилах. Помчав додому із цією звісткою. Але сніданок чомусь не запам'ятався. Запам'яталось: як ми вже зібралися їхати на завод, біля машини я побачив обкомівського завгара Анатолія Артемовича, одягнутого з голочки заради свята корабелів — такий звичай панує в Миколаєві ще з його заснування: в день спуску корабля і старе й мале наряджається, як в старовину на великдень, а за наших часів, як на Жовтневі чи Першотравневі свята.

Я одразу збагнув, що його прислало обкомівське начальство, не покладаючись на мій водійський досвід чи й елементарну вправність. Моїй водійській гордості завдано було чутливого удару, але я поважав Анатолія Артемовича: він-бо навчав мене всім тим премудростям, яких не тямлять в ГАІ, фактично «обкатував» і мою машину, й мене.

— Вас прислав Андрій Сергійович? — запитав я, маючи на увазі першого секретаря обкому Маленкіна.

— Я привіз перепустку на машину,— ввічливо сказав Анатолій Артемович і владно простягнув руку по ключі.— Проїдемо на заводську територію, просто до стапеля. Там нам відведено стоянку.

Так я миттю, на очах у Гончара, перетворився з водія на пасажира у власному автомобілі. І, хоч як прикро було, на душі в мене полегшало. Оскільки тоді все було зарегламентовано, на спуск ми поїхали тільки вдвох, без батька. Він так і вмер, не побачивши цього грандіозного видовища. Та хіба мало без чого пішли і йдуть на той світ наші скромні, роботящі батьки? Все ніби не для них. Все ніби їм «не положено». Так і вік проходить, і ми це помічаємо й обурюємося цим, коли

вже самі старіємо і коли вже нічого не можна змінити або повернути...

Про спуск я теж не писатиму, хоч як це вигідно й ефектно, — ви зрозумієте, чому, дочитавши цей матеріал.

Згадаю лиш про те, як Анатолій Артемович, хоч це була й неділя, повертаючись після спуску, заїхав у своїх невідкладних справах у обкомівський гараж, а я знову опинився за кермом і завіз Олеса Терентійовича в готель відпочивати, а свою трирічну доньку, що була з нами, обідати й спати. А найперше ж хочу тут розповісти, як сталося те, чого боялися в обкомі і що передчував досвідчений у водійській справі Анатолій Артемович: того дня, висадивши всіх і повертаючись у той-таки обкомівський гараж, я був жорстоко розбитий на розі вулиць адмірала Макарова і Філіївській. Розминаючись з таксі, що хвацько об'їздило мене зліва, заклавши крутий віраж з головної вулиці Макарова на ту ж таки Фаліївську, я не глянув праворуч — вчинив найтяжче порушення правил дорожнього руху. І прогавив «швидку допомогу» військово-морського госпіталю, що мчала вулицею Макарова з неприпустимою, але дозволеною таким спеціальним машинам швидкістю. Це був новенький ГАЗ-51, розмальований червоними хрестами та військово-морськими прапорами по всьому фургоні й на крилах. Він вривався в мене на повній швидкості, відлитим з чавуну буфером розчахнув навіпіл середню, досить міцну стійку первісної моделі «Волги» ГАЗ-21, прорвав передні й задні дверцята й відкинув мою машину через усю ширину вулиці на протилежний тротуар. Я на кілька секунд втратив від удару свідомість, а опритомнівши, побачив, що машину розвернуто на 180 градусів, тобто в протилежний бік. Біля мене стояв розгублений водій і білими, негнучкими губами вимовляв одне й те ж слово, значення якого я або не розумів, або зовсім не чув нічого. Бо у вухах стояв безперервний і болісний дзвін, ніби десь зовсім близько били молотом у рейку.

Помаленьку туман перед моїм зором розсіювався, натовп навколо моєї машини все густішав, і я нарешті почув: «Треба дивитись! Треба дивитись! Треба дивитись!» — все ще кричав мені розхвилюваний водій.

— Так, — сказав я водієві. — Треба пильно дивитись, і я буду дивитись, — не виходячи з машини, я натиснув стартер, двигун завівся, я з'їхав із тротуару, розвернувся

на цьому клятому перехресті і поїхав-таки в гараж своїм ходом, думаючи, що нічого лихого й неоправного не сталося. Але, як тільки я заїхав у обкомівський гараж, Анатолій Артемович вискочив з диспетчерської прохідної, вхопився за голову і, нічого мені не сказавши, вискочив у свою службову машину і вилетів з воріт, мов на пожежу.

Машину оточили водії. Вони не звертали на мене жодної уваги, тільки обмінювалися короткими репліками: «Оце-то вляпався!», «Оце так удар!», «Оце так наскочив на свого!», «Жаль такої новесенької машини!»

«Ще б то не жаль,— подумав я, все ще не виходячи з машини і не знаючи, як її понівечено.— Але ж добре, що я встиг висадити Гончара й мою Яриночку!» Це була найбільша моя втіха, що перекривала й жалі, і тривоги та вболівання — вони здавались мені несуттєвими.

— Скільки ж там хоч на спідометрі? — спитав хтось з водіїв тихо й зажурено.

Я відчинив дверцята й подивився на спідометр: «1600 км» показував він байдуже й спокійно, як і належить спідометрам і всім іншим реєструючим приладам.

— А куди ж це помчав Анатолій Артемович? — з прикрістю запитав я, відчувши себе забутим і покинутим напризволяще без мого уважного, ввічливого й доброзичливого наставника.

— Артемович поїхав за рихтувальниками,— сказав хтось із водіїв.

І я тут же побачив його машину поруч. Він мовчки пересів за моє кермо і завів мою машину в бокс, доки рихтувальники — батько й син Данилови — знамениті на весь Миколаїв, діставали свій інструмент із багажника завгарової машини.

— Чого ж ви хоч не глянули на неї? — розгублено запитав я.

— Треба не дивитися,— сказав старший Данилов,— робити. На ранок вона має бути готова до поїздки на аеродром? Так чи ні?

— Так,— сказав я.— А хіба ви встигнете?

— Раз треба, то встигнемо. Ночі тепер довгі. Ходімо, Володю,— покликав він сина і зачинив за собою двері боксу.

— Ви тут не затримуйтеся,— виглянув звідти Анатолій Артемович, звертаючись до мене.— Скажіть Олесю

Терентійовичу, що машину я пришлю на восьму годину,— він причинив хвіртку, потім знову висунувся.

— Сьогодні ви вже обійдетеся без машини,— сказав він,— а завтра розрахуєтеся з Даниловими, як проведете гостя. Вони свою роботу зроблять, але дверцята й стойку треба буде ще фарбувати. Я завтра привезу маляря. Дома нікому ні слова, щоб не хвилювались...

Я уявив батька, дружину, дітей. Сказати їм правду було б страшно. Але Гончарові я подзвонив з прохідної і розказав, як все трапилось.

Він довго мовчав. А помовчавши, спокійно сказав: «Знесіть це мужньо.— Ще подумав якийсь час і додав: — Приходьте до мене негайно».

Мало я зустрічав на своєму вже довгому віку людей, які могли б говорити в таку хвилину найнеобхідніші слова та ще таким заспокійливим тоном. Наче гора з плеч звалилася, і пояснишало на серці і в голові. Я був живий! Це було головне. Але найголовніше: був живий і лишився неушкоджений Гончар! Було чому радіти, а не печалитись.

— Хіба у вас ще така машина буде, Сашко? — весело гукнув мені Олесь Терентійович, як тільки я переступив поріг його номера.— Аби ми були живі та здорові, а металу на наш вік вистачить. Ходіте,— квапив він мене,— у нас ще багато справ. Та й місто в цю вечірню годину покажете мені. Я ж в Миколаєві вперше.

Ми пройшли головною Радянською вулицею до самого бульвару над Інгулом, довго дивились на стрілку, де він впадає до Бугу, на далекі й круті глинисті урвища за лиманом, на тонку ліпцю рівного обрію, що ховав за собою степове безмежжя й неміряну вечорову далечинь, забарвлену золотом вечірньої зорі, і мовчали. Стояння під високими тополями і мовчання наше затягувалось, але розвіювалася напруга, що сковувала з самого ранку. Ми глянули один на одного майже одночасно, і тут Гончар примружився і спитав:

— Розсікли брову? — всміхнувся.— Так легко відбулися?

— Машину розбили здорово.

— Машина в рахунок не йде — вона не жива. Ви подивіться, яка краса навколо! Жива краса. Безсмертна. Була до нас, буде й після нас. От її й треба берегти і жити серед такої краси треба. Бо нічого нема досконалішого, мудрішого й кориснішого для людини, як природа,— він вже тоді бачив далі від нас усіх і страждав

від того, що зробилося з Дніпром через будівництво однієї-єдиної на той час Каховської електростанції з її штучними морями.— Ось що нам треба берегти повсякденно, бо це повернути не можна, якщо вже воно буде зруйноване. Живе відродити неймовірно і важко, а то й неможливо,— задумливо мовив він і задивився у вечоріючий світ за Бугом та Інгулом, і я вже думав, що він забув про все. А він раптом повернув до мене усміхнене обличчя, зблизька глянув у вічі: — Нам би одю живу красу зберегти для потомків, а заліза на наш вік вистачить. Не машина ж на вас заробляла, а ви на неї. Ну, то й годі думати про неї, та ще й душею боліти. Займімося невідкладним, доки магазини не зачинилися.

Пам'ятаю, як зараз: він тоді накупив книг усім. Батькові моему — зятятому садівникові — «Микиту Братуся», мені — улюблені мої «Прапорonosці», навіть маленькій нашій попутниці на спуск китобійної бази «Радянська Україна» знайшлося що купити з своїх творів уславленому й улюбленому письменникові, бо тоді ще в книжкових крамницях не хапались за голови, якщо книжка не розійдеться за один рік. І от давно не стало мого батька — він помер через три роки після тої пам'ятної зустрічі, не стало в океанах світу китів для промислового полювання на них, у зв'язку з цим ліквідовано китобійні флотилії, в тому числі й китобазу «Радянська Україна», що нею тоді гордився не лише Чорноморський суднобудівний завод і всі корабелі Миколаївщини, а й уся країна: не було такої досконалої за технічним оснащенням та морехідними якостями китобаз в усьому світі. Нічого не стало. А от маленька книжечка в червопій обкладинці «Земля гуде», яку я розшукав, пишучи ці рядки, є — свіжа, чиста, майже нова, хоча читана й перечитана, а отже, довше існує за людей та кораблі, хоч би й такі велетенські. І напис на ній, як завжди, скупий і лаконічний, зроблений прекрасним гончарівським почерком: «Яринці Сизоненко, щоб росла щасливою! Олесь Гончар». Тепер цю книжечку про славетну полтавчанку Лялю Убийвовк читає Ярина дочка Роксолана, що ходить у третій клас. Такі бувають реліквії!

Того вечора Олесь Терентійович, де й постійна його задума поділась, був веселим, дотепним, багато оповідав і сміявся, відволікши геть від мене увагу всіх моїх рідних. Таким я потім його не бачив за прекрасними нашими спілчанськими й домашніми застіллями. У Сніпці

не збираємось на новорічні вечори, відколи він там не головує. Домашні застілля теж відійшли не так за відомими віяннями й постановами, як за тим, що «иных уж нет, а те — далече». Але та дружня вечеря в нашому домі, у нашій родині — єдина за все життя, запам'яталась назавжди: в ній Гончар закривав мене своєю вродою, привабливістю й інтелектом від біди, що трапилась вдень і трапляється не з кожним навіть за все життя. І ніхто: ні батько, ні моя прониклива і завжди стривожена дружина не помітили ні мого убитого стану, ні моєї тривоги, ні мого намагання вдавати, що нічого не сталося.

Ми тоді засиділися довгенько в розмовах, які вів Олесь Терентійович, як і вранці, здебільшого з батьком. Він тоді всіх зачарував назавжди. Потім я проводжав його до готелю.

— Доки повернетесь, — казав він, прощаючись зі мною, — всі вже ляжуть спати — не треба буде ні прикидатися, ні щось ховати від них. Хай собі сплять спокійно. А ми ще наговоримося завтра в аеропорту. Я сподіваюсь, ви ж поїдете мене проводити?

— Що ви, Олесю Терентійовичу, обов'язково!

— Не кинетесь ж до своєї розбитої машини, яку зараз ремонтують?

— Не кинуся, хоч і хочеться поглянути, що вони там з нею роблять.

— І не треба. Все одно ви мало в цьому розбираєтесь, хоч і працювали на суднобудівному заводі. Так то ж кораблі, а це автомашина.

На тому ми й розпрощалися до ранку.

Ранок... Восьма година. Кажуть, він мудріший за вечір. Не знаю. Недільне місто ще спить. Полею і лиманом пахне в ці хвилини найдужче: вільглою стернею й шорсткими безсмертниками — з поля, ранковим туманцем чи імлою над заспаними хвилями і свіжою рибою з щойно витрушених ставників — з лиману. Сонце ще тільки сходить. На подарованій Яринці червоній книжці «Земля гуде» після характерного, твердого й розбірливого підпису поставлено дату: «31 жовтня 1960 року». А мені здається, що тридцять перше жовтня було не увечері, коли ставився автограф, а вранці. Але довірюся Гончаровій точності й зібраності і його записові, що виявився довговічнішим за найдорожчих та найрідніших людей і за наймогутніші кораблі. Виходить, що проводжали ми його в Київ першого листопада. Але яка

ж то була дивина! Не осінь — літо врозповні летіло тоді й опускалося янголом на Миколаїв: тепло, та тихо, та сонячно ж було того ранку, що ніби аж дзвенів від погожої години, яка впала на нього тої незвичайної й незабутньої осені.

Гончара застаю свіжопоголеним, підтягнутим і акуратним, як завжди, ніби він ще й не лягав. Смагляве обличчя задумливе, очі трохи припухлі, але ясні та чисті, немов вода з криниці степової чи джерела, що б'є в нас під Миколаєвом біля Дідової Хати. В номері застаю й Тимофія Трохимовича Уралова — великого любителя справжньої літератури, редактора заводської багатотиражки, в якій він сьогодні вже видрукував репортаж про вчорашній спуск «Радянської України» і привіз, очевидно, нашому високому гостеві. Зніжковілий і навіть знічений в присутності Гончара, він навіть аж зрадів, побачивши мене. Хоч, по правді кажучи, він ніколи не бував байдужим при зустрічі, цей автор книжки про замученого жандармами заводського поета Олексія Гмирьова «Гори, моє серце», але цього разу я з усієї сили намагаюся не скидатися на нього ні зніченістю, ні напруженістю, яку відчував у собі і про яку вже згадував, але яку побачив тепер на ньому на власні очі. Тому намагався видаватися незалежним і мимоволі ставав суворим, хоч все в мені сповнене було любові і шани до Гончара. Він все помічав і все розумів, тому, походжаючи взад-вперед по номеру, заклавши руки в кишені — це його постійна звичка, — він тамував легенький іронічний усміх і нарешті не втримався, глянув на мене іскристими очима й сказав, ніби з докором:

— Що ж це ви, Сашко Олександровичу, після вчорашньої ф'рачної пари й білої краватки з'являєтесь заради педілі в светрі, мов німецький посол до англійського короля за наказом Гітлера, — зупинився переді мною, ще раз глянув зблизька у очі й серйозно мовив ніби тільки мені: — Не ображайтеся й не знічайтеся. Це мені щось так згадалося мимоволі.

І тоді, й потім, і зараз я помічаю, що ніколи в його внутрішніх глибинах не припиняється якась напружена робота душі і думки, де б він не був і що б не робив. Тут він з вами розмовляє, навіть сперечається, а там, в таємничих глибинах мозку, у неспокійній, вічно схвилюваній і зіркій душі його другим планом линуць думки і емоції про щось далеке й важливе — набагато важливіше за все, що відбувається зараз. Особливо це по-

мітно зблизька. Хоч зблизька його мало кому вдається спостерігати: може, той напружений емоційно-інтелектуальний ряд, що невпинно нуртує в його натурі, тримає усіх ніби трохи на відстані: ось він тут, поруч з вами, розмовляє і навіть зрідка всміхається, а думки його і душа його десь далеко, ніби ширяє над всією Україною й безупинно вбирає в себе її красу-ясу, її печалі й радощі, біди й проблеми — інакшим я його не уявляю і уявити не можу. Тільки тоді ото, один-єдиний раз мені вдалося побути зблизька і зблизька побачити його в співчутті до чужої біди. В співчутті, розумінні, в умінні розвіяти смуток чи просто поганий настрій чи й саме горе, вселивши переконання, що все минеться і попереду нас усіх чекає хай і не просте, хай гірке іноді, а все ж таки щастя. І що в житті завжди більше гарного, ніж поганого й злого. Що хороше треба берегти й множити, а з поганим і злим нещадно боротися — на те ти й людина.

Ці думки й переконання вже й тоді були щедро і яскраво втілені в його немеркнучих «Прапороносцях», в задумливій та задушевній «Таврії», в клетотливому «Перекопі», і трагічному романі «Людина і зброя» з його безсмертними «Листами з ночей оточенських», щойно виданому тоді, і в прекрасних воєнних новелах, і в зібраних у найкращій пововенній книзі новел нашої літератури «Південь».

Потім заїхав до нас Анатолій Артемович, сказав, що машину подано, і шепнув, що мою Волгу готуються фарбувати, вибачився, що справи і в неділю не дозволяють йому відлучитися аж в аеропорт, і ми поїхали.

Один тільки докір і кинув мені Олесь Терентійович у машині:

— Сашко Сашковичу, — обернувся він з переднього сидіння, — чого це ви не подасте голосу на захист виноградника французьких сортів, який нищить і викорчовує самодур-голова, щоб поставити на його місці свинарник? Батько ваш обурюється, а ви мовчите. Письменникові це не личить. Письменникові до всього є діло. Ніколи не забувайте про це.

Уралову він нотацій не читав, був незмінно ввічливий з ним і назвав його прізвищем одного з головних героїв свого роману «Тронка», для завершення якого, як ми зрозуміли, прочитавши це полотно про Україну, «де так багато неба» і де в фіналі лаконічно відтворено спуск корабля: заради цих двох завершальних сторінок

він, визначний і давно визнаний майстер, і приїздив тієї погожої осені на Миколаївщину.

Прочитайте їх, і ви зрозумієте, яка вона не проста, яка вона неблаганна й прекрасна своєю неблаганністю, письменницька робота!

А над аеродромом, над степом, над далекими лиманами й лісосмугами повільно й задумливо летіли срібні струни бабиного літа, ласкаво гріло сонечко, в небі ані хмарини, ані подуву вітерця на весь немислимий простір, і я вперше тихо співав Гончару «Баладу про Чумака», і наше розставання було як свято — печально-світле, задумливе й щасливе своїм продовженням. Бо ж розставання всі, як є, закінчуються новими зустрічами, які судилися мені на довгі роки. Дай бог, щоб ще надовше!

СВІТ, У ЯКОМУ ТРЕБА ЖИТИ ЛЮДИНІ!

Спочатку я познайомився з фітотерапевтом або ж травником Леонідом Оксентійовичем Павленком: хвороби, що геть несподівано впали на мене, і певне отруєння хімічними препаратами від інтенсивного лікування їх, привели мене до його затишної садиби у Василькові на вулиці Трудовій, 8. До нього я добирався, як до Києва, з чуток, із слави, вірніш буде сказати, слідами слави, що йшла про цю людину й ширилася дедалі дужче вже й серед нашого брата-письменника. І як ото за старим прислів'ям язик до Києва доведе, так і мене прибило до Леоніда Оксентійовича навпаки — з Києва у Васильків.

А була тоді весна. Квітень був. Ще до Чорнобильської біди, аварії чи трагедії — як її точніше назвати? Сонячно й тепло було. То вже по Першотравневих святах нам минулорічний квітень здається холодним, а насправді сонячних та теплих днів було в ньому чимало: біди завжди забарвлюють все в темні й неприємні тони й відтінки. Саме такий сонячний і теплий недільний ранок випав мені на поїздку до Леоніда Оксентійовича. На вулиці Трудовій було тихо й порожньо, і я обережно відчипив хвіртку, сподіваючись побачити в огороженому зеленим парканом подвір'ї тих людей, про яких розповідали мені очевидці: «Нікого, мовляв, поза чергою не пропустять і машину можуть побити камінням!»

На подвір'ї теж було порожньо, тільки на крутому узгір'ячку, що вело від хати до бокової огорожі, хтось у теплому солдатському бушлаті захисного кольору розгрібав пальцями вологу, щойно відталу земельку, спираючись на коротенькі грабельки.

— Добрий день,— привітався я, бо, зайнятий важливою й пильною роботою, хазяїн не почув ні моїх кроків, ні відчиненої хвіртки.

— Доброго здоров'я,— ще й не обернувшись, відповів мені господар і тоді вже оглянувся з наготовленою посмішкою, і на мене глянули голубі очі, виповнені неміряною привітністю й увагою. В його погляді й усмішці — у всьому рожевому від ранкової свіжості обличчі було стільки доброзичливості, навіть ласкавості, наче він дивився на дитину, а не на літнього й бувалого в бувальцях пацієнта.— Оце ось трохи підсаджу тих трав, яких тепер уже не знайдеш ні в лісі, ні в лузі, ні в степу,— говорив він мені довірливо, немов давньому знайомому, і душа одразу відкривалась йому назустріч, ставало біля нього якось затишно й спокійно, хоч тривожні були його думки і слова про те, як нерозсудливо ми господарюємо на нашій багатій усяким зелом землі, як ми не вміємо цінувати всього того, що так щедро розсипає перед нами природа мало не на кожному кроці.

Потім я про все це прочитаю в його книжках, тільки там про все це, давно йому наболіле, він напише виваженіше, доказовіше, аргументованіше, аж до наукового обґрунтування включно. А зараз він вводив мене у світ своїх тривог і захоплень так буденно й просто, ніби це була звичайна хатня балачка. От тільки предмет її був незвичайний, дуже цікавий і хвилюючий: квіти, трави, листя дерев, які нас оточують змалку й супроводжують все життя, а ми про них нічого не знаємо й знати не хочемо.

— Ну, от і все,— сказав він, висіявши на моїх очах якесь легке й летуче насіннячко, схоже на дрібненьких метеликів чи комарів, бо воно так і поривалось не впасти на підпушену землю, а полетіти за вітром. Але його меткі грабельки швидко й вправно заволочили грядочку, і вона, рівнесенька й темна-темна, аж очі вбирала під промінням весняного сонця, що не тільки світило, а вже пригрівати почало помаленьку.— Природа-матінка все нам дала, все постелила під ноги: те, чим жити, і те, чим лікуватися, а ми, невдячні її діти, все топчемо, переорюємо, не відаючи й не знаючи, які скар-

би у нас під ногами. А тоді й доводиться шукати цілими днями хоч одну насінину чи бадиллиночку. А людині й жити і вмирати треба серед природи, розчинятися в ній, берегти й боронити її від усяких зазіхань. Ну, та ходімо до оселі, бо ж не сіяти-віяти і не вислуховувати мої природничі лекції ви приїхали до мене, а з якоюсь бідую, еге ж? — Він ще уважніше подивився мені в очі, оглянувши зблизька обличчя й несподівано сказав:

— З печінкою у вас негаразд і спите погано, — він читав з мого лиця, немов з історії хвороби, так що лишалося тільки підтвердити його припущення і не вдаватися в подробиці хвороб, як це стало тепер дуже модною й не зовсім привабливою звичкою серед усіх немолодих людей, наче вже інших тем для бесід і не стало чи вони перевелися під впливом нездужання й безсоння, що підстерігає здавна майже кожного з нас, якщо ми не шанувалися замолоду і не падали значення ні розпорядку дня, ні режиму праці й відпочинку, ні харчування, бо в молодості ж ніхто цьому не надає значення, якби й можна було. Якби ж то була така можливість! Життя диктує свої ритми, робота — свої, а пристрасті й захоплення зводять нас на манівці, де вже не до сну, не до режиму, не до відпочинку. Все постійно порушується й забувається, аж доки не вдарять вечірні дзвони, нагадавши кожному і про перевтому, і про недосипання, і про надмірні захоплення роботою чи й розвагами.

Проте, завівши мене в затишне приміщення в окремому флігельку, господар сів за свій письмовий стіл, відкинувшись на спинку стільця, так само пильно вдивлявся в мене й почав сипати запитання:

— Про мене ви знаєте майже все, — сказав він з тією ж самою доброю і водночас ввічливою усмішкою. — А тепер розкажіть про себе: хто ви, як вас звуть? Що вас непокоїть? Де ви і в кого лікувалися? Багато чи мало вживали неорганічних, хімічних ліків, особливо антибіотиків чи, боронь боже, гормональних препаратів? Ви розкажіть, а я буду слухати й дивитися на вас. Нічого?

— Нічого, — погодився я. — Дивіться, бо мені приємно, як ви дивитеся. Так на мене тільки мама моя дивилася. Та ще іноді — сестри.

— А до аудиторії ви, мабуть, звикли. Бо доводилося ж не раз виступати? Еге ж?

— Та доводилося...

— У вас, певне, й каміння у жовчному міхурі є? — допитувався він далі, і мені знову довелося тільки підтвер-

дити його здогад чи діагноз.— Ну, тоді все ясно. Погано спите ви від склерозу — я по очах і по міміці бачу. А каміння вам в свою чергу дошкуляє. Спробую вам допомогти.— Він вибрав з паперових мішків, що стояли біля столу, три пакети з номерами 1, 3, 6, палив у маленьку пляшечку прозорої рідини, загвинтив її білою пластмасовою кришечкою, подав усе це мені.— Маєте тепер і трави, які вам вкрай необхідні, і краплі для сну. А ось вам інструкція, як це все приготувляти і вживати. Тільки майте на увазі: захворювали ви роками, то вилікуватися одразу і не мрійте. Поп'єте трави місяців три-чотири, тоді й буде якийсь результат. І не якийсь, а відчутний. Самі в цьому переконаєтесь. У мене тільки вашого брата-письменника лікується чоловік з півтора-ста. Можна сказати, половину вашої Спілки знаю. Ось подивіться на оці книжки,— він показав на полиці біля вхідних дверей. Полиць було три, півроку довгеньких і заставлених книжками тісно.— Усі з автографами,— трохи ніби гордовито додав він.— Оту першу з краю й беріть.

Я взяв. Це був однотомник Айтматова. «Моєму зцілителю Леоніду Оксентійовичу з глибокою вдячністю»,— прочитав я на титульній сторінці з немалим подивом.

— Беріть дивіться далі,— заохочував мене господар.

Я брав, читав автографи й дивувався, бо тут були книжки Михайла Стельмаха, багатьох інших провідних письменників України і братніх республік, яких я не беруся називати, бо не знаю, чи маю право відкривати таємницю їхнього спілкування з Леонідом Оксентійовичем: адже й досі до лікування травами зберігається неправомірна упередженість, замість того, щоб визнати великі наші втрати від забуття тисячолітніх навичок і засобів, набутих народом за свою історію в цій благородній і вельми складній та корисній галузі. Варто згадати «Канон лікарської науки Абу Алі Ібн Сіна (Авіценни)», виконаний ще в XII столітті, чи свідчення фольклорних джерел — дум, пісень, переказів і легенд, у яких так багато місця відводиться чудодійним травам, корінням, квітам. Гай-гай, на що ми тільки не замахувалися! Що не відкривали через наше невігластво й верхоглядство. І добре, що тепер поволі, але дедалі інтенсивніше повертаємося й до трав, і до людей, які в них розбираються, як повернулися до генетики. Втрати й тут великі, та вони меншають завдяки таким людям, як Леонід Оксентійович Павленко та інші його освічені

колеги по всій Україні, по всьому Радянському Союзу: з діда-прадіда такі люди зберігали, як найбільший ріднинний скарб, знання лікувальних властивостей трав, квітів, листя й коріння дерев і тепер не тільки лікують нас, а й передають свій досвід молодшим — часто дітям чи внукам своїм. А ще краще, коли вони самі пишуть про це в книжках. Як написав, наприклад, Леонід Оксентійович.

Перша його книжка «Цілющі скарби землі» була видана «Науковою думкою» 1984 року і містила в собі характеристику трав з певеличким вступом-автобіографією автора. Про цю книжку «Літературна Україна» писала вже, тому зупинятися на ній не варто. Хіба що кортить відзначити незвичайну її популярність у читачів: 60-тисячний тираж її розійшовся за кілька днів, а також не можна не згадати той факт, що гонорар за першу свою книжку, як і за 40 публікацій в періодиці, Леонід Оксентійович переказав на рахунок Чорнобиля «904», щоб допомогти в ліквідації наслідків аварії на четвертому блоці атомної електростанції. Ще одне свідчення єдності з своїм народом, чуйності до людських бід і страждань, якою позначено весь життєвий шлях цієї людини.

Друга картина «Біла лілея» вийшла в «Радянському письменнику». Вона складається з трьох розділів (частин): «Лихобори», «Повісті, легенди», «Земні щедроті». Оповідання про трави. «Життя і люди», «Бувальщини». Тут уже йдеться про письменницький хист Леоніда Оксентійовича Павленка. Його повісті і легенди, бувальщини, навіть оповідання про трави написані мовби з народних вуст — нелукаво, просто, невимушено. Трохи навіть подекуди сентиментально. Але, очевидно, існує серед читачів ностальгія за простотою й народністю стилю, може, вони, читачі, вже втомилися від наших «ускладнених», «химерних» романів, повістей і оповідань. Інакше чим же пояснити, що «Біла лілея» тиражем 115 тисяч примірників розійшлася буквально в один день, а у видавництві «Радянський письменник», де вона видавалась, працівники складали списки заздалегідь, збирали гроші й замовляли для себе цю книжку. Чи часто таке трапляється із розхваленими критикою та письменницькими колами романами й повістями? Щось не пригадую. Але й мені самому вдалося придбати «Білу лілею», записавшись у той видавничий список, оскільки живу поруч з «Радянським письменником».

Кажуть, книжки подібні до своїх авторів. Нічого справедливішого за цей вираз немає, якщо його застосовувати до Леопіда Оксентійовича та його «Білої лілеї»: не лише стиль — кожна інтонація в тексті заставляє згадати автора, його голос, уявити його добре, усміхнене обличчя, його сповнену любові й уваги до людини особистість. Все, чим він жив серед людей, чим дорожив і що виніс із своїх нелегких життєвих доріг, — все це відбилося в його повістях, у записаних ним з народних вуст бувальщинах і легендах, хоч деякі з них (а може, й більшість!) належать йому самому, народилися з його повсякденного перебування у великій і безперервній близькості до людей, їх доль, їхніх болів, бід і страждань.

Є серед повістей, легенд і бувальщин речі історичні, з далекими екскурсами в часи татарських набігів і вивольних воєн нашого народу, є речі сімейно-побутові, забарвлені в романтично-пригодницькі, іноді трагічні тони, але в усіх творах торжествує дух свободи, братерства і взаємовиручки, високий дух подвижництва в ім'я батьківщини й рідного народу. Саме цій темі присвячено повість «Богдана», одна з найбільших та найцікавіших за сюжетом, «Серафимина гора» та найбільше творів так чи інакше пов'язані з чудодійними травами й квітами, що відіграють у сюжеті не останню роль. Це й «Вербена», «Дуб-велетень», «Росамита». Є повісті про наш час, такі, як «Доля Ярини», у якій розповідається про нелегку долю великої родини Романа Загинайла та Якова Дорошенка з дружиною Палажкою та красунею-дочкою Яриною, особливо про боротьбу й страждання цих людей у війну.

Оскільки оповідання про трави, як уже зазначалося, рецензували в «Літературній Україні» раніше і не потребують додаткових рекомендацій, то звернімося до «Бувальщин». Тут, на наш подив, Леонід Оксентійович Павлик проявляє неабиякий хист гумориста. Варто прочитати хоч би й першу бувальщину «Вполювали», а чи «Іванову суміш», чи й «Маріолу, дочку Довбні», та чи й лишитьсся сумнів, що перед нами справжній гуморист. Особливо ж привабливою здається остання в збірці гумореска «Зозуляста». Однак визначальною рисою письменника Павлика є його заглиблення в народне життя, в історію нашу героїчну, в невичерпне море краси рідної мови і рідних звичаїв. Совісність, роботящість, чесність перед людьми і рідною природою, серед якої

й варто жити людині, — ось що є головним змістом цієї незвичайної та нелукавої книжки з поетичною назвою «Біла лілея». Як сказано в фіналі однойменної легенди:

«— Лілеєчко, ти тепер наша, земна.

— ...Це все матуся Венера зробила. Віддала мене Землі, і тепер я не буду вічно світити в небі, а помру, як усі люди Землі. Бо любов земна сильніша за вічність зоряного світла».

УЯВА З ЛЮБОВІ

Теплого осіннього надвечір'я 1908 року на вулицях Відня з'явився високий елегантний чужинець в легкому світлому костюмі. Чужинця видавали в ньому великі майже чорні очі і туземно засмагле обличчя м'якого слов'янського овалу — таких темних очей і такої густої засмаги у віденців не буває. Від усієї його стрункої та витонченої постави віяло аристократизмом, а від ссайва очей ніби аж світлішали вулиці, і кокетливі віденські красуні оглядалися на нього, дивуючись задумливій байдужості до їхніх жіночих приваб, виставлених мовби напоказ.

Він блукав віденськими вулицями, заглиблений у себе, і щезав, мов ранкові тумани над Дунаєм, мов знак людської краси й довершеності, що не може тривати вічно, бо все в цьому світі минає непізнаним й зникає безслідно, якщо на нього дивитися поверхово. Інакше ж бо на вулицях й не дивляться. Ніколи й ніде.

Він щезав надовго, можна було подумати — назавжди, і з'являвся знову тоді, коли його у Відні вже забували. Так було раз. І вдруге. А втретє він поїхав із Відня назавжди... Вмирати. Тільки ніхто з віденців того не знав. Не знав того й сам Коцюбинський, розпрощавшись із Горьким на Капрі до наступної осені, а вийшло — до знаменитого некролога «В світі ідей краси і добра він був своєю людиною, рідною людиною...»

Ці віденські видива, цю з'яву Коцюбинського на вулицях австрійської столиці, озвученої геніальною музикою Бетховена, веселими руладами щасливчика Россіні та грайливими вальсами Штрауса, малювала мені уява з любові, що перейшла в поклоніння, котре не полишає й тепер, коли серце вже охолело, і душа моя давно позбулася всяких ілюзій, перепустивши багато захоплень і марнот...

Усе життя чую музику безсмертної й незрівнянної фрази його, геть невловну, прозору, манливу й невидиму, але таку ясну в своєму мелодійному звучанні, аж душа від неї заходиться. Особливо коли читаєш його шедеври вголос. Ну, взяти хоча б перший-ліпший уривок, що не йде з пам'яті скільки й себе пам'ятаю:

«Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек до дангалака.

Замість оповіді Алі перекинув через край човна довгі голі ноги і стрибнув у воду».

Як собі хочете: вірте чи не вірте, а музику я чую, вона переслідує мене повсюди і кличе, і мучить, і щось обіцяє, як отому Іванові Палійчукові з «Тіней забутих предків». Сподіваюся, що й ви її чуєте, бо музика ж на те й музика — її або чують, або не чують. У нашій літературі вона звучить майже сто років і ні з чим музикою її не сплутаєш. Хоч, по правді кажучи, музичнішою наша проза від того, на жаль, не стала. Очевидно, не дуже настійливо й послідовно ми вслухаємося у неї. А вона тут ось, серед нас — простягни руку, дістань з полиці томик Коцюбинського, і вона зазвучить тобі у вухо, озветься в душі сонячно й блакитно, аж самому захочеться відгукнутись чи стати кращим. Ця музика звучала в його прекрасній душі тоді, коли він прогулювався Віднем, очікуючи поїзда, який повезе його після казкового Капрі на батьківщину чи в гори до Франка та гуцулів, до отого Йванка, що плакав посеред хати. Та як же плакав!

«Гачі на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку із зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

— Ігі на тебе! Ти, обмініннику! Щез би у озеро та в тріски!

І він щезав.

Котивсь зеленими царинками, маленький і білий, наче банька кульбаби...»

Переставте отут хоч одне слово, й музика щезне. А так — ось вона, ось: «Холодно було, і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі звуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось з-за гори встає вже бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалося сонце пилом квіток, легким ходом ідуть у танцях по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава. Зеленим духом дихнули смереки,

зеленим сміхом засміялись травп... А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу...» Ну, чим же не музика! Та ще й яка! Так до Коцюбинського й після нього ніхто не писав у нашій українській літературі. Та хіба ж тільки в українській?

«Заворожи мені, волхве»,— кожного разу зітхаю, закриваючи його томик чи відкриваючи його, бо все сподіваюсь колись збагнути, як він «оте робить». Але як сам Коцюбинський не міг довідатись, як співає жайворонок над степом, так я не можу осягнути красу його стилю, музику його незбагненої прози — ворожбитської, чаклунської у красі своїй і довершеності. Знаю напам'ять цілі сторінки «Тіней забутих предків», розділи з «Фата моргана», все «Інтермеццо». Читав не раз і не два товаришам, а осягнути й усвідомити, якими засобами він добивається такого невідворотного емоційного впливу, не можу й не зможу, мабуть, повік. А все почалося з того, що з маленької книжечки, виданої «Книгоспілкою» (так і не знайшов року видання), читав батькові «Інтермеццо», і стомлений мій батько лежав навznak у лісо-музі й плакав слухаючи. Так Коцюбинський ставав найулюбленішим письменником нашого чималенького роду.

Очевидно, витончена його натура, що проявилася й у зовнішності, надзвичайна сердечна чуйність і схильність до всього людяного й прекрасного на землі визначили його стиль як світосприймання й світовідтворення. І при всій повазі, яка йому віддається з початку нашого століття, при тому почесному й високому місці, яке йому відводиться серед класиків нашої літератури, все ж лишається відчуття, що ми його в чомусь недооцінюємо. В чому ж? Не до кінця, мабуть, усвідомлюємо й цінуємо його досягнення не лише у глибинному відтворенні соціальних явищ і характерів, але й досягнення в художній формі викладу.

Взагалі наша критика й літературознавство, досліджуючи ідейно-художню вартість явищ літератури, віддає перевагу змістові, а форму аналізує або неохоче, або недостатньо, або ж недолуго. Звідси й недооцінка М. Коцюбинського — одного з найтонших майстрів форми у світовій новелістиці. Та, як казали древні, хто має вуха — почує, хто має очі — побачить. Хоч втіха тут і мала, бо ми вічно недооцінюємо того, що маємо.

При всій своїй витонченості й інтелектності, а може й завдяки їм, Коцюбинський писав прозу красиву, але жорстоку. Пригадаймо його повість «Дорогою ціною»,

оповідання «Маленький грішник», «На камені», «Що записано в книгу життя» — які жорстокі долі й сюжети! Герої гинуть у нас на очах в нерівній боротьбі, так що хочеться кричати. Але ж скільки ніжності розлито й там, і по інших творах Михайла Михайловича, скільки співчуття, співстраждання! Мабуть, тому, що вбирав у серце чужі болі й страждання, як відверто зізнався в «Інтермеццо», прожив усього сорок дев'ять. Серце не витримало. Чутливе і вразливе, зряче серце великого сонцепоклонника, брата усіх покривджених і нещасних.

Ось як, наприклад, написано з погляду баби, переселеної з печі на долівку, світ у синовій хаті: «Тепер все виросло зразу. Діти, що спинались над нею до мисника і обсипали кришками з хліба та всяким сміттям, синові чоботи, старі, намерзлі, важкі, як гори, і босі ноги невістки, що ставали перед самим обличчям та закривали весь світ. Тепер вона бачила в печі в'юнкий вогонь, що паливо жер, а все ж вмирав з голоду, чорні кутки попід лавками, що роззявляли беззубі роти і дихали зогнилою вогкістю. Часом, коли одчинялися двері, стовп білої пари, наче туман, стелився по долівці, закриваючи все, здавалось, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком на ногах».

По-перше, це справжній кінематограф. І не просто текст для сценарію, не літературний, а режисерський сценарій. А якщо бути ще точнішим, то все це ми бачимо немов на екрані з уже відзнятої плівки, змонтованої справжнім майстром. І скільки ж тут співчуття! Тут Коцюбинський сам став отією бабою, що «мусила злазити з печі: онука заслабла й потребувала тепла», як написано з першого ж рядка цього страшного, майже неймовірного оповідання. Бо хіба ж не страшно читати: «Довгими днями і ще по довших ночах, коли миші товчуться по згнилій картоплі і по бабинім тілі, а таргани шарудять коло неї, як коло старої ганчірки, лежить тихенько баба і од часу до часу викидає з просохлих грудей тужливе зітхання, тонке, як скавуління сліпого щеняти».

— О-ох!.. Де та смерть моя ділась!..

— Нема на вас сконання! Не дають спати...— серди-то бурчить невістка, і лавка скрипить під нею».

Це моторошне оповідання хочеться цитувати все, бо тут кожен рядок на вагу золота — сама правда, неймовірна й страшна, невідворотна, а тому й вражаюча. Яку ж

треба мати душу, щоб усе те вмістити? І який талант, щоб так яскраво й правдиво передати стан, долю, характер нікому не потрібної матері, що ніяк не діждеться смерті в убогій синовій хаті. І просить: «Поможи, сину... одвези в гай... Тепер зима, швидко застигну... Хіба бабі багато треба? Раз-два дихнула, та й вже». Бабу жаль донестями, і сина жаль, «Тоді він раптом присів накарячки, наблизив до баби своє лице...

— Кажіть, самі хотіли?

— Сама.

Він різко звівся і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але не дорізав і знов поклав на місце.»

Треба було жити життям стражденного народу, щоб писати про нього такі страшні речі мовби зсередини, наче сам через те все пройшов і все звідав. Коцюбинський мало писав про себе й своє життя навіть в листах до найближчих друзів, але є в нас його «Інтермеццо», його політична, художня й житейська сповідь, у якій багато що відкривається суто особистого і навіть інтимного. З цієї новели-сповіді, з цього шедевру нашої літератури ми дізнаємося й про те, як і чому він писав саме так.

«Бо життя безупинно і невблаганно йде на мене,— візнавався Михайло Михайлович.— Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як вода потоків у річку».

Ніби й зараз, через багато літ, щиро промовляє до нас великий письменник, що саме близькістю до народу та умов його життя був і лишається окрасою дожовтневої і сучасної української літератури.

Коцюбинський дав такі зразки реалістичної прози, які сяють і понині, мов кришталеві гірські вершини в сонячний день, ваблять і чарують художньою досконалістю, служать взірцями, в більшості випадків недосяжними.

Нам сьогодні особливо дороге те, що в історію духовної культури українського та інших народів нашої країни Михайло Коцюбинський увійшов провісником гуманних ідей свободи, інтернаціоналістом і поборником дружби народів. Згадаймо його проникливі, сповнені співчуття і любові до молдаван оповідання «Для загального добра», «Пекоптьор», «Відьма», кримські новели «На камені», «Під мінаретами», «В путах шайтана», обра-

зок «Він іде», спрямований проти єврейських погромів, італійські акварелі та фрески «Хвала життю», «На острові».

Великою тематичною розмаїтістю й інтернаціоналізмом вславився дорогий нашому серцю зачинатель якісно нової поетичної української прози, животрепетністю проблематики, перейнятої революційною пристрасністю. Для Коцюбинського зображення народного життя не обмежувалося відтворенням сільської теми — він ратував за те, щоб «звернути увагу наших літературних сил на інші верстви суспільства, на інтелігенцію, фабричних робітників, військо, світ артистичний і т. ін.» (З листа до Панаса Мирного від 3 липня 1903 року).

Сам він, розпочавши творчий шлях малообіцяючими оповіданнями «Андрій Соловейко, або Вчення — світ, а невчення — тьма», «21 грудня, на введеніє», «Дядько та тітка», не друкованими за його життя, шляхом самоосвіти і самовдосконалення піднісся до вершин світової культури та передової філософської думки, до сприйняття основних положень марксизму. Дослідники суспільно-політичних поглядів М. М. Коцюбинського твердять: «Кращі його твори свідчать про вихід письменника за рамки критичного реалізму, його творчості властиві окремі риси нового методу. І з ними не можна не погодитися: знапий ще за життя далеко за межами нашої країни — в Європі, Америці, Японії та Китаї,— Михайло Михайлович не випадково був удостоєний сердечної дружби, приязні й любові великого пролетарського письменника Максима Горького, який у знаменитому своєму відгуку на смерть Коцюбинського писав: «Він був один з тих незвичайних людей, що при першій же зустрічі з ними викликають благосне почуття задоволення: саме цю людину ти давно ждав, саме для неї у тебе є якісь особливі думки!.. І з першої зустрічі він будить жадобу бачити його якнайчастіше, говорити з ним більше». Очевидно, велика спорідненість душ і поглядів була у цих двох великих письменників-однодумців.

Як відомо, Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 року у Вінниці, в родині досить незалежного урядовця — затятого противника підлабузництва й хабарництва. Внаслідок цих рис характеру й поглядів батько письменника Михайло Матвійович часто впадав у немилість начальства, втрачав посаду та наражав родину на бідування. Так, 1874 року

він був вигнаний з Вінниці у заштатне містечко Бар, де й пішов до Барської початкової школи десятилітній Михась. Щоправда, з тієї ж причини навесні 1876 року його звідти забрали й перевезли до другого класу Шаргородського духовного училища. Тут, вже в четвертому класі, учитель російської мови звернув увагу на літературні здібності Михася Коцюбинського. Прочитавши його роботу вголос своїм колегам-учителям, він вигукнув:

«Це майбутній письменник, панове!»

Пророцтво безвісного вчителя справдилось.

Та не Барська школа, не Шаргородське духовне училище формували майбутнього письменника, а часті поїздки з батьком по селах та містечках Поділля і особливо жадібне читання як художньої, так і соціально-економічної літератури.

«Читання,— свідчив сам Коцюбинський,— настільки перевернуло мій світогляд, що з незвичайно релігійного хлопця, яким я був до 12 років, на 13-му році життя я став атеїстом, а на 14-му — соціалістом».

Перебуваючи пізніше в Кам'янець-Подільській семінарії, до якої він вступив 1881 року, коли народовольці вбили царя Олександра II, Коцюбинський встиг близько зійтися з гуртком революційно настроєних студентів, за що й був виключений із семінарії. «На 17-му році життя,— писав він в автобіографічному листі,— я вже мав політичний процес, і з того часу до останніх днів жандарми не позбавляли мене своєї ласкавої опіки».

Саме в цей час батька знову звільнили з службової посади, вже остаточно, Михайло Матвійович пориває з сім'єю, виїздить до Тростянця і там незабаром вмирає з горя, лишивши сліпу дружину і п'ятеро дітей на руках зовсім юного сина. У Михайла Коцюбинського рано прокинулось почуття обов'язку перед родиною, яку він мав утримувати. Це почуття назавжди поєдналось у нього з чуйністю та добрістю до всіх знедолених і визначило гуманістичне спрямування його таланту.

У пошуках заробітку Михайло Коцюбинський склав іспит на народного вчителя і виїхав у село Лопатинці вчителювати. Там він створює дитячі оповідання «Харитя», «Ялинка» і велику повість «На віру».

«Прочитав я її й не стямився,— писав про «Харитю» Панас Мирний.— У такій невеличкій приповідці та так багато сказано! Та як сказано? Чистою, як криниш-

на вода, народною мовою; яскравим, як соняшний промінь, малюнком; невеличкими домірними нарисами, що розгортають перед очима велику — безмірно велику — картину людського горя, краси світової, виявляють безодню думок глибоких, таємні поривання душі, забої невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник може писати!»

«Ви, певне, й не гадали, яку втіху зробите мені тим листом! — відповів Коцюбинський. — Ви, найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої. Ви обізвались до мене таким теплим, таким прихильним словом, зогріли, заохотили й зворушили до сліз... Признаюсь по щирості — літературний хробак точить мене, а часто-густо насувається питання: навіщо? Чи буде що з моєї праці? Важко працювати без критики, не бадьорить, не підтримує та тиша, що навкруги; трудно йти в темряві, навпомацки, не відаючи — чи що даєш: зерно чи полуку? Отож таке прихильне слово, як Ваше, має ще й ту вагу, що надає сили й зваги, будить надію й енергію».

Михайло Коцюбинський увібрав у себе все краще, що було в попередників та сучасників, а потім пішов далі не лише в розширенні тематичних, а й ідейно-художніх обріїв української прози.

Такі його новели, як «Ціпов'яз», «По-людському», «Дорогою ціною» розкривали гострі й непримиренні класові розшарування селянства всупереч націоналістичній теорії так званого «єдиного потоку» української нації; «Лялечка», «Сміх», «Поєдинок», «В дорозі», «Дебют», «Кони не винні» викривали опортунізм безвільної інтелігенції, наляканої революцією і ще більш реакцією, що настала після її придушення, висміювали й таврували лібералізм, його підлий і підступний характер, на який вказував у своїх працях Ленін.

1892 року Коцюбинському вдалося влаштуватися на роботу в філоксерній комісії. П'ять років він працював на виноградниках Бессарабії і Криму, виніс звідти величезну силу знань і вражень, що дало йому можливість написати вже згадувані твори про сусідні з нами народи. Взимку 1894—1895 рр. сталася визначна подія в житті Михайла Михайловича: він познайомився з вродливою і розумною дівчиною передових поглядів того часу Вірою Устимівною Дейшею і закохався в неї. Про цю курсистку Бестужевських курсів Вересаєв писав захоплено: «Прекрасний жіночий лоб, темне стрижене волосся до

плечей, величезні сині очі — серйозні, вдивляються уважно... У мене після зустрічі був на душі світлий сум і радість, що є на світі такі дивовижні дівчата». Тієї ж зими Віра Устимівна і Михайло Михайлович одружуються, знаходячи в цьому шлюбі довічне щастя, перерване ранньою смертю видатного нашого письменника.

Коцюбинський залишає роботу в філоксерпій комісії і 1897 року влаштовується на роботу в редакцію житомирської газети «Волинь», де редагує відділ «Свет и тени русской жизни», виявивши себе блискучим публіцистом революційно-демократичного напрямку. Зрозуміло, казенна робота гнітила письменника. До того ж все життя, вже й ставши відомим та визнаним, він страждав від матеріальних нестатків. «Пришли мені, голубочко, — пише Михайло Михайлович дружині з Житомира, — хоч кілька карбованців, щоб не пропасти з голоду». Читати це важко й гірко навіть сьогодні.

1898 року, за попередньою домовленістю, він переїздить до Чернігова, щоб там завідувати книжковим складом губернського земства, але губернатор забороняє йому зайняти цю посаду як «неблагонадійному», пославшись на антидержавне спрямування оповідання «Для загального добра», яке саме тоді з цензурних міркувань було заборонене в Росії і побачило світ за кордоном, у Львові, в журналі «Зоря», з яким співробітничав Іван Франко.

Лямку статистика губернського земства він тягтиме до останнього року життя, коли нарешті Наукове Товариство імені Т. Г. Шевченка за заслуги перед літературою визначило йому стипендію і, хоча й пізно, забезпечило можливість повністю віддатися літературній роботі. Але саме тоді треба було вже вмирати від сердечної недуги, набутої в тяжкому житті.

Та, незважаючи ні на що, цей хворий на серце, ніжний і чуйний художник виявляє в жахливі часи реакції, як і в буремні дні революційного піднесення, велику громадську відвагу, перебуваючи у вирі подій. «Перед кількома днями, — писав він з Чернігова 30 червня 1905 року, — довелося стояти кілька хвилин перед рушницями козаків, виміреними в публіку, і чекати, що ось-ось ляжеш трупом». Михайло Михайлович бере участь у страйку робітників статистичного бюро і 18 листопада повідомляє М. Чернявському: «Наш страйк скінчився добре: добились, чого хотіли».

У листі до Івана Франка в грудні 1905 року читаємо: «А врешті — хто його знає, що ще у нас буде. В повітрі пахне реакцією, а значить, і порохом. Ми всі цілком зневірилися у щирість та совісність крутіїського уряду, який по маніфесті 17-го одхиляється дедалі вправо. У нас всі сподіваються лише смертельного бою, в якому або поляжемо, або переможемо. Короткозорому оптимізму немає місця... Ми живемо, як на вулкані, або краще — ми самі той вулкан, джерело якого сліпий уряд хоче засипати трісками і тим спинити вибух».

Про те, що М. М. Коцюбинський був обізнаний з марксизмом та працями В. І. Леніна, про те, що саме вони надихали його на участь в революційних подіях 1905 року, свідчать знайдені у власній бібліотеці письменника каталоги книг, рекомендовані ним до розсилки периферійним кореспондентам статистичного бюро Чернігівського земства: «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса, «Стаповище робітничого класу в Англії» та «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Енгельса, «До сільської бідноти» та «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» В. І. Леніна.

Саме засвоєння основних положень марксизму-ленінізму були йому дороговказом при створенні перлини української класичної літератури про революційні події 1905—1907 років на селі, повісті «Фата моргана», що становить політичне, духовне й естетичне кредо письменника. Бо, як він твердив, «З того, як художник трактує свої мотиви, можна пізнати його душу».

Не будемо вдаватися тут до аналізу цього видатного й невмирущого твору, як і інших любих серцю неперевершених новел видатного майстра, бо перебувають вони, на наше щастя, в центрі уваги нашої літературознавчої науки і критики, вивчаються у вузах і школах, не забуваються й читацькою громадськістю. Полишимо й вершини стилістичні та естетичні, знані всіма з шкільної лави, як от «Ідуть дощі» чи «Збери мої пальці, я ними хліб заробляв», хоч вони й вражають нас все життя, скільки їх не перечитуємо, давно стали надбанням патристичної мови й духовної культури. Але ж яку відвагу треба було мати, щоб напередодні першої російської революції вкласти в уста Хоми Гудзя весь гнів, усю гірко-го втоптаного визискувачами в багно народу!

«— Ти мені скажи, скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віку? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи твою працю? Мозолі покажеш? Покажеш ще й

горб... Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? Худобина. Сто сот крот його ма... Бодай!..

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого ласєшся?

— Якби не лаявся — згорів би. Таку злість у собі почуваю, аж душа нашить... Як запече, як запече — так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив од хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та поцелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...»

Тут М. Коцюбинський зробив Хому Гудзя рупором найбіднішого, найстраждєннішого селянства, співчував йому, але й засуджував з позицій марксизму стихійність селянського бунту, віддавав перевагу Маркові Гуці — першому в українській літературі представникові організованого робітничого класу і Прокопові Кандзюбі, сільському демократові, що йшов за Гуцєю.

Чисто по-ленінськи розкрито в повісті й соціальну сутність селянина-середняка в образі Панаса Кандзюби. У праці «До сільської бідноти» В. І. Ленін писав: «Так і живе середній селянин: не то риба, не то птах. Ні йому господарем справжнім, путящим бути, — ні робітником... Скрізь, де починається боротьба між багатими й бідними, між власниками й робітниками, — середній селянин посередині опиняється і не знає, куди йти».

Не знає цього й Панас Кандзюба: роздвоєність його позиції у найвирішальну хвилину розкривається просто-таки ленінською формулою: «Кудюю йти? де правди шукати? хіба мужик знає?» В загальному пориві він перший кричить на сходці: «Узути пана в постолі!», а коли революційна хвиля спадає, перед вступом козаків-карателів у село він стає на бік куркулів і власноручно вбиває свого небожа Прокопа Кандзюбу, прикриваючись лицємірними словами про громаду і бога.

«— Кріпись, синашу, — підводить він рушницю. — Служив досі громаді, послужи ще востаннє... Тобі заплатить бог. Куди тобі стріляти?»

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув. А у відповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди. Прокіп упав на коліна.

Підпара добив його ззаду».

Мало в світовій літературі й понині таких немилосердних і вражаючих по своїй жорстокості сцен навіть після першої та другої світових воєн з їхніми жахами і потрясіннями. Ця моторошна картина селянського самосуду, затурканості і боягузтва завершується геніальним мазком:

«Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання вбитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну безвість і хитав зорі»...

Багато вітрів одвіяло, одлеготіло, відшуміло над нашою землею з тієї далекої почі, та вітер Михайла Михайловича Коцюбинського не перестає й досі нестися з чорного поля у чорну безвість життя і хитає зорі нашої пам'яті і любові до нього, бо такі письменники й такі книги вічні, як сам народ, як його мова. Вони не забуваються навіть тоді, коли ідеали великих художників здійснюються, як здійснилися мрії Коцюбинського в нашій країні; з його творів навіки закарбувалося в пам'яті народній все, що відбувалося і як саме відбувалося в нашій історії і революції. Бо все те завжди було з ним, в його серці, в його думках і почуваннях:

«Хіба я що знаю? — писав він у безсмертному «Інтермеццо». — Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням і з невідомої темряви, такої глибокої та безконачної, не почнуть виходити люди... всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання або криваву жорстокість звіра... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Це ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки...

Проходьте! Я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій і так без кінця... і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов».

«Навтішаймося ж сумом спогадів про красу цих світлих душ», — скажемо про нього словами Горького і схилимо голови перед його великим талантом і ще більшим серцем, що зуміло стільки вмістити й передати нам, нашим дітям, онукам і правнукам. Хай і вони його пам'ятають.

І таки пам'ятатимуть вічно.

ЛЮДСЬКЕ ГОРЕ

Літньої ясної днини забрів хлопчик через город до ставка. Тепле сонце ласкаво гріло його білу голову, зелені килими трав радували допитливе дитяче око, а жовті грамофони гарбузового цвіту тягнулись самі до нього, наводили золоті тичинки-очі й немов вітались. Вони так тонко пахнуть, оті золотом сонця напоєні грамофони! А над ними літають обважнілі бджоли — волохаті, з товстими від перги лапами, обсипані нею, як мірошник борошном. Перелітають від одного грамофона до іншого, і в одвічній тиші села чується їхнє басовите гудіння:

— Дзу-у-дзу-у! Джу-у-у,— тягнуть золоті нитки, немов лякають. Від них важко одірвати погляд, і тривога охоплює хлопця.

Але в сонячнім сяйві літа, в зелені нив, що видніються ген за селом, у дзеркальній гладіні тихої води — у тому чудесному раюванні природи хіба є чим злякати дитину? Бджоли не звертають на хлопця уваги, зайняті своєю одвічною працею над квітками, і він дивиться на все очима Колумба-першовідкривача, тягнеться до всього допитливим розумом і душею, і у відкритих очах його вмістився б, здається, всесвіт.

Хлопчина бреде понад ставом, обережно ступаючи, пильно вдивляючись у трави під ногами. Високі й вологі, вони лоскочуть і холодять ступні й щиколотки, м'яко стеляться під підшви. Ось обличчя його витяглося, він насторожено зупинився і почав підводити руку. Долоня зібралася човником, готова впасти на сірого коника, що байдуже дивився з широкого листка лободи на непроханого гостя у латаних штанах на одній підтяжці. Хлопчина присів і — раз! Хотів накрити сірого коника, а накрив долонею лише маленьку синю квіточку-сокирку. А коник відлетів — ну, на один лише крок. Знову підводиться долоня, знову різкий рух, та коник і цього разу злетів і як згинув.

Підвівши голову, хлопчина зустрічається з холодними бацькуватими очима жаби. Упершись у траву розкаряченими кривими лапами, вона німо й погрозово дивиться на нього, гаюючи роздутим волом, ковтає і ніяк не заковтне рожевокрилого копика, гомілчасті довгепькі задні ланки якого все ще визирають з потворної жаб'ячої пащі і зсудомлено ворухнуться, ще живі й колючі. І дитині здається, що зараз ця слизька бородавчата потвора плигне і вчепиться їй у шию чи обличчя.

Навколо ні душі. Десь, ніби хтозна в якій далині, заспівав півень, приглушено долинає від хати меланхолійне й м'яке «одудуд, одудуд!», і від того тиша ще повнішає, а самотність лякає ще дужче. Хлопчик обережно відступає і оглядається: мокрі вибалушені очі так само невідступно пильнують за дитиною, так само рухається огидне жаб'яче воло, в якому вже зник коник, а криві лапи раптом беззвучно й похапливо переступають у напрямі хлопчика. Жаба зупиняється, зімкнувши пащу, повільно й підсліпувато блимає, потім розплющується і, ніби побільшавши, знову суне до хлопця вже покvapливіше й рішучіше, погрозово й страшно.

Щоночі, коли не спиться, бачу себе на луці, немов сьогодні. Цей спомин навівають думки про далекі й близькі світи, що стали тепер з допомогою телевізії мовби особистими клопотами, бо чужі біди й страждання приносяться в хату і в особисте життя набагато реальніше, піж сільські новини в давнину. І коли лежиш з розплющеними очима в темряві і згадуєш бачене й пережите, то в уяві, немов у калейдоскопі, крутиться, мелькає й перемішується все, що було з тобою давно келись або вчора, з тим, що принесли тобі з далеких континентів невтомні телерепортери й поставили перед очі, і тоді людське горе стає настільки близьким, що його важко відрізпити від власного.

Може, це властивість душі чи набутий досвід, коли молодечі захоплення вже не застять світу і не просвітлюють душу? А тільки чуже горе з кожним днем стає все пекучішим й ближчим і його не відвернути й не пом'якшити, як і своє власне.

Чуже й власне горе! У вирі життя ти все ще підстерігаєш людей, чигаєш на них, забираєш батьків і матерів передчасно, а то й дітей, коли їм тільки б рости серед квітів, під веселим сонцем. Молодих дівчат закосячуєш на смерть, як і сотні років до цього, а хлопців наражаєш на смерть не тільки в регіональних конфліктах, а й у підворотнях на бандитський ніж тихими почамми. Ти забираєш коханих, жіпок і чоловіків, і ми ніяк не можемо позбавитись твоєї сестри — передчасної смерті. Мало не в кожній родині живеш ти і поряд з радістю входиш у душі людей, кладеш на них свою жорстоку лапу. Тебе в світі, на жаль, не меншає, і ти все ще шкребешся пазурястими лапами у двері наших хат і квартир. «Йди геть! Тут немає місця для тебе!» — хочеться гукнути, та хіба ж ти почуєш?!

Ти блимаєш на нас із-за океану комп'ютерно-термоядерним оком війни, ти б хотіло знову затьмарити її смертоносними задущливими хмарами наше голубе й спокійне небо. Ти — не абстрактне, ні! Тебе творить не тільки об'єктивна трагічна сутність життя, безсмертного у своїй спадкоємності й неперейденості і смертного для кожного з нас від народження. Тебе творять ті, що заграбастали незліченні й неоворі багатства, прирікаючи заради збільшення їх цілі народи на вимирання й загибель від пранців, нужди й голоду.

Чуже горе, ти влазиш у мою душу й терзаєш її при одній згадці про те, що у світі щодня помирають з голоду сорок тисяч дітей. Як же можна бути байдужим до цього, знаючи, що сейфи рокфеллерів, дюпонів, морганів у цей час набиваються золотом, а на наших смітниках валяються шматки білого хліба! Ця недоскопалість світу не втоляє наших печалей, а робить їх ще пекучішими, якщо чуже горе стає нашим власним. Бо на те ж ми і люди, якщо — люди! Кляте чуже людське горе, а пора б тоді згинуті!

Та словами йому не зарадиш...

ВІДБЛИСК ДАЛЕКИХ МОРИВ

Живучи у такому чудовому місті, як Київ, здається, легко забути інші міста, де жилося й працювалося у повосний час — тяжко, бідно, сутужно.

Але це тільки здається...

Насправді ж це не так — зовсім не так! Навпаки, те, що супроводжувалося труднощами і в них визрівало, перемагається якомога швидше в житті, в дійсності, але не в пам'яті. Пам'ять — ця паша розкіш і мука, цей наш верховний суддя, живе за своїми законами, не підвладними нашій волі, нашій уяві, навіть бажанням.

Я повернувся з війни тяжко пораненим, інвалідом Великої Вітчизняної війни другої групи, на милицях у розтерзаний окупантами смряаний Миколаїв, у якому ще не скрізь було світло й вода, у якому ще зовсім не ходили трамваї. Поселившись у тітки Марії — ваптажниці заводу імені 61-го Комунара, що сама наймала куток у приватнім будинку на Шостій Військовій вулиці, я ходив звідти пішки аж на Радянську, де тоді розташувалися всі установи, шукати роботу. Доходив до Садової і там, під колишньою церквою, що стала клубом

заводу 61-го Комунара, сівав спочити й набратися сил, щоб іти далі.

Так я ходив, туди й назад, безрезультатно цілісінький місяць: до війни закінчив десятирічку, а ніякої професії не мав.

Пам'ять про це не назвеш ні солодкою, ні втішною, як і спогади про те, що, відпрацювавши в цеху, ми йшли після зміни розбирати і впорядковувати розбомблені й підірвані ворогом корпуси котельного цеху, заводоуправління, стапелів та інших виробничих і службових приміщень, розчищати територію та під'їзні колії.

Але чом же мені й досі дорогі ці споруди? Чом обпікає мене й зараз пам'ять про ті далекі й тяжкі дні не прикрістю, не смутком, а ніжною ностальгією, змішаною з відчуттям гордості: і я там щось зробив у відбудові рідного Чорноморського заводу, на якому працював майже десятиріччя — з весни 1946-го до глибокої осені 1955-го, а значить, і на відбудові самого Миколаєва, бо ходили ж ми у вихідні розбирати руїни Радянської та інших вулиць. Тому, мабуть, жодне місто у світі не замінить мені Миколаєва, де проминула моя післяфронтна, хай інвалідна, але все-таки молодість. В тому, що я був тяжко поранений у Берліні, вини Миколаєва не було, не було... Там я повільно видужував і лікувався у госпіталі інвалідів Вітчизняної війни.

Тим він мені й дорогий, що там я, страждаючи від тяжких ран, не піддавався слабостям, працював разом з усіма моїми ровесниками і вчився разом з ними заочно. А ще дорогий мені Миколаїв тим, що в ньому спізнав я дух робітничого колективу, сам став робітником. Це теж не забувається — робітнича гордість, сама причетність до робітничого класу, гідність робочої людини, незалежність трударя.

Ну, а те, що Миколаїв лежить на степовій рівнині над двома улюбленими ріками дитинства — Південним Бугом та Інгулом, те, що в ньому бували мої батьки й діди й захоплено розповідали про свої відвідини, те, що Миколаїв так вільно, розумно й просторо розлігся серед степу над лиманом, пробивши своїми дивовижно рівними й широкими вулицями-проспектами квартали будинків, єднає його в уяві степовика з досконалістю світу: треба, щоб у ньому завжди і скрізь було рівно й просторо!

Цими особливостями планування й забудови Миколаїв близький і рідний мені кровно, по натурі. Тому-то він

мій, єдиний, неповторний, як батько й мати, як мій степ та мій рід. З цим відчуттям я живу і в красені-Києві, з ним я й зі світом прощатимусь миколаївцем. Таки миколаївцем!

Знаю, з якою любов'ю і тугою згадують Миколаїв на схилі літ у столицях не лише миколаївці, а й люди заїжджі, яким доводилося в Миколаєві певний час пожити й попрацювати. Найперше згадав би колишніх перших секретарів обкому партії Андрія Сергійовича Маленкіна, Трохима Трохимовича Поцльовкіна, багатьох інших відповідальних партійних працівників, міністрів, учених і письменників.

Щось в ньому є від молодості, навіть від юності, в цьому місті корабелів— відкрите, просте, робітниче. Але разом з тим аристократичне. Я багато й довго думав над цим поєднанням, над нез'ясовним симбіозом робітництва й аристократизму.

Аристократизм той іде, можливо, від флоту, а напевне— від Адміралтейства, з якого починалося й саме місто. Недарма ж Миколаїв так тісно пов'язаний з Чорноморським флотом у своєму виникненні, а в історії своїй — з іменами й діяннями Лазарева, Нахімова, Грейга, Аркаса, Макарова. Флот, його адмірала й офіцери, мічмани й матроси скрізь і завжди відзначалися респектабельністю й аристократизмом, подвигами й героїчною загибеллю у чистих морських глибинах. Миколаїв же з'явився й розвивався разом з Чорноморським флотом, його корабельним складом і командуванням, що розташовувалося тут-таки; недарма ж і вулиці названі Адміральська, Велика Морська, Мала Морська, Артилерійська, Наваринська.

Цей романтичний флотський дух і понині витає над містом, бо воно й зараз будує кораблі для внутрішніх морів і для Світового океану, і відблиски далеких просторів мерехтять у зівницях Миколаєва та освітлюють його неповторне обличчя, найдорожче і найрідніше для кожного миколаївця, де б він не жив, де б не працював.

...І СИНІЄ НЕБО

Вийшовши на тополевий бульвар Шевченка, тяжко й болісно думаючи про раптову смерть мого товариша, я згадав, як переходив оцей бульвар ранньої осені простоволосий Рильський — елегантний, по-старечому вже

А товариша мого вже не стало. Як і Рильського. Тільки мені вже не було так прикро, як перше, коли прочитав траурний запис про його смерть. Адже, думалось мені, він і «там» буде не самотній — там десь давненько ходить сивий, як голуб, Рильський з капелюхом в руках, і якісь потойбічні вітри куйовдять його легке й прозоре, мов дим, волосся на непокритій голові...

А з Рильським же ніде не може бути важко й самотньо, ніде не страшно — краса, талант, інтелігентність його освітять і найтемніші закутки потойбіччя і небуття. Якщо тільки наблизитися до Максима Тадейовича. Товариш мій наблизився. І праведним та героїчним життям своїм, і смертю своєю. Так само, як і Рильський, він десь там — не на тому світі, не в пеклі чи раю, а в моїй пам'яті й уяві вони будуть поряд, близько один до одного. А це вже не так і погано: бути разом із своїми великими сучасниками, яких не просто, а то й неможливо забути...

Ластівки літають
бо літається,
І Ганнуся плаче, бо —
пора...

ВДЯЧНІСТЬ

З першої миті життя схиляються над нами обличчя матерів. В тривозі й любові, в замилюванні й надії вдивляються матері в своїх дітей, сподіваючись і прагнучи щастя для них. Всім своїм життям і працею, прикладом і вихованням утверджують в нас кращі риси людяності й добра. Закривають грудьми, навіть ціною власного існування від усього лихого. Та не можуть матері захистити своїх дітей од війни: коли вона палить рідну землю, одривають від серця юних синів і посилають захищати Вітчизну. Тому війни найперше спрямовані проти матерів. І немає нічого поетичнішого й справедливішого, як ото над полеглими піднесеться й схилить своє лице Мати-Вітчизна — уособлення всіх матерів рідної землі, як постає вона, наприклад, на Пагорбі Слави в Черкасах, на Піскарьовському кладовищі в Ленінграді чи в інших скорботних пам'ятних і урочистих місцях нашої країни.

Матері... Все життя дивляться вони нам услід, вирядивши в люди. Так і стоять на початку всіх наших доріг, навіть коли їх не стає. Стоять і дивляться. І бажають

нам добра і щастя. Сподіваються від своїх дітей найвищих духовних злетів, бо й в останню хвилину думають про те, щоб діти їхні жили достойно серед людей і творили добро на своїй землі. Вони мудро й терпеливо зносять те, що їх витісняють з сипівських і доччиних сердець обранці й обранниці, спочатку кохані, потім дружини й чоловіки. Аби тільки щасливо жилося їхнім дітям...

Сестри наші... Хіба ж не вони нас гляділи, якщо старші за нас, у степовім нашім дитинстві, коли батько й мати день і ніч пропадали в полі на жнивях. Вчили нас читати й писати, за руку водили в перший клас, дивились за нами й виховували — і словом, і власним прикладом.

А кохані, що ставали нам дружинами?.. Найсвітліше перше кохання до дівчини, щось вище за почуття любові, яке окрилює нас і робить на все життя щасливими! Вся світова поезія, музика живопис, пісні й танці — все славить жінку одвіку, відколи й світ існує. Та найбільшою шаною і любов'ю оточені жінки в нашій соціалістичній країні, де їм надано прав нарівні з чоловіками. Але ж вони оточені ще й поклонінням, наші матері, сестри, дружини, хранительки родинного затишку й благополуччя, виховательки наших дітей, подруги наші й соратниці, опора наша у всьому: в радості і в біді, в успіхах наших і невдачах — скрізь вони з нами, все ділять порівну.

Пригадуєш все життя медсестру, що винесла тебе з поля бою. З щемливою вдячністю згадуєш, з непростеною сльозою, не забудеш її, безіменну й самовіддану, милосердну й відважну, до кінця своїх днів. Згадаєш в ці дні юну дівчину-санівструктора, що схилилась над твоїми ранами в медсанбаті ще до того, як потрапиш на стіл до хірурга. І сувору лікарку-ординатора фронтового госпіталю, що зробила тобі першу операцію і врятувала від смерті, від рац. Всі вони обступають тебе, незабутні і милі, всі, кому ти не встиг навіть подякувати, а віддячуєш власним життям та ще тим добром, що зумів зробити протягом життя іншим людям, працею своєю разом з усіма, залишившись в строю серед людей.

ШОЛОХОВ

Коли вмирають такі люди, здається: щось обов'язково має трапитися в світі, в природі. Землетрус в Середній Азії, на Памірі, на східному узбережжі Каспію чи цунами на західному узбережжі Тихого океану? Але такі явища виникають самі собою. Або не випакають, на щастя. Бо вистачить і тих душевних, політичних та соціальних потрясінь, тих погодних та кліматичних обвалів, що випали людству й планеті цієї зими. Тільки все це вже було в далекій та близькій історії. Бувало й миналося.

А от Шолохова не стало — осиротіла вся рідна радянська земля, осиротіла велика російська література, і цей прорац, що виник на правому фланзі світової прогресивної культури, зяє моторошним отвором на весь білий світ.

Зменшитися на Шолохова — страшно і пайбільшій літературі на землі, всій світовій літературі. Але ж страшно і кожному з нас: адже, що б з нами не було, яких би гуль ми не набивали в пошуках позитивних героїв та читабельності й глибини наших книг, якими б скромними не були наші успіхи в здійсненні задумів та намірів, завжди думалося: ну не вдалось пам — мені, йому, зате у нас є Шолохов! З його «Тихим Доном» не страшно стати перед всім світом, хай і ворожим, і по-красуватися, хоча б і під злісне, але безсиле сичання, великим творінням справжнього генія. Як би не казалися наші вороги, а подібного роману в двадцятому столітті вони не створили. Й ніхто не створив. Це незаперечна істина при всій беззахисності літератури, при всій довільності її оцінок і трактувань.

Шолохов входив у наші душі й пам'яті й залишався там навіки образами правди й чесності перед життям та історією, нічого не підфарбовуючи, не підлаштовуючи, не приховуючи. Його правда висока, прекрасна і моторошна:

— Куме, а ми ж з вами дітей хрестили...— скаже здерев'янілими губами Петро Мелехов Іванові Олексійовичу перед розстрілом, і той його не почує в своїй класовій ненависті й зятятості, і шафранні голі Петрові п'яти на білім снігу ризонуть по очах і по свідомості невідворотністю та невмолимністю смерті: здається, це тебе самого зараз розстріляють. Така сила й простота шолоховського генія.

А отой задавлений риданням несамовитий крик Григорія:

— Матросня! Всіх рубаю!— після того, як перемахнув конем через кулеметну тачанку, поклавши блискавкою-шаблею всю обслугу, а потім рвонув на собі гімнастерку, обриваючи гудзики й комір, і впав голими грудьми на затоптаний сніг, забився в приступі жалю, розпачу і туги по тих порубаних братах, братах по крові, по долі, котра, однак, виявилася для нього мацухою, повернувши його відвагу, його відчайдушність і бойову вправність проти своїх.

У таких випадках кажуть: шекспірівські пристрасті, шекспірівські трагедії. Неправда! Таких трагедій, як у героїв Шолохова, не було і в Шекспіра. Доля й характер Григорія Мелехова— це згусток революційних та контрреволюційних пристрастей, трагедій громадянської війни, де брат постав на брата і син на батька. І все це відобразив молодий Шолохов з небувалою силою і яскравістю, яка потрясає досі і потрясатиме прийдешні покоління читачів, як нас з вами.

Пригадується тепер з щемливим жалем і тугою одиницький приїзд Шолохова на Україну в 1954 році на Другий з'їзд письменників. Генію, затягнутому в козачу гімнастерку, йшов тоді сорок дев'ятий рік. Слух проїшов, що він приїде, ще до з'їзду, і ми з нетерпінням чекали його появи. Проте не з'явився він ні першого дня під час урочистого відкриття в сесійному залі Верховної Ради, ні другого дня роботи з'їзду, коли обстановка стала майже буденною, робочою. З'явився він аж третього дня пополудні: отак відхилилися бічні дверцята за президією з'їзду, і, кивнувши тому, хто їх відчинив, та пригладивши вуса, несподівано маленькій, по-хлопчачому легкий і зграбний Шолохов постав перед нами, сяйнувши високим чолом і трохи лукавою усмішкою.

Одразу ж впізнавши його, ми єдиним поривом рвонулися з своїх місць йому назустріч і вдарили в долоні. Та що ми? Вся президія з'їзду, в якій сиділи члени Політбюро, теж підхопилася й вітала його, стоячи. Це, очевидно, вразило його й зворушило. Звіяковіло погладжуючи світлий русявий ус, він вклонився залові, потім президії і сів, щоб припинити оплески. Та вони не припинялися, і Шолохов підвівся і теж зааплодував нам. Потім підняв руки, благаючи тиші, докірливо всміхнувся: «Ну, що ж ви, мовляв, ставите мене в незручне становище»,—

і велика та непідробна скромність відбилася на тонкому його обличчі, на всій елегантній і легкій поставі.

Нам, делегатам з'їзду, випало тоді велике щастя побачити улюбленого, найвидатнішого письменника двадцятого століття, почути його схвильоване, сповнене любові до України слово, де народилася його мати — «уродженка Чернігівської губернії», як він сам тоді сказав, і про це ми дізналися вперше з його вуст. Українські письменники добре пам'ятають той день — незабутня, пам'ятна на все життя зустріч! Після неї Шолохов став ніби ще ближчий і дорожчий кожному з нас.

«Тихий Дон», як і «Підняту цілину», я читав ще до війни, розпочавши читання художньої літератури ще в початкових класах. Пам'ятаю, як у 1940 році друкувалися в «Правде» заключні розділи четвертої книги Великого Роману. Але 1948 року мені вдалося (і зараз це здається й самому незбагаченим!) за три доби перечитати всі чотири книги «Тихого Дону» підряд — здається, це й було оте улюблене автором видання в одному величезному томі, без ілюстрацій, без передмов та всіляких прикрас. «Проковтнутий» без перерви навіть на сон, роман так мене потряс, що, дочитавши останні сторінки, я впав грудьми на стіл, закрив обличчя руками і розридався так, як ніколи ні за ким не плакав пі на війні, ні потім, коли в один рік померли батько й мати, ні після найпекучіших та найнесправедливіших образ не плакав. А їх же кожному з нас на віку випадає доволі. Жодна книга на світі не потрясала мене так за все моє не таке вже тепер і коротке життя. Чотирилітня донька, з якою ми того похмурого листопадового дня залишалися вдвох самі, злякано забилася під ліжко і там заснула, в напівпідвальному присмерку, а я все плакав, забувши все на світі, і ніяк не міг зупинитись...

Потрясала ж нас всіх не раз і страта Подтолькова з товаришами, і загибель Нагульнова, Давидова й Размьотнова в «Піднятій цілині», і зрада Аксинї з Листницьким, і її смерть. Не знаю, кому з світових класиків вдавалось так потрясти своїх читачів, як Шолохову. По-моєму, нікому й ніколи. Оце вам і критерій. Оце й визначення геніальності письменника.

Все життя гріла думка про те, що десь на Дону живе цей ворожбит слова й почуття, усвідомлення радості, що живе він довго, жевріла надія, що настане день, коли нарешті пощастить побачити його зблизька серед людей

близьких і дорогих йому, про яких він пише й знаходить в них таку силу й красу, що ні на кого не проміняв їх ні у своїй всесвітній славі, ні у визнанні його заслуг перед Вітчизною. Потім почали доходити чутки, що останнім часом погано себе почуває, краялося серце від телевізійних кадрів, з яких видно було, як підступає й до нього старість, від неї ж бо не застраховані й генії. Стомлювався від передач та відвідувачів — деяким, чути було, відмовляв.

Тепер вже не відмовить...

Благословляю в мислях та намірах своїх дорого, котра колись-таки приведе й мене у Вешенську, на круті береги Тихого Дону, щоб там поклонитись його могилі, як могилі Толстого в Ясній Полянї, і там залишити частку свого серця та вдячну свою любов.

«За мною тримай!» — командував Григорій в бою Прохору Зикову, шепотів Аксинї під час останньої пічної втечі від кінного роз'їзду.

Сам Шолохов ніколи нікому таких слів не говорив, але ми самі завжди рівнялись на нього, верстали слідом за ним кожен свій літературний шлях, усвідомлюючи, що наставник і командир завжди попереду.

Тепер з нами його безсмертні книги. Вони світять в літературі, мов маяки на узбережжях морів і океанів. Світла, що летиться з книг Шолохова, вистачить на многі покоління читачів та письменників, на численні століття, доки житиме людство. І навряд чи коли-небудь цей неповторний і прекрасний світ, створений Шолоховим на берегах Тихого Дону, загубиться чи померхне серед повені літературних вогнів нашої планети.

Довго, потужно і яскраво палатиме світло «Тихого Дону», світлитиме людству чим далі, тим яскравіше — така доля істинно геніальних творів, котрі з'являються не кожного століття.

СОВІСТЬ

На жаль, у кожного в житті настає пора спогадів, ретроспекцій, ностальгії за тим, що ніколи вже не повернеться...

Спочатку згадуєш батьків, що відійшли з цього світу, звершивши все, що їм належало звершити за тасмничими примхами й регламентаціями долі. Покинутий і осиротілий, стоїш на роздоріжжі життя і вперше, мабуть,

усвідомлюєш по-справжньому, що не такий він уже й тривкий, цей світ, і кінець його, який тобі й не марився з неосяжної далечіні життя при батьках, раптом вигулькне із-за їхніх могил і стане перед тобою мовби на голій рівнині.

Потім помалу відходять твої старші товариші, на яких ти рівнявся, у кого вчився жити. А там і ровесники, побиті та покалічені війною, відходять теж, і ти все частіше повторюєш, ніби приміряєш до себе, дивовижні й тужливі слова Єсепіна: «Мы теперь уходим понемногу в ту страну, где тишь да благодать». І безмірно дивуєшся: адже йому не було й тридцяти, коли він простогнав, можливо, тільки прошепотів цю фразу, бо в тридцять... Ну, всі ми знаємо, що з ним сталося на тридцятому році життя.

Ти носиш усіх, кого не стало, кого любив і поважав, у серці й пам'яті, і вони завжди з тобою, що б ти не робив і де б ти не був, як набутий досвід, бо й самі стали тим досвідом, надавши йому неповторного і неминущого забарвлення.

З-поміж інших гідних імен часто згадується мені Яків Васильович Баш. А може, й не забувається ніколи. З тієї далечіні, з якої нема вороття, поки світу й сонця, найперше зорять мені його очі: карі, чисті, відверті, чесні і такі якісь рідні. Наче звіряють тобі душу, нелегку долю, добрі наміри й гарячі почуття. Очі, в яких завжди світилися правда й доброта.

— Сашо, — чую, як зараз, хрипливатий голос. — Художня рада відбудеться тут чи в шостій проекції?

Відколи я прийшов на кіностудію імені О. П. Довженка, тривалий час Яків Васильович був позаштатним членом художньої ради і з'являвся на її засідання одним з перших, неодмінно приносячи з собою в похмурі студійні коридори й затемнені проекції ясний подих літератури, відгомін її близьких і далеких злетів, озонну чистоту талантів Андрія Головка, Володимира Сосюри, Павла Тичини, Максима Рильського, Остапа Вишні, Андрія Малишка.

На відміну від інших, котрих ми прозвали «майстрами усного кінематографа», бо вони десятиліття нічого не знімали, не брали участі у кінопроцесі, а тільки виступали, Яків Васильович приходив на художню раду з чіткою позицією щодо прочитаного кіносценарію, чітко й переконливо формулював її, вступаючи в пелегку дискусію із студійними «златоустами», котрі заради

групових інтересів схильні називати чорним біле; захищати нездарні сценарії своїх прибічників чи безпорадний з художнього погляду відзнятий матеріал свого приятеля. і, навпаки, наплюжити все достойне в молодих кінематографістів, що своїми талановитими роботами «освітлювали» їхню непрофесійність, а то й пездарність.

Якова Васильовича особливо обурювала така зловмисна необ'єктивність, непорядність у священній сфері мистецтва.

А засідання художньої ради, про яке питав мене Яків Васильович, відбулося в постійній проекції. За директорства Василя Васильовича Цвіркунова вона була обладнана саме для цієї мети: тут можна подивитися відзнятий матеріал чи готовий фільм на двох плівках і, перейшовши з тісної й вічно затемненої проекції для переглядів у світлий зал засідань, обговорити побачене, дати рекомендації знімальній групі, затвердити чи повернути на доробку зняте.

Тут же обговорювалися й сценарії майбутніх фільмів: Зал засідань художньої ради був хоч куди: дубові панелі, світло-зелений килим на все приміщення, довгий стіл для парад і високі стільці попід стінами.

На тому обговоренні затверджувався літературний сценарій майбутнього фільму Володимира Довганя за драмою Олександра Корнійчука «Загибель ескадри». Сценарій підготував і подав на студію сам автор на наше замовлення. Коли ми з Яковом Васильовичем зайшли, Володимир Довгань з оператором уже сиділи там; як нам здалося, напружені й розгублені. Про такий стан кажуть: ні живі ні мертві. Це був лиш другий фільм молодого режисера, і він, ясна річ, дуже хвилювався.

Корнійчук з'явився, як завжди, секунда в секунду, не пізніше й не раніше призначеного строку в темпосиньому костюмі вишуканого крою, в білосніжній сорочці й червоній краватці, яскравій до того, що мимоволі подумалося про свято. А спека була липнева, без вітерцю, і всі ми, члени художньої ради, поприходили в сорочках чи тенісках навипуск. Тому не лише громадсько-політичний і драматургічний авторитет Корнійчука, а насамперед його імпазантність усіх пригнічували: всі здалися самі собі якимись несолідними.

У повітрі повисла відчутна напруга, і мені як редакторові треба було за встановленою традицією представити художній раді поданий сановитим драматургом сценарій, вказавши на його вади й недоробки. Важко було

починати те незвичайне обговорення. Я охарактеризував поданий сценарій як перший варіант, у якому ще не вибудовано зорового ряду, не розроблено внутрієпізодної драматургії, вказав на принципово важливі втрати представленого варіанту сценарію порівняно з відомою драмою. Отже, зробив я висновок, сценарію ще немає, є його перший варіант, який потребує серйозних доробок з авторським безпосереднім втручанням.

Виклавши своє редакторське трактування і трохи підбадьоривши режисера перспективою довершення сценарію, я виконав своє завдання по представленню художній раді предмета обговорення, з чого, власне, й починалися всі її засідання, і повернувся на своє місце, відчуваючи, що напруга не тільки не розвіялася після мого виступу, а навіть загострилася, стала майже нестерпною. Її треба було будь-що розрядити. Але як?

Тиша густішала, а спека й задуха, незважаючи на відчинені навстіж двері, стали зовсім нестерпні, і кожен, хто тоді сидів на художній раді, з насолодою подумав, мабуть, про київські пляжі й прохолоду річки. І раптом у цій напруженій та тривкій типі виразно й чітко, майже по складах, пролунало єдине, ніби продиктоване в диктофон, слово Василя Земляка, який головував на тому засіданні.

— Не-у-бе-ди-тель-но,— резюмував він мій виступ, дивлячись чомусь на Корнійчука, наче вони були в змові проти мене і знали щось таке, чого я не знав і не мав знати.

Олександр Євдокимович, не підводячи голови, не помічаючи того погляду й Землякової усмішки, продовжував палити сигарету, ніби й не чув ні мене, ні його. Звук і не до таких реплік. І не до таких засідань.

Я глянув на Довганя. Трохи повеселішавши під час мого виступу, він знову знітився від Землякового категоричного висновку, аж спітнів і ніби аж поменшав. Він боровся з собою: хотів щось сказати й не наважувався. Не на виступ, ні! Режисер, як правило, на таких обговореннях виступає передостаннім, вислухавши всіх членів худради. Володя спромігся на розпачливу репліку:

— Товариші, а що ж мені знімати?

— Знімайте драму «Загибель ескадри»,— одразу ж відповів йому, наче тільки й чекав такого запитання, Леонід Смілянський.— Тут є все: і сюжет, і колізії, і характери,— на доказ своїх слів він потряс над столом машинописом поданого на художню раду сценарію.—

Вам лишається здійснити тільки режисерську розробку, дібрати акторів і приступити до зйомок.

— Оце вже щось ближче до істини, — знову промовив багатозначно Земляк і ще багатозначніше глянув на Корнійчука.

Той лишався незворушним, курив і щось роздивлявся в сценарії.

— Дозвольте мені, Василю Сидоровичу, — попросив слова Дольд-Михайлик. — Я підтримую Леоніда Івановича. Ви, товаришу Довгань, тримаєте в руках видатний твір радянської драматургії. Автор спромігся перекласти свою драму на мову кіно. А я знаю, як йому ніколи, скільки державних справ на його плечах! Він, власне, зробив цю роботу за вас, написавши сценарій, бо в самій п'єсі, як правильно тут сказав Леонід Іванович, є все: і на кого наводити об'єктив кінокамери, і всі епізоди з внутрішньою драматургією, і зіткнення характерів, причому — класове! Я не згоден з редактором фільму, коли він вимагає в сценарії ще якоїсь додаткової драматургії. Якої ж? — дозвольте спитати. Та в самій драмі закладено класичну драматургію, і «Загибель ескадри» сама проситься на кіноекран. І я пропоную художній раді своїм рішенням затвердити сценарій у поданому вигляді, нічого не переінакшуючи, не міняючи й не додаючи. — Юрій Петрович сів на своє місце, зіперся підборіддям на свою вибагливо вирізьблену гуцульську палицю.

Усі мовчали. І коли мовчанвя стало нестерпним, підвівся Яків Баш.

— Ми зібралися тут не для того, щоб співати дифірамби автору. Дифірамбів було доволі й за п'єсу, і вони, мабуть, набридли й самому авторові. І п'єсу, й спектаклі високо оцінили преса і мільйони глядачів усього Радянського Союзу, бо де ж тільки не йшла «Загибель ескадри»... Ми ж зібралися для того, щоб допомогти молодому режисерові та його знімальній групі якнайкраще підготуватися до відповідальної роботи — екранізації твору. І що ж ми робимо? — Баш помовчав, по черзі дивлячись на всіх нас своїми правдивими й чистими очима, найдовше затримавши погляд на Василеві Земляку. — «Неубедительно!» — сказав тут Василь Сидорович про вимоги редактора. По-моєму, відсилати режисера до п'єси — це повна безвідповідальність і, якщо хочете, безпорадність художньої ради й керівництва студії. Бо п'єса — це ще не сценарій, а знімальний майданчик —

не сцена. Не мені вам про це говорити. В кінематографі свої закони. І якщо виходити з цих законів, то сценарій, поданий на обговорення, це тільки ескіз майбутнього фільму. Сашо,— звернувся він лагідно до Корнійчука,— адже це ескіз п'єси, з якого ще треба вибудувати сценарій. Поєпізодно, сюжетно. З вивіренням кожної репліки, чи ляже вона на зображувальний ряд у часі, в суті того, що відбувається перед очима глядача. Бо на сцені фраза звучить так, а на екрані — інак. Ти ж писав сценарії до фільмів «Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко». Сам казав, скільки билися із Савченком над діалогами, над кожною фразою й реплікою. Не можна ж кидати на роздоріжжі молододосвідченого режисера наодинці з такою складною й відповідальною п'єсою. Що ти скажеш на це, Сашо? Від тебе залежить.

— Спасибі тобі, Яшо, за правдиве слово. Я б і сам виступав проти затвердження, бо це ж — перший варіант, прикидка. А до сценарію ще далеко. Його ще немає,— він підвівся, потиснув Башеві руку.

...Коли Якова Васильовича незабаром обрали секретарем парткому Київської організації СПУ, Василь Земляк сказав мені не лише переконано, а й з великим пієтетом:

— Це — совість нашої Спілки. Пам'ятаєш, як він виступив проти затвердження сценарію самого Корнійчука? Такий він у всьому.

Василя немає вже давно. Набагато раніше за старшого на п'ятнадцять років Якова Васильовича пішов він з життя, та й сам Баш не дожив навіть до сімдесяти. І якось я принагідно передав йому цю пам'ятну Землякову фразу. Яків Васильович, уже змарнілий од підступної хвороби, на мить зупинився у вестибюлі Спілки, наче йому забракло дихання.

— Так і сказав? — перепитав він, пильно й незмигливо дивлячись на мене карими очима, в яких з'явилися сльози вдячності й розчулення.— Прямо так і сказав?

— Саме так,— підтвердив я, відводячи погляд, бо сльози в його очах враз набубнявіли.

— А я цього й не знав,— зітхнув змарнілий Яків Васильович і рушив на якесь засідання, яких у нас і до перебудови було і є чимало.

І сидів на партзборах тихо-тихо, задумливий і сумний; мабуть, ця запізніла звістка дуже розхвилювала його й розтривожила, як усі припізнілі звістки...

Василя немає давно. Давніше за Якова Васильовича. Тож нехай у моєму слові про нашого Баша прозвучить і Василеве слово, яке він не встиг, а може, й посоромився сказати особисто Якову Васильовичу. І хай читачі знають про це. Як і про те, що майже кожному з нас не вдасться сказати або зробити чогось дуже важливого наймилішій і найближчій людині. А тому — не скупімося на добро, поспішаймо вилити й виявити його, доки нас іще чують і бачать перед собою наймиліші, найрідніші, найдостойніші...

АЛЬБАТРОС ІЗ ДАЛЕКИХ БЛУКАНЬ

Він з'явився в супроводі двох перекладачів і маленької сухенької жіночки в тому ж самому твидовому піджаку, в якому звикли бачити його на телевізійних екранах на батьківщині, в Англії, у далекому Перу, Австрії, Аргентині й Бразилії, в екваторіальній Африці чи й у нас, у Москві. Уявити його в респектабельному одязі було просто неможливо, якщо бачиш постійно в дорожньому вбранні, чуєш про безперервні маюдри невтомного блукача через океани — з континента на континент, ніби таємна пристрасть непереможно вабить його шукати чогось конче потрібного, найнеобхіднішого і втраченого назавжди, як молодість, як сила, як несподіваний літературний успіх, здатні викликати постальгію, тугу, бажання повернутися в ті благословенні часи, що відлетіли від нас назавжди хтозна в які галактики чи втонули в безодні міпльового й безжального світу...

Високий — вищий за всіх, хто зібрався тоді в екзотичному інтер'єрі колишнього особняка генералів Ігнат'євих, він бистрим зором вже запалених від утоми очей шугнув по обличчях, мовби сподіваючись тут упізнати когось знайомого, а може, й бажаного. Але всі, кого він любив, давно вже покинули світ чи були дуже далеко. Обвівши всіх поглядом і пі на кому не зосередившись, привітно вклонився і промовив кілька уривчастих фраз.

Перекладачі, молоді хлопці з темними, як сливи, очима, переклали дуєтом вітання, що мали багато синонімів і різко та несподівано відрізнялися від звичайних буденних вітань, але я їх не запам'ятав, може, тому,

що зосередився на самому авторові «Тихого американця» і «Нашого чоловіка в Гавані» — найдужче ж бо запам'яталися і вразили саме ці — перші з виданих у нас його романи — тому й поставив ще замолоду Грема Гріна в один ряд з Фолкнером та Хемінгуєм, якого найбільше любив із зарубіжних майстрів.

Тепер у моїй охололій, розчавленій втратами душі всі вони потрохи вкриваються пилом забуття. Про захоплення не може бути й мови. Але дещо жевріє в вам'яті й серці, зігріває й хвилює бентежними спогадами, які теж щось значать у такому, м'яко кажучи, «зрілому віці». Тепер все там відбирається строгіше, поза власною волею і лишається тільки найпам'ятніше та найдорожче — в тому числі й два перші романи Грема Гріна, таємничі й невловні за своєю структурою, за справжністю й глибиною настроїв і почуттів, мовби переданих ізсередики, але непідвладних аналізу, ніби лішив їх, виписував чи карбував на міді таємничий майстер з далекого континенту, де існують небачені й нечувані «технології» письменницької майстерності.

Іх лишилося небагато, цих майстрів-патріархів. У нас, либонь, Кость Гордієнко, в Москві — Леонід Леонів, в Англії — віц, Грем Грін.

Його пильні, трохи вирячені очі зупинилися й на моєму обличчі, але, не затримавшись, шугнули на когось іншого, але встиг помітити, що він смертельно втомлений, що замість мене бачить порожнечу, яка дедалі нагліше заповнює йому душу і пам'ять, а не лише зір: пильні очі лихоманково блищали за світлими віями і запаленими повіками — склеротичні очі мудреця, який, проте, мав із світом досить міцні ще взаємини, як ми швидко переконалися.

Але перше враження нагадало знамениту фразу Хемінгуєя про вбитого: «Він був занадто мертвий». Тут ця фраза звучала в іншій інтерпретації: «Занадто старий», «Непоправно старий», «Смертельно старий». Аж доки не заговорив. А заговоривши, всміхнувся і одразу ожив, незбагнено помолодшав на очах: коротко й просто змалював надзвичайно складний став сучасного людства і світу, особливо в екологічному та політичному параметрах, легко оперуючи іменами лідерів по всіх континентах, географічними й філософськими термінами. А головне: в його мові не було штампів і стереотипів, до яких ми звикли завдяки журналістській стилістиці газет, радіо й телебачення та й письменницькій — теж.

Розкутість! — ось що спало на думку з перших його фраз. Розкутість внутрішня й зовнішня, розкутість мислення й слова, невимушеність жестів і мапер, інтенсивність і оригінальність мислення вразили нас і розігнали геть враження від його старості (а він, здається, ровесник віку!), і слова улюбленого Довженка звучали й звучали в душі і пам'яті: «Ще світиться мій мозок ясно і невпинно», «Ще світиться мій мозок...»

«Благослови нас, доле і жорстокий та неблаганний сучасний світе, всі мудреці й таланти! Ви вмієте не коритися часові, віку, найстрашнішим та найневідворотнішим бідам людським — старості й смерті. Схиляюся перед Вашою відвагою не боятися їх», — подумалося мені, коли я слухав спокійну й мудру розповідь Грема Гріна про те, що найбільше тишить і непокоїть його в нашому динамічному світі, який так швидко змінюється й гіршає навіть на очах молоді.

— Я — католик, — підкреслював він, проте ні разу не зіпався, що у війну був розвідником. Агентурним, політичним, військовим, економічним — яка різниця? Всі вони ходили під видимою смертю. Ходив і він. Але, здається, забув про те. — Я католик і в зв'язку з цим відвідую найдальші та найзабутіші регіони католицизму, щоб активізувати їх. — Він робив паузу, очікуючи, доки перекладачі витлумачать нам його розповідь, суворий, і зосереджений. — І що мене найбільш тишить в сьогочасному світі, так це те, що комуністи й католики від запеклого ворогування й конфронтації переходять до контактів, до спільних дій в екології та збереженні миру. Милосердя! — ось чого найбільш бракує людству. На одних континентах, у розвинутих країнах навколо міст розвели покидища, де гине тисячами тонн хліб наш насущний, на якому жирує й катастрофічно множитья по всьому світу ненажерливе гайвороння, в той час як на інших — в Африці, зокрема, — з голоду мре майже стільки людей, скільки загинуло їх за всю другу світову війну. Хіба ж нас можна вважати цивілізацією після цього? Тільки об'єднавшись з доброї волі, комуністи, католики, віруючі й атеїсти, всі порядні люди можуть врятувати нашу планету від загибелі, а її людей від голодної смерті, а наше цивілізоване суспільство — від такої ганьби! Я вірю у вашу перебудову, гласність і демократизацію. Вірю у вашого лідера — Горбачова. Тому я тут. І не вперше. Ця віра тягне мене до вас, як до землі обітованої. Це єдина світла радість у приимерках

моєї старості. Бажаю вам добра і успіхів у ваших нелегких ділах та устремліннях. Цього ж, пасамперед, я хотів би побажати й містеру Горбачову з його товаришами. А зараз готовий відповісти на ваші запитання, якщо вони знайдуться.— Він злегка всміхнувся, і посмішка його, трохи лукава, але й добра, розгладила зморшки, освітила суворе лице несподіваним світлом... хлопчачуватості. Він ніби бавився з нами й іронізував, бо скільки ж інтерв'ю дав він за довгий свій вік, позначений замолоду світовим визнанням, якщо не славою.

Він, очевидно, чекав паузи, але паузи не було: одразу ж пролунало запитання філолога Григорія Штона — знавця й любителя західної літератури, зокрема творчості Кам'ю, Сент-Екзюпері, Селінджера, Рея Бредбері, Джеймса Олдріджа:

— Чи були у вас періоди відчаю і розчарування в літературній праці? — запитав, підвівшись і знічено ворухнувши могутніми плечима, низький, але кремезний Штонь. Та так чомусь і залишився стояти.

— Були, були,— з готовністю, не мало не здивувавшись, відповів Грін, не зводячи зацікавленого погляду з молодого широкогрудого Штона:— А ви сядьте, будь ласка,— нетерпляче змахнув він рукою.

Жест запам'ятався владністю, майже повелінням.

Штонь сів. Грем Грін обвів усіх нас довгим поглядом. Сидячи проти цілого ряду великих вікон, він був яскраво освітлений — до того яскраво, що й кінооператору не довелося б підсвічувати його для кольорової зйомки. Стало видно, які в нього голубі, ще не вицвілі очі, які глибокі й густі зморшки, які рухливі губи і брови — на всьому обличчі, на високому чолі і в очах залягла давня непа печаль і задума. Згадалося: «Доки мислю, доти живу». Старе обличчя Грема Гріна здалося в цю хвилину найживішим серед інших облич — вирізнялося процесом мислення, відбитим на ньому, що найліпше висвітлює сутність людини.

— Дванадцять років пропрацювавши в літературі, я раптом одного ранку, перечитуючи за звичкою написане напередодні, був вражений, мов блискавкою, згодом: адже всі дванадцять літ я наслідую улюбленого Джозефа Конрада. Все, що я написав, враз висвітлювалося і здалося мені епігонством образів і стилю його прози. І я покинув літературну роботу. Сподівався — назавжди. Для цього була ще одна поважна причина: я не міг своїми писаннями забезпечити сім'ю. Багато років я

віддав іншій діяльності. Вони припадають на довоєнний та післявоєнний періоди, але війна була тут головною подією.

Я зробив велике зусилля пад собою, щоб не спитати, чи не на ці роки припадає його робота в розвідці? Сидячи навпроти Грема Гріна через стіл, лице в лице, я чекав, що він сам зачепить цю тему. Але він не зачепив: очевидно, є заборонені теми на все життя і найпершою серед них, без сумніву, є робота в розвідці. Я зважився згадати тут про неї тільки тому, що десь читав про це в його біографії. Замість цієї делікатної теми я поставив йому запитання, викликане іншою, давнішою й глибшою симпатією:

— Як ви ставитесь до творчості Хемінгуея?

— Мені подобаються його новели і два перші романи. Все інше лежить за межами моїх уподобань, як і за межами його здібностей і таланту. Всі, наприклад, захоплюються його романом «По кому б'є дзвін». Насправді ж це дуже слабкий твір, хоч і написаний з власного досвіду. Але досвід в літературі ніколи не був гарантією від невдач. Саме недостовірність багатьох розділів і навіть ліній у цьому романі відштовхує мене. Ну, от там, у партизанському загоні, є одна жінка...

— Пілар,— підказав я.

— Здається, Пілар. Я не відзначаюся пам'ятливістю на жіночі імена. Так от ця іспанка закохується саме в американця...

— Джордана.

— Авжеж, в головного, улюбленого героя Хемінгуея. А це неправда. Далі. Де займатися на війні любов'ю? Одні ж незручності навкруги. Хемінгуей кладе їх в один спальний мішок, там вони цим і займаються. Помієму, це сюжет для підлітків.

Мені стало жаль Хемінгуея. Особливо прикро було від того, що він застрелився, і Грем Грін ніби забув про це. Але ж недарма кажуть, що література беззахисна й жорстока водночас.

— А у вашому житті напевне були люди й події, які супроводжують вас у спогадах все життя і роблять світ привабливішим і барвистішим.

Грем Грін глянув мені у вічі трохи сумовито й похитав головою:

— У кого ж їх не було, таких людей і таких подій,— зітхнув він і помовчав.— А що саме ви маєте на увазі, питаючи мене про це?

— Прочитав «Тихого американця» ще в п'ятдесятих, коли він тільки вийшов у нас, але й досі не можу забути в'єтнамки, яку так любив і за якою так страждав «тихий американець», навіть уже й залишивши В'єтнам. Я думаю, «тихим американцем» були ви, і у В'єтнамі залишилася дівчина, яка, зрозуміло, давно вже постаріла... Але ж наша туга і наші страждання хіба зменшуються від того?

— Це залежить від натури: одні пам'ятають все життя те, що було з ними в молодості, інші забувають одразу ж. Але я запевняю вас: ніколи в мене не було прототипів. Усі мої герої і ота юна в'єтнамка, яку ви згадали, є чистий витвір моєї фантазії. Для мене література — це гра, мистецтво творити те, чого мені бракує в дійсності. Тільки за це я й люблю свою роботу. Тільки тому й займаюся літературою, щоб творити свій неповторний світ та людей у ньому, яких би я хотів знати й любити в житті. В цьому, на мій погляд, найбільша насолода нашої професії.

Перекладачі, виконуючи нелегкі свої обов'язки, раз у раз поглядали на невеличку сухорляву жіночку в яскраво-червоному костюмі, що примостилася біля самого краєчка столу, і працівник іноземної комісії Оксютя, схилившись до мого вуха, шепнув, що це дружина Грема Гріна. Вона була дуже немолода і геть несхожа на в'єтнамку. Та хіба це могло щось змінити? Цього разу я не повірив патріарху-альбатросові, що у своїх мандрах і блуканнях по світу бачив хіба ж таке, як написав?!

Запитання сипалися на нього з усіх боків. За ними він, мабуть, тут же й забув про мене. А я чим більше дивлявся в нього, тим переконливіше уявляв його на ходовому містку химерного корабля, приписаного до порту «Література». Все було на тому кораблі: і щогли, і компас, і секстант, яким визначають місцезнаходження корабля. Тільки прапора не було — під орудою такого капітана цей корабель беззастережно приймають всі порти світу.

Коли Грем Грін, хапливо глянувши на годинник, підвівся, а за ним позискакували із місць усі присутні, він раптом заговорив сам, без запитань, без домагань:

— Ми планували пробути в Києві півдоби і летіти далі, але ми ніде не бачили такого прекрасного міста і залишилися ще на два дні. Незважаючи на Чорнобиль... — Він обвів нас мудрим поглядом, у якому пробився докір чи сум. — Хіба ж це припустимо? — питав

він нас.— Хіба можуть існувати поряд Софія, Андріївська церква, Володимирська гірка з святим Володимиром, весь втонулий в зелені Київ на його князівських узгір'ях і — Чорнобиль. Це найбільше лихо планети. Доки такі речі існують поряд, нас не врятує навіть роззброєння. Бо атомні реактори своєю зловісністю не поступаються термоядерній зброї: та зберігається поки що надійно, а реактори, як ви знаєте, вибухають несподівано, проти людської волі й намірів. Ось що має стояти у нас, письменників усього світу, перед очима й душами нашими постійно.

— ...Хочу запитати вас на прощання, — перехилився я до нього через стіл.— Назва нового вашого роману, що друкувався в «Огоньке», оригінальна? Я маю на увазі — ваша? Чи її підказали вам «огоньківці»?

— Но, но, но! — енергійно замотав він головою.— Нікому не дозволяю втручатися в текст без мого відома. Тим більше міняти назви. Роман написано сім років тому, він давно виданий в Англії та в багатьох країнах світу. Очевидно, ми з містером Горбачовим взяли цей термін з одного спільного джерела — з науки. «Людський фактор» там панує давно як поняття суто економічне, соціальне чи виробниче. Назвати це можна як завгодно, але суть залишиться.

— Невдала назва, — сказав я йому переконано.— Особливо для романічної форми. Сухо й прагматично. Хіба ж це «Тихий американець» з його глибоким підтекстом.

— Журнальний варіант. Там багато чого бракує. Незабаром вийде книжка, тоді... — він оглянувся на дружину, маленьку, висушену й бліду. Її, мабуть, втомила ця зустріч, а він ще сподівався на її підтримку: мовляв, тоді буде все гаразд.

А чи було воно в нас усіх, оте «тоді»? Чи доведеться ще зустрітися? І я зважився на найсокровенніше.

— Ви взяли епіграфом до свого роману прекрасні слова Джозефа Конрада: «Знаю, хто оповитий обов'язками, той пропавший чоловік, бо щось інородне пустило коріння в його душі».

Він слухав звучання любих йому слів, повернутих перекладачами, мов музику, і посміхався мені.

— А ви знаєте, Джозеф Конрад народився неподалік — у Бердичеві.

— Знаю, — збрехав я, щоб не виглядати невігласом.— Але я не закінчив свою думку. Я хотів би, щоб у дале-

ких своїх блуканнях по інших материках та океанами ви згадали сьогоднішню зустріч, перебування в Москві й Києві і відчули, як щось інородне — ну, хоч би й симпатія до нашої країни — пустило коріння у вашій душі.

— Підійдіть до мене,— сказав він, не змінивши виразу обличчя.

Я підійшов.

— Сядьте поруч.

Я сів.

Він підкликав фотографа:

— Сфотографуйте нас,— попросив Грем Грін невтомного нашого Ігоря Яїцького, а сам схилився до мене й тихо сказав, ніби я й далі міг розуміти його без перекладача. Проте перекладач, як кажуть, був не промах і тут же переклав: — Я вже чую, як та інородна субстанція, як ви назвали симпатію до вашої країни чи й любов до Києва, вже пустила коріння в моїй душі. Бажаю вам всім, щоб Україна ваша була щаслива. Без Чорнобилів, без ураганів, землетрусів та злив. А вам особисто я б хотів лишити свій автограф.

Хтось миттю подав мені свій блокнот.

На ньому Грем Грін написав лише своє ім'я й прізвище — дуже дрібно й розбірливо. Потиснув мені руку і зник у натовпі, доганяючи дружину й перекладачів.

Старий Альбатрос знову ставав на крило, щоб летіти ще в дальші мандри по світу, ще в заповітніші блукання — подалі від старості й смерті, які не визнають, на жаль, ні відстаней, ні збурених океанів, ні розметаних ураганами захмарених обр'їв, бо для них немає перепон у світі.

Навіть над головами геніїв і патріархів вони заносять кістляві руки з своїм древнім знаряддям. Дай бог, щоб не над Гремом Гріном! Хай він подовше змагається з альбатросами — блукачами морів та океанів — у пошуках миру й добра для всіх нас на Землі.

ЛЮБОМИР

Доля звела нас в червневому номері «Вітчизни» за 1949 рік, де я виступив з першим своїм оповіданням «Весна». Там же була надрукована історична драма Любомира Дмитерка «Навіки разом».

Я знав і перед тим кілька його поетичних збірок, але побачив лише влітку 1951 року, приїхавши в Київ з Миколаєва, де тоді жив.

Того дня ми так і не познайомились, бо цьому насамперед ве сприяв, м'яко кажучи, печальний привід, за яким збиралися письменники на засідання парткому, скликаному для обговорення статті «Правды» про вірш В. Сосюри «Любіть Україну».

В маленькому дворі будинку № 3 по вулиці Ярославів вал, де знаходилась Спілка, я пізнав сивого, як голуб, Максима Рильського; чубатого й вусатого Василя Минка; бачив, як переходив вулицю елегантний Юрій Яновський, як з'явився припорошений ранньою сивиною Любомир Дмитерко — високий, елегантний, вродливий. Він потім лишався найвродливішим у нашій Спілці.

До того, як він обійняв посаду редактора «Вітчизни», ми були знайомі віддалеки. Є навіть групове фото 1954 року з другого з'їзду письменників, де ми стоїмо поруч. Тоді, мабуть, і познайомилися, бо згадуваного літнього дня 1951 року я не познайомився ні з ним, ні з іншими.

Наше серйозне спілкування пов'язане з романом «Хто твій друг». Любомир Дмитерко дуже швидко, за два-три дні прочитав рукопис і запросив мене на бесіду. Його завжди відчинений для всіх кабінет цього разу призначався саме для нашої конфіденційної бесіди над рукописом. Висловивши ряд слухних зауважень щодо сюжету й композиційної побудови твору, зупинившись на характерах героїв та їхніх взаєминах, він запитав:

— Ви відчуваєте внутрішній опір всьому тому, що я тут наговорив? Не соромтесь, розбивайте мої аргументи, давайте посперечаємося, бо я теж можу помилятися.

Але душевного опору його переконливим судженням я, справді, не відчував — хотілося негайно зайнятись довершенням рукопису. Моя відповідь, очевидно, задовольнила його: він ледь усміхнувся й подав мені руку.

— Значить, будемо працювати з вами і в майбутньому, — сказав він, затримавши мою руку в своїй. — А зараз сідайте отут, в моєму кабінеті, й ретельно ознайомтеся з правкою. Бо я не тільки прочитав, але й подекуди редагував ваш рукопис, дещо скоротивши місця, які викликали сумнів. Відредагований же рукопис у нас не прийнято виносити з редакції. Отже, сідайте, працюйте; а я побіг на секретаріат. Все, з чим не погодитесь, запишіть на окремому аркуші. Ось вам

папір,— він вийшов і залишив мене сам на сам з його правкою.

Була вона тонка, делікатна, відкривала мої стилістичні недогляди й кострубатості, очищала рукопис від зайвини, від емоційних і смислових надлишків. З кожною сторінкою роман ставав прозорішим, простішим, характери від того висвітлювалися виразніше. Після Івана Юхимовича Сенченка, що редагував у «Вітчизні» мою першу повість, я не стрічав такого проникливого й елегантного редактора з абсолютним літературним смаком. На тому окремому аркуші я тільки й написав: «Ви — істинний редактор європейського класу! Спасибі Вам!»

Після того всі мої наступні твори — романи «Степ», «Була осінь», «Мета», цикл оповідань «З доріг осені», великий нарис про Донбас, статті та есе про Головка, Петра Панча і Сенченка — усе він читав і правив особисто, отже, мені дуже поталанило в цьому.

Любомир Дмитерко був не тільки моїм редактором, але й наставником, вихователем, бо кожна така спільна робота збагачувала мене, додавала моєму досвідowi якогось нового і завжди несподіваного забарвлення.

Любомирові Дмитровичу я завдячую також тим, що іноді він допомагав мені знайти і найприйнятнішу назву. Так, на одній з прем'єр театру імені Івана Франка за п'єсою М. Зарудного Любомир Дмитрович підійшов до мене й повідомив:

— Сьогодні я підписав і заслав до набору ваш нарис про Донбас. Тільки назву змінив. Щось муляло у заголовку «Донбас зблизька і віддалік». Адже буквально від першого й до останнього рядка ви перебуваєте на шахтах і заводах Донбасу, бесідуєте з тамтешніми дуже симпатичними людьми, показуєте їх на роботі і вдома, то до чого ж тут «віддалік?» Може, ви мали намір щось дописати й з київської відстані і тому попередньо так назвали свій нарис? Але я не зустрів ніяких суджень «пост фактум». Тому й назвав: «Одне слово — Донбас!» Ця назва більше відповідає авторському пафосу й настрою, точніше передає задум і зміст вашої розповіді про людей, чий характери вам вдалося осягнути й передати хоч і не вельми заглиблюючись у проблеми виробництва.

Іншим разом, біля гардеробу Спілки письменників, вивільняючи з пальта руку, що вже почала в нього, сердешного, боліти, він покликав мене пильним і насто-

рожею поглядом. Я підійшов, привітався, спитав про здоров'я, але Дмитерко відмахнувся, вітер хусточкою змоче під дощем обличчя.

— Що? — спитав я. — Сильний дощ іде?

Він нагнувся до самого мого обличчя:

— «Була осінь», — сказав тихо, мов для проби, і повторив: — «Була осінь». Ви чуєте епічність цього образу? Не просто «Осінь», як ви назвали свій новий роман — я його, до речі, вже прочитав і дещо відредагував, — а «Була осінь...» — Він дивився на мене проникливо, широко розплющивши карі очі, чекаючи, доки я збагну його настрій і думку, водночас трохи, можливо, й побоюючись, що я не зрозумію. Але я зрозумів і, не стримавшись, поцілував його з вдячністю і захопленням. Бо, справді, в слові «Була» вчувалася епічність та історична віддаленість, яка все й завжди оповідає якимсь романтичним фльором чи серпанком ностальгії.

Дмитерко, як мало хто, вмів відхиляти рукописи, не ображаючи авторів. Пам'ятаю, він особисто привіз мені на кіностудію імені Довженка, де я тоді працював, рукопис мого оповідання і довго доводив, чому його не можна було друкувати саме тоді, в той період. І переконав настільки, що я тільки аж тепер надрукував те оповідання в «Україні». Називається воно «Крик». Зате й захищати своїх авторів Любомир Дмитрович не тільки вмів, а й робив це охоче, постійно. Так, він друкував у «Вітчизні» все найкраще, що виходило з-під пера Григора Тютюнника. Оповідання ж ті завжди були гострі, відзначалися незвичайною проблематикою, отож викликали роздратовану реакцію ретроградів. Нерідко перепало й Григору, і головному редактору. Пам'ятаю, на партійних зборах один із таких противників Григорового письма напосівся на Дмитерка: навіщо, мовляв, було друкувати «Оддавали Катрю?» Адже це — «анти», «псевдо» і т. д.

— Доки я редагуватиму журнал, — схвильовано відповів Любомир Дмитрович, — доти схвалюватиму талановиті твори, а не банальні прописні опуси.

Вже будучи тяжко хворим, він редагував заключний твір моєї трилогії — роман «Мета». І робив це з такою ж оперативністю й прискіпливістю, як раніше. Він поспішав, пам'ятаючи, що час не жде — і в ширшому фатальному розумінні, і вужчому, зумовленому чітким регламентом проходження рукопису в редакції й на виробництві — в друкарні.

Переслідуваний підступною хворобою, радів усьому, що встиг зробити. Особливо ж, коли завершив роботу над останньою своєю п'єсою «Той перший день». І досі живуть в пам'яті його слова:

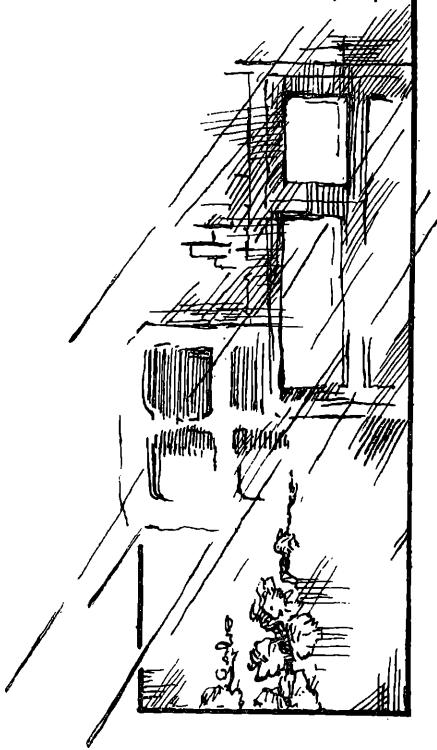
«Ну, от. Є ще, значить, порох в порохівниці! І в цьому віці можна працювати...»

Я тоді несповна усвідомив, що він мав на увазі. І збагнув тільки тепер, коли сам захворів і лежав у Інституті геронтології, не змігши провести його в останню путь.

Мені розповідали, як він страждав і мучився, мужньо зносячи все, що йому завдавала підступна хвороба, і це допомогло зрозуміти значення тієї п'єси в його ж житті: Дмитерко писав її, випробовуючи себе на міцність, готуючи себе до страждань ще тяжчих і радіючи, що дух його ще високий, що снага творчості ще не покинула його, що неміч свою тілесну він переборює мужньо, як це личить солдатіві.

Він і вмер, як солдат, на посту. Тому і пам'ять про нього світла, як світла по ньому й печаль.

ETHOAM

ХЛІБ

Ні робота, ні смерть, ні життя, ні весілля — нічого на світі не обходиться без хліба. Він сильніший за все, смачніший за все, він дорожчий за золото, насущний і святий хліб з нашого поля. І щоб зорати поле, теж потрібен хліб. І щоб розбити ворога. Щоб перемогти і вистояти. Щоб дістатись до найдальших островів на океані і штурмувати Місяць та інші планети, теж потрібен хліб. Скрізь хліб, хліб, хліб. А без нього немає ні радості, ні свята, ні самого життя.

Людство знає жахливі роки без хліба, коли вимирали цілі села й міста, цілі місцевості й країни, так що жодній війні і жодній армії навіть і не снилося таке спустошення.

Отакий він сильний, коли його немає.

Уявімо, що в Ленінграді був би хліб у сорок другого році: Піскарьовського кладовища не було б, не було...

Отакий він могутній, якщо він є.

ВИШНІ

Батько, вже самотній, сидить на спустілій веранді, їсть задубілу вчорашню картоплю з олив'яної каструлі. Їсть знехотя, важко й натужно ковтаючи.

Загострився ніс, скострубатило обличчя. Позападали щоки в дротяних, гаспидно-чорних нетрях здичавілого без бритви волосся, підбитого злими спалахами сивини. Очі в батька сумні-сумні і стомлені. Руки темні, аж синюваті, мов крила в старого ворона.

А на шибках веранди зеленіє і де-не-де рум'яниться від сонячного шалу буйне виноградне листя.

І сад стоїть червоний од вишень, синюватий від слив: діти і внуки далеко, все не їдуть та не їдуть, і вишні починають обсипатися — цілий день падають та й падають з дерев, встеляють землю темно-червоним дорогим килимом.

А вночі знову нікого. Тільки спрага й самотність. Та компот із вишень, що не прохолов з вечора. І самі вишні на підвіконні і в саду. Як діти і побратими.

А вранці знову робота: збирати зрілі й перезрілі вишні на білу наміточку, сушити на білому шифері веранди.

— Киньте, куме, ті вишні к лихій годині та спочиньте,— каже батькові Іван Бобрик.— Нащо вони вам?

— Мені? — перепитує батько і всміхається, погладжуючи руки в ліктях, що крутять уже й серед літа.— Мені вони не потрібні — людям потрібні. Як подумаю, скільки людей обідає не за домашніми столами на всіх флотах, будовах і заводах, на кораблях і аеродромах, то так хочеться, щоб кожному з них випала ще й чашка чи склянка компоту. Це ж така краса!

— З ваших вишень перепаде? — сміється Бобрик.

— Хіба тільки з моїх? — каже батько роздумливо і довго мовчить, важко та гучно дихає.— Але комусь же й з моїх перепаде: одвезу та й здам на заготівельний пункт державі...

— А чого не на базар? На базар же й простіше, і більше візьмете.

— Хіба я сад садив для торгівлі?

— А для чого ж?

— Для дітей,— каже батько й, подумавши, поправляє: — Для дітей та онуків.

— А-а-а,— мовби аж радіє Бобрик.— Пойняв, пойняв,— киває він головою,— онук Валько у вас на флоті служить?

— На флоті,— каже батько мовби знехотя, наче аж сприкрів від того, що Бобрик хоче добратися до найпотаємніших думок його й намірів.— Хіба я тільки про Валентина думаю? Хай і чужі діти не за батьківськими столами поп'ють компоту з моїх вишень. І на флоті, і в армії, отам у казармах і на кораблях десь у морі. Аякже!..

ЗАЄЦЬ

Прозорість повітря така, як уві сні або в дитинстві. Видно ген-ген далекі села і жінок, що з відрами йдуть на ферму. У чорних полях жовтіють лісосмуги, і сонце щедро золотить їх першим ранковим нерозтраченим промінням.

Вже не летітимуть гуси у вирій і не кричатимуть журавлі — пролетіли і одкривали своє на цей рік. А небо синє, привітне і миле — так і ждеш, що ось-ось прокричать, протрублять лебеді в ньому:

А з-за жовтавої поріділої лісосмуги, по коліна в синюватій імлі чи тумані, виходять хлопці — мої товариші, давні шкільні друзі. По чорній ріллі, з синюватим підбоям, бредуть вони облавою і гукають, підвівши рушниці свічами вгору:

— Пильнуй!

— Гоп-гоп!

Падаю і довго не можу нічого розгледіти в безмежному розливі здибленої ріллі. Ага, ось він — біленький клубочок. Заяць і справді видається білим на такій немислимій чорноті і при такому сліпучому сонці.

Він з'являється, мов з дитячої казки, сподіваний і жаданий, і летить поміж грудомачами так, наче ждуть його десь отут тепло і затишок на всю зиму. А може, й на все недовге заяче життя. І чим швидше добіжить, тим певнішими будуть тепло і затишок. Так радісно біжить до того омріяного сховку!

А набігає на постріл. Мелькнувши кілька разів через голову, не падає — сидить, повернувшись до сонця, ледь тримається на випростаних передніх лапах, похитується, немов з туги, і дивиться заюшеними кров'ю очима, не бачачи вже ні сліпучого сонця, ні синього неба, ні сріблястої павутини, що пливе над ріллею на всю немислиму глибочінь степу.

Сидить боком до мене і плаче кривавими слізьми, вцілений у голову.

Немов батькова душа, що набігла з осіннього степу і вже не покине до самої смерті...

ВИЗНАННЯ

Чоловік досягає успіхів у роботі, в творчості. І здобуває славу і визнання. Приходить до жінки, яку потай все життя кохав:

— Я люблю тебе, тепер вже можу зізнатись.

— Чому саме тепер?

— Зараз я довів, що гідний тебе.

— Ех ти! — заплакала жінка, котру він любив з юності і не паважувався сказати. — Тобі треба було витратити на це життя! А я знала все з першої зустрічі.

КРОНШНЕПИ

Підпалина була іржава. Наче хтось припіс її на трав'янистий луг, поклав ненадовго і забув навіки.

Поміж коношиною, ще зеленою і свіжою, кінський квасець, що давно вже всох, і просо, що осипалось ще давніше, побуріло й поіржавіло від дощів.

Отут я їх і побачив. Просто з автостради. На великій швидкості впали в око якомсь збоку та й застигли дивовижним стоп-кадром двоє великих, довгоногих, дзьобатих птахів. Теж немов поіржавілі. І теж, мабуть, забути кимось давно-давно, ще коли й нас не було, коли не вмирили ще ні батьки наші, ні друзі і ще не доводилось нікому з нас виїздити на відкриття полювання в самотині.

Цілий день я гапаявся за ними по тому лузі. Стріляв з ходу. Стріляв, скрадливо підповзаючи до них. І кружляв по коношині, звужуючи кола. А вони все щось клювали, заклопотано й мирно клювали щось рядочком у траві, перегукуючись, неначе радились, як мене обдурити знову.

Так вони й не підпустили мене. Вистрілявши всі патрони, поїхав додому ні з чим. Легка була моя мисливська торба. Але й на душі було легко.

Може, вони й перемогли мене тому, що я був сам? Може, тому, що вони були в парі?

Це сталося під Качанівкою, де й дерева ростуть по двоє.

СОН

Спитьсся завжди той самий сон: йдеш кудись похилим незораним полем, сонце сідає і кладе на колючу стерню червоп'ясті сумовиті відблиски, а попереду невиразно темніє внизу байрак, у якому ти ніколи не був, угадуються похмурі дерева з голим віттям, до того цупким, що навіть найтонша гілка не здригнеться під вітром. А вітер осінній і холодний — такий вітер буває тільки після покрови — б'є в лице пружнисто й дошкульно, тоскно голосить у кожну стернину і виє в цівках рушниці. І так самотньо, й так тривожно й попереду, й обіруч, скільки сягає око, під низьким сонцем і холодним небом, що мимоволі оглядаєшся назад і бачиш десь мовби вгорі кінець стерні, курну дорогу поїд лісосмугою

і саму лісосмугу, що вже просвічується наскрізь, колюча і чорна. Та дорога і та лісосмуга за не ораним на зиму полем одрізають повернення в світ батьків і дитинства. За ними лишилися всі ті, кого ти любив, заради кого жив. Зосталися там і теплі слова, і ніжність, і затишні хати, і добрі серця. Повернення туди немає: ти можеш тільки зупинитися на хвилику, постояти й подивитися туди очима блудного сина. А далі знову оце химерне полювання, не знати на кого й на що, темний байрак попереду, та довгий осінній вечір і ще довша ніч у самотині.

С кем я ноченьку коротать буду...

Рушниця муляє зігнуту руку, стерня шваркає з кожним кроком, усе темнішає і темнішає байрак унизу попереду, і поле вже зовсім почервоніло у відблисках призахідного сонця. На дощ воно чи на вітер отак червоніє? І що то за сон, чому він так безперервно сниться?

Не знаю! А тільки снитися він почав після того, як побував у Америці; прокидався з жахом, наче мене там покинули і забули, в тій далекій, холодній, чужій стороні.

БИНЯ

Маленьке лисе телятко, прив'язане, як собака, на ланцюгу в саду. Цілий день стоїть, розчепіривши ноги, нашорощує вуха і дивиться в двір: чекає моні. До корови його не пускають, а приносять молоко на денці відра. Годі теля облизується, б'є себе хвостом по боках, з нетерплячки тицькається мордою в дно, наче хоче його пробити.

День починається і кінчається його ревом. Спочатку це жалібне, зовсім ягняче мекання, ласкаве і по-дитячому зворушливе. Потім воно стає гучніше і тривожніше. Ще далі сердите, з хрипотою і докором. А далі й зовсім лайливе: забирається до найвищих нот і круто обривається, наче хтось камінь пожбурих у воду.

А господині ніколи. Вона бігає по двору від кабиці до хати, напалює на хліб, місить тісто і варить борщ. Йй треба все зробити сьогодні, бо завтра знову на буряки, що зеленіють за самісінькими городами. Йй треба й корову напоїти, і свиней нагодувати, і курям води налити та сипнути зерна. І малу дочку підготувати до

школи треба: випрасувати формену сукенку та білий фартушок, що злежались за літо. В неї не один він, лисий биня, вона всіх має впорати, а теляті немає діла до інших — реве, б'є себе хвостом по округлих боках, вимагає уваги: в усьому світі він, биня, єдиний, а там хоч вовк траву їж.

Чи не буваємо часом і ми отакими телятами?

ЧАС

Час живе в нас баштанами, які ми бачили малими, дорогами, які міряли ногами, поїздами й машинами. Маленькими дітками, що виростили на наших очах. Листям, що народжувалося на деревах і падало з них восени.

Все це живе в нас, дає настрої, знання і відчуття світу, часу, в який живеш, годує і збагачує тебе духовно: думками, емоціями.

Час щедрий і жорстокий: він не поверне тобі жодної миті життя, ні мовленого слова, ні зробленого вчинку.

«Шануймо свій час, як і честь, замолоду», — найчастіше кажемо або думаємо в старості.

ЗЕРНО

Лежить он під сонцем на току: рожевіє між спілими хлібами високим буртом, немов золота намили з усієї оцієї степової рівнини і вклали просихати на радість і втіху всім тим, хто його добував. Золото не яке-небудь, а червоне! Найкраще з усього золота світу. Найрідкініше. Найнеобхідніше. Найцінніше золото людської праці — зерно!

Воно й справді радує всіх, хто орав цю землю темними осінніми ночами за далекими лісосмугами, хто боронував її, ледь-ледь просохлу, з першими весняними вітрами, чи гній вивозив узимку на поле, чи вносив добрива, чи сів. Тепер і трактористи, народ пеговіркий і стриманий, і щebetливі жінки з бурякових ланок, і навіть старі пенсіонери — всі ненароком завернуть на тік, щоб набрати в пригорщу зерна, зважити на руці, вийнути на стомленому літньому вітерці, і на зуб його спробувати, та мовчки помилуватися ним зблизька.

Зерно, зерно! Селянські радощі і втіхи, нагорода за невсипущі й невтомні цілорічні труди. Одвіялось з

половою, одлетіло все множество клопотів і турбот про погоду, про дощі, тривоги, навіяні спеками та суховіями,— все тепер віддалилось, минуло, перестало мучити, бо ось же, ось воно — зерно на току, виплекане, зібране, очищене, лежить в бурті й радує хліборобські душі.

ДИНИ

Привезли до Києва дині з Херсона. Не дині — сонця: круглі, великі, жовтаві, аж золоті. І злегенька потріскані — репанки називаються. Для більшої привабливості й апетиту мовби аж прирум'янені.

— Краса! — кажу сусідові, що стоїть поруч.— Не дині — казка.

— Угу,— каже він.— А їх продаватимуть сьогодні? Мовчу, дивлюсь на нього й дивуюся.

— Їм би належало бути м'якшими,— сказав другий, вже без зубів, мабуть.

— І не такими великими,— сказав третій, що звик усе зважувати й розраховувати.

Бідні дині, пащо ви вродились такими розкішними.

ПРОШКА

Журавлі несподівано прилетіли вночі і впали в кукурудзі за Прощиним куренем на баштані, а тривоги обсіли Прощку ще пекучіші: обідрана хата жде його не діждеться, розбитий кабак валяється в засіках у пшениці, як він покинув його ще позавчора, а борошна нема, не намолов, і сім'ї вже давно немає, і навіть спіймане навесні лисеня відкрутилося від штиря і втекло з цепом безвісти, не витримавши пустки, що загнізилася в Прощиному обійсті через його старість і баштанне сторожування.

Подумав Прощка: журавлі завжди прилітали на радість людям і його дітям, ніби віщували здійснення найзухваліших їхніх мрій і бажань. А нічого ж не збулося з того, про що мріялося його дітям. І журавлі даремно сідають за його куренем — не знають, дурні, що синів у Прощки аж троє було. Були та загули... Старший — ще у фінську. Середній — на Міусі. Найменший — на Дністрі.

Курличуть, трублять журавлі у високій кукурудзі — збилися з дороги в тумані і падали куди-небудь, аби на землю. Зовсім поруч перегукуються, немов радяться, як його краще вибратися з таких густих нетрів у темряві. А Прощі сумно та гірко стало від журавлиного курликання серед глухої і глупої півночі. Сів Прощка при курені, заплакав, синів своїх пригадавши.

А журавлі трубили, трубили в кукурудзі до самого досвітку, доки й туман розвіявся та піднявся, а тоді вибралися нарешті в топило, розігнались затрав'янілою цілиною і шаснули в небо. Курли-курли! — у вирій, на південь, у теплі краї. Зовсім геть з Прощиною життя, в якому було всякої всячини до біса, але ж були й мрії у молодості, і серед них не останнє місце відводилося синам і журавлям, що прилетіли тільки в старості, коли не були вже потрібні.

ЛИСЕНЯ

Його надибали в лісосмузі під час полювання: розлогий куц глodu був по низу, при самому корені, разів двадцять обплетений довжелезним ланцюгом, що нагадував поводи від обротьок, трава була витоптана, земля вибита й перемелена на порошок, наче тут крутили чималі жорна, а в тім поросі, в тій вибитій невтомними лапами концентричній могилі лежало воно — чимале вже лисеня з довгим розкішним хвостом, з дивовижно чистим і пухнастим червонувато-рудим хутром на видовженім, по-дикому граційнім тулубі і з ремінним ошийником на тонкій шиї. Лисеня було юне й піджаре, а цеп здавався новесеньким-новеньким, бо притягнутий був аж із села через ріллю, куці, бур'яни і посіви, через лісо-смуги й токи — відполірувався на славу. Тільки ремінь ошийника був брутально грубий, старий і потрісканий. Товстий ремінь з ще воєнної посторонки, що витримала не одну сотню кілометрів розлемішеної дороги. З такого ошийника не вирвався б, мабуть, і лев.

Лисенятко ж лежало на животі, витягнувшись, мов дитина. Воно мало б упасти на бік, та ошийник не дав: протягнутий кілька разів ще зверху вниз через оті численні ланцюжні кола та колюче гілля глodu, ланцюг скінчився, і знесилене лисеня вже не здатне було вибратися із пастки та так і лишилось лежати до смерті, що настала не від удушення, ні — це було б краще, бо

спвидніше. Смерть лисеняти була, мабуть, довга і страшна: від голоду, від спраги, від жаху неволі й самотності. Може, зачувши його вовтузіння, до лисеняти прибігали дорослі лисиці? Може, прибігали його нашізбабути батьки. Хто його знає. Вони все одно нічим допомогти не могли.

Ошийник не був зягнутий тіспо: під нього легко закладалося два, а то й три пальці, і, якби лисеня могло стояти, воно б ще жило. Сил, однак, забракло...

Воно ще було податливе й тепле, коли ми знайшли його. Але вже було мертве. І розплутувати його ми не стали — мертвим, як відомо, не боляче.

ЧУДЕСА

Снаряди прилетіли тихо, як голуби: пі шелесту, пі згуку, а тільки — гах в тихий сонячний день по піщаних висотах за Віслою, просто по нашому стрільбищу. І одразу з ями, де були мішені, вискакує старший лейтенант Романов, притримуючи кашкета, летить униз, до нас, курсантів, зблідлий і стурбований, мов батько за малят, залишених напризволяще.

— Лягай! — крикнув не своїм голосом, забувши про себе.

Збитих не було, хоч німці стріляли з дивовижною точністю по цих закритих із фронту узгір'ях, порослих до того ж соснами. Мабуть, їхній розвідник-коригувальник пробрався до нас у тил і навів батареї на ці висоти саме тоді, як учбат прийшов на стрільби.

А потім сон — на війні, на плацдармі за Віслою! Держава хотіла вивчити нас на командирів, турбувалась про нас, щоб ми були сильні й витривалі у майбутніх завершальних боях, і, як малих дітей, вклала вдень спати після обіду. На війні! Хіба ж не чудеса?!

ТИША

Танки пахли соляркою і нагрітою сонцем крицею.

Танки стояли на рівному полі, на пшеничному полі в Німеччині. На зеленій озимині, що прокинулася вже після зими під теплим весняним сонечком, під леготливими атлантичними вітрами — ті все одно пролітали над просторами концтабірної офашизованої Німеччини,

що доживала недовгий, але кривавий свій вік тієї весни. Було це 1945-го. Під Берліном...

Танки стояли не ромбом і не якимись іншими хитро-мудрими тактичними побудовами, як пишуть тепер. Стояли вони просто, розгорнувшись на рівнині в одну лінію, як солдати. А ми — відчайдушний танковий десант — лежали поміж них, під їхніми гусеницями, біля могутніх траків, що видавалися нам циклопічними, бо дивилися ми на них знизу, припавши щогою до землі.

Танки мовчали, немов прислухалися. Мотори були вимкнуті, і чулося, як там щось потріскує, охолоджуючись. І ми теж лежали мовчки, відсапуючись після довгого бігу в атаку, і теж прислухалися.

У Німеччині, що лежала тоді перед нами, тихо було в ті хвилини, і тиша та була страшніша за постріли.

Поле, де спинилися й завмерли танки і де лежали ми, оточували переліски, сади і гаї у видолинках. Позаду горіло кілька наших Т-34, і дим здіймався в небо — там стояло кілька кострищ, чорних, грізних і трагічних. А тут було тихо-тихо, і пахло потолоченими врупами в гусеничних слідах, і сади цвіли, аж біліло.

Танки ж горіли чорно. Так, що сонце в тому диму видавалося великим і несправдешнім, неяскавим, немов при затемненні або наче дивишся на нього крізь закіптюжене скло.

Тихо-тихо було на тому пімецькому весняному полі, що так дивно й бентежно нагадувало Україну, і після атаки, після криків та пострілів, що геть зміталися ураганим ревищем могутніх «тридцятьчвірок», тиша була страшна, як смерть, що наче ось-ось мала впасти на нас.

Мовчали гаї. Мовчали сади. Ліси й переліски мовчали в долинах. І мовчала фашистська земля перед нами, і ніхто не знав, звідки й з чого били щойно по танках прямою наводкою.

Піхота — що? Піхота лежала, вкопавшись, он там, па узліссі. А хто бив по танках?

Дивна була та хвилина тиші й прислухання. Всі раптом відчули весняний той день таким, яким він був насправді: побачили марево над кожним розпеченим сонцем та боєм танком, кожне квітуче дерево в педагому саду, кожну стеблину озимини під нами і запах землі, аромати вишневого чи яблуневого цвіту долинали до нас, коли вітерець війне звідти.

І подумалось ще: як далеко завела нас війна від рідного дому. Крізь марші, атаки, наступи, перемоги і смерті, мовби з великої далини історії глянули на кожного з нас далекі та милі хати наші й села. Згадалися школи, де ми колись навчалися, і гірко й тривожно подумалося чомусь, що ніколи ми більше не будемо вже школярами. З гордістю подумалося про те, що вчителі наші в тих школах, може, ще пам'ятають і часто згадують нас: вони, може, мріяли тільки, а може, й не мріяли ніколи про те, щоб їхні учні стали такими мужніми солдатами, щоб перемогли такого жорстокого й сильного ворога і прийшли оце аж на його землю, несучи відплату вбивцям, громлячи фашизм і вславляючи не вчителів своїх, не школу і не село, а весь наш народ, всю нашу країну.

Дивний був день той, оті хвилини несподіваної тиші і прислухання, коли ворог був тут десь, поруч, коли він злякано й підступно мовчав, щоб потім знову вдарити нишком по танках.

І тут клацнуло щось, люк у найближчому танку відчинився, і юний його командир, білозубий, цупко затагнутий у кирзовий шолом і комбінезон, вистромився по пояс із люка, чвиркнув крізь зуби, всміхнувся і, кивнувши та підморгнувши мені навіть, спитав:

— Ну, ти бачиш що-небудь?

— Не бачу.

— Де ж вони зачались, прокляті фашисти?

— В саду їх немає,— сказав я.— У лісі стоять або в гаї.

— Не інакше — «фердинанди»,— сказав танкіст.— Вони мають приціли з інфрачервоним промінням. Ведіть спостереження, а ми зараз обійдемо лісок зліва.

Так, то були два «фердинанди», і стояли вони, опавшись, у саду: білі-білі, пофарбовані по-зимовому, а знадобилися гітлерівцям аж тепер, навесні, у квітучих садах. Стояли тут, кинуті проти нас в останню хвилину з останніх фашистських резервів, і ми не побачили їх тому, що були вони білі, як квітучі сади, зливалися з ними, несучи з білих садів чорну смерть нашим танкам. А попереду лежала фашистська Німеччина, мовчала принишло й зачасно в ті короткі дивні хвилини випадкової воєнної тиші, а за полями, садами, лісами лежав у руїнах Берлін, що його нам ще треба було взяти...

І донині стоїть перед очима той день у квітучих садах на весняній німецькій землі із затемненим димом сонцем; стеляться там вруна, що пахли тієї весни так, як і в нас, і танки стоять, прислухаючись, немов стали навіки в безсмерті відчайдушних подвигів своїх. І ворог так само стоїть перед нами й донині...

Тільки де він? Який? Ми знаємо і не знаємо. Але й сьогодні в тиші мирних весняних днів відчуваємо, що він є, що він зачаївся і треба тримати його пильно на прицілі, щоб у слухну хвилину вдарити по ньому і впілити з першого ж випалу.

У квітучих наших садах не забуваймо про це, щоб сади наші й далі цвіли, а поля зеленіли і сонце щоб не затьмарилось у трагічних і чорних димах, як при затемненні. Слухаймо тишу!

БАШТАН

Біляста, мовби оципкована огудипа стелиться по чорній землі, миготить у просвітах лісосмуги і здається несправдішньою, наче її викували ковалі. Колишні, що вже давно померли. Сучасні, що ремонтують за селом плуги і борони, сівалки і культиватори. Майбутні, яких, може, й не буде зовсім, бо техніка все зробить сама.

Хоча ковалі, мабуть, будуть. Тільки їх завжди було мало по селах, а зараз стало ще менше, і вже ніхто, мабуть, не зварить в горні і на наковальні звичайного прута.

Ковалі, ковалі з дзвінками співучими молотками. Ви найбільше потрібні, щоб кувати коней. Тепер уже й копей нема, і вас, мабуть, скоро не буде, і молотків ваших вже не чути. За гомоном моторів? Чи за власною нашою неухважністю? Чи кузню зробили вам таку, що вбирає всі звуки?

Але яку б вам не зробили кузню, в ній не накувати такої візерунчастої, такої тендітної і прекрасної огудиви. Біляста, стелиться вона по чорній землі, і я б не поміняв її ні на які квіти. Цю білу огудину кавунів на чорній землі батьківського краю.

Уявляю над столом фотографію з неї. Чорно-білу. Без ніякої рами. Модерна, вибаглива і проста фотографія, яку треба було б зробити і можна тепер зробити, бо мчимо операторською машиною навколо баштану, всі п'ятеро з кінозйомочної групи, всі фотографі. Всі

в апаратами. А на баштап заїхати не можемо: обораний з усіх боків, заставлений лісосмугами і скиртами, затишний і тому ще більше звабливий — він нам конче потрібний в кадрі.

Питаємо пастухів, як заїхати на нього, знизують плечима і мовчать. Питаємо комбайнерів — розводять руками. Питаємо сторожа на тракторній бригаді, дядька Томиліна, — думає, дихає важко й повільно. Дядьку, дядьку Томилін, а де ж ваші пісні і танці? Коли ж це ви їх розгубили, коли постаріли? І як же це я не помітив? А скільки ж було баштанів посаджено за цей час? Скільки їх виросло, відплодоносило? відгуло? Ви постаріли, дядьку Томилін, і мені вас жаль, і хочеться вас обняти, а я замість цього кажу:

— Як же це так? Не знати дороги на баштан!

— Та Ковальчук же, — кажете ви якимсь хрипко і стомлено, — Ковальчук заорав усі дороги, всі лісосмуги оборах...

— Е-е-е, балакайте, — втручається Петро Солоний. — Скажіть, що зелений баштан нам усім без інтересу. А ось поспіють кавуни — сто доріг витопчемо.

— Вже пора, — покірно кажете ви, — вже перша в'язь має дозріти.

— Ну, а як пайкоротше проїхати до куреня?

— Та ось Петро знає, — кивнули ви на Солоного і поглянули на всіх нас сумно й відчужено, немов попрощались назавжди.

— Поїхали, — сказав Петро, — повалили. Прямо, отако, — махнув він довгою, мов гарапник, рукою. Звук, мабуть, до того, що в степу всюди можна їхати прямо.

Гуцикаємо по ріллі, погойдуємося з боку на бік, немовби пливемо. В довгій чорній машині. По чорній сухій землі. І думаємо, що ми негативи якоїсь світлої-світлої фотографії. Чи кінострічки, яку ще треба обробити й висвітлити. Знаменита машина, яку ще недавно бачили тільки на фото в газетах або в телепередачах про Жовтневі й Травневі паради на Красній площі, вивозить нас із штормової смуги здібленої ріллі на рівну площину добре обробленого баштану і несе заколисливо й м'яко після такої неймовірної бовтанки до куреня.

Курінь, високий, солом'яно-білий і затишний, дивиться на нас чорним отвором трохи задумано й мудро, мов старі люди. Куреневі цьому століття, а може, й тисячоліття: відколи баштани сіють, відтоді й він стоїть.

Дарма що на кожному баштані заново будують і курені. Всі вони такі схожі — можна подумати, що це один і той самий з діда-прадіда курінь стоїть по всіх баштанах нашого життя, думати так солодко й приємно. І трохи сумно. Трохи гордовито. Бо є в цьому відчутті і те, й друге.

Дивиться на нас від куреня з-під руки сторож. Під'їздимо, а він усе дивиться. Мабуть, дивується: «Що воно за машина? Ніколи не бачив такої!» А знаку не подає. Спокійно і пильпо дивиться на нас. І руки не опускає. А коли опустив...

— Леле моя, та це ж Ілько Кіона! — кричу я і стрибаю через борт машини на м'яку і податливу землю баштану.

— Він,— спокійно каже Ілько і подає шкарубку велику руку.

— А ти такий же сильний, як і тоді, в п'ятому класі, коли всіх нас боров.

— Усіх підряд,— гордовито каже Ілько і розсуває ноги, стає остійливіше.— Може, поборемось і зараз?

— Та ні,— кажу я, і чогось мені соромно, чогось страшно дивитись на Ілька.

— Дивуєшся? — питає Ілько.— Не дивуйся. На ось, візьми,— подає він правою своєю ліву руку, непомірно товсту і холодну, незграбну й понівечену руку найсильнішого в класі однолітка.— І півбока немає. Ось помацай. Як у кози. Знаєш козу? «Півбока луплена, за три копи куплена...»

— Знаю, Іллюшо... Знайомся. Це ось режисер. Це оператор. Це директор картини. Не дивуйся, що молоді.

— Не дивуюсь,— каже Ілько.— Я радію. Мої сини теж, хоч і молоді... Двоє їх, обидва спеціалісти.

А від ясел дивиться на нас гнідий засідланий кінь. Вилискує під сонцем, пряде вухами, ігогокає.

— Ач, викормив скотину,— незлобливо глузує Петро.— Сам товстий і коня товстим зробив. А хто ж за злодіями буде ганятись, як ви обидва товсті отут сидьма сидітимете?

— Злодіїв тепер немає,— сказав Ілько.— Тепер, Петре, за порядком тільки треба слідити. Соблюдать порядок треба. А це ми можемо.

— Хто це ми?

— Я і мій кінь.

— А нащо він тобі?

— Об'їжджати володіння. Он бачиш ту лісосмугу? Та ні, он правіше. Ото аж до неї баштан. І он до тієї, бачиш? Ну, ото скирта за нею видніється.

— Ти скажи,— дивується Петро і всміхається до мене.— Ну, а кавуни є? Чи тільки площа?

— Кавуна, Петре, море. Що ми з ним будемо робити, не знаю. Ходімте, подивитесь,— звертається Ілько до кінематографістів.— Хоч знатимете, як ростуть кавуни,— підморгує він мені непомітно.

— А ви бачили, як ростуть фініки? — питає хтось із моїх товарищів.

— А пальми?

— А баобаби?

— Ні,— каже Ілько,— не бачив.

— То ми вам покажемо.

Йдемо. Бур'яни, бур'яни: тверда, мов дріт, лобода, об яку рвуть коси, і податлива, жирна й листата щирія з колючим важким волоттям. Курай-сивунець і їжакувата квочка, світло-зелені кулі бездомного перекоти-поля і пахучий полин по глибоких борознах. А між усім цим — кавуни, кавуни і дині жовтіють, трохи сором'язливо, але пахнуть так, що одразу забуваєш і полин, і пил, і спеку.

Стоїмо і дивимось.

— Мишко,— раптом кричить режисер операторові.— Ти поглянь! Сонце ж заходить! Давай!

Обидва біжать до машини, встановлюють камеру.

— Забули, що треба знімати,— каже юна директриса.

І не сердиться. Хоч за посадою їй треба було б і лаятись.

На баштані це, мабуть, неможливо.

ПРОЩАННЯ

Відшуміло, відгуло шпарке літо за всіма календарями, а спека не спадає, і дощів як не було, так і нема.

Прокушпелили селом і по шляхах юні кінематографісти, коротко здивували усіх і зникли. Поз'їжджались на подвір'я бригад комбайнери і вгомонились. Поставали за фермами свіжі скирти, і горлиці відлетіли у вирій. Кажуть, в Іран вони полетіли, в Іран... Та сум від цього не минає: їм є куди летіти.

· В Хороссане есть такие двери...

І я стою на воротах батьківського краю, що починається чи кінчається на нашому подвір'ї, оглядаю все тут, ніби востаннє.

— Ну, сестро,— кажу їй і дивлюсь на засмагле обличчя, не дуже бачачи її,— почоломкаємось, щоб буряки добре вродили на твоїй ланці та щоб винограду всього не склювали кури на обійсті.

— Пока,— каже вона, і морщить перенісся, і всміхається не дуже: в неї сіпаються губи, і в очах насторожено блищать і тремтять сльози. До пори, до останньої миті.

— І ти, Миколо, щоб дрохв зустрівач частіше у своїх загінках. І щоб трактор твій ніколи тебе не підводив: ні восени, ні взимку. А навесні побачимось.

— Не видумуй ото! — сердиться Микола. — Приїзди раніше.

А Валентин стоїть поруч у смугастій тільняшці — юний, рожевий, свіжий матрос. «Демобілізувався, приїдїть», — прислав він мені телеграму.

— Побудьте ще,— повторює він тихо, уже не вперше.

— Треба, Валю,— кажу йому і пригадую зовсім недавно прочитані вірші:

Пасеться обов'язків цілий табун.

Табуни й справді великі, і пасуться вони на всіх полях і дорогах наших, але я не скажу про них Валентині — сам колись узнає.

— Ну,— подаю йому руку,— бажаю тобі на гражданці...

А сам і не вірю, що він одслужив свою флотську службу, що такий уже дорослий. Та й обличчя в нього зовсім юне, просто дитяче, тільки я йому і про це не скажу.

І нічого не скажу ні хаті, ні батьковому саду, ні маминій вербі в цю хвилину, бо вони так і стоятимуть в душі і перед очима.

Стоять і зараз...

Сяду й поїду від батьківської хати і переїду багатий батьківський край, все ще по шпаркому літі проїду й покину все на тих самих місцях, щоб приїхати знову і знову зустріти все...

А чи все?

Спеки не буде — добре. Пилу не буде і засухи — ще краще. Але не буде ж і баштану? Не буде. І куреня?!

Іду, обганяю машини, вперть виповнені кавунами, і думаю про той холодний осінній день, коли на визбирані і невизбирані баштани запусять череди і хтось один, а може, й кілька людей прийдуть валяти курінь. А поваливши, сядуть, і закурять, і помовчать. А над ними, може, дощі під вітром ходитимуть. А може, пролітатиме сніг. І стане тоскно і порожньо в степу, і ніхто не повірить, що були така спека, таке шпарке літо і такі врожайні, незвозимі баштани.

Ніколи б не хотів руйнувати курені! Та ще на рідних наших баштанах.

ПРИЇХАЛА ДОНЕЧКА

З Людкою я не бачився місяців зо три. Як поїхала в село до бабуні моя маленька донечка на початку літа, так і не стрічався з нею. А вже ж осінь! Листя з кленів летить і лягає на тротуар під ноги, а мені здається, що це Людчині пустоці, що це те саме кленове листячко, яке ще минулого року наносила вона до кімнати і встелила ним підлогу.

І я не йду — біжу па вокзал. Мав би крила — летів.

Вийшов на перон, озираюся: людей сила, але то пасажери на харківський поїзд, з пригороднього вже всі вийшли.

Спізнився. Постояв трохи в роздумі. Так прикро! Здається, обікрали мене, — дуже ж хотілося зустріти мою вихрясту білявочку, мою пустотливу донечку! Але ж не приїхали, думаю собі, інакше чекали б на мене.

Додому йти не хочеться. Іду помалу, щоб згаяти час, бо самому не дуже приємно сидіти вдома осіннього вечора.

І от не встиг увійти, як у пільмі коридора щось мале і вертляве кинулося мені під ноги — тепленьке й ніжне.

— Де ти, татку, ходиш? — лунає дзвінкий голос.

Я ж так за ним скучив! Це її голос, дзвінкий і трішечки манірний. Далекі й ніжні, бринять у ньому тихі дні над ставком і широка над степом блакить. І звуки вечірні над нашим селом ожили, коли пил осідає поволі на кропи акацій і рожево-червоне проміння шугає понад ставом, не торкаючись його глянцевої темної поверхні.

Маленьке тільки пригорнув до грудей — пахощі линуть від білявої голівки, такі рідні, солодкі! Пахощі мої

любі! Рідні рученята, ласкаві і по-дитячому незграбні! Вони обвилися навколо шиї та так горнуть до себе, так ніжно тремтять. А голубі очі, мов крихітки неба, палають у дитячому захопленні — безмежному й безпосередньому — і близько прихиляються до моїх, заглядають у саму глибіню душі.

— Доню моя!

А сьогодні ранком включила приймач, повернула вихресту біляву голову до мене і сяє вся, розмахуючи руками, підспівує трішечки шепеляво:

Слався, Вітчизно паша прекрасна...

Музику любить надзвичайно.

Якось передавали пісню «Закувала та сива зозуля». Людка задумалась, очі її широко розкрились, на обличчі відбилася напружена думка.

А коли ансамбль бандуристів заспівав «Іхав козак за Дунай», вона зітхнула і сказала:

— Не треба, тут про війну співають.

— Ну так що ж?

— Я боюся, щоб ти знову не пішов на війну.

І в очах у неї стільки суму, що я дивуюся. Дивлюсь на неї і думаю: доню моя! Ти знаєш про війну із чуток. Ти народилася у розбитій війною хаті, і твоя мама не мала чим тебе зігріти. Вікна повилітали з рамами. Завішані мішками, вони не могли стримати тепла. Березневий сніговий наносив у щілипи і клав на підлогу білі смуги. А на вулиці села ревли, буксуючи, машини, йшли понад парканами наші солдати, невиспані й стомлені, і десь брів поміж ними твій батько, настигаючи ворога.

Розлемішана війною дорога... Вона далеко завела твого батька. Мелькали прочитані в книжках назви чужих рік і міст, гриміли пекельним вогнем ранки наступу, боїв і перемог. І де б я не був: чи біг по рівному полю під кулеметним вогнем в атаку, чи йшов на піщаній дорозі багатоденним маршем, чи, причаївшись у кущах, спостерігав і вистежував ворога, завжди перед очима у мене була ти — маленька, білява і небачена.

І навіть тоді, коли плазував я, поранений, нічною вулицею палаючого міста, я думав, що це задля тебе — всі муки і бої, всі незгоди.

А як ми зустрілися вперше? З бідарки я дивився на купу замурзаних, як і я колись в дитинстві, селянських дітей, однаково білоголових, однаково кирпатих і

круглолицих, і все ж таки пізнав тебе. Пізнав якимсь внутрішнім відчуттям, що ти — моя донька. І зараз пам'ятаю задуманий погляд, бліде і тонке обличчя — неначе ти стоїш у мене така ж, як тоді, перед очима.

Доню моя! Ти не хочеш розлучатися з батьком? Ми боролися, люба, за те, щоб жити нерозлучно з вами, малими, водити вас за руки, бачити у ваших очах радість весняного цвіту, зустрічати вас, коли ви повертаєтесь восени від бабуні, вирішивши, порозумнішавши, набувши нових звичок і знань.

Ти приїхала, донечко, славна моя! Я щасливий бачити тебе, говорити з тобою у мирній оселі, під мирним небом нашої Вітчизни, яка завжди дбає про тебе, щоб ми були нерозлучні, щоб ти не почувала, як вибухають бомби. Я веду тебе за руку до школи чи у дитсадок, а за другу руку веде тебе вона — Вітчизна. І вестиме все життя. Іди, доню, сміливо спирайся на цю руку, іди!

1948

ЯРИНКА І НОВИЙ БУДИНОК

Тепер цей будинок має п'ять поверхів. На кожному поверсі — по ряду світлих просторих вікон. Над п'ятьма цими прозоро-темними рядами — важкий античний карниз, а над ним, за кам'яною балюстрадою, червоніє черепичний дах.

Все готове. Штукатури закінчили свою роботу, повільно, день за днем спускаючись від отого верхнього карниза до виступу фундаменту, а за ними знімали-знімали риштування, і врешті — будинок готовий: новий, красивий і свіжий, наче велетенська іграшка з новорічної ялинки.

І стоїть він перед нашими вікнами стійко, так міцно, що здається, стояв тут одвіку, ще коли й нас не було. І не віриться, що минулого року тут був пустир, з якого дивним казковим грибом виріс цей будинок — на радість і на щастя багатьом сім'ям.

Всього за один рік!

А коли рили під нього котлован, почала зводитися на ноги наша Яринка. Отак вони й росли вдвох: новий будинок і наша маленька Яринка.

Тільки Яринка росла повільно, наповнювала квартиру і простір своїм криком, а будинок ріс мовчки і швидко.

Ранком, ще ні світ ні зоря, приходила на будівництво немолода сумна жінка, заправляла бетономішалку і включала її. Скрегіт і гуркіт рвали на шмаття тишу. Від цього гуркоту починався кожен новий день на будівництві і в Яринчиному житті.

З першими ж звуками вона прокидалася, і її несли на балкон.

Трохи пізніше приходила кранівниця — молода висока дівчина, що восени і взимку вив'язувалася товстими хустками — від холоду, а влітку тонкими — від спеки, щоб не засмагнути. А коли сонце повертало з обіду, тобто починало світити їй в спину, вона розв'язувала хустку, і тоді було видно у зашкленій кабіні її біле-біле піжне обличчя. Через вулицю, з балкона, можна добре розгледіти і її очі — великі, темні, і повні губи невеликого рота, і навіть родимку на лівій щоці.

А потім з'являлися такелажники, ці найповільніші в світі люди, які походжали по будівництву, щось ладнали, іноді сперечались. Вони махали до кранівниці своїми брезентовими рукавицями, і вона під'їжджала до них краном, на все місто красуючись у скляній своїй кабіні, на заздрість усім хлопчикам з нашої вулиці.

Сдин з такелажників був, певне, гуцул, бо, подаючи команду, він переінакшував слова, і в нього виходило:
— Віро! Майно!

З отого «майно» і «віро» починався трудовий день уже всього міста: пливли тротуарами лави робітників, проносилися вулицями заклопотані вантажні машини з будівельними матеріалами і кокетливі легковики, починали дзеленчати трамваї — все поспішало на роботу.

— Майно! Віро! — гукав гуцул, тримаючи наперевіс такелажний ломик. І коли над будівельним майданчиком піднімався, погойдуючись, штабель рожевої, як морква, цегли або білого, як цукор, каменю, додавав уже не професійне, а своє власне: «Галло!» — і махав широкою, як лопата, рукою в брезентовій рукавиці в тому напрямку, куди треба доставити вантаж. Кран гудів, видзвонював і плавно, повільно плив, песучи на довжелезній стрілі, наче у витягнутій руді подарунок, свій кількатонний вантаж.

І над містом, над розбурханою вулицею, заповненою цілими потоками робітників, пропливала красива молода

кранівниця, схилившись і задивившись вниз, від чого вона здавалася вічно задуманою. Її знизу не бачили: людям не було коли дерти вгору голови. Зате з нашого балкона її видно добре, бо вона пропливає нарівні з нами. І коли вона пропливала, Яринка починала брикатися на руках у баби і гугукати.

Дерев'яний паркан, такий, яким у всіх містах закривають будівельні майданчики — в Москві, Києві, Ленінграді,— нам не закриває нічого: з балкона, як кранівниця з своєї kabіни, ми бачили все, починаючи від першого ряду каміння в котловані фундаменту до конька на покрівлі. Все це клалося, прибивалося, замазувалося, штукатурилося, вкривалося, вставлялося на наших очах. І коли я приходив з роботи обідати, мені спочатку розповідали, що, коли і скільки зроблено, потім вели на балкон показувати, а тоді вже запрошували до столу.

Вся сім'я наша спостерігала за будівництвом з великим інтересом. Щоправда, інтереси у всіх були різні. Яринка, наприклад, найбільше любила, коли рухався і видзвонював кран. Вітька — коли щось зривалося й падало. Кілька днів підряд він розповідав, як одна дівчина впустила з третього поверху порожнє відро і як летіло, тарабанячи дужкою, з риштування, і як всі знизу кинулися врозтіч від нього. Відро впало просто в розчин, на якому кладуть стіни, і одразу ж було наповнене ним і послане знову нагору. Причому все це Вітька показував: він був і відром, яке падало і торохтіло, і тими людьми, що тікали од нього, і дівчиною, яка впустила те відро.

Падаючи в своєму акторському захопленні та намагаючись всі рухи передати якнайправдивіше, Вітька за ці дні нажив собі синців на цілий рік.

Бабуся починала розмову з погоди, з того, які зручності або незручності вона приносить будівникам.

— Дощ іде, а в їх, бідних, ні плащиків, ні курточок, — говорила вона.

Або:

— Така спекота, а вони без картузів. Ото тільки й розкоші, що голими спинами до сонця світять. Попечуться к лихій годині.

Але не пікся ніхто. Тільки всі стали як мулати: коли котрийсь з молодих мулярів брав у руки цеглу, вона здавалася проти його тіла білою.

Цілісінькими днями просиджувала з Яринкою на балконі бабуся, і цілий день широко розкритими, вкрай зди-

вованими голубими очима дивилася моя донька, як росте будинок, і перші проблески її свідомості були овіяні цією атмосферою будівництва, творіння, людської праці.

На все це вона відгукувалась односкладово, спочатку гуділа, як голубеня, і кранівниця, звідкілясь довідавшись, як її звуть, гукала із своєї заскленої, наскрізь просвіченої сонцем кабіни:

— Яринко, іди-йди!

А донька моя підстрибувала, гугукала і простягала до неї свої рученята.

З Яриною не розмовляли тільки муляри, ці зосереджені і суворі люди. Вони і в житті мовчазні через свою складну і відповідальну роботу. Як подумати добре, то кожна стіна багатоповерхового будинку — це такий витвір людських рук, перед яким треба скидати шапку. В наших південних містах стіни не бувають товщі за півметра, а вивести таку тонку стіну висотою до 30 метрів — це ж яку точність треба витримати, яку відповідальність нести! Так що муляри з Яринкою не розмовляли.

Не розмовляли з нею й ті, що ставили і вкривали дах. Мабуть, все-таки через те, що вона ще була малою або, може, що самі вони були дуже високо.

Зате коли веселими щебетливими табунцями прилетіли на будівництво штукатурниці, тут вже Яринка мала справжніх співбесідниць.

— Яринко, гу-гу! — гукали вони через вулицю, витягуючи шії і губи.

— Гу-гу! — відгукувалась Ярина, сміялася, аж заходила, і починала так вистрибувати у бабусі на руках, що вона не могла її втримати.

— Яринка тепер тільки лупне очима, — розповідає бабуся, — зразу ж починає кричати і кричить, аж поки не винесу її на балкон. А винесу, вона так радіє, — ну, просто з рук виривається до того крана, до тих дівчат, що балакають з нею цілими днями.

А коли почала ходити, тоді вже їй легше стало: прокинеться, вилізе з коліски і, не виймаючи соски з рота, голічерева в одній біленькій розпашонці виходить непевними кроками на балкон і махає рукою. Одразу ж будівництво озивається до неї голосами дівчат, видзвонює Яринці в своїй кабіні кранівниця і шле їй з неба свої усмішки і поцілунки. А дівчата з риштувань махають руками. Яринка вириває з рота соску, кидає її під ноги

і, розчепіривши пальці, прикладає до рота руку та незграбно махає нею своїм незнайомим приятелькам. А далі просовує поміж прутами огорожі голову і плямкає губами, готова поцілувати і новий будинок, і кран, і всіх оцих дівчат та жінок, і мовчазних мулярів. Вона всіх їх цілує і сміється, вона й слово перше вимовила «дівчата».

Наслухалася, як кричать такелажники, бетонниця і бригадири це прекрасне і юне слово, а далі й сама несподівано для всіх вигукнула його. Вибігла якомсь, за своєю звичкою, на балкон, помахала рукою, почмокала ротом — не відповідають дівчата. Зайняті, мабуть, були своїм ділом. Тоді вона стріпнула руками і сердито, як гуцул-такелажник, вигукнула:

— Атата! — з слізьми і образою в голосі. І всі обернулися на той дитячий голос, і замахали до неї руками, і засміялися, й загукали. І тепер цілісінький день гукає вона з балкона своє: «Атата!», знайшовши нарешті спосіб спілкування із своїми знайомими, до яких вона звикла чи не так само, як до мене. Або ще, гляди, й більше, бо я щодня на роботі, а вони — в неї перед очима. Та й будівельники звикли до малої, бо коли повезли її в село, кранівниця з самого ранку загукала з пеба, із своєї кабіни:

— А де ваша Яринка? Чого це її не видно?

Прийшли штукатурниці.

— Ей! — гукали вони через вулицю. — Егей!

Аж доки хто-небудь не вийде на балкон.

— Куди поділась наша Яриночка? — питають стривожено і, довідавшись, що з нею нічого не трапилось, заспокоюються.

А коли вона повернулася і, як завжди, вийшла їх привітати, як вони зраділи, ці заклопотані, стомлені люди, як тільки вони не називали нашу Ярину, як не говорили до неї! Співали, а не говорили!

А вона теж рвалася до них, махала руками, сміялася і величала їх «ататами» — всіх підряд: і чоловіків, і жінок. А розчулена бабуся, втираючи очі, сказала:

— Це в нас росте будівельниця...

Я не знаю, ким буде моя донька. Я тільки хочу, щоб і діти наших дітей росли разом із новими будинками.

ЗАДОЩИЛОСЬ

Цілий місяць, день при дні, падає дощ — рівний, тихий, шумить собі та й шумить, але не навіває отого настрою, який звичайно буває під час дощу, коли тягнешся до білого аркуша паперу, немов до кухля прозорої криничної води в степову спеку.

Дивний неспокій не кидає ні на роботі, ні на вулиці, ні вдома. Бо дощ викликає в місті тугу за давньою мрією поїхати в село, засісти за стіл в тиші батьківського краю на довгі місяці й писати, писати.

І щоб неодмінно йшли дощі. Щоб вони обіцяли врожай, щоб слали на землю відрадний спокій і одрізали дороги у великий світ, який вічно кличе у мандри і ніяк не дає працювати. Але поїхати заважає служба і всякі інші скороминучі і не важливі справи, і розлука моя з отчим краєм затягується.

В цій розлуці доплю себе на тому, що не вірю людям, коли вони дуже сердяться. Хай великі пости під ними, хай люди сердяться і насуплюють брови і набирають грізного вигляду — це все тимчасове і нетривке. Головне, що всі люди були колись дітьми, у всіх у них були і є матері, батьківський край. І як тільки вони про це згадають, серця їхні виповнюються світлим смутком, добротою — злість як рукою знімає. Якби усі люди частіше згадували батьків і дитинство — менше зла було б на землі, чистіше і легше б жилося!

В моєму дитинстві були різні погоди, а пригадуються чомусь тільки сонячні, тихі дні, з високим синім небом, з далекими трубно-звучними ключами журавлів, із прохолодними травами і теплими стежками під ногою. Були грізні горобині ночі, з шаленими вітрами і спалахами блискавок у степовому мороці і безмежжі, а в пам'яті лишилися чомусь тільки тихі і рівні дощі, коли краплі летять стрімкоспадно і здаються срібними струнами, натягнутими між землею і небом. Мабуть, саме на тих струнах, співзвучних радошам селянина, грало моє дитинство, раз мені так хороше й сумно слухати дощі пад нашою землею.

Дощить і дощить — на врожай, на багатство, на радість цілій країні, і я жалію, неначе хворих, отих, що нарікають: «Ах, коли це скінчиться? Фу, яка сльота!» Вони, бідні, ніколи не бачили зеленої ниви, поміж якою в'ється чорна блискуча дорога. Вони не знають, як красиво влягається небо в оті калюжі на мокрій дорозі. Як

царини всміхаються людям, як лопотить дощ по широкому листі кукурудзи і соняшників — нічого не бачили і не уявляють такі люди.

А мені от і тепер уявляється наше село, мокрі хати, задумані земляки мої, що, пильно оглядаючи небо з сіней, розмовляють півголосом, щоб не сполохати дощ — хай іде подовше. І все чомусь думається: чи не виглядають вони часом і мене?

Мабуть, виглядають мене тільки самотні батьки, але коли йде дощ і я слухаю його шум, бачу, як він падає за великим просторим вікном, щось тихо озивається в серці, наче кличуть мене і сумують за мною і друзі юності, і несходимі поля, і розгрузла дорога поміж ними, на якій валяються шматки високого рідного неба.

ОДНОЧАСНИКИ

Ще жодне вікно не світиться, якщо на нашій вулиці і в усьому місті немає нещастя, а мої одночасники шкребуть лопатами вже давно. Вони вже п'ятий рік будять мене своїми лопатами або мітлами. Рідше — голосами. Якісь старі похилені жінки, що встають найраніше в усьому місті. І, може, в усьому світі.

Встають, щоб своїми диктовими лопатами і комунгоспівськими мітлами із лози вимітати з тротуарів бруд, полишений метушливим натовпом, зайву воду в дощовий день і багнюку, або — сніг, як оце зараз.

Почувши ці широкі зосереджені звуки, тривожусь: починається новий день. І все сподіваюся на початку нового дня, що ось сьогодні напишу оте незвичайне, потрясаюче, про котре мріє кожен з нас, якщо він не... Якщо не бездарний, не глухий, не підлабузник... Але к бісу! Ще й про таких думати.

А лопати шкребуть і шкребуть, зчищають з тротуарів сніг і бруд.

Терпеливі мої, роботящі і непомітні люди. Я давно вас маю за найближчих друзів своїх, радію, коли чую тихі голоси і перемовляння ваші. Я думаю, прокинувшись на світанку: чи були у вас чоловіки і діти і як ви живете зараз і чим клопочетесь...

Вставши, не сідаю одразу до столу, а дивлюся, як ви одягнуті і взуті. Найчастіше я бачу на ваших ногах, які колись хтось цілував, а може, й не цілував ніколи, валянки або кирзові чоботи. А на плечах — теплі куртки і великі платки.

І я думаю, що труд ваш, важкий і неурочний, лишається малопоміченим. А жителі міста, виспавшись або напрацювавшись у нічній зміні, побачать ранком чисті вулиці і тротуари як щось звичайне і неодмінне — так, мовляв, і годиться.

* * *

Отак і мій труд. Чи помітять його? Чи заплаче хтось над моїми рядками? Чи зірветься у когось усміх і слово подяки? Чи зродиться думка стати кращим? Не знаю.

А лопати шкребуть, і мітли фихкають, мов коси.

Пишу і уявляю своїх послулих читачів. Вони сплять, пообнімавшись або поодвертавшись, під теплими ковдрами. По двоє. Так влаштовані люди. Або в самотніх солдатських чи дівочих ліжках додивляються сні. А проснуться — на завод, в аудиторію, в школу, в контору біжать. І яке їм діло до того, хто замітав тротуари, хто з чотирьох годин пише роман чи оповідання: це — дрібниці. У них є навчання, праця, є любимі чоловіки, жінки й діти, і горе своє, і своє щастя.

А лопати шкребуть і шкребуть. Згортають з тротуарів випалий сніг.

Отак би мені з людських душ ізгорнути байдужість. Та лопати такої, здається, нема.

ДОВГІ НОЧІ

Їх люблять тільки вовки, злодії і потомлені в'язні, якщо немає нічних робіт і не доводиться длубати камінь при електричному освітленні. Тоді можна відпочити, бо людство ще не вигадало наглядачів сну.

Довгі ночі... Вони крадуть у людини сонце, роботу, можливість милуватися світом. Вони стоять над нами, як кара, коли ми не спимо. В дорозі чи дома — все одно.

Нерухомість. Вона вражає. Здається, ніколи вже ніщо рухатися не буде. Як будинки. Як асфальт вулиць. Як порожні сквери. Щось дивне і страшне є в довгих ночах.

Тиша... Така тиша, що твій наручний годинник перетворюється на куранти ратуші, і його ніде не можна сховати. Навіть з-під подушки чути стукіт.

Ніхто не пройде поїд вікнами, не кашляне й не заспіває, і ти один на всьому світі лежиш у темряві, нерухомості й тиші і боїшся, що цьому не буде кінця.

Довгі ночі — це згадка про далеке минуле землі, коли не було на ній ні людей, ні тварин, а були тільки дні і ночі, була нерухомість і тиша, і був морок, і було за-пустіння.

Діти не знають довгих ночей. Вони чують про них, як ми чуємо і уявляємо палеоліт.

Набігавшись, якщо вони вже величенькі, або натупавшись, якщо тільки починають ходити, падають ці милі армії (найсвітліші з усіх армій на світі!) у ліжка і лежать на білому полі бою зі сном до ранку. До першого сонячного променя і маминого дотику. До нового дня, на який накидаються знову, як на найкращі в світі ласощі — жадібно, завзято, невтомно. П'ють його очима й легенями, вбирають у себе повітря, і небо, і квіти, й людей, і машини та тварин. Топчуть його ногами по асфальту, по траві, по цилюці сільських доріг і майданів. Хапають руками у вигляді квітів, цукерок, маминих рук і спідниць, у вигляді шматка хліба, вирощеного, змолотого і спеченого для них невідомими добрими людьми.

А там і вечір і тиха кавка з батькових вуст, і якийсь приєркер, а то й просто електрика в хаті. І все. До ранку.

Щастя дітей в тому, що вони не знають довгих ночей.

А коли ми стаємо дорослими і нас обсадають клопоти, спогоди і мрії, починаємо іноді прокидатися серед ночі. Ненадовго. І це не біда. А от коли горе прийде в країну чи родину, тоді люди знають, що таке довгі ночі, і про-клинають їх.

У війну... Скільки матерів не спало у війну в довгі холодні ночі! А жінок? А дівчат? Боліли серцем за нього — свого, єдиного, неповторного. У той час, як єдиний лежав серед багатьох своїх однополчан, зрізаний куле-метама, десь у порожнім степу, і вітер наносив сніг на його неповторне мертво обличчя. На обличчя, заради якого жили мати, жінка, діти. Жили у тяжку годину війни надією, що це обличчя нахилиться над ними, посміхнеться їм, пролле на них найбільше чудо — людську любов і ласку. А вітер в далекому степу безжурно заносить рідне обличчя снігом...

Довгі ночі... Вони викликають отакі думки. Але я знайшов ліки від довгих ночей — працювати. Найкращі у світі ліки! Од всього.

ОСВІТЛЕНІ ВІКНА

По-осінньому заклопотаний дощ. Шумить і змиває залишки літа з дерев, з тротуарів і вулиць — з усього міста. Після цього обложного дощу буде вже справжня осінь: холодні ночі і ранки, низьке захмарене небо, і голі дерева, і пусті парки.

Слухаєш цей дощ в глуху ніч, дивишся на зелені ще вруністі дерева у сквері, і стає чогось жаль. Сумуєш не знати за чим і гукаєш в душі невідомо кого. Коли місто спить в отаку дощову пору і не світиться жодне вікно навкруги, тоді здається, що стоїш над дитячою колискою, і думається тоді про нього якось ласкаво й печально, як про покинуту дитину.

Людство, людство! Чого тільки не створило ти на своєму віку! Скільки прекрасного й мудрого, скільки величнього і благородного! Ти купався в музиці, народженій тобою, у славі дітей твоїх — вчених і воїнів. Ти порожню планету уставило потрясаючими містами, і тепер не можна собі уявити, що колись не було на Землі Москви чи Нью-Йорка, Рима, Парижа, Києва чи Лондона.

Людство, людство... Ти породило також війни, шибениці і в'язниці. Підлість і зраду теж породило ти. І коли в таку ніч уявляєш всю нашу Землю, що летить і обертається в холодному просторі, міщанина, вчинена людьми на одній із планет, здається неосяжною, складною і мудрою, як саме життя.

А десь на крутому схилі, у високому і білому будинку, схожому на паптеон, світиться одне-єдине вікно. Воно світиться завжди в цю пору. Щоночі.

Що вас розбудило? Що будить вас почамі, мій друже? Може, різкі і поквапливі кроки молодої жінки у світлому плащі, що йде по мокрому тротуару, відбиваючись в ньому, немов у великому чорному дзеркалі? Де була вона? І куди йде? Що веде її в таку глуху пору? Радість? Чи, може, нерозділене кохання? Вам її жаль, хоч ви нічого не знаєте про неї, бо в її самотності, в схилений голові і задумливих кроках по дощовому місту — печаль.

Я не знаю, чого ви не спите, мій невідомий друже. Але вікно ваше гріє мене ночами. І як би там не було, що б не робилося в заснулому світі, добре, коли є освітлені вікна серед цієї темряви й тиші. Значить, іще хтось не спить і, можливо, теж думає разом з тобою.

Якщо вам не дає спати бентежна думка, неспокій чи

якесь нещастя, погляньте на мої освітлені вікна: я співчуваю вам, думаю про вас. Я готовий розділити з вами все.

У БАТЬКІВСЬКОМУ КРАЮ

ДО БАТЬКІВ

Прокидаючись ночами, виразно чую покошлані шуми нив і уявляю жовтавий лан пшениці: повільно ворухнеться важкий остистий колос, гнуться тендітні стебла, яскраво політі сонячним сяйвом, та кидають одне на одне легенькі тіні. І все це — на тлі безмежної блакиті, побачене давно-давно, ще коли ходив я полем, тримаючись за материну спідницю. Відтоді застряло воно в моїх зіницях і лишилося в пам'яті на все життя.

А з поля, бувало, налетить гарячий вітерець, лоскітливо торкнеться обличчя, наб'ється у вуха, заплутається в давно не стриженому чубі, а спіднизу — під сорочечку шугне і, легенько обвіявши груди, вискочить у степ через розхристаний комірець, на якому давно вже немає жодного гудзика, та й гайне далі пшеничним ланом, хвилюючи колоски...

І висока міська кімната, на дні якої я лежу серед ночі й гойдаюсь на відблисках вуличних ліхтарів, сповнюється мені світлими пахощами поля, хлібів і соняшників. Так пахне нагріта сонцем рідна земля і дитинство, у яке я кожного разу повертаюсь, приїжджаючи до батьків.

Цього разу я іду із сином. Він крокує поруч, розмахуючи руками, цей восьмирічний чоловігя, і хода його поривна та рішуча: уперше в житті він зібрався дійти від станції до села пішки.

За плечима в нього новенький мисливський ранець з набоями, дві коробки пороху і зо два кілограми дробу — для дядька Миколи. У мене — іжевська рупниця в чохлі, на поясі — бурський патронташ, але його не видно під широкою спортивною курткою, а в руці легесенька «бельгійка» двадцять восьмого калібру, яку я дістав у товариша для Вітьки. Вітька дивиться на рупницю, немов на якесь чудо, задирав голову і потрапляє мені під ноги. Але рупницю не просить, бо ми ще вдома домовилися, що дам йому тільки тоді, коли підемо на полювання.

Вітьці не терпиться. Стільки розмов було про цю поїздку, стільки розповідей про полювання! І хоч він ходить ще тільки в перший клас, збірник «Охотничьи просторы» перечитав раніше, ніж я. Щодня, приходячи на обід, застаю його за книжкою: стоїть біля столу, підперши голову рукою, і беззучно ворухить губами, стежачи за пальцем другої, що повільно повзає рядками сторінок.

Мою рушницю купували ми разом, ще влітку, коли мало розпочатися полювання на пернату дичину, але зібралися оце лише сьогодні, та й то не на полювання.

Я взяв відпустку і їду підремонтувати батькам хату до зими. А поміж справами, може, й на куріпок чи дрохв зберемося.

Вона ще не стара, вона молодша від мене, оця валькова, під соломою, хата. І ціле своє життя я завжди думаю про неї з ніжністю. У війну, коли доводилось брати чужі столиці, в розкішних багатоповерхових палацах на відомих усьому світові проспектах я з радістю згадував її, маленьку глиняну хату, як усі люди на землі згадують своє дитинство. З неї починалося відчуття Батьківщини, з любові до неї виростала моя любов до рідної землі, як з любові до батьків починається і любов до свого народу.

Прекрасно пам'ятаю, як її будували. В той сонячний день мені, чотирирічному, старша сестра дала біленький вузлик з харчами — віднести батькам на будівництво, аж на другий край села. Крім вузлика, сестра дала мені лозинку з дерези, навчила махати нею, якщо нападуть собаки, поцілувала і пустила: йди. І я пішов. Ішов я берегом ставка, який мені здавався тоді неосяжним, повз чужі хати, що були страшенно незнайомими, повз верби, в тіні яких, розпластавшись на воді, кумкали жаби. Вибігали назустріч собаки, але гавкали на мене, мабуть, не від злості, а від здивування, бо гавкнувши, одразу ж піднімали вуха і схилили набік голови, наче хотіли спитати: «І куди воно, таке мале, чимчикує?»

І я доніс-таки отой перший в моєму житті білесенький вузлик, як потім роками носив до школи, в сусіднє село, клумаки з маминими паляницями. Тоді вже над землею звелися чималі стіни, багато знайомих і незнайомих людей поралосся біля них, а спітнілі жінки топтали в жовтому чамурі, занурюючи в нього по коліна свої білі ноги. І всі вони однаково — щедро й розкішно — були залиті сонцем, але мою маму я одразу впізнав серед них саме

тому, що вона світилася найдужче. І кофти у багатьох жінок були такі ж білі, як і в неї, і обличчя були молоді, а тільки мама моя сяяла мені і серед чамуру, і серед людей — може, посмішкою, а може, очима, а мені тоді просто здавалося, що на неї дужче, ніж на інших, світить сонце.

Вона ступила з чамуру на зелену траву — молода, рівна й легка, як лебідь, втерла мені ґартухом носа і поцілувала.

— Помічник мій маленький,— тихо сказала, пригортаючи мене до розпашілого тіла, і я побачив на її шиї, у ямці, крупні й прозорі краплини поту. Мама обдавала мене гарячим диханням, і все дивилась-дивилась на мене й почипала тихо та м'яко сміятись, і я теж сміявся до неї і дивувався, чого в неї з рота так смачно пахне свіжим коржем, накришеним у холодне сире молоко, чого вона так мене любить і тішиться мною в той час, як сусідські хлопці часто дражняться і кидаються грудками. І коли вона питала, чи не страшно було йти через усе село, я войовниче вимахував лозиною і говорив, що нічого не боюся і можу піти хоч на край землі.

І я, вирішивши, справді пішов на край землі, на далекі чужі ріки, на чужі рівнини й ліси, як ходили всі мої ровесники у війну. Але в той далекий щасливий день мого дитинства мати сміялася з моїх хвалькуватих слів і, не маючи цукерки, частувала мене земляним солодким горіхом, викопаним врапці, коли готували чамур.

Щоб побудувати хату, батько одвів у Таврію і продав наших сірих лошадь, яких я не пам'ятаю — їх саме в той рік можна було запрягати,— а мама погнала на ярмарок у Добреп'ю корову, яка нас, малих, годувала, і ми, перебравшись у нову хату, вже не їли вечорами свіжих коржів, покришених у полив'яну миску і политих холодним сирим молоком. І мати від того частенько плакала нишком, а батько приходив з роботи (він працював у сільраді), знімав свій чистий пахучий піджак, ховав його в скриню і заходжувався підкладати в кабицю соломі, доки мама місила галушки. Підкладав, а на його красивих руках, на тонкому чорнобривому обличчі, у великих карих очах тріпотіли й стрибали відбійски полум'я.

Пахло солом'яним димом, засмажкою, в напівмороці танцювали тіні, і я сидів на долівці поряд з батьком та не зводив з нього очей.

Це були найкращі вечори в моєму дитинстві, бо скоро

батько пішов працювати в радгосп, забрав згодом матір, а ми залишились із сестрою самі. Тоді вже я ходив у перший клас. Повертаючись з першої зміни, я мусив насмикать та внести соломи, патопити піч, накришити габака й буряка, які в той тяжкий рік були нам найпершою їжею. А зробивши все те, ще мав час і йшов сковзатись на лід. Там збиралося багато дітлахів, у деяких були ковзани, і нам було весело. Але надходив вечір, товариші мої розходилися додому, і я залишався на льоду сам.

Додому йти не хотілось. Я ще з самого ранку з жахом починав думати про оці хвилини самотності і смеркання. Я боявся йти в хату. Мої батьки спромоглися вставити двоє вікон і двері лише у меншу, задню хату, а передня, світлиця, лишилась темною: замурували лампачами всі вікна, думали наступного року закінчити, але не вдалося. Не вдалося і в наступні роки, а потім у радгосп поїхали, і ця темна велика хата наводила на мене жах.

На льоду теж було страшно самому, бо він потріскував і світився в місячному сяйві та здавався безоднею. І я йшов додому, ставав на передньому причілку і, дивлячись на світлу смужечку неба на заході, починав співати. Я співав усіх пісень, яких мене навчила мати, і поки я співав, все було гаразд. Але як тільки я змовкав, починали реготатися сичі на кривківській клуні, і тоді я готовий був збожеволіти. Мене лякав порожній кам'яний дім колишніх багатих сусідів з вічно зачиненими віконницями, з похмурою будовою високої клуні і з оцими страшними сичами. Тому я співав і, співаючи, пригадував маму. Пісні були найчастіше шевченківські, і я пригадував, як мама при каганці читала мені «Кобзаря» і плакала. І мені самому хотілося плакати від того, що «Кобзар», потріпаний і старий, лежить зараз у сундуці, під прискринком, усіма забутий і заплений, а мама десь далеко, а сестра не йде ніяк з школи, хоч і ждав її, як свого щастя. І вона справді приходила, як щастя: весела, ласкава, щебетлива, і всі страхи щезали.

Потім і нас забрали і хата залишилася пустою, а згодом довгі роки, до самої війни, жили в ній якісь наші родичі, а у війну в цій хаті вмерла моя бабуся. І хвора мати лежала тут в самоті і благала день і ніч, щоб її сина не вбили на фронті та щоб повернувся додому з тяжкої фашистської неволі наш батько. І мені

здається, що хата і досі в своїх стінах, вікнах і стелі зберігає виплакану і невиплакану материнську тугу...

Ми повернулися обое. Я — ненадовго, а батько — назавжди в свою хату, яку він збудував молодим. Посадив біля неї сад, щороку город засіває, і кожного разу відчуваю себе щасливим, заходячи на батьківську садибу. Ось яка наша хата і ось чому я сумую за нею, за селом, за батьками...

Батько з Миколою прорубували в передній хаті вікна, замуровані ще під час будівництва — тридцять років тому. Через прорубані отвори видно було пові коробки і рами під стіною, пові двері. Коли ми зайшли на подвір'я, батько й Микола перестали махати сокирами, поперелазили до нас через підвіконня. І хоч надворі йшов дощ, вони куріли пилюкою і, здавалося, от-от мали зайнятися.

— О! Мої дорогі мисливці приїхали! — гукнула з порога мати і кинулась обнімати Вітьку.

Вона вже дуже змарніла, моя матуся. Обличчя постаріло і зблідло, зморшки густо поснувалися довкола очей, але й звідти вони світяться тихою радістю та добротою. Підходячи до мене, вона ніяково витирає фартухом губи і цілує у щоку — цілує квапливо, швидко і плаче. Бо всім матерям на світі здається, що їхні діти не мають повного щастя.

— Ну, чого ж ви плачете, мамо? — кажу, обнімаючи її кістляві плечі.

— А ти не зважай. — Вона витирає очі і всміхається. — То я з радості, — а сама важко-важко зітхає. За чим? Мабуть, не знає й сама.

Одразу ж побігла готувати обід, і хоч хода її стала тяжчою, переступає вона проворно, а сухе своє тіло тримає рівно, як тополя, — до самої старості.

Батько закурює, сам до себе всміхається і на мене не дивиться.

— Він прийшов полювати, — каже батько Миколі з усмішкою. — Буде тобі полювання, подожди! Порубаєш часів п'ять отаку стіну — нічого, що з лампачів, — відпаде охота.

— Ану, давайте сокиру! — плюю я на руки і, передавши йому рушницю, приступаю до роботи.

— Дядю Колю, — підскакує Вітька, — ми вам дробу й пороху привезли!

Але це не впливає. Микола тільки киває головою, викидає окурок і теж береться за сокиру. Вітька зів'яв.

Він цілісінький день тинявся по подвір'ю, нудився, доки ми з Миколою прорубували стіну і виносили з передньої хати глину, навіть заснув під соломою. А солома знята з старої покрівлі, трухлява, набита пилом так, що до неї й близько не підходить: від однієї твоєї присутності починає курити, наче роз'їджена степова дорога влітку, коли по ній тягнеш кураїну. Тому одяг, обличчя і руки Вітьчині брудні, аж чорні, і я думаю: «От якби побачила Галя, було б нам обом!» А йому кажу:

— Умився б.

— Та! — відмахується Вітька. — Тоді, як прийдем, умюся. Ти ж кажеш, на полюванні і по-пластунськи доводиться, і всяк. Все одно замажусь.

— А хто тобі сказав, що ми підемо на полювання?

— Я ж бачу: рукава засукав — умиватися будеш. А сонце ще високо. Значить, підемо. А дядя Коля піде?

— Ні, синку, — відповідає за мене мати, що підійшла з кухлем гарячої води. — Дядькові Колі в нічну зміну, до трактора. Воно і вам не слід було б іти.

Але ми мовчимо, наче не чуємо.

Доки я вмиваюсь, Вітька стрибає навколо мене малим лошаком, вихвицує ногами і махає руками так, що вони от-от повідриваються, а мати, зливаючи мені на руки з великої полив'яної кружки, сердито каже:

— Диви, що з хлопцем зробилося? Йому ноги по степу бити, а воно, дурне, радіє. І куди ото я йшла б! Біда з тобою, та й годі. Стільки глини перетаскав за день, а тепер на полювання підеш, заморишся і поранену ногу натрудиш.

— От, бабуня! — стріпує Вітька руками. — Хіба ти не знаєш, що татко не стомлюється? У нього ноги ніколи не болять.

— Ага-га, ти там знаєш. Сиділи б обоє дома.

Мати подає рушник, потім знімає тілогрійку, зшиту із старого кожуха, і накидає мені на плечі.

— На, одягни, бо на вечір холодно буде.

Хоч і це вона робить сердито, але в удаваному гніві її більш ніжності, ніж невдоволення. Я одягаю материну кожухану тілогрійку, підперізую її патронташем, а зверху натягаю свою спортивну куртку і йду в хату. Мене, як тіль, супроводжує Вітька.

Доки знімаю з стіни рушницю, він стрибає від нетерплячки і простягає до мене руки. Подаю Віті легеньку бельгійську одноствольку, а свою рушницю виймаю з

чохла, складаю і вішаю на плече. Тепер можна йти, але я п'як не знайду зеленого свого капелюха, і мене вже самого починає розбирати нетерплячка.

Про Вітьку ж і говорити нічого. Він ходить по кімнаті з «бельгійкою» наготові, заглядає під ліжко, під лаву, навіть у піч і дуже дивується, коли не знаходить там капелюха.

— А-а,— кричить Вітька, немов наступив голою ногою на гарячу сковороду.— Бабуня ж поклала його в сундук! Ось подивись.

І справді, капелюх я знаходжу у скрині, і ми виходимо з хати. Батько пересіває на решеті пісок, бо завтра мати буде натирати стелю. Він опускає решето на коліна і гукає:

— Федоро, де ти! Злови півня і прив'яжи оцим мисливцям посеред двору. Якщо вцілять, можна йти на полювання, ні— нехай дома сидять.

— Гм, таке балакаєш! — сміється мати і дивиться на нас з ніжністю.

Йдемо через сад з рушницями наперевіс, і батько проводжає нас до хвіртки. Тут він зупиняється, а ми чешемо толокою далі, в степ.

Сонячно, тихо, по-осінньому прозоро у світі. Видно далекі-далекі скирти і лісосмуги, десь на краю землі і неба синіє поїзд — здається, повзе він тихо-тихо й повільно. В повітрі пливе павутиння і легесенькі пухнасті парашутики будякового чи ще якогось насіння — і не поспішають, бо нікуди.

— Не баріться,— тихо наказує батько вслід,— і не забивайтесь далеко, бо тепер воно смеркає враз! Та глядїть, будьте обережні!

Ми оглядаємось і бачимо його худу, похилену по-стать, що, просвічена сонцем, здається прозорою, бачимо сад, весь охоплений прохолодним і прекрасним полум'ям осені, і листки, що, зриваючись, довго ширяють і розгойдуються на тугій і невидимій повітряній тканині, перш ніж долетіти до землі і припасти до неї назавжди.

А за садом біліє шифером новенька покрівля, верухомим стовпом тягнеться вгору дим з кабиці, біля якої стоїть мати і, приклавши руку до очей, дивиться нам услід.

ДУШІ ЗАБИТИХ ПТАХІВ

Чи доводилось вам коли-небудь ходити з сином на полювання? Ви вперше в житті маєте змогу дивитись на нього збоку, як на людину самостійну, і вам приносить справжню радість навіть звичайний крок вашої дитини на отому першому полюванні.

Йдемо нога в ногу — мій восьмирічний син і я. Рушницю Вітька тримає у правій руці наперевіс, точнісінько, як і я. Він намагається йти так, щоб кінці наших рушниць були на одній лінії і навіть крокує ширше, приміряючись до мене. Від напруги рот у нього напіввідкритий, але коли нам зустрілися хлопаки, його ровесники, Вітька навіть не глянув на них і нічим не реагував на їхні захоплені поклики: між ним і його ровесниками лежала рушниця, погойдуючись на слабенькій худій долоні.

Йдемо та йдемо, а попереду біжать наші довгі тіні, і ніяк їх не наздогнати. Невдовзі звертаємо у лісосмугу, пробираємося її міжряддяма, на відстані один від одного. Рушниці наші заряджені. Вітька ступає на носки, сторожко витягує шию і здригається від шерхоту крил найменшої птахи. Так ми йдемо довго.

Вдалині мріє село, від нього не долітає жодного звуку, а степ порожній, налитий по вінця червоним золотом сонця, і тиша — аж у вухах дзвенить.

Ждеш чогось незвичайного від природи, від кожного кущика в лісосмузі і любиш це все: і небо, й дерева, й порожню жовтаву рівнину так, що, здається, обняв би весь простір, погладив би кожен листочок на дереві. П'єш цілющі пахощі в'янучого листу, свіжого повітря, а очі твої втопають у безмежній блакиті неба і марять далиною — так би і йшов усе життя, туди десь, де гніздяться дрохви і стрепети, дикі гуси і лебеді, де причаїлись зайці, степові сарни і сайгаки.

В цьому безмежному світі йде поруч зі мною мій син — зосереджено, обережно ступає, широко розкритими очима підстерігає найменший рух у лісосмузі. Десь над полями плаче чибіс — наша степова чайка, і Вітька, зупинившись та затримавши підняту ногу, повертає до мене напружене обличчя:

— О! Що це? Хто це такий? — шепоче він швидко, наче боїться, що нас тут можуть підслухати звірі й птахи. А коли я йому відповідаю, він радісно вигукує:

— А, знаю!

— Ну-у, Вітько, хіба ж це полювання!

— Забув,— шепоче син, підвівши брови, і рушає вперед.

Я трохи відстаю і наказую йому звести курок та пильнувати: скоро має початися просище, на якому бувають перепели і курішки. Але ми проходимо всю лісосмугу, просище кінчається, а нас супроводжують тільки крихітні сіренькі мухоловки, щиглики та горобці. Тоді ми звертаємо на лан і йдемо стернею, на чималій відстані один від одного. І раптом у Вітьки з-під ніг зривається виводок перепела: «Фур-р-р!» Віялом розлетілися важкі невеликі короткокрилі птахи, а Вітька замість того, щоб стріляти, показує на них рушницею і несамовито кричить:

— Татко, оно!

Один з перепелів летить у мій бік. Я вицілюю і стріляю. Сірою грудкою перепел падає на стерню, і там, де він упав, підіймається легенька рожева пилючка.

— Ого! — торжествуючи, кричить Вітька і мчить щодуху до першого нашого трофея. Перепел лежить на малій Вітьчиній долоні, круглий і теплий.

— Чого ж ти не стріляв? — питаю.

— Я забув,— мало не плаче Вітька.

А я сміюся:

— Ех ти, мисливець!

— Нічого, ми ось виженемо ще, тоді я вже вистрілю.

Але стріляти перепела на скидку Вітьці не вдалося: рушниця довга, доки він її підніме, перепели не те що встигають відлетіти на безпечну відстань, а навіть сховатися. Та й мені не довелося, бо на просищі їх все-таки було мало.

На ніжно-зеленій озимині побачили ми табунець білогрудих чибісів.

— Ти, Вітю, залягай отут у лісосмузі і спостерігай за ними, а я піду, буду наганяти. Як надійдуть вони поближче, стріляй.

Вітька маскується в лісосмузі, а я, крадучись, іду в ті гони. Чибіси прудко бігають по озимині, випереджаючи один одного, заклопотані й мовчазні. Щось є вічне і таємниче в цих птахах, як тиша полів, як старі могили в степу. І оті чорні гребенясті голови, і білі груди, і раптові короткі пробіжки — все це якесь незвичне і разом з тим наче давно знайоме.

Я знаю, які вони обережні, і тому йду з протилежних гін не просто на них, а сную понад дорогою вперед і

назад, не наближаючись. Від цих прогулянок чибіси всім прудким табунцем покотилися по озимині туди, де їх чекає, залігши, Вітька. Зупиняться, постоять і знову біжать — прудко і так плавно, що якби на їхніх спинах були краплинки роси, вони навіть не здригнулися б.

Чибіси бігали, а я ждав пострілу. Вже вони порівнялися з Вітькою і були від нього якихось метрів за двадцять п'ять, вже й минати почали, а пострілу все не було. Потім чибіси злетіли і полинули над вечірніми полями, сповнюючи простір своїм сумовитим і задуманим «кві-і-віт», а Вітька нічим не видавав своєї присутності, наче його й не було. «Може, заснув?» — сплигло мені на думку, доки я поспішав до нього. Але ні. Вітька стоїть під деревом і дивиться вслід чибісам. Потім глянув на мене випувато і насторожено.

— Ти чого не стріляв? — питаю його сердито.

Вітька все так же пильно дивиться на мене й мовчить.

— Ти що, боїшся стріляти? Чого мовчиш?

Сонце вже зайшло. Швидко падають сутінки, зривається вітер, і стає одразу порожньо, голо і нецікаво в степу.

— Я не боявся стріляти, — понуро каже Вітька. — Я...

— Замовчи! — кричу я на нього. — Знав би, що ти такий боягуз, ніколи не просив би рушницю для тебе. Ходімо додому!

Не хотілося більше нічого. Я пожалкував, що забрався так далеко від села і що взяв із собою Вітьку. Він плентався слідом і все підшморгував носом. Це ще більше злило мене. Адже Вітька на відстані тридцяти метрів добре вділяв у пляшку. Стріляти, виходить, умів, а от на цей раз побоявся.

Ми йшли лісосмугою, ні на що вже не сподіваючись. Краями втопаючи у півні, засинали степ і небо, мостилися на ніч птахи по лісосмугах, а дороги здавалися глухими й забутими — не вірилося, що по них скоро їздитимуть люди.

Мені завжди здається, що вечорами степ якось відгороджується від людей, чужішає і стає похмурим. Взяти хоча б скирти, що золотаво світилися на сонці і піби всміхалися на все поле. Вони потемніли і немов обернулися до тебе спиною. Або озимина. Який ще може бути ніжніший килим на землі! Зеленіє і неначе розповідає тобі: «Осінь не вічна, зима не засидиться — прийде скоро весна. Не журіться, люди, дерева й поля! Я кажу

вам, що весна обов'язково прийде, і буде тепло, буде ласкаво гріти сонечко, будуть віяти лагідні вітри, падатимуть дощі. Не журися й ти, земле! Тобі недовго лежати голою, заледенілою під снігом. Зима скінчиться, і вкриєшся ти квітами, хлібами і травами, і радуватимеш все, що живе на тобі, і навіть небо всміхатиметься твоїй пишній, зеленій і різнобарвній вроді».

Це — вдень. А тепер вона зовсім втратила свій веселий зелений колір і в темряві здається чорною і сумною.

На цій чорній порожній рівнині помічаю збоку від лісосмуги білі нерухомі цятки і в той же час чую Вітьчин приглушений шепіт:

— Оно, оно! Бачиш? Знову вони.

Так, це були чайки-чибіси. Це вони білили своїми грудьми, і ми почали підкрадатися лісосмугою. Нарешті порівнялися з ними. Відстань не дуже велика, небо ще світле — так що на його фоні видно добре рушничні дула, а білі цятки різко вимальовуються на темній землі. Тепер ми лежимо майже поруч, і я наказую сипові стріляти. Вибираю собі ціль, прикидаюсь і чую раптом несміливий шепіт:

— Татко, не треба...

— Що? Ти знову? Стрілай, я тобі кажу!

Постріли пролунали майже одночасно, і на чорній рівнині забилася біля цяточки. Я побіг до неї. Чайка вмирала. Вона ще ловила відкритим дзьобом вітер, ще відчувала моя рука калатання маленького серця, але темна чубата голова безсило висла з моєї долоні і чорні широкі крила вктували мою руку м'яким шелестючим покривалом. А над усім широким степом, над цією темною обвітреною рівниною плакав осиротілий чибіс.

Щоправда, чибіс був лише у великій книжці «Охота ва Україне», а на руці в мене лежала степова чайка, про яку співала сумну і тужливу пісню молода моя мати ще над моєю колискою. З цією піснею я зріс, з цією піснею завжди мені малювалися рідні простори — степи, курні шляхи, шорсткі безсмертники і моє миле дитинство, і над усім цим — голубе і безмежне небо, в якому літають чорнокрилі, білогруді сумні птахи, що завжди мені здавалися тасмничими.

Ці птахи вечорами плакали над шляхом, по якому я вертався із сусіднього села, з школи, і мені все життя здається, що вони вічно тужать за тими, хто вмирав на глухих дорогах Дикого поля, далеко від близьких і рідних.

— Вітю! — крикнув я на всі груди. — Іди сюди!

Але Вітька мовчав. Мене обгортала темрява й тиша. На своїй долоні я бачив чубату голову, відчував тепле, ніжне тільце чайки, біло світилися в темряві груди й живіт цієї романтичної милої птахи наших степів, і в мене починало нити серце.

— Ходімо вже, — тихо покликав Вітька. Він стояв на краю лісосмуги і ждав мене — маленький, худий, зіщулений. Я подав йому чайку, і ми пішли. Ішли в абсолютній темряві курним шляхом і мовчали. І раптом просто над нами почулося сумовите й тужне: «Кві-і-віт». І скільки ми йшли, осиротіла чайка летіла й летіла над нами і плакала. А Вітька дивився собі під ноги й казав:

— Я не боявся стріляти, я не хотів... — і в голосі його чулися сльози.

Я мовчав. Ловив сумовитий чибісів поклик, вбирав його, наче біль, і зараз би, здається, віддав усе, якби можна було воскресити убиту птаху, пустити у небо.

— Це вона плаче за вбитим чибісом, правда, татку? — допитувався Вітька.

І згодом знову питав:

— А чибіси женяться другий раз? Чи так і літатиме оцей, що лишився, сам, аж доки й помре?

Я нічого не міг йому відповісти, і Вітька замовк. А нас до самого дому супроводжувало тужливе, як смерть, «кві-і-віт», і бриніла від нього в душі мелодія, що супроводжує мене все життя:

Ой горе-е-е тій чайці,
Горе тій не-бо-зі...

Степ, ніч і тиша, в якій тужила чайка, — все було таке ж сумне, як ця мелодія, і було схоже на неї, наче її двійник. Воно і в село залетіло, оте тужливе «кві-і-віт», а на порозі завмерло, розбившись об зачинені двері.

— Ну, як полювалося, мисливці? — весело спитав батько, і в його тоні вчувався глум.

— Ми вже й ждати заморилися, — встала мати. — Думаємо: хоч би чого не трапилось. Ну, де ж ваші зайці і дрохви?

— Зайців бити ще не можна, дрохв не бачили, а вбили ось що, — я поклав на стіл перепілку.

Мати взяла її в руки і підійшла до лампи.

— Бідна ж ти моя пташечко, — жалісливо сказала вона, — куріночко ж ти моя малесенька!

А коли я подав їй чибіса, мати оторопіла.

— Навіщо ж це ти, синочку,—страдницьки наморщилась вона і сіла.

— А хто його зна! — крикнув батько, придивляючись. — Ну, навіщо тобі потрібна чайка? Що вона кому зробила поганого? Взять і вкоротити віку такій пташині. Або й перепілка. Нащо вона здалась?!

— А та друга чайка ще й досі літає і плаче за цією. Ось ходімте, дідуню, надвір та послухаємо,—схопився Вітька з лави.

— Авжеж, плакатиме,—сказав батько і зітхнув, роздивляючись чайку і похитуючи головою.— Охота називається! Хіба ж можна вбивати отаких пташат?

— А можна ж,—кажу.— В книгах же пишуть, що чибіс і перепел — мисливські птахи.

— Пишуть,—гірко усміхнувся батько.— То пишуть люди, які найжджають із города раз на рік та й стріляють що попадеться. А ти ж тут виріс, знаєш, що таке чибіс, що — перепел. Наші мисливці ніколи цю дичину не стріляють. Бо яка ж це дичина? Один жаль і краса. Більше немає нічого.

Затисши натруджені руки колінами та трохи відкинувши назад голову, мати мружилася на наші трофеї і говорила:

— Колись, ще малою, читала я казку про одного мисливця, до якого ночами приходили душі забитих птахів. Від того він збожеволів.

— Душі? — спитав охочий до всяких казок Вітька.— А що ж це таке, бабуню? Які вони? Розкажи.

— Ти не слухай бабуню,—усміхнувся дід.— Ніяких душ немає, синку, то вигадки.

— Вигадки чи не вигадки, а тому мисливцеві вчувалися голоси пташок, яких він убивав, а в темряві ввижались і самі птахи. Ну, та це дуже давня казка, я й сама вже її забула.

— Може, ото й над нами літала душа цієї забитої чайки? — спитав Вітька.

— Не вигадуй! — прикрикнув я на нього, але й за вечерею, і вночі, засинаючи, все чув призивне і печальне «кві-і-віт».

Лягаємо ми з Вітькою на соломі, під піччю, вкриваємося кожухом і мовчимо. Лампа погашена.

Тиша, темрява. Спить увесь довколишній світ, все вгомонилось, тільки вітер десь гуляє над степом та сторожко прошмигне в бур'яні лис, підкрадаючись до зай-

ців, що тихенько пасуться на озимині. І над усім цим темним безпритульним світом літає і плаче осиротіла чайка.

— Татко, чуєш?— озивається Вітька і підводиться на лікті.— Плаче і досі.

— Спи вже, спи,— озивається мати й зітхає.

А перед світом, коли в печі готить полум'я, а на протилежній стіні і на шибках того вікна, що проти печі, танцюють його відблиски, коли в хаті пахне солом'яним димом, як в дитинстві, і печеним гарбузом, Вітька, прокинувшись, лежить якийсь час, вслухається і шепоче:

— О, чуєш? Знову та чайка.

— Ні, синочок, то посмітюхи починають літати.

Я не можу тепер спокійно слухати, як плаче над степом чибіс: в печальному і задуманому «кві-і-віт» мені одразу чується сумна пісня про чайку, пригадується отой вітряний вечір, білі груди і чубата голова забитої птахи на моїй долоні --і відчуття тяжкої провини перед батьками, перед краєм мого дитинства не покидає мене й досі.

НІЧНА РОЗМОВА

На столі — порожні картонні гільзи рядами, банка пороху «Сокіл» і мішечок із крупним шротом — на звіра.

Звір наших степів — заєць — спить десь собі в борознах зябу, під кущем чи в кукурудзі, і нічний вітер ворухить його м'якенький пушок, гладить йому вологого носа, пригинає до спини великі воронуваті вуха. Лежить заєць, сторожко прислухається, солодко дрімає і не знає й не відає, що вся армія мисливців зараз готує набої, в кожен із них всипає грамів тридцять шроту «на звіра» і при цьому кожен з них мріє про ту хвилину, коли...

Лежи, зайньо, відлежуйся. Завтра здадуться тобі твої прудкі ноги на цілісінький день, а вуха — на цілих два місяці безперервного чатування, бо із завтрашнього дня починається полювання «на хутрового звіра».

І ти, лисонько, повзай тепер на животі обережніше, не дуже часто навідуйся на колгоспний курятник, а більше відсиджуйся по норах: сьогодні кінчається твій спокійний розбій. Не будуть тепер замріяно гукати, побачивши тебе, трактористи, комбайнери і просто проїжджі колгоспники: «Ех, якби оце рушниця!» Тепер вони

прийдуть на степ пішки, з своїми настороженими двостволками, і облавою шукатимуть тебе — цілими днями.

Але це буде завтра. А сьогодні в сутінках тихо і звично шарудить вітер, холодно світяться в небі зорі, тепло блимають по селах вогні. Я набиваю набої і думками переношуся в степ — під кущі і в байраки, прислухаюсь до шелесту кукурудзи, до шуму вітру в лісосмугах, і мені ввижаються мандруючі золотисті лисиці, дримаючі зайці і табуни дрохв, що посідали в нічному степу, як свійські гуси в дворі, і сплять. І чогось стає тепло на серці, і шум вітру за вікном здається ріднішим.

З кухні долинає запах картоплі і м'яса, брязкіт тарілок — мати готує вечерю. Батько ж сидить проти мене, читає Чехова і час від часу вигукує:

— Ну, ти тільки послухай, як він пише! — і вголос читає мені якийсь абзац.

Тиша, спокій, тепло. Я одважую порох на медичних вагах, засипаю в гільзи і прислухаюся, як шарудить за вікном вітер.

Від воріт чути кроки, собака нехотя гавкає і змовкає. Заходить Микола. Він ще від порога всміхається і простягає мені свою шкарубку руку:

— Здоров. Прийшов оце зарядити набоїв. У нас із дробом сутужно. — Він ставить на стіл бляшану коробку.

В цей час біля двору спинилась і посигналіла машина. Я вийшов.

— Хто там?

— Це я, — почувся голос, і чийсь холодні руки злегка обняли мене. Я пізнав по голосу: Василь Осадчий.

— Заходь.

— Та ні, машину поставлю, візьму свої боеприпаси і прийду.

— Добре. Не затримуйся тільки.

— Я швидко.

Він і справді невдовзі повернувся, але не сам. З ним прийшов і наш сусіда Карпо Онуфріїв, завгосп колгоспу, а пізніше надійшли Іван і Василь Бобрики — усі із своїми боеприпасами: з саморобним гранчастим дробом, з почорнілими латунними гільзами. Осадчий, мабуть, заходив у контору і там їх застав.

— Почули, що ти приїхав, дай, думаємо, зйдемо, — говорив Іван. — У мене гільзи картонні, а закрутки немає. У Василя повстяних пижів обмаль. Ну, а в тебе все повинно бути, ти ж з города! Повинен і на нашу братію щось привезти, як домовлялись.

— Та й домовимося, куди йти, — вставив Карпо. — Облаву треба вести з головою: можна тридцять кілометрів відмахати і заячого хвоста не побачити. Як до нас минулого року городяни приїздили. Я вже двох зайців убив, додому одніс. Фураж повидавав, а воно ще до вечора далеко. Дай, думаю, ще раз пройдуся. Аж отуди, до радгоспівської лісосмуги, де кукурудза наша була. Пішов кукурудзою — немає нічого. Я тоді по бур'янах пройшов далі. Коли чую позаду постріли. Оглянувся, машина стоїть, і чоловік двадцять облавою розвернулися й палять! Луплять, наче під час перестрілки на передньому краї. «От, — думаю, — пройшов тільки що, проминув зайців». Коли глядь: біжить на мене. Я його встрілив і поклав у сумку, а мисливці тим часом підходять. «Що, на готовенькому добре бити?» — кричать. А я їм: «Ви ж он скільки стріляли, мабуть, норму денну всі взяли!» — «Та де там! — понуро відповідає той, що ближче. — Одного гуртом стріляли і не попали. Всі одстрілялись. Оце першого підняли за весь день». От тобі й охота. Тут, брат, мізкувати треба.

Карпо, ходять чутки, добрий мисливець. Він, кажуть, ніколи не носив патронташа.

— Ну а ви, що ж, маєте набої? — питаю його. — Чи, може, дати вам?

— Навіщо? У мене вистачить. П'ять штук, більше не треба на зайця, якщо стріляти з розумом. — Він худорлявий, з обличчям артиста чи музиканта, цей Карпо, і на нього хочеться й хочеться дивитися і ждати чогось цікавого, що він ховає у примружених задуманих очах і що от-от має розповісти.

Ми сидимо тісним колом круг столу і робимо кожен своє: хто одмірює порох, хто дріб, хто вибиває із стріляних гільз капсулі, і радісно охоплює нас усіх відчуття якогось знайомого з дитинства колективізму, коли першого-ліпшого, звичайного товариша починаєш любити так, що аж поцілувати хочеться.

Руки наші час від часу стрічаються, тягнучись то до закрутки, то до мішечка із дробом, то до коробочки з капсулями, а за вікном залягла темінь, шумить вітер, і з кухні долинає стукіт ножа — мабуть, мати крише цибулю.

— Найдужче люблю відкриття полювання, — задумливо каже, покурюючи, Карпо. — Коли буряки стоять, кукурудзища, коли заєць неляканий і лис не такий обережний. Ще в голові зберігаються літні приміти:

отут куріпок підняв, а отут бачив зайця раз і вдруге. Приходиш: дійсно є. Тоді степ — як цікава книга, яку все приберігав до слухного часу і нарешті починаєш читати. А ще люблю весною, коли є дозвіл, полювати лисицю. Сонце вже припікає, у лисиць починається тічка. За ніч вони набігаються, а як зійде сонце, попадають на ріллі штук по п'ять, угріються і сплять! А ти проти вітру підійдеш, зупинишся і дивишся на них, наче на власних собак у дворі. Пам'ятаю, минулої весни напав я на таку тічку, зовсім близько підійшов. А крайній від мене лис на боку лежить, лапи відкинув, немов зморений кінь, і йому на вухо муха сідає. А він вухом тільки мах-мах! Злетить муха, політає і знову сідає. Він знову вухом — тріп! Ну, точно, як ото кіт на лежанці. Довго мені потім аж увиждалось ночами, як лис вухом муху зганяв.

— Убили ж ви його? — питає Микола.

— Та ні, пожалів, злодюгу. Дуже вже дивною мені ця історія здалася, і якийсь він сам був наче домашній. Постояв я та як галалакпу! Ех, як підхопляться вони та як дременуть хто куди! Ну, прямо як ракети по ріллі порозлітались!

— Це ти вже як той Іван Заболотний, — сказав, сміючись, батько. — «Сиджу, — каже, — в засідці, а воно мороз, аж скалки скачуть. Я, — каже, — руки в рукава кожуха засунув, зігрівся і придрімав. Коли приходе заєць. Став на задні лапи, заглянув мені в обличчя та передньою лапкою по правому вусу мене торк-торк. Одкрив я одне око, побачив зайця, а рук виймати не хочеться: холодно ж надворі, а в кожусі рукава тісні і теплі. А він мене знову по правому вусу торк-торк! Та йди, — кажу, — к лихій годині, а то вб'ю»... Так от і в тебе: стояв серед лисиць, дивився, як вони вухами мух ганяли, і стріляти не схотів.

— Хутро весною не те — багатозначо підморгнув Василь Бобрик.

А мені хотілося вірити Карпові, і я й по цей день вірю йому, бо яскраво уявляю собі і оті постріли, і спалахи на фоні вечоріючого степу, і отих поснулих лисиць, і задуманого Карпа серед них з примруженими очима творця і тонким обличчям артиста — бережливого завгоспа мого рідного колгоспу.

Надворі чується сердитий гавкіт собаки, потім материн заспокоюючий окрик, і чути, як хтось оббиває чоботи на порозі.

— О, що це? Сніг? — здивовано питає мати і зараз же одкриває двері в хату, вштовхує Ваню Ігнат'єва. — Ось ще один ваш брат, ще й з снігом прийшов.

— О, сніг?

— Не може бути!

— Справді?

Ваня стоїть біля порога, широко всміхається назустріч нашим вигукам і мовчить, мовчить.

— Скільки ж вас тепер? — питає мати, мружиться і, мабуть, рахує. — Сім чоловік.

— Та як же сім? — гукає батько. — А мене ти не рахуєш?

— Сиди отам, каргач старий, — посміхається мати, але вносить вісім тарілок.

Нам доводиться поспішно перекладати на підвіконня наші боеприпаси, а Карпо Онуфріїв попереджає за своєю професійною звичкою:

— Не кладіть на мокре. Глядіть, ще порох або капсули відсиріють.

Урочисто встаємо над столом, чокаємось, і Карпо, не менш урочисто, проказує:

— За відкриття!

А батько всміхається.

— Ну, а я за те, щоб завтра ви добре набили ноги та поменше набили отих нещасних зайців.

— Вони й самі за себе постоять, — заспокоює його Карпо, закушуючи оселедцем. — Ваню, — звертається він до Ігнат'єва, — розкажи, як ти в засідку ходив.

— Та мені ж тоді не було й шістнадцяти років, — ніяковіє Ігнат'єв. — Це вже давненько було.

— Нічого, а ти розкажи. Сьогодні про все можна розповідати, щоб гріхи змити перед відкриттям полювання.

— Ну, пішов я в топило, — починає Ваня нехотя.

— Коли пішов? — уточнює Онуфріїв.

— Та — влітку. Взяв Сашкову рушницю, він тоді в армії служив, а матері саме дома не було. Взяв та й ударився на топило, бо там засідку свіжу запримітив, як коней переймав. На ніч якраз прийшов. Сів та й задрімив одразу, бо й врем'я пізніє, і заморився, доки дійшов, — сім же кілометрів відшмаляв. Коники сюрчать, зорі підморгують, вітер шарудить, а я дрімаю — солодко так! Коли чую, щось як навалиться на мене — здорове, чорне, волохате. Я спросонку — вмер! Не можу навіть крикнути. Ведмідь, думаю, прийшов. А воно сидить

у мене на спині і рушницею клацає. Я аж гикнув з переляку.

А воно як зірветься з місця, як закричить та як дремене в степ. А я й собі як рвонув! Та, вискакуючи, зачепився за щось, упав. «Рушницю! Сашкову рушницю забув!» Коли ні, рушниця в руках. Значить, це той, що приходив, покинув. Вертаюся я, тільки до засідки доповз, коли, глядь, і він там уже.

— Слухай, хлопче,— каже до мене.— Ти мою рушницю не прихватив?

— Та ні,— кажу,— вона отут десь лежить, ви ж її самі кинули.

Ну, найшов він свою рушницю, заспокоївся, за серце береться.

— Ой,— каже,— і налякав же ти мене! Мало серце не вискочило.

— То ви мене налякали,— відповідаю йому.— Хіба ж таки можна,— кажу,— на живу людину сидати? Хоча б навіть і в засідці.

— Та це ж моя засідка! — розсердився він.— Чого ж ти прийшов у неї?

— Побачив та й прийшов.

— Ну, добре, йди,— каже,— іншу собі шукай. Отам біля лісосмуги ще одна єсть. Та тільки нікому не кажи, що був у засідці, а то нам обом влетить.

— А що, не можна? — питаю.

— Ну да,— каже,— не можна. Що спосіб заборонений, а що й час непідходящий. Рушниці повідбирають.

— А чого ж ви прийшли в засідку? — питаю його.

— Диви, яке щеня,— каже він сердито.— А ти ж чого прийшов?

— Ну, я? Я просто не знав, що не можна, а ви знали, сознательно йшли.

— Ну, от що. Чеси звідси, а то я тобі такої сознательності дам, що й додому не втрапиш.

Мені, звичайно, нічого й не лишалося робити. Дременив я з топила та до Мишки Юдіна, а вони ось із Карпом Онуфрійовичем на мотоцикл, мене в коляску й гайда. Прихватили браконьєра з трьома вбитими зайцями. Рушницю відібрали і в нього, і в мене, акти склали, оштрафували його на скількись там, а мені нічого.

Тільки рушниця, доки й Сашко не прийшов, у міліції зберігалась.

— Не люблю я ні засідки, ні облави,— задумано хитає головою Осадчий.

— А що ж тобі, хортів подавай? — примружився на нього Карпо.

— І хортів не треба. Я їх тільки на малюнках бачив. Мені б на птицю! Пам'ятаєте, як у нас ще ставок був? Ото була охота. Через город перейшов, сів у бур'яні і стріляй, як налетить або підпливає. І коли його вже вичистять, коли в нас вода буде?

— Ну, тільки заради одного полювання навряд чи треба чистити ставок.— Батько зітхає.— Влітку з худобою біда — ніде напувати. Колодязі пересихають, артезіанські свердловини мул один подають, а води тільки дай: і людям, і тракторам, і коням. А головне — худоба. Приженуть на дойку, а корови гасають балкою, ревуть — душа болить.

— Ну, а скажіть, скільки водоплавної птиці можна було б розвести в колгоспах? — підсувається до гурту Карпо.— Кури й то дали по п'ять центнерів м'яса на сто гектарів, а якби качки та гуси?

— А риба? — вставляє Ігнат'єв, жуючи.— Пам'ятаю, до війни дзеркального коропа скільки було! В жнива на степ до матері бігав, бо їм на обід смажену рибу давали.

— Да, із ставком біда... — тягне Микола.

— Не із ставком, а без ставка,— поправляє його Карпо.— Ставки скрізь пересохли: і в Добренській, і в Бармашовій, і в нас.

— А в Новопавлівці, Новополтавці — теж немає води.

— В Киселівці налили став.

— То з каналу... А нам звідки воду дадуть?

— Тут якби вичистили ставок, а там би води добули.

— А скільки ж коштуватиме вичистка ставка? — питаю я, зацікавлений давно вже цією проблемою.

— П'ятдесят тисяч,— кидає недбало Карпо.

— Ну й що ж? Немає грошей?

— Та гроші можна знайти, колгосп у нас міцний. Але чим чистити? Де взяти бульдозерів, скреперів, машин? Заковика! Ти там, в городі, рознюхай, може, є така організація, що ставки чистить? Електрика в нас, вважай, є, радіосітку закінчуємо, а води чортма. Ти там поговори... Так, мовляв, і так, не життя а мука — без ставків. Те, що пробрили скважини в обох бригадах, то, як казав наш керівник політосвітнього гуртка, речі

в собі: і є вода, і немає води. Вода тоді для людей і особливо для худоби та птиці, коли вона на поверхні земної кулі. Ото вода в господарстві! Правду я кажу? — спитав Карпо, ні до кого не звертаючись.

— Знову ж таки, як налити ставок? — Осадчий тернує рукавом рушницю, поклав її на сухе місце і почав закурювати. — Ми тут прикидали вже не раз. Із каналу взяти — не піде. Ставки в Киселівці, Бармашовій і в нас утворилися в долині річки, яка текла від нас до Киселівки. Значить, вгору вода не піде. Тепер візьмем водокачку з роз'їзду. Ну, скажімо, купили б ми допоміжну помпу, мотор, домовилися б із залізницею, щоб їхніми трубами подати воду з Інгулу на станцію. А далі? Сім кілометрів труб ми ніде не дістанемо, щоб від станції сюди провести. Та чи й піде на таку відстань вода самотькою? Хто це знає? Тут, брат, справи капітальні. Вчених би сюди прислати. Новоолександрівка не одна. В наших степах це одна біда на всіх, ставки кругом повисихали: рілля, знаєш, до самих городів, стоку ніякого — от тобі і все.

— Що там говорити — це діло дуже важливе, — впевнено сказав Микола. — Ось ти приїхав, сам казав, що села не впізнати: самий шифер та черепиця кругом. Стовпи стоять по селу, проводка закінчена внутрішня і зовнішня, радіосітка знову ж таки, апаратура всяка. А в цьому році — школу будуватимуть. Значить, добре живемо? Є чим платити в колгоспі? І на ставок виділили б суму. Так що ж: гроші грішми, а будувати нікому й нічим.

— А то пишуть скрізь по газетах: разводьте водоплавну птицю. А де її розводити? — Іван розкинув руками і дивився на свої чоботи, наче вперше їх бачив. — На тирлі, чи що? У людей он по Інгулу половину м'ясосздачі птицею вивозять, а ми що, дурніші за них чи не зуміли б так само хазяйнувати?

Я слухав їх і відчував якусь незручність, наче сам був винен у всьому тому, про що вони так заклопотано говорили. Якось не міг глянути у вічі своїм товаришам, і ганебний випадок із чайкою, що завдав мені стільки прикrostі, здавався зараз дрібницею. Хотів прикинути, куди мені завтра ж звернутися, та, крім вівіски «Контора «Меліоводбуду», нічого не міг пригадати. Але й вівіска була старою, жухлою, напівстертою, — навряд щоб за нею була порядна організація, в розпорядженні якої є скрепери, бульдозери, автомашини.

Хлопці прощаються. Карпо наказує зібратися вдосвіта у дворі Михайла Юдіна. Вони пішли. Прогупали пенід вікнами чобітьми по мерзлій землі, посвітили на темній вулиці цигарками і зникли.

Я складаю рушницю, набиваю патронташ, готую теплий одяг на завтра і одразу ж лягаю. За вікном шумить вітер, він, певне, намів уже снігу під кожним кущем, і мені уявляється теплий туманний ранок, мокре листя кабаків на городі, мокра і холодна трава на моріжку, що пірнає в тумані. А з того туману чується легенький плюскіт хвиль, пахне великою водою, і десь далеко, у вершині, плаче чибіс, попискують над головою кулики. На тім боці хтось дзенькнув відрами, звук понад ставом пливе довго й повільно, якийсь повний, наче налитий ущертъ спокоем стоячої води. А понад берегом видіються над туманом верби: наче забрели та й стали.

А то ще пригадується, як гукали з того боку муляри, цс мурували на нашому боці перший колгоспний корівник і силосні башти.

— Хлопче! — гукали вони. — Жени сюди каюк, та скорепько!

Каюків на ставку було багато. Але хіба то були каюки в порівнянні з тим, якого зробили собі муляри: ніс у нього був витесаний із акацієвого кореневища, стримів уперед рогом, і каюк нагадував меч-рибу. Його часто крали, і муляри змушені були забити стовп, щоб ланцюгом прив'язувати і запирати човна. Але на тім боці такого стовпа не було, і доки муляри ходили в кооперацію купувати тютюн чи горілку, хтось скористався їхнім каюком, щоб переїхати на цей берег, покинув його під нашим городом, а муляри ходили табунцем на тім боці і були схожі на куликів — чи виглядом своїм, чи криками, не пам'ятаю.

— Жени каюк, дам закурити! — вмовляв один з них і простягав мені «бичка» через воду, хоч на такій великій відстані навіть рука його здавалася малесенькою, як у ляльки, а цигарку взагалі не було видно.

— Я не курю! — кричу у відповідь і оглядаюся, чи немає нікого у нас у дворі, та швиденько відпихаю каюк від берега. Кілька кроків по воді, а далі навалююсь черевом на «дзьоба», перекидаю ноги в човен і по хисткому дну йду за веслом. За кожним моїм кроком каюк, відпливаючи все далі від берега, погойдується, я втрачаю рівновагу і, навалюючись на борт, бачу хвилі. Від того,

що вони біжать мені назустріч, рух човна здається дуже швидким, ну, просто шаленим.

З острахом озираюся на берег, але він уже далеко. Я беру весло й починаю огрібатись. Коли вишливаю на середину ставка і дивлюся на греблю, переді мною лежить широченне водне плесо, встелене тисячами сонць. Вони тріпотять у кожній хвильці, вони сліплять мене і навіть село роблять світлішим. Це я добре пам'ятаю: як був ставок, село було світліше.

ОБЛАВА

Через залізну хвіртку, зроблену з дверцят трофейного опельбліца, виходимо з городу Михайла Юдіна просто в степ — неначе з гавані в море; біля самісінької хвіртки ступасмо на чорну ріллю, що рівними борознами лягла від села у сиву далечінь, аж ген до тієї лісосмуги.

Нас — дев'ятеро. Йдемо ми один за одним довгенькою вервечкою, і Михайло, зачиняючи свою хвіртку, гукає:

— Василю! Заводь праве крило.

— А як будемо йти? — зупиняючись, питає Василь Еобрик.

— Одим стовпом, прямо на трете. Захвачуй лісосмугу, курятник і оті скирти. А я поведу ліве крило. — Він знімає з плеча свій «зауер», клацає запобіжником і йде вперед, тримаючи рушницю на правій зігнутій руці.

Слідом за ним усі ми теж готуємо рушниці, урочисто заряджаємо і помітно хвилюємось. А Драгунівський, вставляючи набой в бельгійський трійник своєю безпальною рукою, хмуриться і якимось сердито каже:

— Цим стовпом варто пройти на трете: тут рілля глибока, орали ми її пізно, а дощів не було. Зараз саме в такій ріллі лежить лисиця. Ну, давай, іди за Михайлом, а я — пішов за Василем.

Ми розходимось, і на ріллі лишається купка з п'яти чоловіків. Докурюють цигарки, поправляють шапки і теж рушають.

За мною йде Микола, за ним — Василь Осадчий. Ось уже й витяглася наша облава підковою, і Карпо, що замикає її, бовваніє десь далеко, по коліна в тумані. Я все оглядаюся назад, і мені здається, що Микола дуже відстав, що він близько тримається від мого сліду і тому може пройти зайця, який лежить праворуч від нас. Сам я намагаюся йти правіше Михайла метрів на п'ятдесят —

сімдесят, тобто на відстані, яку він не міг бачити, проходячи тут поперед мене. Я відпустив його метрів на двісті і не знаю, чи це вірно. Тому поглядаю на Драгунівського — правильно, йдемо врівні.

Ранок вітряний. Вітер десь з-під сонця — неспокійний, дошкульний. Він гуде в дулах моєї рушниці, і мені все вчувається чийсь далекий поклик. Я час від часу оглядаюся, хоча й знаю, що в облаві ніхто гукати не буде.

В синьому холодному небі зрідка пролітають перед нами низькі сколошкані хмари, іноді з них зривається сніг, на який здивовано дивиться зморене сонце. А село все відпливає і стає меншим, і я радію і вітрові, і снігові, бо все це має полегшити полювання: заєць і лисиця в шумі вітру погано чують і підпускають нас близько.

Вперше в житті я іду без дороги полем і не за тим, щоб поскоріше пройти певну відстань і потрапити до якоїсь цілі. Зараз мені потрібне тільки воно — чисте поле, в якому гуляє крижаний вітер. Порожнє і непривітне, воно ховає в собі багато таємниць. Ось на чималій площі біло-сірі цятки посліду, що його залишили, переночувавши цієї ночі, куріпки, а ось на сніжку, що заліг в борозні, свіжий заячий слід, а, коли придивитись уважно, впоперек поля можна помітити мереживо лисячих лап, витягнуте в одну лінію. Степ безмежний і рівний, відстані в ньому такі ж, як на морі, і треба багато ходити, думаю я, щоб зустрітися з його прудконогими мешканцями. В цьому просторі є де сховатись, і степ здається порожнім тільки тим, хто ходить дорогами.

Але що це! Підвівши голову, я не бачу попереду знайомої Михайлової спини з рудою плямою лисячої крові на ватянці. Глянув на правий фланг — і там нікого: гола рілля лежить переді мною, заштрихована летючим снігом, і на ній раптом помічаю сірий клубок, що блискавично котиться в хвіст облави.

«Заєць!» — крикнуло мені щось всередині, і я як стій падаю на грудасту жорстку ріллю.

Бачу шалений заячий біг, чекаю пострілу і чую калатання власного серця. Та заєць біжить і біжить — довго, нестримно, стає зовсім маленькою цяточкою, що мелькає в ріллі, і можна подумати, що перед ним чисте відкрите поле. Але там, десь в хвості облави, назустріч йому підводиться невелика постать, плюється з рушниці синюватою цівкою диму і, стоячи на колінах, проводить рухливий клубочок довгим поглядом. Промазав!

Ми всі підводимось, а Карпо все ще стоїть на колінах, наче просить пробачення за невдалий постріл або лас свою одноствольну рушницю.

Рушаємо далі. Знову йдемо на великій відстані один від одного, кожен мов на самоті, і наш великий трикутник охоплює від краю до краю широкі ріллісті гони. Минаємо першу лісосмугу, за якою починається рівний лан озимини, а за ним знову розлив зябу, що біжить поміж скиртами, докочуючись до ледь примітних будівель третього відділку радгоспу «Баштанський», який у нас на селі звуть просто «третє».

Вітер холодить розпашілі обличчя, видавлює сльозу з напруженого ока — і ніякісінької втоми, ніякого наляку на одноманітність, бо на кожному кроці, під кожною кураїною чекаєш вогненного зблиску лисячої спини або меткого заячого стрибка!

— Гоп-гоп! — долинає стриманий поклик з правого флангу, і, падаючи, бачу зайця, який біжить в нашу сторону, а за ним Івана Драгунівського з піднятою догори рушницею. «Наганяє на мене», — блискавкою пронизує думка, і я готуюся стріляти. Але заєць бере ліворуч і біжить на Миколу, так, наче ним вистрілили: ні груддя, ні борозни — все йому дарма! Він летить, як вітер, і ще швидше вітру, а Микола не витримує і підводиться, коли заєць не добіг ще до нього й на сімдесят метрів. Сірий клубок пружко стрибає вбік і біжить в чисте поле в розрив поміж нами.

Знову йдемо далі. На озимині сніг затримався рівномірно, він весело похрустує під ногами, йти легко. Тут ми піднімаємо одного за другим трьох зайців, але вони неушкодженими виходять з облави в широкі інтервали поміж нами, і Михайло Юдін, піднявши над головою рушницю, крутить нею в один бік і в другий — значить, будемо сходитись.

І раптом Михайло падає. Падаємо й ми. Лежимо хвилини з десять, нічого не бачимо і нудьгуємо. Від села чи від третього відділку долинає гавкіт собак, десь далеко кричє ворон і наче зовсім близько шумить поїзд, хоч до залізниці звідси не менше п'ятнадцяти кілометрів. Буде відлига.

Нарешті Михайло підводиться, йде назустріч Бобрикові, і коли вже ми замикаємо коло облави, доводиться знову лягати: з-під ніг у Івана Ігнатєва вискакує заєць і мчить на нас. Василь Осадчий підпускає його впритул, підводиться і б'є з колін дуплетом. Останнім перед-

смертним стрибком заєць стрибає над грудням ріллі, пролітає в повітрі кілька метрів і падає в борозну, м'який і податливий, наче хтось кинув Василеві порожню торбу.

За одну мить живе прекрасне створіння, що смерчем летіло над ріллею, перетворилося в сірий, безформений, закривавлений клубок. І мені неприсмно дивитися на це нерухоме тільце, на зловтішне обличчя Василя, на його тремтячі руки, якими пожадливо в'яже він зайця за голову і задні ноги.

Але думки мові, очевидно, ніхто в облаві не поділяє, бо всі, оточивши Василя, хвалять його за постріл, мацають зайця і кладуть на нього дулами рушниці: щоб убити й собі.

— Клади — коротко наказує і мені Юдіп.

— Та нехай... — відмахуюсь я і одвертаюсь.

Коли сходимо з озимини на ріллю, ноги наші все ковзають по її гребенях, до чобіт липнуть кавалки землі, але ми нікуди не поспішаємо, ми знову повні бажання й надії, наші очі і рухи насторожені.

— Гоп-гоп! — чується здалеку, і ми всі, як один, лягаємо на ріллю, дарма що наш одяг буде в багнюці.

— Гоп-гоп! — гукаєш сам, коли недалеко від тебе сполохано заб'ється поміж мокрими грудками суха сіра заяча спина.

Ідеш, як солдатом колись ходив у атаку, і товариші твої розкинулись цепом, наче в наступі, і пригадується молодість, напівзабуті дорогі обличчя фронтових друзів, і вітер сильніш ріже око, видавляючи з нього недоречну сльозу.

Йдемо серед тиші, безмежним простором, бредемо жирним чорноземом зябу, і у цій дзвінкій вітровій тиші лунають народжені уявою мотиви давніх пісень, уривки знайомих мелодій:

Белоруссия родная,
Украина золотая —
Наше счастье молодое
Мы стальными штыками оградим...

І сливаються в уяві обличчя людей, які співали колись цю пісню з тобою. Обличчя, і очі, і розкриті роти — все це юне і беззавітне, що належало тим, хто лишився на чужині, похований і не похований тобою...

І пригадуються марші по бездоріжжю, і атаки весінькою повіддю, і плацдарми за чужими ріками, палиті по вінця трясовиною... І коли від цих споминів тебе

відірве стриманий, попереджуючий поклик «гоп-гоп» і, одним поглядом враз охопивши простір, ти побачиш рідні поля, радість вливається в душу від думки, що ти дома, на полюванні, про яке мріяв колись за Віслою і Одером, а пізніше й на заводі, в цеху, що привела тебе сюди любов до степових просторів, непосидючість і одвічне солдатське бажання бути в труднощах, блукати з товаришами, перевіряючи витривалість свою і вміння стріляти.

Бахнув постріл десь попереду. Викинувши вперед ліву руку, з ходу падаю на неї, як колись мене навчили сержанти запасного полку, і пригискуюсь до землі. Грудомахи і борозни дивно виростають навколо, обступають з усіх боків важкими перепонами, і поміж ними я бачу зайця, що мчить просто на мене, то з'являючись, то зникаючи поміж твердими здібленими хвилями чорнозему.

«А в мене ж навіть і мотузка немає, щоб носити його, як уб'ю,— заклопотано думаю я.

Не відриваючи підборіддя від мокрого зябу, міцно притискую ложе до плеча і ловлю сірого на стволи. Я не відчуваю шаленої швидкості заячого бігу, я тільки бачу, як він росте— швидко, загрозливо, накочується на мене шквалом, і, піймавши його па мушку, беру трохи нижче витягнутих передніх лап, натискаю курок. Пругкий поштовх в плече і віялом кинута вгору земля, зрізана дрбном з гребеня борозни, а неушкоджений і очманілий від близького пострілу заєць кидається кількома стрибками в один бік і в другий, не помічаючи нічого в суцільному грудді зябу, летить, наче великий камінь, пущений в мою голову.

«Перескочить! Зараз перескочить через мене!» — пронизує злякана думка, і від можливості такої ганьби мене кидає в піт. Я забув скинути перчатку і ніяк не можу потрапити пальцем поміж двома спусковими скобами.

На одну блискавичну мить поряд з собою бачу кругле нажахане око зайця, сторожко підведені вуха і рухливий піс, що переходить в розрізану навіпіл губу. В цей момент мимовільно бабахкає моя рушниця, але кудись вбік від зайця, а він пролітає через мене сірою кулею, так що земля з-під його лап летить мені межі очі. І тут я, наче підхоплений вітром, схвачуюсь в одну секунду, підводжу рушницю, але згадую, що стріляти нічим, і лише тепер розумію своє ганебне становище, уявляю, скільки буде сміху на селі!

Оглядаюсь на товаришів. Всі вони підвелись і йдуть далі, наче нічого й не трапилось, а в мене тремтять руки, горять вуха, і я радію, що в облаві мисливці розходяться так далеко.

СЛІДИ НА РІЛЛІ

Ми незабаром переходимо балку, яка колись була ставком. Вона чорніє, поросла сухими будьяками і міцними, як дріт, і колючими, як їжак, білуватими кущами перекотиполя. Перейшовши балку, зупиняємось на дорозі. Звідси видно на протилежному схилі наші сліди.

Вони тягнуться через ріллю дев'ятьма лініями, приблизно на однаковій відстані один від одного, і пропадають десь вдалині. Уявляю собі це поле сухим, уявляю, як будуть гуцикати сівалки, переїжджаючи наші сліди, і кажу про це хлопцям.

— Де? — сердито кричить до мене Ігнат'єв. — Оце сліди? Та тут при першій культивації і згадки не лишаться.

— Та вони навіть заборонуються, — спокійно каже Микола. — Вологу закривати будемо, от тобі і все.

— Ге! Хіба це сліди, — тягне Драгунівський скручуючи цигарку. — Дверці з машини бачив у Юдіна? Замість хвртки висять.

— Опель-бліцівські? — питаю. — Бачив.

— Ото з тієї машини, може, чув, що з Апостолової до самого нашого села доїхала. Причому навпростець. А тут коло села, чи підбили її наші, чи німці самі підпалили, — згоріла. Отут, на горі, у всіх ближніх хатах вікна повилітали — снаряди в тій машині рвалися.

— А де вона стояла, таку яму вирвало, що, їй-бо, хоч трактором розвертайсь. — Юдін, задкуючи, одійшов від мене метрів на п'ятнадцять, прикинув відстань. — Отака завширшки та метрів три завглибшки. Що воно за снаряди?

— Може, вона сама по собі й підірвалась, — сказав Карпо.

— Да-а, так я ото приїжджаю додому, — продовжує Драгунівський. — Якраз ото мене поранило в руку. Да, приїжджаю, а тут посівна, зліпили якось трактор, почав я з пораненою рукою працювати на ньому, бо нікому ж: одні баби в селі. Да-а, трактор не гусеничний, а колісний, кинувся на ньому сіяти, причепив дві сівалки,

пішло діло. А як дійшов до цього стовпа, де ми обраву починали, ніяка гайка! Слід опель-бліц залишив такий, що, бачу, і трактор угроблю, і сівалки полетять, та й пораненою рукою руля не втримаю.

— Куди там втримати, — махнув рукою Юдін, — в коліно слід був.

— Глибше! Канави, а не слід. Дві канави, і все, — продовжував Драгунівський. — Вирішив я вздовж цього сліду сіяти. Засіяв одну половину лану, об'їхав слід по-під селом та посіяв другу половину. А як зійшов ячмінь, так, ви повірите, неприємно було дивитися. З одного боку лан хліба і з другого, а посередині — двома канавами слід тягнеться, війною від нього смердить: ночами все мені снилося, що знову тим слідом повзе в наші краї війна.

— Мій дід не витримав, вручну засіяв, — сказав Юдін.

— Ага, із великим запізненням засіяв просом. От ку-рінок було! — вставив Карпо.

— А потім? — спитав я.

— Потім почали приорювати восени, весною більше, на другий рік ще більше, а вже в сорок шостім і признаку не лишилось. Від такого сліду! А ти про наші турбуєшся. Це не сліди — одна розвага.

Ми почали прощатись.

Хлопці йшли на село, а мені треба було топати на станцію.

— Ну, — сказав Юдін, — ходи здоровий та за зайцем, що перестрибнув тебе, не жалкуй, бо не вб'єш жодного.

— А чого мені жалкувати. Соромно просто, що так трапилось. А зайця я ще вб'ю. По дорозі на станцію вижену і чесопу.

З іншими попрощався мовчки, і хоч ноги гуділи, пішов навпростець. Чогось було жаль, і я сам не знав чого. Я з сумом оглядався на похилені постаті товаришів і хотів щось гукнути їм на прощання хороше і тепле, щоб вони відчули, як мені шкода розлучатися з ними і як я хочу добра їм і щастя. Але щось не знаходилося потрібних слів, а хлопці — мої друзі дитинства, скромні й мовчазні трударі, все віддалялись від мене, і я сам віддалявся від них, простуючи до лісосмуги, і на душі мені ставало все тяжче і тяжче.

Я знав, що не приїду вже скоро: за службою та за життєвськими справами ніколи буде. Прийде весна, просохнуть гони й дороги, виїдуть товариші на степ і прокладуть перші весняні борозни, кинуть з сівалок перші

зернини нового врожаю, і за їхніми причепами, за боро-
нами і культиваторами, за плугами й сівалками потяг-
нуться тут легенькі хмаринки першої куряви і полинуть
над просохлою і теплою землею, над накоченими рівни-
ми дорогами, над густими врунами озимих хлібів. І хтось
із моїх друзів — Микола Юрченко чи Іван Ігнат'єв,
Іван Драгунівський чи Василь Осадчий — заборонув
наші сліди, що лишили ми, полюючи, на ріллі.

Ага! Я знайшов що сказати своїм друзям на прощан-
ня! Треба сказати їм, щоб ніколи більше не було на
нашому радянському полі слідів війни і щоб кожен із
них, виїхавши весною боронувати зяб, разом з вологою
закривав тільки сліди своїх товаришів по полюванню.

— Гей! — крикнув я навздогін хлопцям. — Гоп-гоп!

Вони зупинились, поставали на дорозі і повернули до
мене обличчя, ждали. Але фрази, яку я хотів сказати,
здалася пишною, була дуже довга, навряд чи й зрозу-
міють вони її на такій відстані.

Я скинув шапку і помахав їм на прощання. Вони від-
повіли, потім понадівали шапки і рушили знов до села,
а я дивився їм услід, думав, що так воно й буде, як хо-
тілось сказати на прощання, і треба було радіти!

А мені було сумно і чогось хотілося плакати.

1959

ВОЛИ НА АРБАТІ

Таранячи темряву покручами довгих лискучих рогів,
простували чумацькі муругі воли з Петербурга на Украй-
ну. І через далеку відстань, тривалість подорожі і важ-
ливість місії чумацька мажа давно перетворилась в уяві
народу на героїчний фрегат Колумба чи в Ноїв ковчег.
Бо однаково важко було відкривати Багамські острови,
рятувати людство від потопу і перевозити труну з холо-
дних берегів Балтики на дніпрові кручі. Через усю імпе-
рію. Через ліси, болота, міста й села. Повз жандармські
пости. Повз митниці й монастирі. Через мости і ріки
святої Русі. Повз церкви і кладовища, в яких лежали,
здається, цілі держави.

Бо в труні був не тільки мертвий Кобзар. У труні
лежала слава, була хвала і сутність цілого народу, який
сам себе пізнав, і в світі заявив про себе, і невмирущим
є став завдяки тому, хто тепер, згорнувши руки, лежав

в окованій цинком останній своїй оселі, полишивши нащадкам думи свої, болі свої, пісні і псалми для революції.

Змучене задумою і стражданням чоло його розгладилось і пояснило. Обличчя звільнилося од вічної напруги і терпіння. І очі прикрились повіками, які все-таки не згоріли на тому вогні, що вічно палахкотів у тих сивих, лагідних, добрих очах, не згасаючи навіть у сні, наповнив їх замолоду гнівом і навіть люття, що здавались по смерті неймовірними й неможливими на цьому прекрасному, м'якому слов'янському обличчі.

Подолавши засніжені далі темних довгих ночей та коротких днів під низьким північним небом, дійшли воли до Москви і втягли в неї мажу з тілом Шевченка, виїхали на Арбат.

День був сонячний і ясний. І було якесь свято. Бо дощаті панелі Арбата рипіли й гнулися під великим натовпом панства, що тут жило й тут гуляло. Панство було сите, вгодоване, бундючне. Пахло воно духами. Вином пахло. А повітря пахло снігом і синім небом. А тут мажа, запряжена волами, на ній труна, покрита завозьканою рогожею, з-під якої настирливо пнеться у вічі оцинкований ріг домовини і зжовкла на дощах солома. І муругі воли жувають жуўку, меланхолійно гойдають рогами, і гойдаються шкіряні мішки-вола. У них попід шиями. І притомлені важкою та довгою дорогою воли парують під сонцем, немов рілля навесні.

І сани, й труна, і воли, і погоничів двоє у сіряках і в кожухах — все таке нетутешнє, якесь стидне і грубе, невідворотне, як смерть. У «вищому» ж світі про всяку людську смерть думати бояться. Тому труну панство хотіло б обійти подалі, та панелі на Арбаті були тоді вузькі, тіснуваті — декому доводилося йти попід краєм, торкаючись мажі полами.

Погоничі зупинились полуднувати. Познімали шапки, перехрестилися на далекі й близькі бані білих церков, дістали сала й цибулі, черствого хліба натерли часником й заходились жувати. І голови їхні, давно нечесані в дорозі й підстрижені під «макітру», теж парували. Як воли.

Підходили майстрові люди, віталися.

— Кого везеш, брате? — спитав хтось чумака.

— Тараса Шевченка, царство йому небесне.

— Як, як?

— Тараса Шевченка.

— А хто це?

— Кобзар наш.

— Кобзар? А що воно таке?

Панство, порівнявшись, скошувало очі і, хоч і затикало наодеколоненими хусточками носи, дивилося-привидлялося, слухало-прислухалося, стишувало хід і драглило.

Серед цього пишного натовпу йшла, вся в соболях та норках, лялечка Піунова. Актриса, що мріяла про славу, квіти і захоплені оплески. Вона йшла, спираючись на рукав підбитої бобром офіцерської шинелі, і, почувши слова чумака, зупинилась. В очі їй впала домовина, а в серце — біль, жаль і прикрість. І щось їй крикнуло, мовби зсередини чи з неба: впади перед цією домовиною, проси прощення за свою легковажність, за зверхність колишню і глупство, за сліпоту душі!

Вона не впала на коліна: панель була мокра, людей багато, а рукав бобрової шинелі, на який вона опиралась, негнучкий і жорстокий, мов казармений розпорядок.

І воли, печально і мудро погойдуючи головами й крутими рогами, повільно віддалялися. Все далі й далі ступають вони Арбатом. Все далі та й далі труна, і мажа, й чумаки — в далеку Україну, на Дніпро, у вічність, яка тільки-тільки торкнулась на мить лялечки Піунової, сповненої юності, краси і «Seks areu». Торкнулась тільки тому, що на неї глянув з любов'ю і піжністю великий, нещасний і незрозумілий тоді, у Нижньому, Шевченко. І то її ім'я залишилося, не пропало, не стерлося...

Бідний, милий Кобзарю!

Ти і в тому своєму шляху, останньому на землі, лишився мужиком, і панство копилило губу, дивлячись на воли і мажу, на якій лежала труна з твоїм тілом. Але де ж те панство? Куди поділося? І хто його тепер згадує?

Муругі, печальні, величаві воли! Ви завжди возили сіль землі, і труди ваші достойні легенд більше, ніж летючі колісниці завойовників. Це найповніше ствердилось, коли ви виїхали на Арбат у тій далекій і немислимій для простих смертних подорожі, метою якої була всього-на-всього Чернеча гора.

А її тепер знає весь світ.

З М І С Т

Оповідання

Крик	4
Доки й живу	12
Страх	33
Ave Mare	41
Мусій Пасічка	48
Не стало	53
Андрій	83
Сповідь	97
Траси	102
Кавуни	107
Весна зимового сонця	110
Ти знала нас малими	117
Переправа	121
Дике поле	127
Море замерзає біля берегів	139
Ковзанка	154
Дрохви	157
Ластівки в його криниць	160
Над нами кричали гуси	166
Від пеї не втечеш	179
Жураелі	181
Павло Солоний	182
Зееловські висоти	197
Батько	206
Все минає	214
За Одером	216

Есе

Росія	224
Білий птах над зеленою Буковиною	231
Григір	233
Зблизька	236
Світ, у якому треба жити людині!	247
Уява в любові	253
Людське горе	265
Відблиск далеких морів	267

...І синіє небо	269
Вдячність	272
Шолохов	274
Совість	277
Альбатрос із далеких блукань	283
Любомир	290

Етюди

З доріг осені

Хліб	296
Вишні	296
Заєць	297
Визнання	298
Кроншвени	299
Сон	299
Биня	300
Час	301
Зерво	301
Дипі	302
Прошка	302
Лисеня	303
Чудеса	304
Тиша	304
Баштан	307
Прощання	310
Приїхала донечка	312
Ярипка і новий будинок	314
Задощилось	319
Одночасники	320
Довгі ночі	321
Освітлені вікна	323
У батьківському краю	
До батьків	324
Душі забитих птахів	331
Нічна розмова	337
Облава	346
Сліди на ріллі	351
Воли на Арбаті	353

Литературно-художественное издание

Сизоненко Александр Александрович

ДО ТЕХ ПОР, ПОКА ЖИВУ

Рассказы, эссе, этюды

Киев, издательство «Радянський письменник»

На украинском языке

Художнє оформлення *Л. М. Горошко*

Художній редактор *Ю. В. Бойченко*

Технічний редактор *В. П. Чола*

Коректор *А. М. Голик*

ИБ № 3112

Здано на виробництво 29.05.89.

Підписано до друку 17.08.89.

Формат 84×108^{1/32}. Папію друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

18,9 умовн. друк. арк., 18,9 умовн. фарбовідб.,

19,72 обл.-вид. арк. Тираж 12000 пр. Зам. 9-234.

Ціна в оправі 1 крб. 50 к.

Видавництво «Радянський письменник».

252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.

319057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Решением редколлегии журнала «Вітчизна», утвержденным президиумом правления Союза писателей Украины, литературную премию имени Юрия Яновского 1987 года в жанре новеллистики присуждено Сизоненко Александру Александровичу за цикл новелл «А земля пребудет вовек...» («Вітчизна», 1987, № 3) и новеллистические публикации последнего времени.

Именно эти произведения составили основу сборника «Пока живу», куда вошли также самые характерные для автора рассказы, отмеченные ежегодными премиями журналов «Дружба народов», «Україна», «Пяргале», напечатанные в «Огоньке», «Пшиязни» и других изданиях.

Сизоненко О. О.

С34 Доки й живу: Оповідання, есе, етюди.— К.: Рад.
письменник, 1989.— 355 с.
ISBN 5-333-00606-7

Рішенням редколегії журналу «Вітчизна», затвердженим президією правління Спілки письменників України, літературну премію імені Юрія Яновського 1987 року в жанрі новелістики присуджено Сизоненку Олександровичу за цикл новел «А земля перебуває вівіки...» («Вітчизна», 1987, № 3) та новелістичні публікації останніх років.

Саме ці твори і склали основу збірки «Доки й живу», до якої включено також найхарактерніші для автора і найдовершеніші оповідання, відзначені щорічними преміями журналів «Дружба народів», «Україна», «Пяргале», опубліковані в «Огоньке», «Пішпязні» та інших видацях.

С 4702640201-154
М223(04)-89 БЗ.2.25.89

ББК 84Ук7-4

1 крб. 50 к.

